

Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} Αιώνα

Επιμέλεια:

Δ. Εμμανουήλ, Έ. Ζακοπούλου, Ρ. Καυταντζόγλου, Θ. Μαλούτας, Α. Χατζηγιάννη

**Κοινωνικοί και Χωρικοί
Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου}
Αιώνα**

Copyright © 2008 ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
Μεσογείων 14-18, 115 27 Αθήνα
Τηλ.: 210 7491717, Fax: 210 7488435
e-mail: ekdosis@ekke.gr
<http://www.ekke.gr>

© 2008 NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH
14-18 Mesoghion Av., 115 27 Athens-Greece
Tel.: +302107491717, Fax: +302107488435

Κεντρική διάθεση των εκδόσεων:
Μεσογείων 14-18, 115 27 Αθήνα
Τηλ.: 2107491705, Fax: 2107488435
e-mail: ekdosis@ekke.gr
<http://www.ekke.gr>

ISBN

Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} Αιώνα

Επιμέλεια:

*Δ. Εμμανουήλ, Έ. Ζακοπούλου,
Ρ. Καυταντζόγλου, Θ. Μαλούτας, Α. Χατζηγιάννη*

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH

ΑΘΗΝΑ 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος9

Εισαγωγή: Ένα πολυθεματικό ερευνητικό πρόγραμμα για την Αθήνα..11

ΕΝΟΤΗΤΑ 1: ΧΩΡΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Θωμάς Μαλούτας

Κοινωνική κινητικότητα και στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα:
Μορφές διαχωρισμού σε συνθήκες περιορισμένης στεγαστικής κινη-
τικότητας27

Δημήτρης Εμμανουήλ

Η κατανομή στον αστικό χώρο και ο κοινωνικός διαχωρισμός ως
«ταξική» συμπεριφορά: Ο ρόλος της οικονομικής τάξης, της κοινωνικής
θέσης και της κατοικίας61

Βασίλης Αράπογλου, Των Σαγιάς

Έμφυλες όψεις του χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα:
Οικονομική αναδιάρθρωση, θηλυκοποίηση της απασχόλησης και
μετανάστευση103

Γιώργος Κανδύλης

Μετακινήσεις για εργασία, μετανάστευση και διαδικασίες αναπροσ-
διορισμού της λειτουργικής περιφέρειας της Αθήνας129

Παρασκευή Καμούτση, Κωνσταντίνος Γκόρτσος, Άννα Μάρκου

Τάσεις μετατροπής της χρήσης του παράκτιου χώρου της Αττικής από
δεύτερη & παραθεριστική σε κύρια κατοικία: Ποσοτικές διαστάσεις του
φαινομένου και πιλοτική διερεύνηση στο Δήμο της Αρτέμιδας161

ΕΝΟΤΗΤΑ 2: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ, ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Ανδρομάχη Χατζηγιάννη, Δέσποινα Βαλάση

Ανώτατη εκπαίδευση και αναπαραγωγή των διακρίσεων: Η «μικρή και η μεγάλη πόρτα» στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση207

Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, Μανίνα Κακεπάκη, Άννα Νικολάου

Εξέλιξη των αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις στην Αθήνα, 1988-2006247

Νίκος Σουλιώτης

Διεύρυνση του κοινού, εκλέπτυνση των διακρίσεων: Κοινωνική κατασκευή της ζήτησης στην αθηναϊκή συμβολική οικονομία από τα μέσα της δεκαετίας του '70 ως σήμερα279

Εβελόν Τσανίρα

Η μετάβαση στην ενήλικη ζωή στην Αθήνα: Συμπεριφορές, στάσεις, αντιλήψεις321

Άννα Νικολάου

Διαστάσεις της παιδικής φτώχειας στην Αθήνα: Θεωρητικές προσεγγίσεις, εμπειρική έρευνα και μεθοδολογικά ζητήματα351

ΕΝΟΤΗΤΑ 3: Η ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΖΩΗΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ: ΧΡΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΗ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΧΩΡΩΝ

Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος

Προστασία και διεκδίκηση δημόσιων χώρων: Ένα κίνημα της πόλης στην Αθήνα του 21ου αιώνα387

Καλλισθένη Αβδελίδη

Χρήση των φυσικών δημόσιων χώρων στην Αθήνα - Έρευνα πεδίου 427

Πρόλογος

Ο τόμος αυτός αναδεικνύει τμήμα των ερευνητικών επεξεργασιών και πορισμάτων του ερευνητικού προγράμματος με τίτλο: 'Τάσεις κοινωνικού μετασχηματισμού στον αστικό χώρο: κοινωνική αναπαραγωγή, κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική συνοχή στην Αθήνα του 21ου αιώνα'. Στο πρόγραμμα έλαβε μέρος μεγάλος αριθμός ερευνητών του Ινστιτούτου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας (ΙΑΑΚ) του ΕΚΚΕ και πολλοί ειδικοί επιστήμονες ως εξωτερικοί συνεργάτες.

Το ερευνητικό αυτό εγχείρημα χρηματοδοτήθηκε από τα κονδύλια της 'Αριστείας ΙΙ', πρόγραμμα της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας. Το πρόγραμμα 'Αριστεία' αποτέλεσε το μόνο πρόγραμμα της ΓΓΕΤ, για την περίοδο 2005-08, μέσω του οποίου χορηγήθηκαν στα ερευνητικά Ινστιτούτα πόροι για έρευνα χωρίς προκαθορισμένο θεματικό πεδίο. Έτσι οι πόροι αυτοί μπόρεσαν να αξιοποιηθούν για την μελέτη ερευνητικών αντικειμένων που οι ερευνητές έκριναν άξια διερεύνησης και τα οποία δεν περιλαμβάνονταν στη θεματολογία των ανταγωνιστικών χρηματοδοτούμενων προγραμμάτων. Για τους λόγους αυτούς, η σημασία του σχετικού προγράμματος για το ΙΑΑΚ υπήρξε μεγάλη, η δε οργάνωση και δόμησή του έπρεπε να υπηρετεί δύο στόχους: α) την συμμετοχή όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού μελών του Ινστιτούτου και β) την ενίσχυση των ερευνητικών υποδομών του.

Ο πρώτος στόχος υπαγόρευσε την συγκρότηση ενός ευρέως ερευνητικού αντικειμένου στην μελέτη του οποίου θα μπορούσαν να συμβάλουν επιμέρους διερευνήσεις εξειδικευμένων θεμάτων. Στο πλαίσιο αυτό, η ποικιλία που χαρακτηρίζει τις ειδικότητες του ερευνητικού προσωπικού του Ινστιτούτου αναγόταν σε πλεονέκτημα εφόσον εξασφάλιζε διεπιστημονικό χαρακτήρα στην υλοποίηση του προγράμματος. Με το ίδιο σκεπτικό επελέγη η συνδρομή εξωτερικών ειδικών επιστημόνων που ενίσχυσαν την ερευνητική ομάδα και συνέβαλλαν θετικά στο τελικό προϊόν. Η απαραίτητη επικοινωνία μεταξύ των μελών της ερευνητικής ομάδας εξασφαλίστηκε στο πλαίσιο δύο κύκλων σεμιναρίων τα οποία προώθησαν τον διεπιστημονικό διάλογο και διέυρναν τις οπτικές επισκόπησης των επιμέρους ερευνητικών αντικειμένων.

Εκτός του βιβλίου αυτού, το ερευνητικό πρόγραμμα οδήγησε και σε άλλα κείμενα, ορισμένα εκ των οποίων έχουν ήδη δημοσιευθεί ή είναι υπό δημοσίευση σε ελληνικά και διεθνή επιστημονικά περιοδικά, ενώ τροφοδότησε και αρκετές ανακοινώσεις σε συνέδρια. Τέλος, δύο ημερίδες συνέβαλλαν στην διάχυση των αποτελεσμάτων του προγράμματος στην ευρύτερη επιστημονική κοινότητα ενώ η συμμετοχή σε αυτές επιστημόνων από τη Γαλλία, Γερμανία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ισπανία και Δανία οδήγησε στην επισκόπηση των αποτελεσμάτων υπό το πρίσμα των διεθνών αντίστοιχων πορισμάτων.

Κλείνοντας το προλογικό αυτό σημείωμα θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας για τη χρηματοδότηση του προγράμματος και για τη στήριξη που μας παρείχε στη διαχείρισή του. Επίσης, ευχαριστούμε τους διοικητικούς υπαλλήλους του ΕΚΚΕ και τους εξωτερικούς συνεργάτες μας που ασχολήθηκαν με την διοικητική υποστήριξή του και τέλος, όλους τους ερευνητές που συμμετείχαν, για τον ενθουσιασμό και την επιστημονική προσήλωση που επέδειξαν.

Θωμάς Μαλούτας
Διευθυντής ΙΑΑΚ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΕΝΑ ΠΟΛΥΘΕΜΑΤΙΚΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Τα κείμενα που περιλαμβάνονται στον τόμο αυτό αποτελούν ερευνητικές διερευνήσεις αντικειμένων που αφορούν στο ίδιο ερευνητικό πεδίο: τον φυσικό και κοινωνικό ιστό της πόλης της Αθήνας. Συγκεντρώνοντας πάνω από το 1/3 του πληθυσμού, παράγοντας πάνω από το μισό του ΑΕΠ, αποτελώντας το άμεσο κέντρο αναφοράς του μεγαλύτερου μέρους της ελληνικής επαρχίας και την έδρα ενός ιδιαίτερα συγκεντρωτικού κράτους, ο ευρύς μητροπολιτικός χώρος της ελληνικής πρωτεύουσας αποτελεί προνομιακό πεδίο για τη μελέτη τόσο της εξέλιξης των μεγάλων πόλεων του Ευρωπαϊκού νότου όσο και των τάσεων κοινωνικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας. Η συσχετισμένη θεώρηση των δύο αυτών αξόνων, δηλαδή της αλλαγής της πόλης και της αλλαγής της κοινωνίας, απετέλεσε κεντρικό στόχο του ερευνητικού προγράμματος από το οποίο απορρέει η παρούσα συλλογή άρθρων. Λόγω της προϊούσας εξειδίκευσης στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, ο αδιαμφισβήτητος συσχετισμός χωρικών και κοινωνικών μετασχηματισμών, που πρώτη ανέδειξε η περίφημη Σχολή του Σικάγου, σπάνια αποκαλύπτεται επαρκώς στο πλαίσιο των ερευνών και μελετών των διαφόρων επιμέρους επιστημονικών κλάδων. Ακριβώς στη διεύρυνση του προβληματισμού γύρω από τη συσχέτιση αυτή φιλοδοξεί να συμβάλει ο τόμος αυτός.

Στις αρχές του 21ου αιώνα, η Αθήνα υφίσταται, αφομοιώνει, αντιδρά και μεταλλάσσει τις ποικίλες επιδράσεις μιας διαρκώς εντεινόμενης παγκοσμιοποίησης, ενώ η κοινωνία της παλεύει να αμβλύνει τις επιπτώσεις, αλλά και να αδράξει τις όποιες ευκαιρίες, στο πλαίσιο ενός όλο και λιγότερο προστατευτικού περιβάλλοντος και αναπτυσσόμενου φιλελευθερισμού. Νέοι καταναγκασμοί, νέες ανάγκες αλλά και νέοι στόχοι οδηγούν σε ιδιόμορφα αστικά μορφώματα και σύνθετες νέες στάσεις και πρακτικές, στο εσωτερικό των οποίων, παλαιές σταθερές κοινωνικής και οικογενειακής οργάνωσης συνυφαίνονται με στοιχεία 'εκμοντερνισμού'. Το μέλλον της κοινωνικής διαστρωμάτωσης που διαμορφώθηκε στη μεταπολίτευση παρουσιάζεται έωλο καθώς οι πιέσεις αυξά-

νονται στα μεσαία στρώματα, οι ευπαθείς ομάδες των χαμηλών εισοδημάτων υφίστανται πρώτες τα αποτελέσματα της παγκόσμιας κρίσης και τα εργατικά στρώματα διευρύνονται και αναδιαρθρώνονται δύο σχεδόν δεκαετίες μετά την μετατροπή της Ελλάδας σε χώρα υποδοχής μεταναστών.

Παραταύτα οι μεταβολές που παρατηρούνται στην Αθήνα δεν μοιάζουν να ακολουθούν τις τάσεις που οι μελέτες του αστικού χώρου αποκαλύπτουν για τις περισσότερες μεγάλες πόλεις του Δυτικού κόσμου. Για παράδειγμα, δεν παρατηρείται ένταση των φαινομένων κοινωνικής πόλωσης και στεγαστικού διαχωρισμού, όπως προβλέπουν και προδικάζουν οι αναλύσεις των Friedman & Wolf (1982), Sassen (1991), Mollenkopf & Castells (1991) κ.ά. Παράλληλα, τα νέα μεταναστευτικά στρώματα αντιμετωπίζουν προβληματικές στεγαστικές συνθήκες, αλλά δεν υφίστανται χωρική απομόνωση και οπωσδήποτε δεν χαρακτηρίζονται από καθεστώς γκετοποίησης (Agaroglou, 2006· Maloutas, 2007b).

Όμως, το γεγονός ότι κάποιες από τις πολύ αρνητικές επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης και της οικονομικής αναδιάρθρωσης δεν επαληθεύονται από τα εμπειρικά ευρήματα των ερευνών στην Αθήνα, δεν συνδέεται με την ανάπτυξη πολιτικών σε μια συνειδητή προσπάθεια για την ανασχεση τέτοιων επιπτώσεων, όπως συμβαίνει σε χώρες της Δυτικής και της Βόρειας Ευρώπης. Η απουσία, ή έστω η μικρότερη ένταση των αρνητικών κοινωνικών επιπτώσεων στην Αθήνα, συνδέεται κυρίως με τις οικονομικές δομές και τη μορφή ανάπτυξης της βιομηχανίας, που δεν οδήγησε σε δραματικές καταστάσεις αποβιομηχάνισης. Παράλληλα, σημαντικό ρόλο προς την ίδια κατεύθυνση έπαιξε και η οικιστική δομή της πόλης, σε συνδυασμό με τους τρόπους απόκτησης κατοικίας, το υψηλό ποσοστό ιδιοκατοίκησης και τη χαμηλή στεγαστική κινητικότητα, η οποία με διάφορους τρόπους εμποδίζει το στεγαστικό διαχωρισμό ακόμη και των νέων μεταναστών. Προς την ίδια κατεύθυνση, επίσης, λειτούργησε και η οικογενειο-κεντρική οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας, απορροφώντας σημαντικό μέρος των κραδασμών από πιέσεις, όπως η ανεργία των νέων, ή από την έλλειψη ικανοποιητικής κάλυψης από κοινωνικές υπηρεσίες, όπως οι παιδικοί σταθμοί και οι διάφορες μορφές προστασίας των ηλικιωμένων.

Η Αθήνα προστατεύθηκε, συνεπώς, από εντονότερες αρνητικές κοινωνικές συνέπειες όχι μέσω πολιτικών δράσεων για την αντιμετώπισή τους, αλλά λόγω παραδοσιακών οικονομικών, πολεοδομικών και κοινωνικών δομών, οι οποίες έδρασαν ανασχετικά σύμφωνα με τη συγκεκριμένη φυσιογνωμία τους. Οι δομές αυτές, όμως, δεν είναι ούτε άφθαρτες, ούτε μπορεί να θεωρηθεί ότι θα λειτουργούν με ανάλογα θετικό τρόπο κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες. Παράλληλα, οι ίδιες αυτές δομές είναι απότοκο διαδικασιών και τάσεων, οι οποίες έχουν φθάσει εδώ και καιρό στα όριά τους. Η έντονη κοινωνική κινητικότητα, που αναπτύχθηκε επί πολλές δεκαετίες στη μεταπολεμική περίοδο, μοιάζει να βρίσκεται, επί δύο περίπου δεκαετίες, σε περίοδο σημαντικής ανάσχεσης, κάτι που γίνεται αισθητό πλέον όχι μόνο από τα χαμηλότερα, αλλά και από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, που βιώνουν τον κίνδυνο μιας πορείας κοινωνικής υποβάθμισης για τα παιδιά τους. Επιπλέον, οι περιβαλλοντικές πιέσεις –αποτέλεσμα ενός προτύπου ανάπτυξης που άντλησε αλόγιστα περιβαλλοντικούς πόρους για την υποβοήθηση της κοινωνικής κινητικότητας και στηρίχθηκε σε κρατικές ρυθμίσεις με στόχο την πολιτική σταθερότητα– έχουν διογκωθεί πλέον σε βαθμό που δεν μπορούν να αγνοηθούν, και η διευθέτησή τους συνεπάγεται κόστος που δεν μπορεί να είναι άμοιρο κοινωνικών επιπτώσεων.

Όλα αυτά σημαίνουν ότι ο ιδιότυπος ελληνικός φιλελευθερισμός, που επικεντρώνεται σε γραφειοκρατικούς κυρίως ελέγχους της αγοράς και σε περιορισμένες και αναποτελεσματικές κοινωνικές παροχές, δεν μπορεί να συνεχίσει να αποτελεί τον αυτόματο πιλότο για την εξέλιξη της πόλης. Σε μια εποχή, ειδικά, που η δημόσια παρέμβαση αρχίζει να ανακτά την αξιοπιστία της ως αναγκαίο στοιχείο κοινωνικής ρύθμισης και ελέγχου της αγοράς, θα χρειαστεί και η ελληνική πραγματικότητα να αρχίσει να εθίζεται στην ιδέα, τις πρακτικές και την τεχνογνωσία των ορθολογικά σχεδιασμένων πολιτικών και των στρατηγικών ανάπτυξης της πόλης μέσα στις οποίες θα πρέπει αυτές να εγγράφονται.

* * *

Τα κείμενα του παρόντος τόμου σε μεγάλο βαθμό ξεκινούν είτε ρητά είτε έμμεσα από τα ζητήματα ή/και διλήμματα που θέτουν αυτές οι συν-

θήκες και τάσεις μεταβολής στην Αθήνα των αρχών του 21ου αιώνα. Ωστόσο, είναι φανερό ότι η πολλαπλότητα τόσο των όψεων του αντικειμένου όσο και των προβληματισμών της ίδιας της σύγχρονης αστικής κοινωνιολογίας στον ίδιο μεγάλο βαθμό οδήγησαν τους ερευνητές σε διαδρομές που δεν εντάσσονται εύκολα στις αναγκαστικά σχηματοποιημένες γενικές προσεγγίσεις αλλά που, από άλλη σκοπιά, τις συμπληρώνουν και τις εμπλουτίζουν. Με βάση αυτόν τον πολυθεματικό χαρακτήρα των εργασιών, αυτές έχουν ενταχθεί σε τρεις αδρομερείς ενότητες. Η πρώτη καλύπτει την ειδική θεματική "Χωρικές δομές και κοινωνικοί μετασχηματισμοί", η δεύτερη την πολύ γενικότερη "Κοινωνικοοικονομικές δομές, αντιλήψεις και πρακτικές" ενώ η τρίτη ορισμένα ειδικότερα αλλά σημαντικά θέματα υπό τον τίτλο "Ποιότητα ζωής στην πόλη: Χρήση και διεκδίκηση δημόσιων χώρων".

Χωρικές δομές και κοινωνικοί μετασχηματισμοί

Το κείμενο του **Θωμά Μαλούτα** στοχεύει να ερμηνεύσει τον σχετικά περιορισμένο στεγαστικό διαχωρισμό που παρατηρείται σήμερα στην Αθήνα. Το ενδιαφέρον προκύπτει επειδή πρόκειται για μια πόλη που γνώρισε ένα μεγάλο και διαρκές κύμα κοινωνικής κινητικότητας κατά τη μεταπολεμική περίοδο ενώ, παράλληλα, δεν αποτέλεσε πεδίο "αντιδιαχωριστικών" πολιτικών και πολεοδομικών ρυθμίσεων. Η προβληματική που αναπτύσσεται επικεντρώνεται στην παρατήρηση ότι η μεγάλη κοινωνική κινητικότητα στην Αθήνα δεν συνοδεύτηκε από ανάλογη στεγαστική κινητικότητα, η οποία λογικά θα επέφερε, όπως σε άλλες πόλεις και στο πνεύμα της Σχολής του Σικάγου, την αύξηση του στεγαστικού διαχωρισμού. Επιπλέον, ο στεγαστικός διαχωρισμός δεν αυξήθηκε στην Αθήνα ούτε κατά την πρόσφατη περίοδο, που χαρακτηρίζεται μεν από ανάσχεση της κοινωνικής κινητικότητας, αλλά και από τη μαζική εισροή οικονομικών μεταναστών, η οποία στις συνθήκες άλλων πόλεων έχει αποτελέσει σημαντικό παράγοντα αύξησης του στεγαστικού διαχωρισμού. Οι ερμηνείες που προβάλλονται αφορούν τα συστήματα στέγασης που κυριάρχησαν μεταπολεμικά στην Αθήνα, με την έννοια τόσο της δομής του οικιστικού αποθέματος όσο και των μορφών

ιδιοποίησής του, αλλά και των μορφών κοινωνικής οργάνωσης –όπως τα οικογενειακά δίκτυα αλληλοβοήθειας– που αποτέλεσαν ανασχετικούς παράγοντες για την αύξηση του στεγαστικού διαχωρισμού. Το κείμενο αναφέρεται και σε νέους παράγοντες –όπως η μεταβολή στους τρόπους απόκτησης κατοικίας, η μεγάλη διεύρυνση του στεγαστικού δανεισμού, η δημιουργία σημαντικών νέων υποδομών, αλλά και η αυξημένη παρουσία μεταναστών καθώς και η σημαντική εισροή κοινοτικών πόρων – που επέδρασαν με διαφορετικό, και συχνά αντιφατικό, τρόπο στην εξέλιξη του στεγαστικού διαχωρισμού. Τέλος, σημειώνεται ότι ο σχετικά περιορισμένος στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα δεν αποτελεί και ασφαλή δείκτη περιορισμένου κοινωνικού διαχωρισμού, αφού η χωρική ανάμιξη δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη και ανάλογο βαθμό συμβιωτικής κοινωνικής ανάμιξης.

Η ανάλυση του **Δημήτρη Εμμανουήλ**, με στοιχεία για την ευρύτερη περιφέρεια της Πρωτεύουσας το 2001, έχει ως αντικείμενο τη γεωγραφική κατανομή των νοικοκυριών διαφορετικών στρωμάτων στον αστικό χώρο και τον κοινωνικό διαχωρισμό ως "ταξική" συμπεριφορά, ως τυπική, δηλαδή, συμπεριφορά (με τη στατιστική έννοια) που ανάγεται στα συλλογικά χαρακτηριστικά διακριτών κοινωνικο-οικονομικών τάξεων/στρωμάτων. Τόσο η θεωρητική όσο και η στατιστική ανάλυση της χωροθέτησης των διαφόρων στρωμάτων δείχνει ότι, πέραν των βασικών "πολεοδομικών" προσδιοριστικών παραγόντων (προσφορά χώρου, εγγύτητα στην εργασία, ποιότητα οικιστικού και κτιριακού περιβάλλοντος), ο πλέον σημαντικός παράγων από την άποψη του κοινωνικού διαχωρισμού είναι η κοινωνικο-οικονομική "συνάφεια" μεταξύ του επιπέδου κάθε στρώματος και του μέσου χαρακτήρα κάθε γεωγραφικής ζώνης (τοπικής υπο-αγοράς κατοικίας). Αυτός ο παράγων "συνάφειας" φαίνεται να διαμορφώνεται κυρίως στο επίπεδο της σχέσης μεταξύ ζήτησης και προσφοράς κατοικίας παρά στο επίπεδο του γενικότερου οικονομικού επιπέδου διαβίωσης ή στο επίπεδο της κοινωνικής θέσης (status) του νοικοκυριού βάσει του εκπαιδευτικού επιπέδου του. Ο καθοριστικός αυτός ρόλος του μηχανισμού κατοικίας μέσω της στεγαστικής "συνάφειας" εξαρτάται από μια σειρά δομικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένου συστήματος γης και κατοικίας. Τα περισσότερα από

αυτά στην περίπτωση της Αθήνας φαίνεται να ευνοούν σχετικά χαμηλούς βαθμούς ταξικού διαχωρισμού στο χώρο. Ωστόσο, τα δεδομένα με βάση τους συνήθεις δείκτες μέτρησης του διαχωρισμού δείχνουν παρόμοια επίπεδα με το μέσο όρο ενός αριθμού ευρωπαϊκών πόλεων που έχουν μελετηθεί. Κατά τον μελετητή, ο λόγος για αυτό είναι πιθανότατα ο μεγαλύτερος βαθμός οικονομικής ανισότητας στη Ελλάδα σε σύγκριση με τις χώρες του πυρήνα της Ε.Ε.

Ο **Βασίλης Αράπογλου** και ο **Ίων Σαγιάς** εξετάζουν τις έμφυλες όψεις του χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα με ιδιαίτερη έμφαση στις επιπτώσεις που επιφέρουν σημαντικές ευρύτερες αλλαγές όπως η οικονομική αναδιάρθρωση, η "θηλυκοποίηση" της απασχόλησης και η μετανάστευση μετά το 1990. Οι συγγραφείς επανερχόμενοι στη διαμάχη γύρω από τις μορφές κοινωνικής πόλωσης που προκαλεί η παγκοσμιοποίηση, αξιοποιούν τις φεμινιστικές κριτικές που ασκήθηκαν τόσο στις θεωρήσεις για τις «παγκόσμιες πόλεις» όσο και στις θεωρήσεις για το ρόλο του κράτους πρόνοιας και επιχειρούν να αναδείξουν τη σημασία των έμφυλων διαστάσεων της επαγγελματικής και αστικής αναδιάρθρωσης, οι οποίες, συνήθως, δεν περιλαμβάνονται στην εμπειρική ανάλυση του διαχωρισμού στις μητροπόλεις του Ευρωπαϊκού νότου. Στο κείμενό τους δείχνουν πώς η συνολική αύξηση της γυναικείας απασχόλησης στις υπηρεσίες και ειδικότερα η απασχόληση των μεταναστριών σε υπηρεσίες χαμηλής ειδίκευσης συνέβαλαν στην ανάδυση νέων προτύπων χωροκοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα κατά τη δεκαετία του 1990. Η ανάλυση παρουσιάζει πρώτα τις αλλαγές στη δομή των επαγγελμάτων που συνόδευσαν τη "θηλυκοποίηση" της απασχόλησης και στη συνέχεια τις μεταβολές στη συνολική ένταση του χωροκοινωνικού διαχωρισμού μεταξύ 1991 και 2001, εφαρμόζοντας μια τροποποιημένη εκδοχή της κοινωνικής διαστρωμάτωσης σύμφωνα με τον Esping-Andersen. Τα ευρήματά τους υποδεικνύουν ότι οι τάσεις πόλωσης της επαγγελματικής δομής διακρίνονται για την έμφυλη και εθνοπολιτισμική μεροληψία τους και δημιουργούν πιέσεις χωρικού κατακερματισμού.

Η εργασία του **Γιώργου Κανδύλη** εξετάζει το δίκτυο των καθημερινών μετακινήσεων για εργασία στον αστικό και τον περιφερειακό χώρο

της Αθήνας, στη βάση μίας επιλεγμένης διάκρισης μεταξύ κέντρου και περιφέρειας και των αμοιβαίων ανταλλαγών απασχολούμενων κατοίκων μεταξύ χωρικών ενοτήτων της τοπικής αυτοδιοίκησης. Αποτυπώνοντας από τη μια μεριά τη χωρική δομή που οι μετακινήσεις για εργασία διαγράφουν και άρα την ένταξη των διαφορετικών περιοχών σε αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε λειτουργική μητροπολιτική περιφέρεια και από την άλλη τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά του μετακινούμενου πληθυσμού (φύλο, κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες, κλάδοι απασχόλησης), η εργασία επικεντρώνεται στις εθνοτικές διαφοροποιήσεις της μετακίνησης και τις επιπτώσεις αυτών των διαφοροποιήσεων στο σχήμα του εθνοτικού διαχωρισμού της μητροπολιτικής περιοχής. Πρόκειται για εθνοτικές ανισότητες οι οποίες εμπλουτίζουν τη συζήτηση γύρω από την (χαμηλή) ένταση του διαχωρισμού και τις επιπτώσεις του. Προτείνει έτσι μια δυναμική παρατήρηση του πλέγματος των μετακινήσεων ως στοιχείου αναπροσδιορισμού της διάρθρωσης του μητροπολιτικού χώρου, παρατήρηση η οποία αντιμετωπίζει την κινητικότητα στην πόλη ως μια μορφή άνισα κατανεμημένου κοινωνικού κεφαλαίου που προδιαγράφει τους όρους συμμετοχής των κατοίκων της πόλης στις διαδικασίες ανασυγκρότησής της.

Η εργασία της **Παρασκευής Καμούτση**, του **Κώστα Γκόρτσου**, και της **Άννας Μάρκου** εξετάζει τις τάσεις μετατροπής της χρήσης του παράκτιου χώρου της Αττικής από Β' και παραθεριστική κατοικία σε κύρια κατοικία την περίοδο 1991-2001. Παρά τις ατέλειες των στατιστικών στοιχείων, τεκμηριώνεται έγκυρα η σαφής τάση συγκέντρωσης της Α' κατοικίας είτε σε νέες οικοδομές παράλληλα με υφιστάμενες ή νέες Β' κατοικίες ή μέσω μετατροπής της χρήσης του οικιστικού αποθέματος από Β' σε Α' κατοικία. Αυτές οι αλλαγές καλύπτουν όλο το κοινωνικό-οικονομικό φάσμα περιοχών και τύπων κατοικίας αν και υπάρχουν σημαντικές διαφορές στην ένταση του φαινομένου μεταξύ των παράλιων ζωνών. Ωστόσο, σε συνολικούς απόλυτους όρους η ζήτηση Α' κατοικίας στις παράλιες ζώνες φαίνεται να είναι σχετικά περιορισμένη και οπωσδήποτε πολύ μικρότερη από τη ζήτηση για τις μεσόγειες προαστιακές περιοχές. Κατά τους ερευνητές, τα οικιστικά προβλήματα των περιοχών Β' κατοικίας έχουν αποτελέσει πιθανότατα ένα σοβαρό ανα-

σταλτικό παράγοντα. Η έρευνα συμπληρώνεται με ποιοτικά στοιχεία από ανοιχτές κυρίως συνεντεύξεις από ένα πιλοτικό δείγμα νοικοκυριών που εγκαταστάθηκαν στην Αρτέμιδα (Λούτσα). Σχετικά με τους λόγους της γεωγραφικής μετακίνησης, ως κυρίαρχος παράγοντας φαίνεται η ανάγκη διαβίωσης σε καλύτερο φυσικό περιβάλλον και η αναζήτηση καλύτερης ποιότητας ζωής, που συνδέεται με την επιθυμία απόκτησης ιδιόκτητης στέγης με τα χαρακτηριστικά της μονοκατοικίας. Οι προβληματικές συνθήκες της προηγούμενης κατοικίας και της πόλης γενικότερα, προβάλλονται παράλληλα ως ισχυροί λόγοι που οδήγησαν τους ερωτώμενους στην απόφαση μετεγκατάστασης. Η συγκεκριμένη επιλογή τόπου φαίνεται να συνδέεται πιο ειδικά με οικογενειακούς δεσμούς και υπάρχοντα ακίνητα στην περιοχή μετεγκατάστασης και, για τα νοικοκυριά που δεν διέθεταν εκεί περιουσιακά στοιχεία, με την προσφορά σχετικά προσιτών οικοπέδων ή έτοιμων μονοκατοικιών. Αν και η πλειονότητα των ερωτώμενων διαπιστώνει, όπως τεκμηριώνεται έμμεσα και από τα ποσοτικά στοιχεία, ότι πράγματι υπάρχουν αρκετά προβλήματα και ελλείψεις στην πολεοδομική οργάνωση και τον κοινωνικό ή τεχνικό εξοπλισμό της περιοχής, εκτιμά παράλληλα ως σημαντικότερα τα οφέλη που απολαμβάνει από το φυσικό περιβάλλον, τη θάλασσα και τα πλεονεκτήματα του μοντέλου κατοίκησης που επέλεξε.

Κοινωνικοοικονομικές δομές, αντιλήψεις και πρακτικές

Στόχος του άρθρου της **Ανδρομάχης Χατζηγιάνη** και της **Δέσποινας Βαλάση** είναι να αναδείξει τις νέες μορφές ανισότητας που παρατηρούνται στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, πέραν της ανισότητας προσβασης η οποία δεν είναι πλέον αρκετή για να 'εξηγήσει' τις άνισες δυνατότητες και προοπτικές των νέων για εκπαιδευτική και επαγγελματική εξέλιξη. Αν και οι γνωστές κοινωνικές ανισότητες ως προς την εκπαίδευση παραμένουν, φαίνεται να αναδύονται και νέες στο εσωτερικό της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Οι νέες αυτές ανισότητες εμφανίζονται τόσο στο εσωτερικό του ίδιου επιπέδου σπουδών (στο προπτυχιακό επίπεδο μεταξύ Πανεπιστημίων, κατευθύνσεων σπουδών και πανεπιστημιακών τμημάτων), όσο και μεταξύ διαφορετικών επιπέδων σπουδών δηλαδή

μεταξύ πτυχίου και μεταπτυχιακών σπουδών. Σε αυτό το τελευταίο δίνει ιδιαίτερη έμφαση η μελέτη σε μια πρώτη προσπάθεια διερεύνησης των ανισοτήτων που παρουσιάζονται μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων σπουδών δηλαδή μεταξύ προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών, δείχνοντας ότι υπάρχει σαφής σχέση μεταξύ κοινωνικής προέλευσης των φοιτητών και συνέχισης των σπουδών τους σε μεταπτυχιακό επίπεδο, και λαμβάνοντας υπόψη τόσο το αντικείμενο των σπουδών, όσο και το πανεπιστήμιο στο οποίο φοιτούν. Η θέση η οποία υποστηρίζεται είναι ότι όσο η τριτοβάθμια εκπαίδευση μαζικοποιείται, τόσο οι γόνοι των πλέον προνομιούχων κοινωνικών στρωμάτων καταφέρνουν να διαφοροποιηθούν από τους υπολοίπους, αναζητώντας νέες μορφές ‘συμβολικού κεφαλαίου’, και καταλαμβάνοντας στο εσωτερικό της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης τις πλέον περιζήτητες θέσεις στις σχολές υψηλού κύρους.

Η **Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα**, η **Μανίνα Κακεπάκη** και η **Άννα Νικολάου** παρουσιάζουν στοιχεία αναφορικά με τις αντιλήψεις για την έμφυλη ισότητα/ανισότητα και τους έμφυλους ρόλους, όπως καταγράφονται στην περιοχή της Αθήνας σε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές (1988 και 2006). Στο πρώτο μέρος, καταγράφεται η εξέλιξη των αντιλήψεων σχετικά με την κοινωνική θέση των γυναικών και την εμπλοκή τους -ή μη- στις πολιτικές διαδικασίες. Όπως προκύπτει, οι ακραίες σεξιστικές αντιλήψεις υποχωρούν και παρατηρείται τάση προς περισσότερο ενδιάμεσες θέσεις. Διαπιστώνεται δε τάση «ομογενοποίησης» των αντιλήψεων οι οποίες καταγράφονται στην περιοχή της πρωτεύουσας με αυτές στο σύνολο της χώρας, ενώ διαφαίνεται ευκρινώς η επίδραση του παράγοντα της γενιάς στη διαμόρφωσή τους: ενώ στη δεκαετία του ‘80 ήταν οι νεότερες γυναίκες που συγκροτούσαν τον βασικό φορέα προοδευτικών/ανατρεπτικών αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις, αντίθετα το 2006 οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες προβάλλουν ως πιο διεκδικητικές και κριτικές σε θέματα έμφυλων σχέσεων, με τις νεότερες να εκφράζουν περισσότερο παραδοσιακές αντιλήψεις. Στο δεύτερο μέρος, διερευνώνται οι αντιλήψεις που σχετίζονται με τους κοινωνικούς ρόλους των γυναικών. Από τη διαχρονική σύγκριση προκύπτει ότι δεν διαμορφώθηκε στην Αθήνα ένα πιο ομοιογενές σύστημα αντιλήψεων για τη θέση των γυναικών στην οικογένεια και την κοινω-

νία. Τεκμαίρεται δε, παράλληλα, πως οι πολιτικές ταυτίσεις δεν διαδραματίζουν πλέον καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις. Τέλος, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, παρατηρείται ότι στην περιοχή της Αθήνας διαμορφώνεται μια τάση προς συντηρητικότερες αντιλήψεις στο πεδίο των έμφυλων ρόλων.

Αν και ο μετασχηματισμός της κοινωνικής δομής της Αθήνας και η κοινωνική κινητικότητα που χαρακτήρισε την πρωτεύουσα, αλλά και γενικότερα τη χώρα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, έχει αποτελέσει αντικείμενο αρκετών μελετών, οι συνέπειες των φαινομένων αυτών στην αγορά πολιτισμού και αναψυχής δεν έχουν συγκεντρώσει ανάλογο ενδιαφέρον. Η προσέγγιση του **Νίκου Σουλιώτη** έρχεται να συσχετίσει την διεύρυνση της πρόσβασης σε αγαθά και υπηρεσίες της συμβολικής οικονομίας της Αθήνας με την ανοδική κοινωνική κινητικότητα και μεγέθυνση των μεσαίων και ανωτέρων στρωμάτων. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της ανάλυσης αυτής έγκειται στη διεϊσδυσή της σε επίπεδα πέραν των οικονομικών μεγεθών που τεκμηριώνουν τους παραπάνω μετασχηματισμούς και στο συνακόλουθο εντοπισμό της διατήρησης της κοινωνικής ανισότητας στην πρόσβαση και την κατανάλωση αγαθών της συμβολικής οικονομίας. Αν, δηλαδή, η διεύρυνση της συμβολικής οικονομίας δημιουργεί μια εικόνα γενικευμένης πρόσβασης στα ίδια περίπου αγαθά, η κοινωνιολογική ανάλυση εντοπίζει την ανάδυση ενός συστήματος λεπτότερων διακρίσεων, τη διατήρηση της ανισότητας με νέες μορφές και την ανασυγκρότηση της σημασιодότησης της κοινωνικής ιεραρχίας στο πεδίο της κατανάλωσης. Σε χωρικό επίπεδο, η μελέτη εντοπίζει, πάντα σε συνάφεια με τους μετασχηματισμούς της κοινωνικής δομής, την ανάδυση, από τα μέσα της δεκαετίας του '80, μιας ιδιόμορφης γεωγραφίας της αγοράς διασκέδασης με πολυκεντρική δομή, συνδεδεμένη με τις νέες συνθήκες ζήτησης αγαθών και υπηρεσιών πολιτισμού και αναψυχής.

Στόχος του άρθρου της **Εβελύν Τσανίρα** είναι η παρουσίαση των αποτελεσμάτων μιας διερεύνησης, μέσω συνεντεύξεων, των πρακτικών, συμπεριφορών και αντιλήψεων που χαρακτηρίζουν σήμερα τις διαδικασίες μετάβασης στην ενήλικη ζωή των νέων της Αθήνας. Είναι γνωστό ότι το μεταβατικό αυτό στάδιο – μεταξύ εφηβείας και ενηλικίω-

σης/ανεξαρτητοποίησης – επιμηκύνεται όλο και περισσότερο στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Σ’ αυτό συμβάλλουν λόγοι όπως η ανεργία των νέων, η επισφάλεια που χαρακτηρίζει τις εργασιακές σχέσεις, η παράταση των σπουδών με στόχο την απόκτηση περισσότερων εκπαιδευτικών προσόντων και άλλοι. Στην Ελλάδα οι παραπάνω παράγοντες συνδυάζονται με την εξέλιξη του παραδοσιακού προστατευτικού ρόλου της ελληνικής οικογένειας, αλλά και με το βαθμό επιτυχίας στη προσπάθεια διεκδίκησης, εκ μέρους των νέων, μεγαλύτερων περιθωρίων ελευθερίας από τους γονείς τους. Αποτέλεσμα είναι η δημιουργία ποικίλων μορφών συνύπαρξης και αυτονόμησης των νέων στο πλαίσιο ενός καθεστώτος ημι-εξάρτησης από την πατρική οικογένεια. Η σημαντική εμπλοκή της οικογένειας συχνά έχει στόχο την από κοινού υλοποίηση στρατηγικών κοινωνικής και επαγγελματικής ανέλιξης και πάντως επιτρέπει στους νέους τη σταδιακή είσοδό τους στον κόσμο των ενηλίκων. Με δεδομένη την έλλειψη επαρκούς κοινωνικής προστασίας, η μετάβαση στην ενήλικη ζωή αποτελεί στην ουσία μια ενδο-οικογενειακή υπόθεση με όποιες σοβαρές και πολύμορφες επιπτώσεις αυτό μπορεί να συνεπάγεται.

Η θεματική της εργασίας της **Άννας Νικολάου** επικεντρώνεται σε δύο κυρίως άξονες. Ο πρώτος άξονας αναφέρεται, αφενός, στα θεωρητικά - μεθοδολογικά προβλήματα και λογικά-επιστημονικά σφάλματα στην έρευνα της παιδικής φτώχειας και, αφετέρου, στις σύγχρονες εξελίξεις και προβληματισμούς που σχετίζονται με τη διερεύνηση αυτού του φαινομένου. Ο δεύτερος άξονας αφορά την παρουσίαση στοιχείων για τη παιδική φτώχεια στην περιφέρεια Αττικής. Η ανάλυση βασίζεται στην επεξεργασία ορισμένων κοινωνικο-οικονομικών στοιχείων της Ευρωπαϊκής Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης (EU-SILC) που διεξάγεται ετησίως από την ΕΣΥΕ και αποβλέπει, μεταξύ άλλων, στη συστηματική παρατήρηση των φαινομένων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Όσον αφορά τον πρώτο άξονα, διαπιστώνεται ότι οι εμπειρικές διερευνήσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, που γίνονται στο πλαίσιο των μεγάλων επαναλαμβανόμενων ευρωπαϊκών στατιστικών ερευνών, εστιάζουν στο νοικοκυριό και τον πληθυσμό 16 ετών και άνω. Για τον λόγο αυτό, τα όποια συμπεράσματα σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης και την κάλυψη της πληθώρας των

αναγκών της παιδικής ηλικίας εξάγονται με τρόπο έμμεσο, είναι περιορισμένα και δεν μπορούν να απεικονίσουν επακριβώς όλες τις διαστάσεις του προβλήματος της φτώχειας στην παιδική ηλικία. Όσον αφορά το δεύτερο άξονα, η σχετικά υψηλή φτώχεια στην παιδική ηλικία που παρατηρείται στην περιοχή της Πρωτεύουσας, αναδεικνύεται σε ιδιαίτερα σοβαρό πρόβλημα με πιθανές επιπτώσεις τόσο στην ανάπτυξη των παιδιών όσο και στο επίπεδο κοινωνικής αναπαραγωγής του φαινομένου της φτώχειας. Συνεπώς κρίνεται απαραίτητος ο σχεδιασμός ερευνών που να εστιάζουν εξ ολοκλήρου στα παιδιά ή ακόμη και η επέκταση των ήδη καθιερωμένων εθνικών και ευρωπαϊκών τακτικών δειγματοληπτικών ερευνών ώστε να καλύπτουν και παιδιά και εφήβους.

Ποιότητα ζωής στην πόλη: Χρήση και διεκδίκηση δημόσιων χώρων

Ο **Κάρολος Καβουλάκος** διερευνά ένα φαινόμενο που εντάσσεται στην σχετικά πρόσφατη ανάδυση της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα, την προστασία και διεκδίκηση των δημοσίων χώρων της πόλης. Ορίζοντας το φαινόμενο 'κίνημα πόλης', ο συγγραφέας καταγράφει τους φορείς που δραστηριοποιούνται σε ένα επιλεγμένο φάσμα σχετικών κινητοποιήσεων και τα γεγονότα διαμαρτυρίας στην ευρύτερη περιοχή της μητρόπολης κατά την περίοδο 2001-2005. Στην προσέγγισή του, συνδέονται επιμέρους ερωτήματα με τον ορισμό των κινημάτων πόλης, ερωτήματα τα οποία του επιτρέπουν να διαλευκάνει όψεις του φαινομένου, όπως ο εξωθεσμικός χαρακτήρας των φορέων δράσης, το 'ρεπερτόριο' των δράσεων, η συνέχεια της δράσης στο χρόνο, η οργανωτική μορφή των φορέων, η μορφή και το περιεχόμενο των σχετικών αιτημάτων και η γεωγραφία των δράσεων. Τεκμηριώνοντας την ύπαρξη κινημάτων της πόλης στην Πρωτεύουσα και την περιφέρειά της, η μελέτη ανοίγει τον επιστημονικό διάλογο σε ένα σχετικά νέο πεδίο έρευνας και θεωρητικών προσεγγίσεων.

Το άρθρο της **Καλλισθένης Αβδελίδη**, με βάση το υλικό από ειδική έρευνα πεδίου, διαπραγματεύεται το θέμα της χρήσης δημοσίων φυσικών χώρων της Αθήνας (όπως ο Εθνικός Κήπος, το Κτήμα Συγγρού, το

Άλσος του Φιλοπάππου κ.ά.) και της σχέσης των κατοίκων της πόλης με τους χώρους αυτούς. Η επιλογή των χώρων της έρευνας και ο τυπολογικός χαρακτηρισμός τους έγινε στη βάση των στατιστικών και πολεοδομικών δεδομένων των δήμων και κοινοτήτων της Αττικής. Με τη βοήθεια της έρευνας πεδίου συγκροτήθηκαν αφενός περιγραφικοί δείκτες και πίνακες τόσο για τις δραστηριότητες των επισκεπτών όσο και για τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των χρηστών των αστικών φυσικών χώρων. Το υλικό αυτό συμπληρώθηκε με συνεντεύξεις επιλεγμένων χρηστών. Πέρα από την ιδιαίτερα χρήσιμη καταγραφή και ανάλυση εμπειρικών δεδομένων για τη σύγχρονη χρήση των φυσικών χώρων της Αθήνας και τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των χρηστών ανά τύπο χώρου, η έρευνα δείχνει ότι η σχέση των κατοίκων της Αθήνας με το αττικό φυσικό περιβάλλον είναι ένας παράγοντας ισχυρού δεσμού με την πόλη και την ιστορία της. Η κοινωνική διάσταση της χρήσης του αστικού φυσικού χώρου, επιπλέον, μας προσφέρει ένα σημαντικό δείκτη του τρόπου ζωής των κατοίκων μιας πόλης και κατ' επέκταση της ποιότητάς της με τρόπο που υπερβαίνει τους περιορισμούς των καθιερωμένων απλών πολεοδομικών δεικτών.

**ΕΝΟΤΗΤΑ 1:
ΧΩΡΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ**

Κοινωνική κινητικότητα και στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα: Μορφές διαχωρισμού σε συνθήκες περιορισμένης στεγαστικής κινητικότητας

Θωμάς Μαλούτας

Εισαγωγή

Οι μεγάλες πόλεις, μετά τη βιομηχανική επανάσταση, έπαιξαν συχνά ρόλο ισχυρών ανελκυστήρων κοινωνικής κινητικότητας μετατρέποντας ευρείες αγροτικές μάζες σε αστούς και διαμορφώνοντας προοδευτικά τα πολυάριθμα μεσαία στρώματα. Οι κοινωνικο-χωρικές διαδικασίες, με τις οποίες υλοποιήθηκε αυτή η κινητικότητα, ποικίλουν ανάλογα με τις συνθήκες. Όταν συνδύαζαν την αργή ή την ταχεία αστικοποίηση με σχετικώς παγιωμένες κοινωνικές δομές, οδηγούσαν συνήθως σε σχετικώς μακρόχρονη παραμονή των νέων κατοίκων της πόλης στις τάξεις του προλεταριάτου, ενώ όταν οι κοινωνικές δομές ήταν σχετικώς ρευστές, διευκολυνόταν η γρήγορη πρόσβασή τους στις ενδιάμεσες τάξεις. Η φυσιογνωμία της κινητικότητας εξαρτιόταν τόσο από τη μορφολογία του συγκεκριμένου ταξικού συστήματος, με τις ιεραρχικές του νόρμες και τις διακρίσεις, όσο και από την οικονομική συγκυρία που ευνοούσε ή δεν ευνοούσε τη σχετικώς ταχεία και μαζική κοινωνική κινητικότητα. Αρχέτυπο ταχείας αστικοποίησης που συνδυάζεται και με επιταχυνόμενη κοινωνική κινητικότητα με μοχλό τη βιομηχανική ανάπτυξη, αλλά και την αθρόα εισροή νέων μεταναστών, αποτέλεσε η πόλη της Σχολής του Σικάγου, όπως αποδόθηκε συνοπτικά στο σχήμα του Burgess (1979: 131-147).

Από την εποχή που η αστικοποίηση λίγο-πολύ ολοκληρώθηκε στις ευρωπαϊκές χώρες, η μετάβαση από τον αγροτικό στον αστικό χώρο έπαψε να είναι ο βασικός τροφοδότης της κοινωνικής κινητικότητας. Αντικαταστάθηκε από άλλες μορφές χωρικής μετακίνησης, και κυρίως από τη διακρατική μετανάστευση, η οποία ωστόσο συνεπάγεται διαφο-

ρετικές σχέσεις με την ενσωμάτωση και την κοινωνική κινητικότητα στις αστικές κοινωνίες υποδοχής.¹

Από τη δεκαετία του 1970, η κοινωνική κινητικότητα στις μεγάλες πόλεις των ανεπτυγμένων χωρών επηρεάστηκε σοβαρά από την κρίση και την οικονομική αναδιάρθρωση. Η απορρύθμιση των αγορών εργασίας οδήγησε, σύμφωνα με τη Sassen (1991), στην κοινωνική πόλωση των 'οικουμενοπόλεων' (global cities) και κυρίως εκείνων όπου η απόρρυθμιση των κοινωνικών συμβολαίων ήταν πιο ριζική ή που διέπονταν πάντοτε από οικονομικό φιλελευθερισμό.² Αυτή η πόλωση συνδέεται με τη συγκέντρωση στις οικουμενοπόλεις των λειτουργιών διαχείρισης του διεθνούς καπιταλισμού και, κυρίως, των υπηρεσιών υψηλού επιπέδου που είναι απαραίτητες στις πολυεθνικές επιχειρήσεις. Η αγορά εργασίας που διαμορφώνουν οι υπηρεσίες αυτές είναι έντονα πολωμένη, αφού, από τη μια πλευρά, αφορά μια εργασιακή ελίτ επαγγελματιών υψηλής εξειδίκευσης (νομικούς, αναλυτές, λογιστές κλπ) και, από την άλλη, σημαντικό αριθμό υπαλλήλων με απλά καθήκοντα ρουτίνας, καθώς και θέσεων εργασίας στην παροχή υπηρεσιών που απευθύνονται στην εργασιακή ελίτ. Ταυτόχρονα, μειώνεται ο αριθμός εκείνων που ανήκουν στις ενδιάμεσες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες, οι οποίες –σύμφωνα με την προαναφερθείσα θέση– συνδέονται με τη φορντιστική βιομηχανία, ως αποτέλεσμα της μείωσης του ποσοστού απασχόλησης στο βιομηχανικό τομέα και της στασιμότητας, αν όχι της κρίσης, των υπηρεσιών του κράτους πρόνοιας. Τέλος, η αυξημένη παρουσία των μεταναστών στις χαμηλότερες θέσεις της κοινωνικοεπαγγελματικής ιεραρχίας συμβάλλει σημαντικά στην ορατότητα και, ενδεχομένως, στον υπερτονισμό της κοινωνικής πόλωσης.

Η κοινωνική πόλωση στις οικουμενοπόλεις εκφράζεται επίσης, σύμφωνα πάντοτε με τη Sassen (1991), και ως χωρική πόλωση. Η τελευ-

¹ Βλέπε Κανδύλης (2005) και Kandyliis (2006) για τη διαφοροποίηση των όρων ενσωμάτωσης των νέων μεταναστών στην Ελλάδα σε σύγκριση με τα προηγούμενα κύματα εσωτερικής μετανάστευσης.

² Βλέπε Hamnett (1994 και 1996) και Preteceille (1995) οι οποίοι σημειώνουν ότι η κοινωνική δομή του Λονδίνου και του Παρισιού δεν παρουσιάζουν πόλωση, αλλά μάλλον διεύρυνση των ανώτερων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, και υποστηρίζουν ότι η θέση της Sassen ισχύει κυρίως για εντόνως φιλελεύθερα πλαίσια κοινωνικής ρύθμισης, όπως εκείνα των αμερικανικών μεγαλουπόλεων.

ταία υλοποιείται μέσω της εισβολής εύπορων ομάδων στις λαϊκές γειτονιές των κέντρων των πόλεων και την κατάκτησή τους μέσω αναπλάσεων. Υλοποιείται, επίσης, μέσω της ιδιοποίησης των πιο προνομιακών χώρων της πόλης από τις μεγάλες επιχειρήσεις και, τέλος, μέσω της προοδευτικής απομόνωσης των λαϊκών στρωμάτων στις περιοχές χαμηλότερης ζήτησης, η οποία απορρέει από τα προηγούμενα.

Στις πόλεις που κατέχουν λιγότερο σημαντικές θέσεις στην ιεραρχία της παγκοσμιοποίησης, η οικονομική αναδιάρθρωση επέφερε μεταβολές που δεν ακολουθούν κατ' ανάγκη το πρότυπο της κοινωνικά πολωμένης οικουμενόπολης. Ωστόσο, οι πόλεις που υπέστησαν έντονη αποβιομηχάνιση καθώς και εκείνες προς τις οποίες κατευθύνθηκαν σημαντικά νέα ρεύματα μετανάστευσης εμφάνισαν αξιοσημείωτες μεταβολές στις αγορές εργασίας τους (μεγάλη αύξηση της ανεργίας, αυξημένη ορατότητα των χαμηλών θέσεων της επαγγελματικής ιεραρχίας) που συχνά ευνόησαν την κοινωνική πόλωση και τον στεγαστικό διαχωρισμό. Τα αίτια και οι μηχανισμοί, όμως, δεν είναι ίδιοι με των οικουμενοπόλεων, καθώς οι κοινωνικές και χωρικές επιπτώσεις προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τα τοπικά συστήματα κοινωνικής ρύθμισης και από άλλα τοπικά χαρακτηριστικά, όπως η κατάτμηση και η κοινωνική διάδοση της ιδιοκτησίας γης, που διαφοροποιούν τις επιπτώσεις των δυνάμεων απορρύθμισης. Η αξιολόγηση των μεταβολών που αφορούν την κοινωνική κινητικότητα και το στεγαστικό διαχωρισμό σε μια τέτοια πόλη απαιτεί, συνεπώς, να μην αντιμετωπισθούν οι αλλαγές αυτές αποκλειστικά μέσα από την απλουστευτική, και ενδεχομένως παραμορφωτική, οπτική της κοινωνικά πολωμένης πόλης (Brenner & Theodore, 2002). Κάτι τέτοιο θα έπρεπε, εξάλλου, να επιτρέψει την ανάλυση των σχέσεων μεταξύ κοινωνικής κινητικότητας και στεγαστικού διαχωρισμού εκτός του περιοριστικού διόλου 'κοινωνική πόλωση – χωρική πόλωση', με την έννοια δηλαδή ότι η πρώτη δεν οδηγεί απαραίτητα στη δεύτερη.

Το κείμενο που ακολουθεί σκιαγραφεί, για τη μεταπολεμική Αθήνα, το προοδευτικό πέρασμα από μια περίοδο μεγάλης κοινωνικής κινητικότητας σε μια περίοδο αυξημένης ανασφάλειας για τα μεσαία στρώματα, όσον αφορά τις προοπτικές της διαγενεακής τους κινητικότητας, αλλά και σημαντικής ανάσχεσης της κινητικότητας της εργατικής τάξης. Αυ-

τές οι δύο περίοδοι διαφοροποιημένης κοινωνικής κινητικότητας αντιστοιχούν σε μεταβαλλόμενες μορφές και διαδικασίες στεγαστικού διαχωρισμού. Η περιοριζόμενη κοινωνική κινητικότητα μοιάζει να επιφέρει τη σταδιακή απάλειψη των παραδοσιακών εμποδίων στην ανάπτυξη του διαχωρισμού, χωρίς να κινητοποιεί παράλληλα τις κοινωνικές εκείνες δυνάμεις που, ως εκ της θέσεώς τους, θα ήθελαν την ανάσχεσή του και οι οποίες, όμως, δεν τον έχουν θέσει καν στην πολιτική ημερήσια διάταξη.

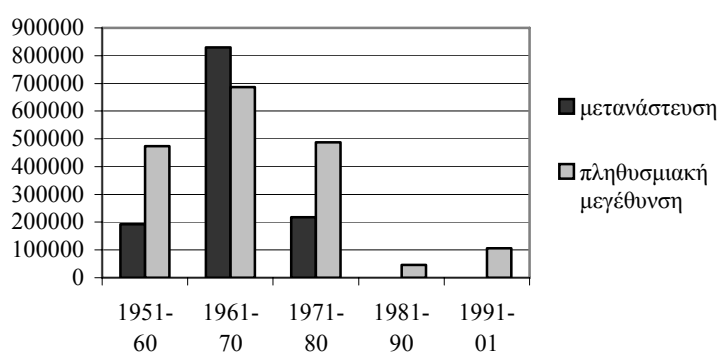
II

Η Αθήνα της δεκαετίας του 1950 ήταν πρωτεύουσα μιας αγροτικής χώρας,³ η οποία είχε διαδοχικά υποστεί πόλεμο, κατοχή και εμφύλιο πόλεμο. Τα προβλήματα της αγροτικής οικονομίας, όπως και οι δυσκολες συνθήκες για τους ηττημένους του εμφυλίου και τις οικογένειές τους στις κλειστές κοινωνίες των χωριών και των μικρών πόλεων, ώθησαν μέρος του αγροτικού πληθυσμού να αναζητήσει κατάφύγιο στην ανωνυμία των μεγάλων πόλεων και, ιδιαίτερα, της Αθήνας (Kayser, 1968, Ρόκος, 1994). Από την εποχή εκείνη και μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970, ο πληθυσμός της σχεδόν τριπλασιάστηκε. Πρέπει, όμως, να υπογραμμισθεί ότι αυτή η μεγέθυνση δεν οφείλεται στον οικονομικό δυναμισμό της, αλλά μάλλον το αντίθετο (Allen et al., 2004). Εξάλλου, η γρήγορη αυτή μεγέθυνση της πόλης συμπίπτει με το μεγάλο μεταπολεμικό κύμα ελληνικής μετανάστευσης προς τις αγορές εργασίας της Δυτικής Ευρώπης και, κυρίως, προς την Ομοσπονδιακή Γερμανία, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και καθ' όλη τη διάρκεια της επομένης δεκαετίας (διάγραμμα 1). Οι μεγάλες ελληνικές πόλεις της περιόδου εκείνης δεν μπόρεσαν να προσφέρουν απασχόληση παρά μόνο για το μισό του αγροτικού υπερπληθυσμού, και η απασχόληση που προσέφεραν δεν προερχόταν από την ισχνή βιομηχανική ανάπτυξη, αλλά κυρίως από την αναγκαία οικοδομική δραστηριότητα για τη στέγαση του πληθυ-

³ Το 1951 ο αγροτικός πληθυσμός της Ελλάδας ανερχόταν σε 47,5% του συνολικού, ενώ το ποσοστό των οικονομικά ενεργών στον πρωτογενή τομέα ήταν 55,3% (Φράγκος, 1980: 61 και 102).

σμού που εισέφερε, από τη βιοτεχνική παραγωγή καταναλωτικών αγαθών συνδεδεμένων με την οικοδομή και την κατοικία και από το χώρο των προσωπικών υπηρεσιών.

Διάγραμμα 1
Μεταβολή του πληθυσμού της Περιοχής Πρωτεύουσας (1951-2001) και
μόνιμη μετανάστευση⁴ Ελλήνων στο εξωτερικό (1951-1977)

Πηγές: Κοτζαμάνης (1997) για τα πληθυσμιακά δεδομένα 1951-1991 και ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ (2005) για το 2001. Για τη μετανάστευση, ΕΣΥΕ, *Στατιστικές επιτηρίδες*.

Κοινό χαρακτηριστικό για τις μεγάλες και ραγδαία αναπτυσσόμενες πόλεις του Ευρωπαϊκού Νότου αποτελεί, σε μεγάλο βαθμό, η ενσωμάτωση των εσωτερικών μεταναστών μέσω του οικοδομικού τομέα και εκείνου των προσωπικών υπηρεσιών (Allen et al., 2004). Εκείνο που αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό για την περίπτωση της Αθήνας είναι το σχετικά περιορισμένο τμήμα αυτού του μεταναστευτικού κύματος που εντάχθηκε στα εργατικά στρώματα, καθώς και το σημαντικό του τμήμα που έκανε ένα μάλλον γρήγορο πέρασμα από τις τάξεις τους. Το τελευταίο ήταν αποτέλεσμα της αυξημένης κοινωνικής κινητικότητας, μέχρι τη δεκαετία του 1980, η οποία επικεντρώθηκε στις μεγάλες πόλεις, και κυρίως την Αθήνα, και άφησε ευδιάκριτα ίχνη στην κοινωνική

⁴ Μετανάστευση προς τις αγορές εργασίας των βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών της οποίας η διάρκεια υπερβαίνει το ένα έτος.

δομή της χώρας.⁵ Τα διαγράμματα 2 και 3 δίνουν μια αδρή εικόνα της τριτογενοποίησης στην ελληνική πρωτεύουσα και της σημαντικής μεταβολής όσον αφορά τους δύο πόλους της επαγγελματικής ιεραρχίας.

III

Τέσσερις ήταν οι πυλώνες που στήριζαν τη γρήγορη συγκρότηση των μεσαίων στρωμάτων στην Αθήνα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο:

- Η βιωσιμότητα της μικρής οικογενειακής επιχείρησης στο εμπόριο, τη βιοτεχνία και τις υπηρεσίες, η οποία ακολούθησε την παράδοση της οικογενειακής εκμετάλλευσης που κυριαρχούσε στον αγροτικό χώρο και επωφελήθηκε από τις δεξιότητες διαχείρισης που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της τελευταίας. Η μικρή οικογενειακή επιχείρηση προσέφερε πληθώρα θέσεων ανεξάρτητης εργασίας και ενδυνάμωσε την τάση αποφυγής της μισθωτής απασχόλησης.⁶
- Η δυνατότητα αυτοαπασχόλησης για τα επαγγέλματα υψηλού γοήτρου (γιατροί, νομικοί, μηχανικοί), αλλά και για τις ενδιάμεσες επαγγελματικές θέσεις (σχεδιαστές, εκπαιδευτικοί, νοσηλευτές κλπ) σε ποσοστό πολύ υψηλότερο από εκείνο των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών.⁷
- Η μαζική απασχόληση στο δημόσιο τομέα, η οποία λειτούργησε για μεγάλο διάστημα ως κοινωνική παροχή διαμέσου των πολιτικο-εκλογικών φίλτρων του πελατειακού συστήματος.⁸

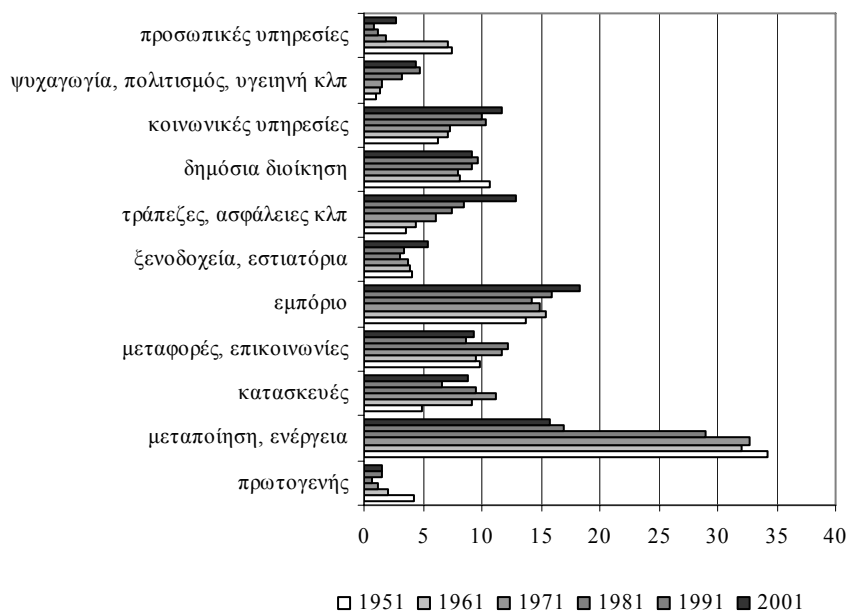
⁵ Ακόμη και σήμερα το ποσοστό της εργατικής τάξης στην Ελλάδα είναι σχετικά περιορισμένο σε σχέση με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες και, ειδικότερα, σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου (Leisfurd et al., 2005).

⁶ Η Ελλάδα εξακολουθεί να παρουσιάζει το χαμηλότερο ποσοστό μισθωτής απασχόλησης μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ. Το ποσοστό αυτό αυξήθηκε βαθμιαία στη μεταπολεμική Αθήνα, αλλά παρέμεινε σε συγκριτικά χαμηλό επίπεδο: 68,1% το 1951, 73,2% το 1983 (Τσουκαλάς, 1987) και 77,4% το 2001 (ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005).

⁷ Το 2001 οι μισθωτοί αποτελούσαν το 32% των Αρχιτεκτόνων και Πολεοδόμων, το 45% των Πολιτικών μηχανικών, το 70% των γιατρών, το 12% των οδοντιάτρων, το 16% των φαρμακοποιών και το 16% των δικηγόρων (ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005).

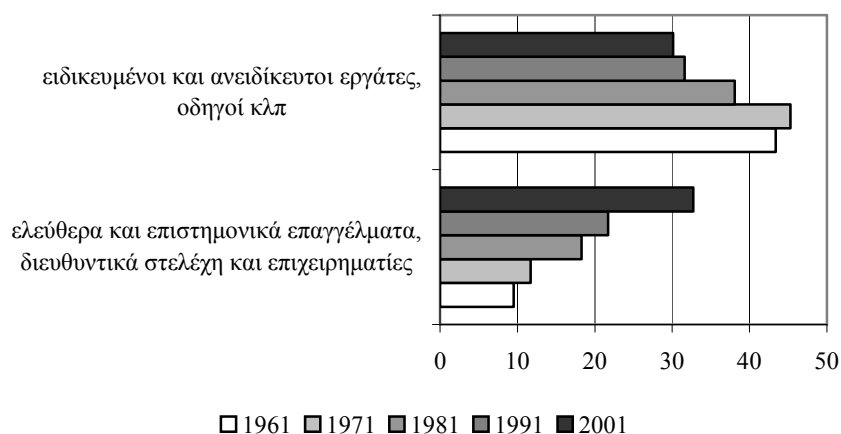
⁸ Βλέπε Τσουκαλάς (1987: 88) όπου υπολογίζεται το ποσοστό απασχόλησης στο δημόσιο τομέα σε περισσότερο από 30% μετά το 1961 και συζητείται η λειτουργία της στο πλαίσιο του πελατειακού συστήματος.

Διάγραμμα 2
Ποσοστό απασχόλησης σε βασικούς κλάδους οικονομικής δραστηριότητας στην Αθήνα (1951-2001)

Πηγή: Λεοντίδου (1986: 87) για τα έτη 1951-1981 και ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ (2005) για τα 1991-2001.

Διάγραμμα 3
Μεταβολή του ποσοστού των δύο μεγάλων κοινωνικοεπαγγελματικών πόλων στην Αθήνα (1961-2001)

Πηγή: Λεοντίδου (1986: 87) για τα έτη 1961-1981 και ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ (2005) για τα 1991-2001.

- Η μετανάστευση σχετικώς μικρής διάρκειας προς τις αγορές εργασίας της Δυτικής Ευρώπης και η μεταβίβαση σημαντικών εμβασμάτων, που η σημασία τους μεγιστοποιήθηκε λόγω της διαφοράς στο επίπεδο ζωής, τα οποία επενδύθηκαν με ποικίλους τρόπους στην κοινωνική κινητικότητα (χρηματοδότηση ανεξάρτητων επαγγελματικών δραστηριοτήτων, αγορά κατοικίας, επένδυση στην εκπαίδευση της νεότερης γενιάς).⁹

Αυτοί οι πυλώνες στήριξαν την κοινωνική κινητικότητα στο πλαίσιο της ευνοϊκής οικονομικής συγκυρίας των τριών πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών καθώς και στο πλαίσιο του τοπικού αναπτυξιακού προτύπου, όπου αποφεύχθηκαν οι επενδύσεις μεγάλης κλίμακας και προοπτικής και υπήρξε επικέντρωση στην ικανοποίηση άμεσων αναγκών και επιδιώξεων. Αυτό το πρότυπο συνδέθηκε με την πολιτική επιβίωση ενός αυταρχικού καθεστώτος, το οποίο διαχειρίστηκε μια κοινωνία εξαντλημένη από τον πόλεμο και διαιρεμένη από τον εμφύλιο και κατέληξε να αναπτύξει αναιμικά τόσο τη μεγάλη βιομηχανία όσο και το κράτος πρόνοιας (Πουλαντζάς, 1975). Ευνόησε, αντίθετα, την κινητοποίηση λαϊκών πόρων και πρωτοβουλιών μέσω της επιλεκτικής και με διακρίσεις διοχέτευσης πρόσθετων κοινωνικών πόρων προς οικογένειες και τοπικές ομάδες με αντάλλαγμα την εκλογική υποστήριξη. Η μεταβίβαση κοινωνικών πόρων με διάφορους τρόπους (φοροαπαλλαγή ή ανοχή στη φοροδιαφυγή, προσφορά θέσεων απασχόλησης στο δημόσιο τομέα συχνά άσχετη με τις ανάγκες των υπηρεσιών, ανοχή της μετατροπής χωρίς κόστος –αλλά και χωρίς υποδομές– αγροτικής γης σε αστικά οικόπεδα, ανοχή της αυθαίρετης δόμησης και τόνωση της αναπαραγωγής της μέσω τακτικών νομιμοποιήσεων, αύξηση συντελεστών δόμησης χωρίς υποχρεώσεις των ωφελουμένων, ανοχή της ιδιοποίησης φυσικών οικοδομικών υλικών κλπ) είχε ως βασική επίπτωση τη μείωση του κόστους ενσωμάτωσης στην κοινωνία της πόλης σε μια περίοδο έντονης αστικο-

⁹ Βλέπε Τσουκαλάς (1987: 119-122) που, υπερβάλλοντας, υποστηρίζει ότι το ελληνικό προλεταριάτο της μεταπολεμικής περιόδου συγκροτείτο σχεδόν αποκλειστικά και προσωρινά στο εξωτερικό, αποτελώντας ένα στάδιο στο πλαίσιο στρατηγικών κοινωνικής κινητικότητας.

ποίησης. Η επιλογή αυτή επηρέασε σημαντικά τη φυσιογνωμία του προτύπου ανάπτυξης¹⁰ που κατέληξε να συνδυάσει τη διάδοση της ανεξάρτητης και μικρής κλίμακας οικονομικής δραστηριότητας με την περιορισμένη ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας, η οποία χρειάστηκε την ενεργή παρουσία της οικογένειας σε πολλούς τομείς, όπως η κατοικία,¹¹ η φροντίδα των ηλικιωμένων ή των ασθενών με χρόνιες παθήσεις.

Η διαδρομή των αγροτικών και λοιπων λαϊκών στρωμάτων προς τα μεσαία στρώματα διευκολύνθηκε, στο πλαίσιο αυτό, από δύο πρόσθετους παράγοντες: την κοινωνική διάδοση της ιδιοκατοίκησης και τη μαζική πρόσβαση στην εκπαίδευση, ακόμη και την ανώτατη.

Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, η κατοικία έπαιξε στην Αθήνα το ρόλο ενός σημαντικού ενδιάμεσου ανάμεσα στην αγορά εργασίας και στο σύστημα κοινωνικής προστασίας. Η οικοδόμηση αποτέλεσε τον κινητήριο μοχλό για την ανάπτυξη της αγοράς εργασίας (άμεσα, αλλά και μέσω της ανάπτυξης της ελαφράς βιομηχανίας και βιοτεχνίας στην οποία συνέβαλε) και προνομιακό χώρο επένδυσης σε μια εποχή που οι εναλλακτικές επενδύσεις απουσίαζαν και οι ανταγωνιστικές καταναλωτικές δαπάνες ήταν περιορισμένες (Οικονόμου, 1988). Ταυτόχρονα, η κατοικία λειτουργούσε ως βασικό στοιχείο ενσωμάτωσης στην κοινωνία της πόλης, προσφέροντας την ασφάλεια που δεν μπορούσε να προσφέρει η αγορά εργασίας λόγω της επισφάλειας των θέσεων απασχόλησης για τους νέους εσωτερικούς μετανάστες στον τομέα των κατασκευών και των προσωπικών υπηρεσιών. Η απασχόληση στο μεγάλο φορντιστικό εργοστάσιο, που λειτούργησε ως κινητήριο μοχλός για τη μεγέθυνση της βιομηχανικής πόλης, και την οποία πλαισίωναν οι απαραίτητες κοινωνικές παροχές, υπήρξε εξαιρετικά περιορισμένη στην Αθήνα. Αντίθετα, η ιδιόκτητη κατοικία προσέφερε την εξασφάλιση της εγκατάστασης στο χώρο της πόλης, η οποία με τη σειρά της έδινε τη δυνατότητα εκμετάλλευσης των ρευστών ευκαιριών στην αγορά εργασίας. Έτσι, η κοινωνική διάδοση της ιδιοκατοίκησης αποτέλεσε το βασικό μέσο για

¹⁰ Σύμφωνα με τον Lipietz (1985) το ελληνικό πρότυπο δεν είχε καν τα χαρακτηριστικά του 'περιφερειακού φορντισμού' πολλών χωρών του Ευρωπαϊκού Νότου και της Λατινικής Αμερικής.

¹¹ Βλέπε Allen et al. (2004) όσον αφορά την κεντρική θέση της στέγασης στο καθεστώς ρύθμισης και στα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας του Ευρωπαϊκού Νότου.

την πρακτική και συμβολική ενσωμάτωση ενός σημαντικού τμήματος των νέων κατοίκων της πόλης.

Η πρόσβαση στην αγορά εργασίας, και ειδικότερα στις σχετικώς προνομιακές θέσεις και συνεπώς στην απαρχή της διαδρομής προς τα μεσαία στρώματα, εξαρτιόταν αποφασιστικά από τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, οι οποίοι στην Ελλάδα, σύμφωνα με τον Τσουκαλά (1976), χαρακτηρίζονταν ήδη από μια δημοκρατική παράδοση όσον αφορά την κοινωνική τους λειτουργία. Μεταπολεμικά, η πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση διευρύνθηκε με σχετικώς γρήγορους ρυθμούς και υπήρξε το μέσο για τη γρήγορη ανάπτυξη των υψηλών επαγγελματικών κατηγοριών και της δημόσιας απασχόλησης.

IV

Η γρήγορη συγκρότηση των μεσαίων στρωμάτων στην Αθήνα, αποτέλεσμα της μαζικής κινητικότητας των χαμηλότερων στρωμάτων, έβαλε τη σφραγίδα της στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Η υλοποίηση αυτής της διαδικασίας μετέβαλε, ωστόσο, και τις συνθήκες της ίδιας της αναπαραγωγής της, αφού μετέβαλε προοδευτικά και τη γεωμετρία της κοινωνικής δομής.

Παράλληλα με την ταχεία διόγκωση των μεσαίων στρωμάτων, άλλαξαν και ορισμένες άλλες συνθήκες σχετικές με την αγορά εργασίας και συνέτειναν στην προοδευτική μείωση της κοινωνικής κινητικότητας. Οι μεταβολές αυτές συνοψίζονται:

- στον περιορισμό των ευκαιριών για την ανάπτυξη νέων μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων και στις αυξημένες δυσκολίες όσον αφορά την επιβίωση και διατήρηση των υπαρχουσών
- στον αυξημένο ανταγωνισμό για κοινωνική κινητικότητα μέσω της πρόσβασης σε επαγγέλματα υψηλού γοήτρου λόγω της ίδιας της διόγκωσης των μεσαίων στρωμάτων και, ταυτόχρονα, στις μειωμένες εγγυήσεις για μια κοινωνικά ανελικτική πορεία που προσφέρει η πρόσβαση αυτή, λόγω του υποβαθμιζόμενου κύρους τους που επιφέρει η ταχεία και υπέρμετρη αύξηση των μελών τους σε σχέση με τη ζήτηση των υπηρεσιών τους

- στο ριζικό περιορισμό της ανέλιξης μέσω της δημόσιας απασχόλησης στο πλαίσιο των πολιτικών δημοσιονομικής εξυγίανσης μετά το τέλος της δεκαετίας του 1980,¹² η οποία αποτελούσε προνομιακή διέξοδο για την ανέλιξη των χαμηλότερων στρωμάτων.

Η μείωση των ευκαιριών στην αγορά εργασίας πρέπει να αποδοθεί στη μεταβολή των διεθνών συνθηκών (πέραςμα από την εποχή της παρατεταμένης ανάπτυξης σε εποχή κρίσης και οικονομικής αναδιάρθρωσης) καθώς και από τις μεταβολές που επέφερε η ίδια η διόγκωση των μεσαίων στρωμάτων. Μέσα σε συνθήκες περιοριζόμενης κινητικότητας, τα όλο και πιο πολυάριθμα μεσαία στρώματα προσπαθούν να εξασφαλίσουν την αναπαραγωγή τους συναντώντας αυξανόμενες δυσκολίες. Η εναγώνια, αφού δεν είναι εξασφαλισμένη, προσπάθεια να διατηρήσουν τουλάχιστον την παρούσα κοινωνική τους θέση, αποτελεί σημαντικό εμπόδιο και για την κινητικότητα των χαμηλότερων στρωμάτων που διαθέτουν λιγότερο σημαντικούς πόρους για να επενδύσουν σε μια τέτοια ανταγωνιστική προοπτική.

Στις νέες αυτές συνθήκες, δύο βασικοί πυλώνες της κοινωνικής κινητικότητας –εκτός της αγοράς εργασίας–, δηλαδή η κατοικία και η εκπαίδευση, υπέστησαν επίσης σημαντικές αλλαγές:

- Η πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση διαφοροποιήθηκε κοινωνικά ενσαρκώνοντας (ως αίτιο αλλά και ως αιτιατό) τα νέα εμπόδια στην κοινωνική κινητικότητα. Η κοινωνική διάδοση της ιδιοκατοίκησης στην Αθήνα μετρήθηκε στο πλαίσιο ειδικής έρευνας το 1986 και έδειξε ότι την εποχή εκείνη τα νοικοκυριά που ιδιοκατοικούσαν ξεπερνούσαν το 50% για όλες τις βασικές κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες και ότι οι διαφορές μεταξύ των τελευταίων ήταν μάλλον περιορισμένες (Μαλούτας, 1990: 133). Αυτό που έδειχνε από την εποχή εκείνη τις τάσεις μεταβολής ήταν η διαφοροποίηση του ποσοστού των κατηγοριών αυτών ανάλογα με την εποχή απόκτησης

¹² Κατά τη δεκαετία του 1980 ο δημόσιος τομέας απορροφούσε ετησίως το 70% περίπου των αποφοίτων με ανώτατες σπουδές σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Τσουκαλά (1987: 130).

της κατοικίας τους. Έτσι, οι εργάτες και οι άλλες λαϊκές κατηγορίες βρέθηκαν με πολύ μειωμένα ποσοστά μεταξύ εκείνων που απέκτησαν κατοικία μετά το 1970 (στο ίδιο: 259). Η τελευταία απογραφή πληθυσμού (2001) δείχνει ότι η κοινωνική αυτή διαφοροποίηση είναι πλέον σαφής.¹³ Τη διαφοροποίηση αυτή ενέτεινε, εξάλλου, η μαζική άφιξη των μεταναστών της δεκαετίας του 1990 που μείωσε σημαντικά το ποσοστό των ιδιοκατοίκων μεταξύ των χαμηλότερων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών.¹⁴

- Η κοινωνική διαφοροποίηση διευρύνθηκε και στο χώρο της εκπαίδευσης, όπου οι ανώτατες σπουδές προοδευτικά αποστασιοποιήθηκαν από την εξασφάλιση επαγγελματικών προοπτικών λόγω και του πληθωρισμού των διπλωμάτων. Ως αποτέλεσμα, αυξήθηκε η κοινωνική διαφοροποίηση των ποικίλων εκπαιδευτικών διαδρομών, εντείνοντας τη σχετική παρουσία των προνομιούχων κατηγοριών σε εκείνες τις διαδρομές που εξασφαλίζουν τις σημαντικότερες προοπτικές κινητικότητας. Η Λαμπίρη-Δημάκη (1974) εντόπισε την προτίμηση των υψηλών και μεσαίων στρωμάτων για τις σπουδές που οδηγούσαν σε ανεξάρτητη απασχόληση υψηλού γοήτρου και τον προσανατολισμό της εργατικής τάξης σε εκείνα που οδηγούσαν στη δημόσια απασχόληση.¹⁵ Ο σημαντικός περιορισμός των προσλήψεων στο δημόσιο τομέα, μετά το τέλος της δεκαετίας του 1980, αποτέλεσε σημαντική ανάσχεση για την κινητικότητα των χαμηλό-

¹³ Τα αθηναϊκά νοικοκυριά με υπεύθυνο που εντάσσεται στα ελεύθερα και επιστημονικά επαγγέλματα ή στα διευθυντικά στελέχη επιχειρήσεων και τους διευθύνοντες επιχειρηματίες ενοικιάζουν την κατοικία τους σε ποσοστό 23% έναντι 39% και 44% για τα νοικοκυριά που ο υπεύθυνος ανήκει στις κατηγορίες των εργατοτεχνιτών και των ανειδίκευτων εργατών αντίστοιχα (ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005).

¹⁴ Τα αθηναϊκά νοικοκυριά των οποίων ο υπεύθυνος έχει ελληνική υπηκοότητα ενοικιάζουν την κατοικία τους σε ποσοστό 21% έναντι 84% για εκείνα που ο υπεύθυνος έχει υπηκοότητα χώρας της Ανατολικής Ευρώπης (ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005).

¹⁵ Η Φραγκουδάκη (1985: 188-197) περιγράφει λεπτομερώς τη σχέση μεταξύ συγκεκριμένων πανεπιστημιακών Τμημάτων και της κοινωνικής καταγωγής των φοιτητών τους. Πρόσφατα, υπολόγισα ότι οι φοιτητές των οποίων ο πατέρας εξασκεί νομικό επάγγελμα έχουν 20 φορές περισσότερες πιθανότητες από το μέσο όρο να σπουδάσουν νομικά και εκείνοι των οποίων ο πατέρας εξασκεί ιατρικό επάγγελμα έχουν 16 φορές περισσότερες πιθανότητες από το μέσο όρο να σπουδάσουν ιατρική (Μαλούτας, 2007).

τερων κοινωνικών στρωμάτων. Εξάλλου, η κινητοποίηση του άνισου κοινωνικού κεφαλαίου των διαφόρων ομάδων οδηγεί στο σημαντικά άνισο αποτέλεσμα που μπορεί να έχει το ίδιο δίπλωμα στην αγορά εργασίας ανάλογα με την κοινωνική καταγωγή του κατόχου του, κάτι που ήταν λιγότερο ευδιάκριτο σε περίοδο γενικευμένης κοινωνικής κινητικότητας.

Οι νέες συνθήκες κοινωνικής αναπαραγωγής, με τη διευρυμένη παρουσία των μεσαίων στρωμάτων, δεν θα έπρεπε να οδηγούν κατ' ανάγκη στην ένταση της κοινωνικής διαφοροποίησης όσον αφορά τις προοπτικές κοινωνικής κινητικότητας. Η κινητικότητα στην Ελλάδα συνδέεται με τις παραδοσιακά περιορισμένες κοινωνικές πολιτικές, καθώς και με τις ιδιαίτερα ανεπτυγμένες οικογενειακές στρατηγικές κινητικότητας, οι οποίες καλύπτουν ποικίλους τομείς όπως η αγορά εργασίας, η εκπαίδευση, η κατοικία, η γεννητικότητα, η κατανάλωση και οι επενδύσεις. Η απουσία κοινωνικής ρύθμισης του ανταγωνισμού που εκφράζεται και, εν μέρει, προκύπτει από τις στρατηγικές αυτές οδηγεί στο συστηματικό περιορισμό της κοινωνικής κινητικότητας των χαμηλότερων στρωμάτων. Από την άλλη πλευρά, η νέο-φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση και η διάβρωση των πυλώνων που στηρίζουν την κινητικότητα κατά την προηγούμενη περίοδο θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε διαδικασίες αρνητικής κινητικότητας στο εσωτερικό των πολυπληθών μεσοστρωμάτων και ιδιαίτερα των πλέον ασταθών ομάδων τους.

Ωστόσο, η ανάπτυξη καθοδικής κινητικότητας περιορίστηκε, ως ένα βαθμό, μετά το τέλος της δεκαετίας του 1980 λόγω δύο νέων στοιχείων που αποδείχτηκαν θετικά για τη σταθεροποίηση των μεσοστρωμάτων και την αναπαραγωγή τους:

- Η μεταβίβαση κοινοτικών πόρων μέσω του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (ΚΠΣ) και της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) διαχύθηκε κοινωνικά σε μεγάλο βαθμό και υποβοήθησε την κινητικότητα των χαμηλότερων στρωμάτων και στήριξε τη διατήρηση της θέσης των μεσοστρωμάτων. Η διάχυση αυτή πραγματοποιήθηκε μέσα από τη μεγάλη κατάτμηση των χρηματοδοτήσεων του ΚΠΣ –κυρίως των δύο πρώτων ‘πακέτων’– σε προγράμματα μικρής κλίμακας (Econo-

μου, 1997, Οικονόμου, 2005) και με την κατανομή των πόρων της ΚΑΠ για τη στήριξη του εισοδήματος των αγροτών και πολύ λιγότερο ως μοχλού εκσυγχρονιστικών μεταβολών στην αγροτική οικονομία.

- Το σημαντικό κύμα μεταναστών, από τις γύρω χώρες και από χώρες του τρίτου κόσμου από την αρχή της δεκαετίας του 1990, λειτούργησε ως προσιτός πόρος για την επιβίωση της μικρής οικογενειακής επιχείρησης. Λειτούργησε, επίσης, ως φθηνό υποκατάστατο για τους παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους στην οικιακή εργασία σε μια περίοδο αυξανόμενης συμμετοχής των ελληνίδων στην αγορά εργασίας και παράλληλης απουσίας των αναγκαίων κοινωνικών υπηρεσιών για την αναπλήρωση του σχετικού κενού (Anthias & Lazaridis, 2000, Fakiolas & Maratou, 2000).

V

Οι δύο περίοδοι κοινωνικής κινητικότητας, που σκιαγραφήθηκαν σύντομα πιο πάνω, αντιστοιχούν σε ποικίλα σχήματα στεγαστικού διαχωρισμού. Σε μια περίοδο υψηλής κοινωνικής κινητικότητας θα ήταν, καταρχήν, αναμενόμενο να εμφανίζεται ένταση και του στεγαστικού διαχωρισμού εφόσον υιοθετούσαμε μια προσέγγιση όπως αυτή της Σχολής του Σικάγου, σύμφωνα με την οποία η υψηλή κοινωνική κινητικότητα οδηγεί και σε έντονη στεγαστική κινητικότητα, ώστε ο νέος τύπος κατοικίας να προσιδιάζει στη νέα κοινωνική θέση. Η κινητικότητα αυτή θα ενέτεινε το στεγαστικό διαχωρισμό στο πλαίσιο μιας φιλελεύθερης ρύθμισης τόσο της αγοράς εργασίας όσο και της αγοράς κατοικίας. Εάν, αντίθετα, πλαίσιο αναφοράς αποτελέσει η πόλη του Ευρωπαϊκού Βορά των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, θα ήταν αναμενόμενο οι τάσεις διαχωρισμού να είναι πολύ λιγότερο ισχυρές λόγω των πολιτικών κοινωνικής κατοικίας και, πιο πρόσφατα, των ειδικών πολιτικών ενάντια στο στεγαστικό διαχωρισμό που εμπόδισαν, ως ένα βαθμό, τις αντίθετες τάσεις που απορρέουν από την αγορά.

Σύμφωνα με την Sassen (1991), από τη δεκαετία του 1980 και λόγω της οικονομικής αναδιάρθρωσης, η κοινωνικοεπαγγελματική δομή των

‘οικουμενοπόλεων’ (global cities) πολώθηκε λόγω της τοπικής κοινωνικής κινητικότητας, αλλά κυρίως λόγω της έλξης από τις αγορές εργασίας τους επαγγελματικών κατηγοριών που ανήκουν στα άκρα της κοινωνικής κλίμακας. Από την πόλωση αυτή προέκυψε ένταση του στεγαστικού διαχωρισμού μέσω της αγοράς κατοικίας, η οποία εκφράστηκε πιο χαρακτηριστικά με τον κοινωνικό και χωρικό αποκλεισμό των κατηγοριών με τη μεγαλύτερη αποστέρηση. Στις μεγάλες πόλεις της Βόρειας και της Δυτικής Ευρώπης η ένταση του στεγαστικού διαχωρισμού υπήρξε συχνά αποτέλεσμα της τύχης που επιφυλάχθηκε στα μεγάλα προγράμματα κοινωνικής κατοικίας, που ενώ σε ένα πρώτο χρόνο λειτούργησαν ως χώροι κοινωνικής ανάμιξης, στη συνέχεια μεταβλήθηκαν προοδευτικά σε πόλους φτώχειας καθώς άρχισαν να εγκαταλείπονται από τα νοικοκυριά που είχαν τη δυνατότητα να βρουν ιδιωτικά καλύτερες στεγαστικές λύσεις (Masclat, 2003, Maurin, 2004). Ο Andersen (2004) δείχνει, στην περίπτωση της Κοπεγχάγης, ότι ακόμη και σε πόλεις όπου η κοινωνική δομή δεν πολώνεται λόγω της σημαντικής παρουσίας του κράτους πρόνοιας, ο στεγαστικός διαχωρισμός μπορεί να ενταθεί εφόσον οι πολιτικές κατοικίας το επιτρέπουν ή μάλλον δεν το απαγορεύουν.

Η Αθήνα δεν υπήρξε ποτέ πεδίο νεο-φιλελεύθερων ρυθμίσεων, ούτε αντιμετώπισε προβλήματα υποβάθμισης ενός αποθέματος κοινωνικής κατοικίας, κάτι που δεν απέκτησε ποτέ εξάλλου. Ωστόσο, ο στεγαστικός διαχωρισμός αναπτύχθηκε με διάφορες μορφές, οι οποίες ερμηνεύονται κυρίως με βάση τα χαρακτηριστικά των συστημάτων στέγασης που κατά καιρούς κυριάρχησαν, καθώς και από τα χαρακτηριστικά της στεγαστικής κινητικότητας.

Κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, η οποία σηματοδεύτηκε από την έντονη αστικοποίηση, δύο χαρακτηριστικά του κυρίαρχου συστήματος στέγασης είχαν ιδιαίτερη σημασία για τη μορφοποίηση του στεγαστικού διαχωρισμού:

- Η ολοκληρωτική σχεδόν απουσία άμεσης κρατικής παρέμβασης, υπό τη μορφή προγραμμάτων κοινωνικής κατοικίας, για τη λύση του στεγαστικού προβλήματος, που βίωναν οι νέοι εσωτερικοί μετανάστες.

- Η κοινωνική διάδοση της ιδιοκτησίας γης μέσω της κατάτμησης των μεγάλων περιαστικών ιδιοκτησιών και η *de facto* μετατροπή τους σε αστικά οικόπεδα μέσω της αυθαίρετης δόμησης και της μακρόχρονης ανοχής της αναπαραγωγής της.

Η οικοδόμηση με διαδικασίες αυτοστέγασης, νόμιμης ή παράνομης, σε μικρές ιδιοκτησίες στην περιφέρεια της πόλης ενέτεινε το διαχωρισμό μεταξύ της αστικής πλευράς (κέντρο και ανατολική περιφέρεια) και της εργατικής πλευράς της πόλης, δεδομένου ότι τα υψηλότερα στρώματα ζούσαν ήδη στο κέντρο και ότι οι ευκαιρίες απασχόλησης και τα προσιτά οικόπεδα βρίσκονταν κυρίως στη δυτική πλευρά. Η μικρή, ατομική, κλίμακα των διαδικασιών κατασκευής οδήγησε στη συγκρότηση ενός κοινωνικού συνεχούς όσον αφορά τη φυσιογνωμία των γειτονιών, όπου οι περιοχές κατοικίας με πολύ διαφορετική φυσιογνωμία δεν γειτονεύουν εκτός αν παρεμβάλλονται μεταξύ τους σημαντικά φυσικά εμπόδια.

Προοδευτικά, η ζήτηση κατοικίας άρχισε να μην αφορά μόνο τους νέους κατοίκους αγροτικής προέλευσης, αλλά και τον αυξανόμενο αριθμό μεσοστρωματικών νοικοκυριών. Έτσι, από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 ένα νέο σύστημα οικοδομικής παραγωγής¹⁶ πλημμύρισε την αγορά με διαμερίσματα σε πολυκατοικίες πέντε έως επτά ορόφων,¹⁷ κυρίως στις κεντρικές περιοχές της πόλης και στα κοντινά προάστια. Το σύστημα αυτό κυριάρχησε στηριζόμενο στην ειδική μεταχείριση (φοροαπαλλαγή όλων των ενδιάμεσων μεταβιβάσεων μεταξύ των εταίρων) που του έδωσε σημαντικό πλεονέκτημα έναντι κάθε άλλης μορφής παραγωγής κατοικίας για την αγορά. Η κοινωνική διάχυση αυτής της μορφής παραγωγής μικρής κλίμακας ερμηνεύεται εξάλλου και από τις ελά-

¹⁶ Πρόκειται για την αντιπαροχή, την κοινοπραξία δηλαδή ενός εργολάβου και ενός οικοπεδούχου που κατανέμουν το τελικό προϊόν μεταξύ τους ανάλογα με την αγοραία εκτίμηση της επένδυσης της κάθε πλευράς. Βλέπε Leontidou (1990) και Πρεβελάκης (2001).

¹⁷ Τα κτήρια πέντε ορόφων και άνω ήταν σπάνια στην προπολεμική Αθήνα: 106 μέχρι το 1920 και 349 που κατασκευάστηκαν μεταξύ 1925 και 1941 (Μαρμαράς, 1991: 38-39 και 78-79). Η κατάσταση άλλαξε τελείως μετά τον πόλεμο με τις 34.000 πολυκατοικίες που κατασκευάστηκαν μεταξύ 1950 και 1980 (Maloutas & Karadimitriou, 2001: 710-711).

χιστες απαιτήσεις σε αρχικό κεφάλαιο (το κόστος του οικοπέδου επενδύεται σε είδος από τον οικοπεδούχο συνεπενδυτή, ενώ το κεφάλαιο που επενδύεται στην κατασκευή περιορίζεται λόγω της συστηματικής προπώλησης από τη φάση που η οικοδομή βρίσκεται στα σχέδια) και η αδιαφιλονίκητη κυριαρχία της συνδέεται με τις δυσμενείς συνθήκες για τη συγκέντρωση του κεφαλαίου στον οικοδομικό τομέα, κυρίως λόγω της ισχύος της μικρής γαιοιδιοκτησίας. Η χωρίς προηγούμενο παραγωγή κατοικιών μέσω του συστήματος αυτού πρέπει να αποδοθεί στην υψηλή ζήτηση και στο σημαντικό κέρδος τόσο για τον εργολάβο όσο και για τον οικοπεδούχο. Βασική χωρική επίπτωση του συστήματος αυτού αποτέλεσε η έντονη πύκνωση των ζωνών κατοικίας γύρο από το κέντρο. Κατά τη δεκαετία του 1960 ο Δήμος Αθηναίων, όπου συγκεντρωνόταν περισσότερο από το ¼ των κατοίκων της πόλης, είδε τον αριθμό των κατοίκων του να αυξάνεται κατά 40% (Maloutas, 2000: 29) λόγω της δυναμικότητας των νέων κατοικιών που κατασκευάστηκαν στο εσωτερικό του.

Το σύστημα αυτό είχε σημαντικές επιπτώσεις για το στεγαστικό διαχωρισμό μέσω δύο διαφορετικών διαδικασιών:

- Την πυκνοδόμηση των περιοχών κατοικίας γύρο από το κέντρο που οδήγησε στη ραγδαία χειροτέρευση των συνθηκών ζωής και στην επανιεράρχηση των περιοχών κατοικίας στο πλαίσιο μιας σημαντικής μετακίνησης προς τα προάστια από τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Η κατάσταση του κέντρου εκείνη την εποχή επιδεινώθηκε και από τη σημαντική αύξηση του αριθμού των ιδιωτικών αυτοκινήτων, χωρίς παράλληλη βελτίωση της απαραίτητης υποδομής (δημόσια μέσα μεταφοράς, χώροι στάθμευσης κλπ).
- Την προοδευτική κυριαρχία της αγοράς ως τρόπου απόκτησης κατοικίας, σε βάρος των παραδοσιακών τρόπων της αυτοστέγασης και αυτοκατασκευής,¹⁸ που έκλεισε, αφενός, το δρόμο προς την ιδιοκατοίκηση για τις ομάδες εκείνες που είχαν την αυτοκατασκευή ως μόνη διέξοδο και, αφετέρου, κατέστησε την ιεράρχηση των περιοχών

¹⁸ Βλέπε Μαλούτας (1990) και Εμμανουήλ κ.ά. (1996: 80-84) σχετικά με την κοινωνική φυσιογνωμία των διαφόρων τρόπων πρόσβασης στην ιδιοκατοίκηση και για την παρακμή των τρόπων που χρησιμοποιούσαν κυρίως τα λαϊκά στρώματα.

κατοικίας μια διαδικασία που ρυθμίζεται αποκλειστικά από την αγορά, δεδομένου ότι ο στεγαστικός διαχωρισμός δεν υπήρξε ποτέ αντικείμενο πολιτικής αντιμετώπισης στην Ελλάδα.

Η ανάπτυξη των δύο αυτών διαδικασιών τροποποίησε τη μορφή και την ένταση του στεγαστικού διαχωρισμού και τον οδήγησε σε κατευθύνσεις που εμφανίζονται ως, έστω και μερικώς, αντιφατικές.

Πρώτον, η διχοτομία μεταξύ αστικού κέντρου και εργατικής περιφέρειας εξασθένησε μετά τη δεκαετία του 1970, ενώ εντάθηκε εκείνη μεταξύ ανατολικής και δυτικής πλευράς της πόλης. Η αύξηση του πληθυσμού στα εύπορα βορειοανατολικά και νότια προάστια τα κατέστησε προοδευτικά τις πλέον ομοιογενείς κοινωνικά περιοχές κατοικίας δεδομένου ότι οι εγκαθιστάμενοι εκεί έπρεπε να μπορούν να αντιμετωπίσουν τις υψηλές τιμές κατοικίας. Η ανάπτυξη των περιοχών αυτών στα προάστια δεν υπήρξε, ωστόσο, αποτέλεσμα μιας μαζικής φυγής των εύπορων νοικοκυριών από το κέντρο, αλλά μάλλον της εγκατάστασης εκεί της νέας γενιάς των υψηλών και μεσαίων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, κάτι που κατέστησε τη διαδικασία αυτή πολύ πιο σταδιακή. Όσον αφορά το στεγαστικό διαχωρισμό, η σταδιακή αυτή μετατόπιση μορφοποίησε κοινωνικά και σταθεροποίησε τις περιφερειακές περιοχές ευπόρων στρωμάτων και, με την έννοια αυτή, ενέτεινε το διαχωρισμό. Ταυτόχρονα, όμως, συνέτεινε στη μεταβολή του κέντρου σε περιοχή με μεγαλύτερη κοινωνική ανάμιξη.¹⁹

Ορισμένοι ερευνητές εξέλαβαν αυτή τη μεταβολή ως ένδειξη κοινωνικού 'εκδημοκρατισμού' του κέντρου της πόλης στο πλαίσιο μιας διαδικασίας χαλάρωσης του στεγαστικού διαχωρισμού, η οποία υποτίθεται ότι χαρακτηρίζει τις πόλεις της Νότιας Ευρώπης συνολικότερα. Αυτή η χαλάρωση υποστηρίζεται ότι ενσαρκώνεται από τη διαταξική συγκατοίκηση στις ίδιες πολυκατοικίες με τη μορφή κάθετης κοινωνικής διαφοροποίησης, την οποία φέρεται να παράγει η επιλογή διαφορετικών κοινωνικών ομάδων να κατοικήσουν στο κοινωνικά ανάμικτο κέντρο της

¹⁹ Το 1971 μόνο το 10% των υψηλών κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών κατοικούσε στα εύπορα βορειοανατολικά και νότια προάστια, έναντι 30% το 1991. Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα το ποσοστό των κατηγοριών αυτών που κατοικούσε στον κεντρικό Δήμο μειώθηκε από 62% σε 27% (Maloutas, 1997: 3).

πόλης. Η επιλογή αυτή θεωρείται ένδειξη της αστικής τους κουλτούρας και, ταυτόχρονα, παραγωγός της χαλάρωσης της κλασικής μορφής του στεγαστικού διαχωρισμού, δηλαδή του διαχωρισμού μεταξύ γειτονιών (Leontidou, 1990). Απέναντι σε αυτά τα επιχειρήματα αντιτάξαμε ότι η κάθετη κοινωνική διαφοροποίηση δεν αποτελεί γενικό χαρακτηριστικό της Νότιας Ευρώπης, αλλά ιδιαίτερο γνώρισμα της Αθήνας, το οποίο σχετίζεται με τη ραγδαία πληθυσμιακή πύκνωση του κέντρου και την επιδείνωση των συνθηκών ζωής σε αυτό, συμπεριλαμβανομένης της γρήγορης γήρανσης των κτηρίων που αποτέλεσαν τους φυσικούς φορείς αυτής της πύκνωσης και της επιταχυνόμενης υποτίμησης των διαμερισμάτων, ιδιαιτέρως εκείνων που βρίσκονται στους χαμηλούς ορόφους (Maloutas & Karadimitriou, 2001).²⁰

Ο κάθετος στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα δεν είναι αποτέλεσμα επιλογής, αλλά μάλλον απότοκο των συνθηκών που έστρεψαν κοινωνικές ομάδες με περιορισμένους πόρους στα υποβαθμισμένα διαμερίσματα γύρο από το κέντρο, τα οποία προσέφεραν και καλή πρόσβαση στις ευκαιρίες απασχόλησης, και οδήγησαν παράλληλα σχετικώς εύπορες ομάδες να παραμείνουν στις ίδιες περιοχές για διάφορους λόγους (προχωρημένη ηλικία, μεγαλύτερο κόστος ανάλογης κατοικίας στα προάστια, εξοικείωση με την περιοχή, πυκνότητα και εγγύτητα υπηρεσιών κλπ). Η κοινωνική συγκατοίκηση στις περιοχές αυτές δεν είναι ηθελημένη και η χωρική εγγύτητα μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων δεν προοιωνίζεται, κατ' ανάγκην, τα θετικά αποτελέσματα που θεωρητικά αναμένονται. Σε επίπεδο δεικτών διαχωρισμού, ωστόσο, το κέντρο παρουσιάζεται πράγματι λιγότερο διαχωρισμένο (Arapoglou, 2006, Maloutas, 2007). Αυτό βέβαια ισχύει και για τις κεντρικές περιοχές πολλών πόλεων που αναπλάθονται και 'εξευγενίζονται' (gentrifica-

²⁰ Τα διαμερίσματα των χαμηλών ορόφων στις γειτονιές αυτές με τους στενούς δρόμους γύρο από το κέντρο είναι, κατά κανόνα, μικρής επιφάνειας, περιορισμένου φωτισμού, χωρίς θέα, ενώ υποφέρουν και από τον περιβάλλοντα θόρυβο. Οι πολυκατοικίες των περιοχών αυτών περιείχαν συνήθως μεγάλα και ευήλια διαμερίσματα στους υψηλότερους ορόφους –τα οποία προορίζονταν συνήθως για προσωπική χρήση των ιδίων των επενδυτών ή για πώληση– και μικρά διαμερίσματα στους χαμηλότερους ορόφους που προορίζονταν για ενοικίαση (Maloutas & Karadimitriou, 2001).

tion),²¹ κάτι που δείχνει μάλλον τα ερμηνευτικά όρια αυτού του είδους των δεικτών και, επομένως, την ανάγκη να στρέφεται πάντοτε η ανάλυση στις συγκεκριμένες διαδικασίες κοινωνικοχωρικής μεταβολής και στις πραγματικές τους επιπτώσεις.

Η κυριαρχία της αγοράς ως μηχανισμού χωροθέτησης των διαφόρων κοινωνικών ομάδων στις περιοχές κατοικίας κατέστη αδιαφιλονίκητη στην Αθήνα κάτω από το βάρος της τεράστιας παραγωγής διαμερισμάτων με το σύστημα της αντιπαροχής κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 και μετέβαλε ριζικά τους τρόπους πρόσβασης στην ιδιοκατοίκηση, θέτοντας στο περιθώριο ή αλλάζοντας την κοινωνική φυσιογνωμία των παραδοσιακών τρόπων, δηλαδή της αυτοστέγασης και της αυτοκατασκευής.

Κατά την προηγούμενη περίοδο, και σε συνέχεια με τις προπολεμικές πρακτικές, η εγκατάσταση νέων κατοίκων στις διάφορες περιοχές της πόλης εξαρτιόταν πολύ περισσότερο από τη χωροθέτηση του οικογενειακού τους δικτύου ή του δικτύου των συντοπιτών τους και λιγότερο με οποιοδήποτε άλλο χαρακτηριστικό ή αναζήτηση. Τα δίκτυα αυτά χρησίμευαν πρώτα απ' όλα ως δίκτυα πληροφόρησης όσον αφορά τις ευκαιρίες για την απόκτηση οικοπέδου και την είσοδο στην αγορά εργασίας και, κατόπιν, μεταβάλλονταν σε δίκτυα αλληλοβοήθειας που κάλυπταν τόσο τις αρχικές διαδικασίες εγκατάστασης (βοήθεια στην αυτοκατασκευή) όσο και τις ανάγκες της καθημερινότητας στη συνέχεια. Η σημασία τους, όπως και της οικογένειας που υπήρξε η βασική οργανωτική δομή τους, διευρύνθηκε στο πλαίσιο ενός κράτους πρόνοιας που δεν αναπτύχθηκε ιδιαίτερα και που, ειδικότερα, δεν προσέφερε, ούτε κατά το ελάχιστο, κοινωνική κατοικία. Έτσι, ο αστικός ιστός συγκροτήθηκε ως συνάθροιση τέτοιων δικτύων,²² τα οποία παρέμειναν σχετικώς σταθερά δεδομένου ότι τα μέλη τους εξαρτιόνταν από τις υπηρεσίες τους και ότι η χωρική εγγύτητα αποτελούσε βασική συνθήκη για τη λειτουργία και την επιβίωσή τους.

²¹ Βλέπε, για παράδειγμα, Hamnett (2003) όσον αφορά τους πρόσφατους κοινωνικούς μετασχηματισμούς στο ανατολικό Λονδίνο.

²² Η ονομασία πολλών αθηναϊκών γειτονιών προδίδει την κοινή γεωγραφική καταγωγή των πρώτων κατοίκων τους.

Συνεπώς, εάν οι τιμές γης αφήνουν περιθώριο πολλαπλών επιλογών για εγκατάσταση σε διάφορα σημεία της πόλης ανάλογου κόστους, τα δίκτυα συγγένειας ή ο κοινός τόπος καταγωγής προσδιόρισαν αυτή την εγκατάσταση με τρόπο αρκετά πιο άκαμπτο. Λαμβάνοντας υπόψη, εξάλλου, το γεγονός ότι η πρόσβαση στην κατοικία ήταν συνώνυμο της ιδιοκατοίκησης και ότι η διαδικασία πώλησης μιας κατοικίας για την αγορά μιας άλλης επιβαρυνόταν από υψηλό φόρο μεταβίβασης, γίνεται κατανοητή η περιορισμένη στεγαστική κινητικότητα που παρουσιάζει η Αθήνα.

Η κινητικότητα αυτή, που είναι πολύ υψηλή στις πόλεις των ΗΠΑ, του Καναδά και της Αυστραλίας και ποικίλει στην Ευρώπη (Knox & Pinch, 2000: 333), είναι γενικώς χαμηλή στη Νότια Ευρώπη (Allen et al., 2004: 44-46 και 138) όπου οι μεταστεγάσεις σπανίζουν μετά την εγκατάσταση στη πόλη. Μπορούμε συνεπώς να υποθέσουμε ότι, στο πλαίσιο αυτό, η σχέση μεταξύ κοινωνικής κινητικότητας και στεγαστικής κινητικότητας είναι λιγότερο προφανής. Επιπροσθέτως, η σύγκριση απλών ποσοστών στεγαστικής κινητικότητας δεν αρκεί για να διερευνήσουμε τη διαφορετική σχέση μεταξύ κοινωνικής και στεγαστικής κινητικότητας σε διαφορετικές συνθήκες. Στις νοτιοευρωπαϊκές συνθήκες η κοινωνική κινητικότητα δεν οδηγεί εύκολα στην επιβεβαίωσή της από τη μεταστέγαση σε περιοχή κατοικίας που να ταιριάζει με τη νέα κοινωνική θέση (status). Σημαντικό μέρος της στεγαστικής κινητικότητας στο αθηναϊκό πλαίσιο αφορά μετακίνηση μέσα στα όρια της παλαιάς περιοχής κατοικίας ή σε εκείνη του/της συζύγου και, κατά τεκμήριο, πλησίον ενός άλλου δικτύου αλληλοβοήθειας. Εξάλλου, στην πλειονότητα των περιπτώσεων η στεγαστική κινητικότητα γίνεται με την ευκαιρία της μετάβασης σε ιδιόκτητη κατοικία και δεν σημαίνει, κατ' ανάγκην, μετακίνηση σε διαφορετική περιοχή.²³

²³ Το ποσοστό ετήσιας στεγαστικής κινητικότητας στην Αθήνα ανερχόταν σε 7% το 1986 και σε 5% το 2002. Το 55% της τελευταίας αφορούσε μετακινήσεις από κάθεστώς ενοικίασης σε ιδιοκατοίκηση, ενώ το 63% των μεταστεγάσεων μεταξύ 1991 και 2001 δεν αφορούσαν και αλλαγή περιοχής κατοικίας (Maloutas, 2004: 198). Μια έρευνα στην περιοχή του Πειραιά στο τέλος της δεκαετίας του 1980 είχε παρουσιάσει ανάλογα ευρήματα (Benoit-Guilbot κ.ά., 1998: 77-83).

Η αυξανόμενη κυριαρχία των μηχανισμών της αγοράς στις διαδικασίες πρόσβασης στην κατοικία δεν άφησε άθικτα τα χωρικά παγιωμένα δίκτυα συγγένειας και αλληλοβοήθειας. Όμως, η επίπτωσή της υπήρξε κοινωνικά διαφοροποιημένη. Τα οικογενειακά δίκτυα των υψηλών και μεσαίων στρωμάτων διασκορπίστηκαν στο χώρο της πόλης με σχετική ευκολία κατά τη μετακίνηση της νεότερης γενιάς προς τα προάστια. Η χωρική εγγύτητα σε αυτόν τον κοινωνικό τύπο δικτύου κατέστη όλο και λιγότερο σημαντική, στο βαθμό που οι μορφές αλληλοβοήθειας μεταξύ των μελών τους προοδευτικά εκχρηματίστηκαν. Τα δίκτυα των λαϊκών στρωμάτων, αντίθετα, εξαρτώνται πολύ περισσότερο από την αλληλοβοήθεια σε είδος και, συνεπώς, από τη χωρική εγγύτητα που αυτή απαιτεί. Η κοινωνική κινητικότητα σε αυτή την περίπτωση δεν καταλήγει στην αναμενόμενη στεγαστική κινητικότητα και οι επιπτώσεις της όσον αφορά το στεγαστικό διαχωρισμό είναι θεωρητικά περιορισμένες.²⁴

Η διεθνής βιβλιογραφία για το στεγαστικό διαχωρισμό δεν εστίασε ποτέ την προσοχή της στην επίπτωση της κοινωνικής κινητικότητας που δεν συνοδεύεται από στεγαστική κινητικότητα,²⁵ υποδηλώνοντας έτσι ότι η τελευταία θεωρείται μοναδικός δρόμος υλοποίησης του διαχωρισμού. Σε μια πόλη όπως η Αθήνα, ωστόσο, όπου η στεγαστική κινητικότητα είναι περιορισμένη ενώ η κοινωνική κινητικότητα είναι αυξημένη, μπορούμε εύλογα να αναρωτηθούμε για την επίδραση που έχει στο διαχωρισμό η κοινωνική κινητικότητα που περιορίζεται χωρικά. Δείξαμε πρόσφατα ότι η αύξηση των υψηλών κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών σε ορισμένες εργατικές συνοικίες δεν ήταν αποτέλεσμα εισβολής, αλλά ενδογενούς κοινωνικής κινητικότητας (Maloutas, 2004: 201-205). Η κοινωνική κινητικότητα που μένει εγκλωβισμένη στις εργατικές περιοχές της πόλης μειώνει, καταρχήν, το στεγαστικό διαχωρισμό αυξάνοντας την κοινωνική ανάμιξη στις εν λόγω περιοχές. Αυτό

²⁴ Βλέπε Golemis & Vrychέα (1998) για τη σχέση στεγαστικού διαχωρισμού και κοινωνικών δικτύων σε μια περιοχή κοινωνικού αποκλεισμού στην Αθήνα.

²⁵ Εξαίρεση αποτελεί ο Clay (1980) που ασχολείται με την επίδραση της επένδυσης παλαιών κατοίκων σε γειτονιές υπό ανάπτυξη. Βλέπε Maloutas (2004) για μια κριτική του άρρητου ισχυρισμού ότι ο στεγαστικός διαχωρισμός υλοποιείται αποκλειστικά μέσω της στεγαστικής κινητικότητας.

που συμβαίνει στην πραγματικότητα είναι η κοινωνική κατάτμηση των ζωνών κατοικίας στις περιοχές αυτές σε μια κλίμακα μεγαλύτερης χωρικής λεπτομέρειας, με τις κοινωνικά ανερχόμενες ομάδες να καταλαμβάνουν τις νέες οικοδομές και τις μικροπεριοχές υψηλότερης ποιότητας. Ωστόσο, με δεδομένο ότι πρόκειται για τοπική κοινωνική κινητικότητα, διαγενεακή και πρόσφατη, τα οικογενειακά δίκτυα περικλείουν ακόμη στο εσωτερικό τους και ενώνουν με τις πρακτικές αλληλοβοήθειας, μέλη τους που κατέχουν απομακρυσμένες θέσεις στην επαγγελματική ιεραρχία και κατοικίες ποιοτικά πολύ διαφορετικές.²⁶

Εάν αυτός ο χωρικός εγκλωβισμός της κοινωνικής κινητικότητας είναι, προσωρινά έστω, θετικός για τον κοινωνικό ιστό στο εσωτερικό ορισμένων εργατικών περιοχών, δεν συμβαίνει το ίδιο και στο επίπεδο της πόλης συνολικά. Η κοινωνική κινητικότητα σε διάφορους τύπους περιοχών κατοικίας μοιάζει να συνδέεται στενά με την κοινωνική της φυσιογνωμία: η κοινωνική κινητικότητα στις περιοχές κατοικίας των υψηλών κοινωνικών στρωμάτων παρουσιάζεται μεγαλύτερη εκείνης των μεσοστρωματικών περιοχών και πολύ μεγαλύτερη εκείνης που παρουσιάζουν οι λαϊκές περιοχές (Maloutas, 2004: 205-208).

Εξάλλου, το περιορισμένο χωρικό 'κοσκίνισμα' του πληθυσμού λόγω της χαμηλής στεγαστικής κινητικότητας δεν οδηγεί κατ' ανάγκη σε μια αποτελεσματική κοινωνική ανάμιξη, δηλαδή στην από κοινού χρήση των τοπικών μέσων συλλογικής κατανάλωσης και υπηρεσιών από τις διάφορες κοινωνικές ομάδες. Όσον αφορά τα σχολεία, ειδικότερα, και αφήνοντας στην άκρη τις πρακτικές της *απόσυρσης* (*retrait*) και της *οικειοποίησης* (*colonisation*) (Van Zanten, 2001) που χρησιμοποιούν τα χαμηλά και τα χαμηλά-μεσαία στρώματα, μερικές χιλιάδες μαθητών που ανήκουν στα υψηλά κοινωνικά στρώματα και διαμένουν σε περιοχές όπου τα σχολεία δεν θεωρούνται κατάλληλα, μετακινούνται καθημερινά με λεωφορεία προς τα μεγάλα ιδιωτικά σχολεία στα εύπορα προάστια,²⁷ στο πλαίσιο οικογενειακών στρατηγικών *αποφυγής* (*evitement*) (Van Zanten, 2001) των υπολοίπων στρωμάτων. Η τεράστια αυτή καθημερινή

²⁶ Βλέπε Leal (2004) για την περιγραφή ανάλογων διαδικασιών στη Μαδρίτη.

²⁷ Τα ιδιωτικά Δημοτικά και τα ιδιωτικά Λύκεια της Αθήνας καλύπτουν περίπου το 16% του μαθητικού πληθυσμού των δύο αυτών εκπαιδευτικών βαθμίδων.

επιχείρηση είναι ουσιαστικά αντίστροφη του αμερικανικού *bussing*, στο πλαίσιο του οποίου επιχειρείται η μείωση του κοινωνικού διαχωρισμού στο σχολείο σε συνθήκες έντονου στεγαστικού διαχωρισμού. Στην περίπτωση της Αθήνας εντείνεται ο σχολικός διαχωρισμός σε συνθήκες σχετικώς μειωμένου στεγαστικού διαχωρισμού, μέσω της συνάθροισης εκείνων των μαθητών που οι γονείς τους επιλέγουν μια εκπαιδευτική διαδρομή που συνδυάζει προσδοκίες υψηλών ακαδημαϊκών επιδόσεων και ευκαιρίες επιθυμητών κοινωνικών συναναστροφών, οι οποίες ενδεχομένως δίνουν και περισσότερες εγγυήσεις κοινωνικής κινητικότητας. Αυτές οι επιλογές, που γίνονται όλο και πιο συστηματικά για τα νοικοκυριά των υψηλών και των υψηλών-μεσαίων στρωμάτων σε συνθήκες αυξημένου ανταγωνισμού για τις προοπτικές κοινωνικής κινητικότητας, οδηγούν σε έναν δυναμικό κοινωνικό διαχωρισμό, απομακρύνοντας τους νέους των εύπορων ομάδων από τις γειτονιές τους (Power et al., 2004: 156) και εθίζοντάς τους στον αποκλειστικό συναγελασμό με τους ομοίους τους.

VI

Από την αρχή της δεκαετίας του 1990 ο στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα μορφοποιείται μέσα σε νέες συνθήκες αλλά, ταυτόχρονα, χαρακτηρίζεται και από την επιβίωση παραδοσιακών παραμέτρων. Οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού του κράτους πρόνοιας δεν άγγιξαν τον τομέα της κατοικίας, ο οποίος παραμένει ένας χώρος όπου τα προβλήματα επιλύονται χωρίς την άμεση παρέμβαση του κράτους. Δεδομένου όμως ότι, εν τω μεταξύ, οι τρόποι απόκτησης κατοικίας άλλαξαν σημαντικά, με την αγορά να έχει εκτοπίσει σε μεγάλο βαθμό τους παραδοσιακούς τρόπους που ήταν πιο προσιτοί για τα χαμηλότερα στρώματα, ο στεγαστικός διαχωρισμός θα έπρεπε λογικά να έχει ενταθεί λόγω της αύξησης εκείνων που δεν μπορούν πλέον να αποκτήσουν ιδιόκτητη κατοικία.

Η αυξανόμενη κοινωνική διαφοροποίηση όσον αφορά την πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση συνδέεται, επίσης, με την άνοδο των τιμών γης και κατοικίας. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, ο πληθωρισμός και

τα επιτόκια μειώθηκαν σημαντικά με αποτέλεσμα τα στεγαστικά δάνεια να γίνουν προσιτά σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Πρόκειται για την πρώτη φορά που αναπτύχθηκε δυναμικά ο στεγαστικός δανεισμός από τις ιδιωτικές τράπεζες, κάτι που πλημμύρισε την αγορά με μια αγοραστική δύναμη χωρίς προηγούμενο και που είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική αύξηση των τιμών των ακινήτων (Emmanuel, 2004). Έτσι, τα δάνεια που μέχρι τότε απευθύνονταν μόνο σε ορισμένες κατηγορίες του πληθυσμού, και κυρίως στους δημοσίους υπαλλήλους για τους οποίους επιχορηγούνταν σε μεγάλο βαθμό, έγιναν προσιτά σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού, αλλά η αύξηση των τιμών περιόρισε εκ νέου την πρόσβαση με βάση το εισόδημα. Η αύξηση των τιμών απέκλεισε προοδευτικά ένα τμήμα των δυνητικών αγοραστών και τους ώθησε στην ενοικίαση.²⁸ Δεδομένου ότι η σχέση των ενοικιαστών με την κατοικία και την περιοχή της είναι πολύ πιο ρευστή από των ιδιοκατοίκων,²⁹ η ενοικίαση συμβάλει στη ρευστότητα των κινήσεων στην αγορά κατοικίας και, καθώς η τελευταία δεν λειτουργεί υπό καθεστώς ιδιαίτερων κοινωνικών ρυθμίσεων, συμβάλλει δυνητικά στην ένταση των διαχωριστικών τάσεων. Η αυξανόμενη εμπορευματοποίηση της στέγασης –με την έννοια του όρου *commodification*, όπως ορίζεται από τον Esping-Andersen (1990)– διαταράσσει, επομένως, την κοινωνικοχωρική σταθερότητα που προσέδιδαν στο χώρο της Αθήνας τα οικογενειακά δίκτυα αλληλοβοήθειας κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο.

Η αυξανόμενη ρευστότητα στην αγορά κατοικίας απορρέει και από ορισμένες άλλες νέες παραμέτρους:

- Η στεγαστική κινητικότητα προς τα προάστια, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, δημιούργησε μια διπλή κίνηση, αφενός προς την ανατιμημένη περιφέρεια και, αφετέρου, προς το υποτιμημένο κέντρο, όπου ένα σημαντικό στεγαστικό απόθεμα, αφού αρχικά εγκαταλείφθηκε, έγινε στη συνέχεια προνομιακός χώρος στέγασης για νέες ομάδες με περιορισμένους πόρους που εισέρευσαν στην πόλη.

²⁸ Ο Emmanuel (2004: 134) δείχνει ότι η στεγαστική πίστη κατανέμεται με πολύ άνισο τρόπο ανάλογα με το εισόδημα των νοικοκυριών.

²⁹ Τα νοικοκυριά που ενοικιάζουν την κατοικία τους στην Αθήνα παρουσιάζουν σημαντικά υψηλότερη στεγαστική κινητικότητα από εκείνα που ιδιοκατοικούν (Maloutas, 2004).

- Η κατασκευή σημαντικών υποδομών στο πλαίσιο της προετοιμασίας της πόλης για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 αναδόμησε ουσιαστικά το χάρτη των χρονοαποστάσεων στην πόλη, δημιούργησε κινήσεις προς τις νέες ευνοϊκές θέσεις και, κατά συνέπεια, επέφερε σημαντικές αλλαγές στη χωρική δομή των τιμών γης.
- Η σημαντικότερη παράμετρος ήταν βεβαίως η εισροή του μεγάλου κύματος των οικονομικών μεταναστών με αφετηρία τη δεκαετία του 1990.³⁰ Οι μετανάστες διαμόρφωσαν τον κατώτερο πόλο της κοινωνικής δομής, προς τον οποίο έλκυσαν γηγενείς ομάδες που κατείχαν ανάλογες κοινωνικοεπαγγελματικές θέσεις και κατέστησαν τον πόλο αυτό πιο ορατό, λόγω του σημαντικού αριθμού τους και της εθνοτικής και, ορισμένες φορές, φυλετικής τους διαφοροποίησης. Όσον αφορά τη στέγαση, και δεδομένου ότι οι μετανάστες δεν έγιναν αντικείμενο στεγαστικής μέριμνας, αφού καθ' όλη σχεδόν τη δεκαετία του 1990 η παρουσία τους ήταν επισήμως παράνομη (Χριστόπουλος, 2004), η στροφή τους προς την ιδιωτικά ενοικιαζόμενη κατοικία αποτέλεσε τη μοναδική τους στεγαστική διέξοδο. Η πλειονότητα των μεταναστών προσανατολίστηκε στις λιγότερο επιθυμητές κατοικίες, δηλαδή στα μικρά διαμερίσματα των χαμηλών ορόφων στις πυκνοδομημένες περιοχές γύρο από το κέντρο και σε παλαιά κτίσματα περιορισμένων ανέσεων στη μακρινή περιφέρεια της πόλης (Lazaridis, Psimenos, 2001, Ψημμένος, 2004). Η παρουσία των μεταναστών δεν έφερε στην Αθήνα νέες μορφές στεγαστικού διαχωρισμού (δεν υπήρξε 'γκετοποίηση', για παράδειγμα) αλλά ενέτεινε την υποβάθμιση που αναπτυσσόταν σε ορισμένες περιοχές του κέντρου και της περιφέρειας. Ενέτεινε, επίσης, την κοινωνική και εθνοτική διαφοροποίηση μεταξύ της στέγασης σε νέες και παλαιές ή κακοσυντηρημένες κατοικίες, καθώς η ύπαρξη πελατείας που δέχεται χειρότερες από τις συνήθως αποδεκτές συνθήκες κατοικίες ένα-

³⁰ Σύμφωνα με την απογραφή πληθυσμού του 2001, το ποσοστό των ξένων υπηκόων στην Ελλάδα ανερχόταν σε 8,1%, εκ των οποίων 1,3% προερχόταν από ανεπτυγμένες χώρες. Για την Αττική, τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 11,1% και 1,6% και για το Δήμο Αθηναίων 20% και 2,1% (ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005). Βλέπε Καβουνίδη (2002) για μια λεπτομερή περιγραφή των χαρακτηριστικών των μεταναστών που συμμετείχαν στη διαδικασία νομιμοποίησης του 1998.

ντι χαμηλότερου ενοικίου επιτρέπει την περιορισμένη ή και μηδενική συντήρηση από τους ιδιοκτήτες. Τέλος, ενέτεινε την κοινωνική και εισήγαγε την εθνοτική διαφοροποίηση όσον αφορά την πελατεία των τοπικών υπηρεσιών (εκπαιδευτικών, αλλά και υγείας κλπ).

Επίλογος

Η Αθήνα, περιφερειακή μητρόπολη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, αποτέλεσε χώρο μεγάλης κοινωνικής κινητικότητας κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, όπου η μαζική εσωτερική μετανάστευση, οδήγησε στον τριπλασιασμό του πληθυσμού σε μια τριακονταετία ενός πληθυσμού που άφησε γρήγορα πίσω τις αγροτικές του καταβολές και κατέκτησε μεσοστρωματικές θέσεις. Παράλληλα με την περιορισμένη ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας, ούτε η αγορά υπήρξε αδιαφιλονίκητος ρυθμιστής των κοινωνικοοικονομικών διαδικασιών και, μεταξύ αυτών, εκείνων που αφορούν την κοινωνική κατανομή της αστικής γης και την παροχή κατοικίας κατά την πρώτη αυτή περίοδο, οπότε τέθηκαν και οι βάσεις για τις κατοπινές εξελίξεις. Η πρόσβαση στην κατοικία, συνώνυμο σε μεγάλο βαθμό της απόκτησης ιδιόκτητης κατοικίας, καθοριζόταν στο πλαίσιο ενός αμαλγάματος πελατειακών και οικογενειοκεντρικών πρακτικών που παρήγαν έναν αστικό χώρο περιορισμένης στεγαστικής κινητικότητας, οριοθετούμενο από τα δίκτυα οικογενειακής αλληλοβοήθειας. Η μορφή της κοινωνικοχωρικής διαφοροποίησης που συγκροτήθηκε με τον τρόπο αυτό ήταν εκείνη ενός κοινωνικοχωρικού συνεχούς, με προοδευτική μεταβολή της κοινωνικής φυσιογνωμίας καθώς κινείται κανείς στο χώρο και με σχετική απουσία περιοχών με κοινωνικά ακραία φυσιογνωμία.

Από τη δεκαετία του 1970, με την αυξανόμενη εμπορευματοποίηση της πρόσβασης στην κατοικία, τις αυξανόμενες δυσκολίες στην αναπαραγωγή των μεσαίων στρωμάτων και με την εμφάνιση μιας σειράς νέων παραμέτρων –όπως η μετακίνηση του πληθυσμού προς τα προάστια και, πιο πρόσφατα, η δημιουργία σημαντικών νέων υποδομών και η εισροή μεγάλου αριθμού μεταναστών– η εμβέλεια των δομών και πρακτικών που εμπόδιζαν το στεγαστικό διαχωρισμό άρχισε να περιορίζεται.

Ο διαχωρισμός εντάθηκε κυρίως με τη συγκρότηση κοινωνικών χώρων σχετικώς ομοιογενών στα νέα προάστια των μεσαίων και υψηλών στρωμάτων, καθώς και με την προοδευτική ομογενοποίηση του κοινωνικού χαρακτήρα περιοχών κατοικίας όπου τα στρώματα αυτά ήταν ήδη κυρίαρχα, τόσο στο κέντρο όσο και τα προάστια. Άλλες περιοχές κατοικίας, κυρίως στη μακρινή περιφέρεια και στον αντίποδα της κοινωνικής ιεραρχίας, μετεβλήθησαν σε χώρους αποκλεισμού. Παράλληλα, μορφές διαχωρισμού σχετικώς πρωτότυπες και λιγότερο ευδιάκριτες αναπτύχθηκαν στις πολύ ευρύτερες και πληθυσμιακά σημαντικότερες περιοχές κοινωνικής ανάμιξης, όπου τεχνικά τουλάχιστον (δηλαδή με όρους δεικτών διαχωρισμού) παρατηρείται άμβλυνση του στεγαστικού διαχωρισμού.

Η κάθετη κοινωνική διαφοροποίηση στις πολυκατοικίες των πυκνοδομημένων περιοχών γύρο από το κέντρο, εμφανίστηκε μαζικά από το τέλος της δεκαετίας του 1970 ακολουθώντας την υποβάθμιση και την προοδευτική εγκατάλειψή τους από τα εύπορα στρώματα και την αυξανόμενη εισροή νέων ομάδων με περιορισμένους πόρους. Οι ομάδες αυτές, τις τάξεις των οποίων πιο πρόσφατα πύκνωσαν οι νέοι μετανάστες, προσανατολίστηκαν στα πιο υποβαθμισμένα μικρά διαμερίσματα των χαμηλών ορόφων, ακόμη και των υπογείων. Η κοινωνική συγκατοίκηση, που υπήρξε ως αποτέλεσμα, ήταν το συγκυριακό προϊόν της διαχωριστικής κίνησης των εύπορων ομάδων προς τα προάστια και της αναγκαστικής κίνησης ομάδων χωρίς ιδιαίτερους πόρους προς το πλέον προσιτό οικιστικό απόθεμα, που έτυχε να βρίσκεται στο κέντρο. Δεν ήταν, δηλαδή, προϊόν της αναζήτησης ενός περιβάλλοντος κοινωνικής ανάμιξης από κανένα από τα εμπλεκόμενα μέρη.

Σε διαφορετικό πλαίσιο πρέπει να τοποθετηθεί η κοινωνική συγκατοίκηση που ενδυναμώθηκε σε πολλές εργατικές περιοχές. Υπήρξε αποτέλεσμα του συνδυασμού της σημασίας και της αντοχής των οικογενειακών δικτύων αλληλοβοήθειας –που ωθεί τα νέα νοικοκυριά με ανοδική κοινωνική κινητικότητα να παραμένουν στην περιοχή κατοικίας των γονέων τους– και της εμφάνισης, τοπικά, στεγαστικών λύσεων που ανταποκρίνονται στις ανάγκες / απαιτήσεις τους. Σε αυτές τις περιοχές των χαμηλών και χαμηλών-μεσαίων στρωμάτων μειώνεται ο διαχωρι-

σμός, λόγω της κοινωνικής συγκατοίκησης που θεμελιώνεται στα οικογενειακά δίκτυα και η οποία αποτελεί ανάσχεση για τη στεγαστική κινητικότητα –και το στεγαστικό διαχωρισμό που σε μεγάλο βαθμό εξαρτάται από αυτήν– με τη βοήθεια του υψηλού ποσοστού των ιδιοκατοίκων και της χωρικής τους ακινησίας. Ωστόσο, ο χωρικός εγκλωβισμός της κοινωνικής κινητικότητας στις περιοχές αυτές οδηγεί, παράλληλα, και στη σταδιακή κοινωνική τους κατάτμηση και στο διαχωρισμό στη μικροκλίμακα, ενώ η άνιση κοινωνική κινητικότητα που χαρακτηρίζει τους διαφορετικούς τύπους περιοχών κατοικίας δείχνει ότι οι αποστάσεις μέσα στην κοινωνική ιεραρχία των περιοχών κατοικίας τείνουν να μεγαλώνουν.

Ο στεγαστικός διαχωρισμός εκφράζεται όλο και περισσότερο στη μικροκλίμακα επειδή το οικιστικό απόθεμα αποτελεί συνάθροιση μικρών μονάδων, που παράγονται και γίνονται αντικείμενο διαχείρισης ιδιωτικά, που συντηρούνται με ποικίλους τρόπους και σε ένα πλαίσιο χωρικής δομής με έντονη κοινωνική μίξη, από το οποίο απουσιάζουν τελείως τα μεγάλα και ομοιογενή μπλοκ, όπως, για παράδειγμα, τα μεγάλα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας. Συνυπάρχουν μονάδες κατοικίας αρκετά διαφορετικών ποιτήτων που ανταποκρίνονται και σε ανάλογα διαφοροποιημένη ζήτηση. Η εισροή του μεγάλου κύματος των μεταναστών, και η χωρικά διάσπαρτη απασχόλησή τους στις προσωπικές υπηρεσίες και τις μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις, ενδυνάμωσε αυτή την κοινωνική ανάμιξη αυξάνοντας την ποικιλία της ζήτησης. Η χωρική εγγύτητα δεν αποτελεί, ωστόσο, όπως και αλλού, εγγύηση για την κοινωνική εγγύτητα (Chamboredon & Lemaire, 1970). Οι τάσεις διαχωρισμού, στην προκειμένη περίπτωση, μορφοποιούνται κυρίως με το διαχωρισμό των υπηρεσιών που, σε συνθήκες αυξανόμενης αβεβαιότητας όσον αφορά το μέλλον για τα μεσαία στρώματα, εικονογραφούνται χαρακτηριστικά από τον εντεινόμενο διαχωρισμό στο σχολείο, στις υπηρεσίες υγείας κλπ.

Ο στεγαστικός διαχωρισμός αποτελεί απότοκο διαχωριστικών τάσεων που υλοποιείται είτε μέσω πολιτικής ανοικτών διακρίσεων είτε μέσω της συνάθροισης επιλογών περιοχής κατοικίας, οι οποίες ρυθμιζόμενες από τους μηχανισμούς της αγοράς ακινήτων καταλήγουν στο δια-

χωρισμό, ανεξάρτητα από την πρόθεση των υποκειμένων. Το αποτέλεσμα, ωστόσο, διαφέρει ανάλογα με τις συνθήκες: ένα περιβάλλον υψηλής κοινωνικής κινητικότητας και φιλελεύθερης ρύθμισης της πρόσβασης στην κατοικία ευνοεί, καταρχήν, το διαχωρισμό μέσω της στεγαστικής κινητικότητας την οποία τροφοδοτεί και λόγω του χωρικού ‘κοσκινίσματος’ που απορρέει. Η περίπτωση της Αθήνας δείχνει ότι ακόμη και όταν δεν υπάρχουν αυτές οι ευνοϊκές συνθήκες, η τάση διαχωρισμού –η αναζήτηση του ‘μεταξύ μας’ [entre-soi] όπως διατυπώνεται γαλλικά– μπορεί να πάρει διαφορετικές μορφές, οι οποίες εν μέρει τουλάχιστον μπορεί να εξουδετερώσουν τις θετικές επιπτώσεις που αναμένει κανείς από την κοινωνική ανάμιξη. Δείχνει, έτσι, ότι δεν είναι η χωρική απόσταση που γεννά την κοινωνική απόσταση, αλλά ότι η πρώτη αποτελεί μάλλον έκφραση και ενδεχόμενο εργαλείο μέσω του οποίου η δεύτερη υλοποιείται και αναπαράγεται. Ο στεγαστικός διαχωρισμός, ως ζήτημα ανισότητας, δεν βρίσκεται στην αθηναϊκή πολιτική ημερήσια διάταξη, έχοντας αναπτυχθεί προοδευτικά με τη σταδιακή αποδιάρθρωση της παραδοσιακής κοινωνικοχωρικής δομής της πόλης μέσω των επιλογών χωροθέτησης της κατοικίας των υψηλών και μεσαίων στρωμάτων. Η προϊούσα εμπορευματοποίηση του αθηναϊκού χώρου εμφανίζεται έτσι ως ηθελημένη, νομιμοποιημένη, ακόμη και αναπόφευκτη στο βαθμό που η απουσία παράδοσης δημόσιας παρέμβασης και, ειδικότερα, πολιτικών για τον αστικό χώρο, δεν θέτει το ζήτημα του στεγαστικού διαχωρισμού και των αρνητικών συνεπειών του, πριν οι τελευταίες γίνουν ολοφάνερες και πολύ προβληματικές.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Allen, J., Barlow, J., Leal, J., Maloutas, T., Padovani, L., 2004, *Housing and welfare in Southern Europe*, Oxford: Blackwell.
- Andersen H.T., 2004, “Spatial – not social polarization: Social change and segregation in Copenhagen”, *The Greek Review of Social Research*, 113A, pp. 145-165.
- Anthias F., Lazaridis G. (eds), 2000, *Gender and migration in Southern Europe*, Oxford, Berg.

- Benoit-Guilbot O., Μαράτου-Αλιπράντη Α., Παπλιάκου Β., Σορώκος Ε., Τσανίρα Ε., Χατζηγιάννη Α., 1998, *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στον Πειραιά*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Brenner N., Theodore N., 2002, “Cities and the geography of ‘actual existing neo-liberalism’”, *Antipode*, 34 (3), pp. 349-379.
- Burgess, G., 1979, “La croissance de la ville. Introduction à un projet de recherche”, dans Y. Grafmeyer, I. Joseph (dir.) *L'École de Chicago*, Paris, Aubier, pp. 131-147.
- Chamboredon, J.C. et M. Lemaire, 1970, “Proximité spatiale et distance sociale. Les grands ensembles et leur peuplement”, *Revue Française de Sociologie* XI.1, 3–33.
- Clay P.L., 1980, “The rediscovery of city neighbourhoods: reinvestment by long-term residents and newcomers”, in S.B. Laska, D. Spain (eds) *Back to the city. Issues in neighbourhood renovation*, New York, Pergamon Press, pp. 13-26.
- Économou D., 1997, “The impact of the First Community Support Framework for Greece”, *European Urban and Regional Studies*, 4 (1), pp. 71-76.
- ΕΚΚΕ – ΕΣΥΕ *Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων 1991-2001*, 2005, [Ηλεκτρονική εφαρμογή βάσης δεδομένων και χαρτογραφίας σε πειραματική χρήση στο ΕΚΚΕ].
- Εμμανουήλ Δ., Βελίδης Σ., Στρουσοπούλου Ε., 1996, *Η στέγαση των χαμηλών εισοδημάτων στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΔΕΠΙΟΣ.
- Emmanuel D., 2004, “Socio-economic inequalities and housing in Athens: Impacts of the monetary revolution of the 1990s”, *The Greek Review of Social Research*, 113A, pp. 121-144.
- Esping-Andersen C., 1990, *The three worlds of welfare capitalism*, Cambridge, Polity.
- ΕΣΥΕ, 2001, *Στατιστικές της εκπαίδευσης* [δεδομένα σε μαγνητικό μέσο]
- Fakiolas R., Maratou-Alipranti L., 2000, “Foreign female immigrants in Greece”, *Papers*, 60, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Golemis C., Vrychéa A., 1998, “Social segregation and social exclusion in a peripheral Greek neighbourhood”, in A. Mandanipur, G. Cars, J. Allen (eds) *Social exclusion in European cities*, London, Jessica Kingsley.
- Hamnett C., 1994, “Social polarisation in global cities. Theory and evidence”, *Urban Studies*, 31 (3), pp. 401-424.
- Hamnett C., 1996, “Social polarisation, economic restructuring and welfare state regimes”, *Urban Studies*, 33 (8), pp. 1407-1430.

- Hamnett C., 2003, "Gentrification and the Middle Class Remaking of Inner London 1961–2001", *Urban Studies*, 40 (12): 2401–26.
- Καβουνίδη Τζ., 2002, *Τα χαρακτηριστικά των μεταναστών: Το ελληνικό πρόγραμμα νομιμοποίησης του 1998*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Kayser B., 1968, *Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Κανδύλης Γ., 2005, *Αστική συγκρότηση και μετανάστευση. Κοινωνική αναπαραγωγή στη Θεσσαλονίκη από την πλευρά της εργασίας*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης.
- Kandylis G., 2006, "From assimilation to national hierarchy. Changing dominant representations in the formation of the Greek city", *The Greek Review of Social Research*, 121: 157-174.
- Knox P., Pinch S., 2000, *Urban social geography. An introduction*, Harlow: Prentice Hall, 4th edition.
- Κοτζαμάνης Β., 1997, "Αθήνα 1848-1995. Η δημογραφική ανάδυση μιας μητρόπολης", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 92/93, σσ. 3-30.
- Lazarides G., Psimenos I., 2001, "Migrant flows from Albania to Greece: economic, social and spatial exclusion", in R. King (ed.) *The Mediterranean passage: migration and new cultural encounters in Southern Europe*, Liverpool, Liverpool University Press.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 1974), *Προς μίαν ελληνικήν κοινωνιολογίαν της παιδείας* (τ. 2) Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Leal J., 2004, "Segregation and social change in Madrid metropolitan region", *The Greek Review of Social Research*, 113A, pp. 81-104.
- Leiulfsrud H., Bison I., Jensberg H., 2005, *Social class in Europe. European Social Survey 2002/3* (<http://ess.nsd.uib.no/files/2003/ESS1SocialClassReport.pdf>)
- Leontidou L., 1990, *The Mediterranean city in transition*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Λεοντίδου Λ., 1986, "Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική Ελλάδα", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60, σσ. 72-109.
- Lipietz A., 1985, *Mirages et miracles*, Paris, La Découverte.
- Maloutas T. with Karadimitriou N., 2001, "Vertical social differentiation in Athens. Alternative or complement to urban segregation?", *International Journal of Urban and Regional Research*, 25/4, pp. 699-716.

- Maloutas T., 1997, "La ségrégation sociale à Athènes", *Mappemonde*, 4, pp. 1-4.
- Maloutas T., 2004, "Segregation and residential mobility. Spatially entrapped social mobility and its impact on segregation in Athens", *European Urban and Regional Studies* 11 (3), pp. 195-211.
- Μαλούτας Θ., 1990, *Αθήνα – κατοικία – οικογένεια*, Αθήνα, Εξάντας.
- Μαλούτας Θ., 2000, "Αστική μεγέθυνση και κυρίαρχοι τρόποι στέγασης στη μεταπολεμική Αθήνα" στο Θ. Μαλούτας (επιμ.) *Κοινωνικός και οικονομικός άτλας της Ελλάδας*, τ.1: *οι Πόλεις*, Αθήνα-Βόλος: ΕΚΚΕ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σσ. 28-29.
- Μαλούτας Θ., 2007, "Εκπαιδευτικές στρατηγικές των μεσαίων στρωμάτων και στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 119, σσ. 175-209.
- Μαρμαράς Μ., 1991, *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας*, Αθήνα, Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως.
- Masclat O., 2003, *La gauche et les cités*, Paris, La Dispute.
- Maurin, É., 2004, *Le ghetto français. Enquête sur le séparatisme social*, Paris, Seuil.
- Οικονόμου Δ., 1988, "Σύστημα γης και κατοικίας", στο: Δ. Οικονόμου, Θ. Μαλούτας (επιμ.) *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, σσ. 57-114.
- Οικονόμου Δ., 2005, "Η περιφερειακή διάσταση του 3^{ου} Κοινωνικού Πλαισίου Στήριξης", *Αειχώρος*, 3 (1), σσ. 32-54.
- Poulantzas N., 1975, *La crise des dictatures: Portugal, Grèce, Espagne*, Paris, François Maspero.
- Power, S., Edwards, T., Whitty, G., Wigfall, V., 2004, *Education and the middle class*, Buckingham, Open University Press.
- Πρεβελάκης Γ.Σ., 2001, *Επιστροφή στην Αθήνα. Πολεοδομία και γεωπολιτική της ελληνικής πρωτεύουσας*, Αθήνα, Εστία.
- Préteceille E., 1995, "Division sociale de l'espace et globalisation", *Sociétés Contemporaines*, 22/23, pp. 33-68.
- Ρόκος Δ., 1994, "Η Πολιτική Γης της Περιόδου 1945-1967. Κοινωνικοπολιτικά Αίτια και "Αναπτυξιακές" και Περιβαλλοντικές Προεκβολές." Πρακτικά, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο: "Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο 1945-1967", Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, Αθήνα, σσ. 533-560.

- Sassen S., 1991, *The global city*, Princeton, Princeton University Press.
- Τσουκαλάς Κ., 1977, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς Κ., 1987, *Κράτος, κοινωνία, εξουσία*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Van Zanten A., 2001, *L'école de la périphérie. Scolarité et ségrégation en banlieue*, Paris, PUF.
- Φράγκος Δ., 1980, *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Φραγκουδάκη Α., 1985, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Χριστόπουλος Δ., 2004, "Οι μετανάστες στην ελληνική πολιτική κοινότητα", στο Μ. Παύλου, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα της μετανάστευσης*, Αθήνα, Κριτική.
- Ψημμένος Ι., 2004, "Μετανάστες και κοινωνικός αποκλεισμός στη σύγχρονη πόλη: η περίπτωση της Αθήνας", *Γεωγραφίες*, 7, σσ. 65-82.

Η κατανομή στον αστικό χώρο και ο κοινωνικός διαχωρισμός ως «ταξική» συμπεριφορά: Ο ρόλος της οικονομικής τάξης, της κοινωνικής θέσης και της κατοικίας

Δημήτρης Εμμανουήλ

Εισαγωγικά

Το ζήτημα της κοινωνικής διαίρεσης του αστικού χώρου και του χωρικού διαχωρισμού μεταξύ των κοινωνικών τάξεων ή στρωμάτων είναι θεωρητικά και αξιολογικά αμφιλεγόμενο. Απαιτεί συνεπώς ιδιαίτερη εμπειρική έρευνα και τεκμηρίωση τόσο σχετικά με τη σημασία του όσο και σχετικά με τα αίτια και τις επιπτώσεις του στις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες – τεκμηρίωση που είναι πολύ περιορισμένη στον ευρωπαϊκό χώρο σε σύγκριση με τις Η.Π.Α. όπου το θέμα του ταξικού διαχωρισμού διαπλέκεται με το φυλετικό ζήτημα. Είναι ιδιαίτερα θετικό έτσι που τα τελευταία χρόνια παρατηρείται στην Ευρώπη και στην Ελλάδα αυξημένο ερευνητικό ενδιαφέρον τόσο για το κλασικό θέμα της χωρικής κατανομής των κοινωνικών τάξεων όσο και για το θέμα του κοινωνικού διαχωρισμού στον αστικό χώρο σε σχέση με τα ευρύτερα ζητήματα της κοινωνικής συνοχής και της κοινωνικής ανισότητας.¹

Οι σχετικές έρευνες ωστόσο περιορίζονται σε περιπτωσιολογικές και εκλεκτικές ως προς τα καθοριστικά ερμηνευτικά στοιχεία συγκριτικές προσεγγίσεις και δεν αντιμετωπίζουν συνολικά το θεωρητικό ζήτημα του μηχανισμού διαμόρφωσης της διαίρεσης του χώρου και του κοινωνικού διαχωρισμού. Σε αντίθεση, η θεωρία σε αυτό το τομέα κυριαρχείται από ιδιαίτερα συστηματικά οικονομικά μοντέλα για τη γαιοπρόσοδο και τη χωροθέτηση των νοικοκυριών είτε καταγόμενα από τους κλασικούς, πλέον, Alonso, Mills και Muth είτε από μοντέλα κινητι-

¹ Βλ. Preteceille (2000), Musterd & Ostendorf (1998), Musterd (2005, 2006), Maloutas (2004α&β) και τις σχετικές αναφορές. Για την Αθήνα βλ. τις αναφορές στις εργασίες των Μαλούτα, Σαγιά και Αράπογλου στον παρόντα τόμο.

κότητας των νοικοκυριών καταγόμενα από το θεωρητικό σχήμα του Tiebout. Σε όλες τις περιπτώσεις, έχουμε πολύ συγκεκριμένες θεωρητικές και αξιολογικές νεοκλασικές υποθέσεις για τη φύση της αγοράς γης και κατοικίας και τη συμπεριφορά των νοικοκυριών.

Στην εργασία που συνοψίζεται στα επόμενα με αντικείμενο την ανάλυση του μηχανισμού ταξικής κατανομής - διαχωρισμού στην ευρύτερη περιφέρεια της Πρωτεύουσας το 2001, εφαρμόστηκε ένα εναλλακτικό θεωρητικό υπόδειγμα που αρμόζει περισσότερο τόσο σε ατελείς αγορές γης και κατοικίας όσο και σε "ατελείς" (σε αντίθεση με τα αμιγώς ορθολογικά οικονομικά πρότυπα) πιθανοκρατικές μορφές συμπεριφοράς των νοικοκυριών. Επιπρόσθετα, θα εξετάσουμε το φαινόμενο της χωρικής κατανομής-διαχωρισμού ως *ταξική συμπεριφορά*: τα νοικοκυριά θα ενταχθούν σε μεγάλα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα που θα οριστούν με βάση στοιχεία ελκόμενα από τη Βεμπεριανή θεωρία της οικονομικής τάξης και η χωροθέτησή τους θα αναλυθεί στο επίπεδο της ομαδικής συμπεριφοράς – ως συμπεριφορά προσδιοριζόμενη εν πολλοίς από κοινές επιλογές και αξιολογήσεις, κοινούς αντικειμενικούς περιορισμούς και κοινές "ομάδες αναφοράς", στοιχεία που θα υποθέσουμε ότι είναι ταξικά διαφοροποιημένα. Αυτό το επίπεδο "μακροσκοπικής" στατιστικής ανάλυσης επιτρέπει την επικέντρωση στο ρόλο των πλέον βασικών προσδιοριστικών παραγόντων του μηχανισμού χωρικής κατανομής – διαχωρισμού. Μεταξύ αυτών ο περισσότερο σημαντικός από την άποψη του ταξικού διαχωρισμού είναι η ροπή συγκέντρωσης των νοικοκυριών κάθε τάξης ή στρώματος σε περιοχές με μεγαλύτερη *συνάφεια* ως προς τα μέσα μεγέθη στεγαστικής κατανάλωσης της συγκεκριμένης τάξης – και, αντίστροφα, η απώθηση από περιοχές που *αποκλίνουν* από αυτά τα χαρακτηριστικά μέσα μεγέθη – προς τα πάνω ή προς τα κάτω. Ωστόσο, οι διάφορες εναλλακτικές θεωρίες για τη χωρική κατανομή και το διαχωρισμό προκρίνουν διαφορετικά χαρακτηριστικά και *διαφορετικούς* μηχανισμούς διαμόρφωσης αυτής της ροπής προς κοινωνικο-χωρική συνάφεια καθώς και διαφορετικές σημασίες και αξιολογήσεις από τη σκοπιά των νοικοκυριών.

Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, θα μας απασχολήσουν στα επόμενα τα ακόλουθα ερωτήματα με αναφορά στην περίπτωση της Αθήνας:

- Ποιός είναι ο βασικός μηχανισμός προσδιορισμού της χωρικής κατανομής και του χωρικού διαχωρισμού των κοινωνικο-οικονομικών τάξεων;
- Ποιός είναι ο ρόλος στο μηχανισμό κατανομής και διαχωρισμού της σχετικής θέσης κάθε τάξης/στρώματος από την άποψη βασικών "Βεμπεριανών" διαφοροποιήσεων όπως η οικονομική τάξη, η κοινωνική θέση ("status") και η στεγαστική κατάσταση;

Οι κυρίαρχες θεωρίες για το μηχανισμό κατανομής - διαχωρισμού

Τα πλέον σημαντικά (δηλαδή με μεγάλη επιρροή) γενικά θεωρητικά σχήματα για την ερμηνεία του μηχανισμού κατανομής και διαχωρισμού των κοινωνικο-οικονομικών τάξεων ή στρωμάτων² στον αστικό χώρο είναι ουσιαστικά δύο: τα διάφορα μοντέλα που κατάγονται από τις απόψεις της γνωστής τριάδας Alonso, Mills και Muth (AMM) που συγκροτούν τους "κλασικούς" της σύγχρονης νεο-κλασικής αστικής οικονομικής και τα μοντέλα που κατάγονται από τη θεωρία του Tiebout για την επιλογή περιοχής κατοικίας και την επέκταση και ανάπτυξη τους μέσω της θεωρίας των ηδονοκρατικών επιλογών (hedonic choice).³

Στα μοντέλα που ακολουθούν τον Tiebout – που ενδιαφερόταν κυρίως για τη θεωρία των τοπικών δημόσιων δαπανών – η τοπική

² Εφόσον το ζήτημα της αρμόζουσας αντιμετώπισης του σχήματος διαστρωμάτωσης ή ταξικής διαίρεσης είναι θεωρητικά ανοιχτό θα αναφερόμαστε γενικά σε "τάξεις /στρώματα".

³ Σε αυτές τις δύο γενικές θεωρητικές προσεγγίσεις πολλοί θα προσέθεταν και τα μοντέλα "ατομικής δράσης" (agent based models) που κατάγονται από το φημισμένο άρθρο του Schelling (1971) για την ερμηνεία του χωρικού διαχωρισμού. Ο Schelling πρότεινε ένα εξαιρετικά απλό σχήμα όπου η πόλη χωρίζεται σε κύτταρα-γειτονιές με τυχαία φυλετική σύνθεση και οι "μονάδες δράσης" (τα νοικοκυριά) επιλέγουν μεταξύ του να παραμείνουν σε ένα κύτταρο ή να μετακινηθούν σε άλλο ανάλογα με κάποια προδιάθεση "απόθησης" που έχουν απέναντι στην άλλη φυλετική ομάδα που εξαρτάται από την ποσοστιαία σύνθεση της γειτονιάς τους. Αυτό το ευφρές μεν αλλά μάλλον φτωχό θεωρητικά υπόδειγμα έχει ενδιαφέρον περισσότερο για φαινόμενα φυλετικού ή θρησκευτικού διαχωρισμού παρά για την ταξική διαίρεση του χώρου.

φορολογία και παροχές μεταβάλλονται ενδογενώς ανάλογα με την "πελατεία" που έλκει η περιοχή. Σε πιο απλά μοντέλα κατανομής και διαχωρισμού αυτά τα τοπικά στοιχεία μπορούν να θεωρηθούν εξωγενώς δεδομένα. Σε κάθε περίπτωση, τα νοικοκυριά υπεισέρχονται σε μια διαδικασία χωρικού ανταγωνισμού και αυτοί που προσφέρουν υψηλότερη γαιπρόσοδο εκδιώκουν τους ασθενέστερους που αναγκαστικά αναζητούν την καλύτερη επόμενη λύση όπου επαναλαμβάνεται η διαδικασία ανταγωνισμού. Το αποτέλεσμα είναι μια ταξινόμηση (sorting) των νοικοκυριών στην κλίμακα των περιοχών και ο κοινωνικός διαχωρισμός κατά εισοδηματικά στρώματα και κοινές προτιμήσεις. Μετακίνηση νοικοκυριού προς περιοχή ανώτερου ή χαμηλότερου εισοδήματος θα μειώσει το επίπεδο ωφέλειας του.⁴ Έτσι και εδώ, όπως και στα μοντέλα AMM, ο θεωρητικά προβλεπόμενος διαχωρισμός είναι πλήρης.

Αυτό το τελευταίο σημείο αποτελεί μια σημαντική αδυναμία και των δύο υποδειγμάτων καθώς είναι γεγονός ότι η ανάμιξη εισοδηματικών στρωμάτων σε μεγάλα τμήματα των πόλεων είναι πολύ συνηθισμένο φαινόμενο που δεν είναι ρεαλιστικό να αποκλειστεί θεωρητικά ή να αποδοθεί σε "ανωμαλίες". Μια προφανής επίσης κριτική αφορά τις υπερβολικά περιοριστικές επιπτώσεις της υπόθεσης συνθηκών τέλειου ανταγωνισμού και ελαστικών αγορών τόσο από τη σκοπιά της ζήτησης όσο και από τη σκοπιά της προσφοράς – ιδιαίτερα μάλιστα όταν έχουμε να κάνουμε με ποικίλα χαρακτηριστικά περιοχών και κατοικιών που φαίνονται προϊόντα της ιστορίας μιας πόλης και κρατικών παρεμβάσεων – παρά προϊόντα μιας ανταγωνιστικής ελεύθερης αγοράς. Σε καταστάσεις μάλιστα όπου είναι ιδιαίτερα σημαντικές οι κρατικές παρεμβάσεις και περιορισμοί στην προσφορά κατοικίας δύσκολα γίνεται δεκτή η υπόθεση του τέλειου ανταγωνισμού που εγγενώς τις αποκλείει από θεώρηση. Τέλος, ιδιαίτερα σοβαρή αδυναμία της θεωρίας ταξινόμησης και επιλογής θέσης βάσει των ηδονοκρατικών δεικτών (όπως και του απλούστερου μοντέλου του

⁴ Αυτό είναι και το σκεπτικό με το οποίο απορρίπτονται δημόσιες παρεμβάσεις που επιδιώκουν την *ad hoc* μείωση του "φυσικού" κοινωνικού διαχωρισμού στις ελεύθερες αγορές. Βλ. π.χ. Cheshire (2007).

Alonso) είναι ότι ο μόνος τρόπος να εκτιμηθούν οι παράμετροι που δείχνουν τις προτιμήσεις των νοικοκυριών είναι *μέσω των τιμών ή ενοικίων* παρά το γεγονός ότι ο μηχανισμός τιμών γενικά αλλά ιδιαίτερα στην κτηματαγορά λειτουργεί με έντονα χαοτικό και ατελή τρόπο⁵. Πρόκειται για ένα σύνολο υποθέσεων που, το λιγότερο, προκαλεί εύλογο σκεπτικισμό. Στο επόμενο μέρος θα εξετάσουμε μια, κατά την άποψή μας πολύ πιο ρεαλιστική προσέγγιση.

Ατελείς αγορές, ατελή νοικοκυριά, μονοπωλιακός ανταγωνισμός

Οι θεωρίες που παρουσιάστηκαν στα προηγούμενα ακολουθούν ουσιαστικά την αρχετυπική δομή της σύγχρονης νεοκλασικής προσέγγισης για *κάθε* προϊόν. Ο Edward Chamberlin στη θεωρία του περί μονοπωλιακού ανταγωνισμού (1933, 1957) επιχείρησε να αντιπαραβάλει μια ριζικά διαφορετική θεωρία της αξίας τονίζοντας το γεγονός ότι τα περισσότερα σύγχρονα προϊόντα είναι ουσιαστικά ετερογενή: τα χαρακτηριστικά τους (συμπεριλαμβανόμενης της ιδιαίτερης ταυτότητας και ονομασίας) τα διαφοροποιούν αρκετά ώστε να προσδίδουν ισχύ σχετικού μονοπωλίου στις επιχειρήσεις που τα διαθέτουν παρά το γεγονός ότι κατά τα άλλα μπορεί να ισχύουν συνθήκες ελεύθερης αγοράς και ανταγωνισμού. Ίσως εξίσου σημαντικό είναι ότι η θεωρία του υποδεικνύει μιαν ιδιόμορφη θεωρία μαζικής καταναλωτικής συμπεριφοράς με κοινωνιολογικό ρεαλισμό⁶ που αποφεύγει τις αδυναμίες του ακραία ορθολογικού ιδεοτυπικού καταναλωτή της νεοκλασικής θεωρίας.

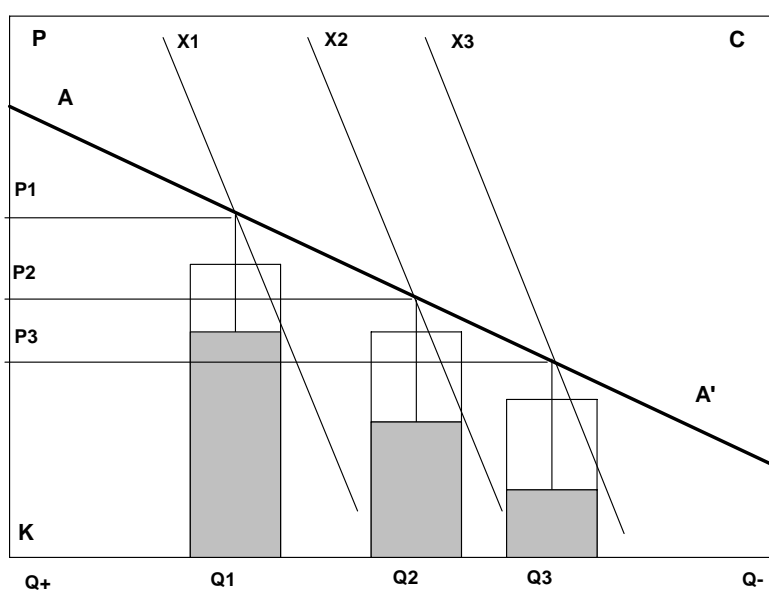
Όπως έχουμε δείξει αλλού, αυτό το παράδειγμα μπορεί εύκολα, με εύλογες προσαρμογές, να επεκταθεί στην αγορά κατοικίας (Εμμανουήλ, 1982, 1985α, 1985β, 2006). Ωστόσο, μια τέτοια προσέγγιση δεν συγκρούεται μόνο με την κυρίαρχη νεοκλασική παράδοση σε αυτό τον τομέα αλλά και με την κλασική παράδοση ανάλυσης της διαφορικής γαιοπροσόδου του Ricardo και του Von Thünen (και ουσιαστικά και του Μαρξ) και συνεπώς όλων των σύγχρονων Νεο-Ρικαρτιανών

⁵ Βλ. Farjoun & Machover, 1983.

⁶ Βλ. ιδιαίτερα το (1957) κεφ. 3.

επιγόνων που αποτελούν την "αξιοματική" αντιπολίτευση στην νεοκλασική θεωρία σε αυτό τον τομέα. Αυτό ίσως εξηγεί την πλήρη έλλειψη ενδιαφέροντος μεταπολεμικά για τις θεωρίες του Chamberlin στο πεδίο της αστικής γαιοπροσόδου.⁷

Διάγραμμα 1: Υπόδειγμα MA - "Πυκνότητες" ζήτησης & τιμές

Το Διάγραμμα 1 δείχνει τη σχέση μεταξύ ζήτησης και τιμών σε μια σχηματική πόλη με ομοιογενή πληθυσμό. Ας υποθέσουμε ότι έχουμε τρεις ζώνες 1,2 και 3 σε διαφορετικές αποστάσεις από το κέντρο της πόλης K και ότι σε κάθε ζώνη μπορεί να οικοδομηθεί μια ορισμένη

⁷ Η γενικότερη έλλειψη ενδιαφέροντος στο χώρο της αστικής κοινωνιολογίας για τα κλασικά ζητήματα της σχέσης της θεωρίας της γαιοπροσόδου με τον μηχανισμό κατανομής και διαχωρισμού των τάξεων τα τελευταία είκοσι-εικοσιπέντε χρόνια συμπληρώνει αυτή την εικόνα έλλειψης ενδιαφέροντος για τις απόψεις του Chamberlin. Είναι ειρωνικό, ότι την ίδια περίοδο οι μεγάλης επιρροής νεότευκτες θεωρίες των Stiglitz & Dixit, Krugman και άλλων για το διεθνές εμπόριο και την περιφερειακή ανάπτυξη σε διεθνές επίπεδο βασίζονται ρητά στις ιδέες του Chamberlin περί μονοπωλιακού ανταγωνισμού.

ποσότητα (επιφάνεια) κατοικιών λόγω των δεδομένων πολεοδομικών περιορισμών. Αυτή η επιφάνεια συμβολίζεται με τα αντίστοιχα τρία παραλληλόγραμμα (σαν δοχεία) και μπορεί να οριστεί ως η "χωρητικότητα" ή το "παραγωγικό δυναμικό" C (capacity) των ζωνών. Η πραγματοποιούμενη ζήτηση κατοικιών συμβολίζεται με το γκρίζο μέρος των "δοχείων" και καταλαμβάνει, αν υποθέσουμε ότι οι θέσεις εγγύτερα στο κέντρο είναι πιο επιθυμητές, ένα μειούμενο ποσοστό όσο απομακρυνόμαστε από το κέντρο.⁸ Ο λόγος της ζήτησης προς τη χωρητικότητα αντιστοιχεί στην "πυκνότητα" ζήτησης Q στην αντίστοιχη ζώνη. Σε κάθε ζώνη, από την άλλη, οι "παραγωγοί" - στην ουσία οι ιδιοκτήτες γης - κατέχουν μια μονοπωλιακή θέση και συνεπώς μπορούν να αυξήσουν τις τιμές χωρίς να απολέσουν παρά μέρος μονάχα της ζήτησης (σε αντίθεση με τις συνθήκες τέλει ανταγωνισμού). Η σχέση μεταξύ ζήτησης και τιμής εκφράζεται από τις γραμμές $X1$, $X2$ και $X3$. Με βάση τα δεδομένα της ζήτησης, οι ιδιοκτήτες μεγιστοποιούν τα ωφέλη τους παράγοντας οικοδομική επιφάνεια μέχρι ένα σημείο που, όπως αποδεικνύεται, είναι ανάλογο της "πυκνότητας" ζήτησης Q και έτσι διαμορφώνει τη γραμμή AA' που ορίζει τη σχέση μεταξύ Q και τιμής P ανά μονάδα κατοικίας ώστε στα επίπεδα πυκνότητας ζήτησης $Q1$, $Q2$ κλπ. να αντιστοιχούν οι τιμές $P1$, $P2$ κλπ.

Αν κάνουμε την απλή υπόθεση ότι η συμπεριφορά των γαιοκτητών είναι παρόμοια και γραμμική σύμφωνα με όμοιες συναρτήσεις $X1$, $X2$ κλπ. τότε η επίδραση των τιμών γης (της γαιοπροσόδου λόγω θέσης) μειώνει την αρχική ζήτηση με ανάλογο τρόπο. Αποδεικνύεται συγκεκριμένα ότι:

$$(1) \quad P_j - P_o = Q_j / b \quad \text{όπου}$$

⁸ Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η ύπαρξη πλεονάζοντος παραγωγικού δυναμικού (excess capacity) είναι θεμελιώδες στοιχείο της θεωρίας MA . Τέτοιες συνθήκες (με την έννοια εδώ της πλεονάζουσας πολεοδομικής χωρητικότητας) ίσχυαν στην περίπτωση της Αθήνας για το σύνολο των ζωνών της πόλης μέχρι πολύ πρόσφατα. Ωστόσο στο μέλλον για ένα μέρος της Αθήνας και οπωσδήποτε για μεγάλα τμήματα πολλών ευρωπαϊκών πόλεων δεν θα έχουν εφαρμογή. Για αυτές τις αποκλίσεις από το υπόδειγμα MA απαιτούνται σημαντικές τροποποιήσεις που δεν μπορούν να αναπτυχθούν εδώ.

P_j η τιμή της ζώνης j , P_0 μια ελάχιστη τιμή, κοινή για την πόλη, κάτω από την οποία οι γαιοκτήτες δεν δέχονται να οικοδομήσουν⁹, Q_j η πυκνότητα ζήτησης κατοικίας ανά μονάδα πολεοδομικής χωρητικότητας και b παράμετρος που μετράει την ελαστικότητα της ζήτησης ως προς την τιμή. Αυτή η σχέση αποτελεί αφενός μια πολύ απλή αλλά περιεκτική ερμηνεία της "διαφορικής" γαιοπροσόδου και αφετέρου δείχνει ότι η αστική γαιοπρόσδοος μειώνει τη ζήτηση αναλογικά στο σύνολο της πόλης και συνεπώς *μπορεί να αγνοηθεί* από την άποψη της *κατανομής* της ζήτησης. Πιο ενδιαφέρον, δείχνει ότι αυτό που έχει σημασία είναι η σχέση ζήτησης και προσφοράς πολεοδομικού χώρου στο *σύνολο* της πόλης - μια αύξηση της ζήτησης λ.χ. με σταθερή πολεοδομική χωρητικότητα θα οδηγήσει σε γενικές αυξήσεις της γαιοπροσόδου καθώς θα μετακινήσει τη γραμμή AA' στο Διάγραμμα 3 προς τα πάνω.¹⁰

Με βάση αυτά τα γενικά αναλυτικά δεδομένα η γεωγραφική κατανομή των νοικοκυριών αποκτάει καθοριστική σημασία καθώς, σε συνθήκες ισορροπίας του συστήματος, θα υποδεικνύει τους καθοριστικούς παράγοντες χωροθέτησης και τις παραμέτρους αξιολόγησης (προτιμήσεις¹¹) από τα νοικοκυριά. Η προσέγγιση του Chamberlin, επιπλέον, στο θέμα της ζήτησης μας επιτρέπει μια θεωρητική σύνθεση με τα ιδιαίτερα ρεαλιστικά πιθανοκρατικά μοντέλα κατανομής του πληθυσμού στις μελέτες αστικών μεταφορών και χρήσεων γης καθώς αυτά τα μοντέλα "διανέμουν" τον πληθυσμό ανάλογα με τη σχέση του με τη θέση εργασίας, τα χαρακτηριστικά των

⁹ Αντίστοιχη με την τιμή "ταξικού μονοπωλίου" στον Μαρξ. Βλ. Harvey (1974).

¹⁰ Αυτό το αποτέλεσμα δεν συνάγεται, βέβαια, στα νεοκλασσικά και νεο-ρικαρντιανά υποδείγματα όπου οι τιμές στις διάφορες θέσεις ορίζονται απολύτως από τα ατομικά νοικοκυριά και τη σύγκριση με το αστικό "όριο" (μια έννοια που, παρεμπιπτόντως, δεν έχει ρόλο στο υπόδειγμα MA).

¹¹ Δεν είναι εδώ ο χώρος για να επεκταθούμε σχετικά με την έννοια των προτιμήσεων και το κατά πόσο εκφράζουν αμιγώς τις αυθεντικές υποκειμενικές επιθυμίες και αξιολογήσεις των ατόμων. Αρκεί να πούμε ότι αυτές επηρεάζονται επιπλέον αφενός από στοιχειά κόστους και πρακτικών περιορισμών και αφετέρου από μη-ορθολογικές προσαρμογές στους γενικότερους περιορισμούς του συστήματος όπως έχουν βιωθεί ιστορικά. Βλ. σχετικά Elster (1985)

ζωνών και τη χωρητικότητα κάθε ζώνης.¹² Αυτές τα πιθανοκρατικά μοντέλα κατανομής αναγνωρίζουν το γεγονός ότι αφενός κάθε κοινωνική κατηγορία δεν μπορεί να "εκπροσωπηθεί" από ένα ιδεοτυπικό ατομικό πρότυπο και περιέχει ένα ευρύ σχετικά φάσμα "τυχαίων" διαφοροποιήσεων στα χαρακτηριστικά και στις συμπεριφορές γύρω από ένα μέσο όρο και, αφετέρου, ότι και οι ζώνες της πόλης δεν είναι ομοιόμορφες αλλά περιέχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις που αποκλίνουν από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της ζώνης. Η γενική μορφή της πιθανοκρατικής συνάρτησης κατανομής έχει δομή όπως το ακόλουθο παράδειγμα:

$$(2) \quad N_{ij} / N_i = C_j \cdot T_{ij} \cdot W_j / (\sum C_j \cdot T_{ij} \cdot W_j)$$

όπου N_{ij} είναι τα νοικοκυριά που οι αρχηγοί τους εργάζονται στη ζώνη i και εγκαθίστανται στη j , C_j η πολεοδομική χωρητικότητα της j , T_{ij} παράγοντας που μετράει το ρόλο του χρόνου μετακίνησης μεταξύ i και j , W_j ένας σύνθετος παράγοντας με τα χαρακτηριστικά της j και, τέλος, $\sum C_j \cdot T_{ij} \cdot W_j$ το άθροισμα του γινομένου των τριών τελευταίων παραγόντων σε όλες τις ζώνες της πόλης. Ο λόγος N_{ij} / N_i εκφράζει, ουσιαστικά, την πιθανότητα χωροθέτησης στη ζώνη j ενώ η διαίρεση με το άθροισμα δείχνει ότι οι παράγοντες έλξης/απόθησης της j λειτουργούν συγκριτικά με το σύνολο της υπόλοιπης πόλης (σταθμισμένοι με τις χωρητικότητες).

Τα προηγούμενα συνοψίζουν διαγραμματικά τα κύρια γενικά στοιχεία του υποδείγματος του MA - όπως προτείνουμε να εφαρμοστεί στην αστική αγορά κατοικίας - σε σύγκριση με τα κυρίαρχα νεοκλασικά μοντέλα. Ωστόσο, δεν έχουμε θίξει το καίριο ζήτημα της μορφής του χωρικού ανταγωνισμού μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών τάξεων. Αυτό το θέμα δεν είχε φυσικά απασχολήσει τον Chamberlin ούτε συνδέεται άμεσα με τη θεωρία του και απαιτείται έτσι η προσφυγή σε συμπληρωματικές θεωρίες για τη δομή της αγοράς κατοικίας.

Θα υποθέσουμε ότι το προηγούμενο μοντέλο για ομοιογενή πληθυσμό ισχύει και για κάθε κοινωνικό-οικονομικό στρώμα ή τάξη

¹² Βλ. π.χ. Batty (1976), Anas (1982).

ξεχωριστά: σε κάθε στρώμα "διατίθεται" μέσω του χωρικού ανταγωνισμού ένα τμήμα από τη χωρητικότητα κάθε ζώνης και αυτά τα τμήματα διαμορφώνουν διαφορετικές ουσιαστικά "στεγανές" υποαγορές.¹³ Με ποιο μηχανισμό πραγματοποιείται αυτό; Κατ' αρχήν αυτό δεν μπορεί να γίνει μέσω της γαιοπροσόδου και υπό συνθήκες ισορροπίας της αγοράς. Σε μια τέτοια περίπτωση η γαιοπρόσοδος (τιμές γης) θα ήταν κοινή σε κάθε ζώνη και σε κάθε στρώμα θα αναλογούσε έκταση ανάλογη με τη συνολική δαπάνη των νοικοκυριών του στη συγκεκριμένη ζώνη. Αλλά κοινή γαιοπρόσοδος συνεπάγεται βάσει της σχέσης (1) παραπάνω ότι σε κάθε περίπτωση θα υπάρχει κοινή "πυκνότητα" ζήτησης από κάθε στρώμα για την ίδια ζώνη - πράγμα που είναι βεβαίως απορριπτέο. Η πλέον εύλογη λύση είναι ότι αυτός ο κοινωνικός "επιμερισμός" του χώρου γίνεται από την πλευρά των ιδιοκτητών γης και των παραγωγών κατοικίας ανάλογα με το οικονομικό προφίλ της ζήτησης για μια ζώνη και τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του τομέα παραγωγής κτιριακού κεφαλαίου στη συγκεκριμένη κοινωνία και πόλη.¹⁴ Υποθέτουμε ότι το τμήμα της χωρητικότητας C_j σε μια ζώνη j που αναλογεί σε μια κοινωνική τάξη/στρώμα c ορίζεται από την ακόλουθη σχέση:

$$(3) \quad C_{c,j} = C_j \cdot f(|H_j - H_c|)$$

όπου $f(|H_j - H_c|)$ είναι μια αρνητική συνάρτηση της απόλυτης τιμής της διαφοράς μεταξύ της μέσης αξίας της κατοικίας στη ζώνη και της τυπικής αξίας κατοικίας που αντιστοιχεί στο στρώμα c . Αυτή η συνάρτηση, σύμφωνα με την (3) και την (2), θα εντάσσεται στον συγκεντρωτικό παράγοντα $W_{c,j}$ "έλξης" ή "άπωσης" του στρώματος c

¹³ Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι αυτές είναι και γεωγραφικά διαχωρισμένες: ριζικά διαφορετικά κλιμάκια κατοικίας μπορούν να συνυπάρχουν στο ίδιο κτίριο ή στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο - κατάσταση πολύ συνηθισμένη στην Ελλάδα.

¹⁴ Τέτοια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά είναι ο βαθμός ομοιογένειας των κατοικιών στις οικοδομές και στις οικιστικές υπο-ενότητες (θέμα που επηρεάζεται και από πολεοδομικές παράμετρους όπως η ζωνοποίηση (zoning)) και ο βαθμός μεροληψίας του οικοδομικού κλάδου υπέρ της ζήτησης υψηλότερων εισοδημάτων. Και τα δύο αυτά εκτιμούνται ως μάλλον σχετικά ευνοϊκά για τα χαμηλότερα εισοδήματα στην Ελλάδα αλλά φαίνεται να εξελίσσονται αρνητικά τις τελευταίες δεκαετίες τουλάχιστον όσον αφορά στα νέα προάστια για υψηλά εισοδήματα.

από τη συγκεκριμένη ζώνη (πέραν του μεγέθους της διαθέσιμης χωρητικότητας). Αυτή η τυπική διατύπωση της υπόθεσής μας φαίνεται εύλογη και από την πλευρά των καταναλωτών καθώς έχει μεγάλη συνάφεια και με τις κλασσικές θεωρίες για τη δομή της αγοράς κατοικίας που βασίζονται στο "φιλτράρισμα" (filtering - βλ. λ.χ. Smith, 1966) ή σε μοντέλα "ταιριάσματος" υπο-αγορών κατοικίας με συγκεκριμένες υπο-κατηγορίες του πληθυσμού (Grigsby, 1963).

Σύμφωνα με τη γνωστή θεωρία του "φιλτραρίσματος", ο οικοδομικός κλάδος παράγει νέες κατοικίες για τα μεσαία και ανώτερα στρώματα τα οποία εγκαταλείπουν τις παλαιότερες απαξιούμενες κατοικίες τους. Αυτές καταλαμβάνονται από τα χαμηλά εισοδήματα που μετακινούνται προς σχετικά καλύτερες συνθήκες. Η διαδικασία αυτή είναι ιεραρχική και βασίζεται στην αντιστοίχιση μεταξύ οικονομικών κλιμακίων κατοικίας ή ολόκληρων γειτονιών και κλιμακίων εισοδήματος. Αυτή η διαδικασία μπορεί προσεγγιστεί με δύο τρόπους. Πρώτον, ως μια ανταγωνιστική ταξινόμηση ανάλογη με τα μοντέλα τύπου Tiebout όπου όλοι προσπαθούν να επιτύχουν όσο το δυνατόν καλύτερη στεγαστική κατάσταση/γειτονιά και επικρατεί ο ισχυρότερος¹⁵ και, δεύτερον, ως απλή διαδικασία "ταιριάσματος" οικονομικών κλιμακίων όπου κάθε κοινωνικό στρώμα επιδιώκει την ομάδα γειτονιών ή το κλιμάκιο στεγαστικής κατάστασης που αντιστοιχεί στο τυπικό επίπεδο κατανάλωσής του ή έστω είναι ελαφρά βελτιωμένο σε σχέση με αυτό. Αυτή η δεύτερη προσέγγιση είναι συνεπής με τα περισσότερο κοινωνιολογικά νεο-κεϋνσιανά μοντέλα κατανάλωσης όπου τα νοικοκυριά κάνουν καταναλωτικές επιλογές κυρίως σε αναφορά με ένα ιστορικά διαμορφωμένο πρότυπο για το στρώμα τους που λειτουργεί ως "ομάδα αναφοράς".¹⁶ Το θέμα του ποιά διαδικασία είναι επικρατέστερη αποτελεί, εν πολλοίς, εμπειρικό πρόβλημα. Ωστόσο, νομίζουμε ότι η

¹⁵ Πράγματι στην αμερικανική αστική οικονομική το μοντέλο filtering έχει ουσιαστικά αποκτήσει τη θεωρητική δομή των μοντέλων ταξινόμησης Tiebout και ηδονοκρατικών επιλογών. Βλ. Ohls, 1975. Ας σημειωθεί ότι όταν αναφερόμαστε εδώ σε μοντέλα "τύπου Tiebout" δεν τα περιορίζουμε σε αυτά που προτάσουν τον ρόλο των τοπικών δημόσιων υπηρεσιών και της φορολογίας – που είναι και η συνηθισμένη αντίληψη για αυτά τα μοντέλα.

¹⁶ Βλ. μεταξύ άλλων Marglin, 1984.

δεύτερη προσέγγιση είναι περισσότερο κοντινή στα ελληνικά δεδομένα. Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και με κάποια στοιχεία κινητικότητας που προσιδιάζουν στην πρώτη προσέγγιση, η σημασία του μηχανισμού "ταιριάσματος" μεταξύ ενός στρώματος και μια περιοχής/κλιμακίου κατοικίας που δηλώνεται με τη σχέση (3) είναι φανερή.

Αν δεχθούμε αυτή τη θεώρηση του μηχανισμού κοινωνικής διαίρεσης του χώρου βάσει της λειτουργίας της σχέσης ζήτησης και προσφοράς κατοικίας, το υπόδειγμα του MA ολοκληρώνεται με τρόπο που ερμηνεύει, από τυπική άποψη, πλήρως τόσο το απόλυτο ύψος και τη γεωγραφική διαφοροποίηση της αστικής γαιοπροσόδου όσο και την κοινωνική διαίρεση του χώρου και το διαχωρισμό μεταξύ κοινωνικών στρωμάτων ή τάξεων. Το συγκεκριμένο θεωρητικό υπόδειγμα δείχνει μεν ότι ο διαχωρισμός είναι εγγενής στο σύστημα αλλά ότι δεν είναι θεωρητικά απαραίτητο να είναι απόλυτος όπως στις προηγούμενες προσεγγίσεις. Διαχωρισμό μπορεί να προκαλέσουν όλοι οι παράγοντες που υπεισέρχονται στις σύνθετες μεταβλητές T_{ij} και W_{cj} ανάλογα με τις θέσεις απασχόλησης κάθε κοινωνικού στρώματος και τις παραμέτρους συμπεριφοράς που ορίζουν την, πιθανόν διαφορετική, αξιολόγηση κάθε παράγοντα από τα νοικοκυριά των διαφορετικών στρωμάτων. Ωστόσο, αναμφισβήτητα ο παράγοντας που θεωρητικά προβλέπεται να προκαλεί τις ισχυρότερες τάσεις γεωγραφικού διαχωρισμού και οικονομική διαφοροποίηση μεταξύ ζωνών είναι ο βαθμός "απόκλισης" (ή, αντίθετα, "συνάφειας" ή "ταιριάσματος"¹⁷) μεταξύ του τυπικού επιπέδου στέγασης ενός στρώματος και του μέσου επιπέδου μιας περιοχής - $f(|H_j - H_c|)$ - και το πόσο ισχυρές είναι οι παράμετροι αυτής της συνάρτησης σε σχέση με κάθε στρώμα. Αυτός ο παράγοντας διαμορφώνεται κυρίως από την πλευρά της προσφοράς γης και κατοικίας. Ωστόσο, αυτή η σχέση, όπως σημειώσαμε ήδη, επιδέχεται και "υποκειμενικές" επιρροές από την πλευρά των καταναλωτών που πιθανόν διευρύνουν και μετατοπίζουν το χαρακτήρα της σχέσης "συνάφειας" προς όψεις που ξεπερνούν την κατοικία: έχουμε μια σύγκριση μεταξύ λ.χ. του

¹⁷Εναλλακτικά θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε την έννοια της αρμοστικότητας" (fitness) κατ' αναλογία με τη βιολογία και την οικολογία. Ωστόσο, οι αναλογίες συνήθως προκαλούν προβλήματα παρά βοηθούν.

γενικότερου οικονομικού επιπέδου ενός στρώματος με το μέσο επίπεδο μιας περιοχής ή, αντίστοιχα, μια σύγκριση μεταξύ επιπέδων "κοινωνικής θέσης" (status) μεταξύ των δύο¹⁸. Οι τάσεις συνάφειας από αυτές τις δύο απόψεις είναι, από μια άλλη σκοπιά, συνεπείς με τις υποθέσεις για την κατανομή των νοικοκυριών στο απλό χωρικό σχήμα των θεωρητικών μοντέλων AMM και Tiebout. Αυτές οι εναλλακτικές υποθέσεις θα μας απασχολήσουν στα επόμενα για την περίπτωση της Αθήνας.

Τα δεδομένα για την Αθήνα: Διαστρωμάτωση και χωροταξική κατανομή

Για την προσέγγιση της διαστρωμάτωσης στην Αθήνα επελέγη η διάκριση των νοικοκυριών σε **τέσσερα μεγάλα κ/ο στρώματα** που το 2001 αντιπροσώπευαν στην περιοχή μελέτης (Ευρύτερη Περιφέρεια Αθήνας - ΕΠΑ) τα εξής περίπου ποσοστά: 1ο: 15%, 2ο: 32%, 3ο: 25%, 4ο: 28% - σε μια κλίμακα από το ανώτερο οικονομικά στο κατώτερο. Η διάκριση του πληθυσμού των νοικοκυριών σε μεγάλα στρώματα έγινε με την ακόλουθη μέθοδο. Τα νοικοκυριά χωρίστηκαν σε 22 υπο-ομάδες ανάλογα με τα εξής χαρακτηριστικά του αρχηγού: επάγγελμα, θέση στο επάγγελμα, ασχολία (για τους οικονομικά μη-ενεργούς) και επίπεδο εκπαίδευσης. Οι διακρίσεις με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά έγιναν με κριτήριο το βαθμό κατά τον οποίο το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό διαφοροποιεί **το οικονομικό επίπεδο διαβίωσης** του νοικοκυριού. Το επίπεδο διαβίωσης μετρήθηκε με την κατά κεφαλή μηνιαία καταναλωτική δαπάνη, σύμφωνα με τα στοιχεία της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών του 1998/99 και μετά την (γνωστή από τις μελέτες φτώχειας) αναγωγή των μελών του νοικοκυριού σε 'ισοδύναμους ενήλικους' ώστε να αφαιρεθεί η επιρροή των 'οικονομιών

¹⁸ Μια εύλογη, σε πρώτη ματιά, ένσταση εδώ θα μπορούσε να είναι ότι ένα χωροθετικό μοντέλο "ταιριάσματος" των κ/ο στρωμάτων είναι ταυτολογικό και συνεπώς δεν έχει ερμηνευτική αξία. Η απάντηση είναι ότι ο μηχανισμός "ταιριάσματος" λειτουργεί δυναμικά – είτε στο χρόνο είτε ως το ανάλογο μιας προσομοίωσης (simulation) – όπου ο "αυτοσυσχετισμός" μιας μεταβλητής είναι νόμιμος ερμηνευτικός παράγοντας.

κλίμακας' λόγω μεγαλύτερου αριθμού μελών. Σύμφωνα με αυτό το κριτήριο διαστρωμάτωσης, οι 22 υποομάδες νοικοκυριών με διαφορετικά κ/ο χαρακτηριστικά κατατάχθηκαν σε μια κλίμακα ανάλογα με το επίπεδο διαβίωσης και, στη συνέχεια, χωρίστηκαν σε τέσσερα μεγάλα στρώματα κατά την κρίση μας ώστε να διατηρείται όσον το δυνατό η κοινωνικο-οικονομική (κ/ο) συνάφεια στο εσωτερικό τους και οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ τους να έχουν νόημα από την άποψη καθιερωμένων ταξικών σχημάτων. Στον Πίνακα 1 φαίνονται οι 22 υποομάδες και τα τέσσερα κ/ο στρώματα όπου ανήκει κάθε υπο-ομάδα καθώς και το οικονομικό τους επίπεδο (μέση μηνιαία κατανάλωση ανά ισοδύναμο ενήλικο - EXPEQ) με βάση τα δεδομένα της ΕΟΠ του 1998/99 για την Αττική.

Τόσο τα στοιχεία για την κοινωνικο-οικονομική διαστρωμάτωση το 2001 όσο και τα γεωγραφικά στοιχεία που θα περιγραφούν στα επόμενα βασίζονται στο πρωτογενές υλικό της Απογραφής του 2001. Το ΕΚΚΕ σε συνεργασία με την ΕΣΥΕ ανέπτυξε ένα μηχανογραφημένο σύστημα με κατάλληλο λογισμικό που επιτρέπει την εξαγωγή πινάκων για πληθώρα δεδομένων της απογραφής με απ' ευθείας επεξεργασία των ατομικών δεδομένων¹⁹. Ωστόσο, πέραν από το πρωτότυπο υλικό που μπορούσε να αντληθεί με αυτό τον τρόπο, οι ανάγκες αυτής της έρευνας επέβαλαν πρόσθετες ειδικές αναλύσεις που δεν ήταν δυνατές με τις διαθέσιμες προκωδικοποιήσεις του συστήματος ή ήταν ιδιαίτερα χρονοβόρες. Για όλους αυτούς τους λόγους αντλήθηκε από το πρωτογενές υλικό της απογραφής δείγμα 10% για την Αττική με πλήρη στοιχεία (132.406 νοικοκυριά, 362.160 μέλη) και οργανώθηκε σε βάση δεδομένων SQL ώστε να είναι εύκολη και ταχεία η ανάλυση σε ένα κοινό σύγχρονο Η/Υ (λόγω του περιορισμένου μεγέθους της βάσης). Η ειδική βάση για την Αττική, επιπλέον, επέτρεπε την προσθήκη πληθώρας νέων κωδικών και στοιχείων που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες αυτής της έρευνας.²⁰

¹⁹ Ερευνητικό Πρόγραμμα "Πανόραμα Στατιστικών Στοιχείων" – Υπεύθυνος: Καθ. Θ. Μαλούτας.

²⁰ Εργασίες που έγιναν στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος "Προσφορά Πολεοδομικού Χώρου, Ζήτηση Κατοικίας και Τιμές στην Αθήνα & Αττική (1984-2004)". Βλ. Εμμανουήλ κ.ά., 2006.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Κ/Ο κατηγορίες 1999 & 2001										
SOEGAS NOIK99 AV_EXPEQ Κατηγορίες 1999				Κατηγορίες 2001		CLASS4	NOIK99	%1999	NOIK01	%2001
1	71	541984	Ελ.Επαγγέλματα. - Μη-μισθωτοί	Ελ.Επαγγέλματα. - Μη-μισθωτοί	1	479	16,9%	194250	14,9%	
2	86	531198	Διευθυντές κλπ. - μισθωτοί	Δ/ντές - μισθωτοί	1					
3	79	508691	Υπάλληλοι - Ανώτατη Εκπαιδ.	Υπάλληλοι - Αν.Εκπαιδ.	1					
4	99	478268	Δ/ντές - μη-μισθωτοί & Εισοδηματίες	Δ/ντές εργοδότες & Εισοδηματίες	1					
5	144	447696	Ελ.Επαγ. - μισθωτοί	Ελ.Επαγγέλματα. - μισθωτοί	1					
6	127	409663	Συντ/χοι - Αν.Εκπαιδ.	Συντ/χοι - Αν.Εκπαιδ.	2	831	29,4%	419240	32,1%	
7	98	400860	Νοικοκυρές - Απολ. Γυμνασίου	Νοικοκυρές - Απολ. Γυμνασίου	2					
8	98	377933	Τεχνικοί Βοηθοί κλπ.	Τεχνικοί Βοηθοί κλπ. *	2					
9	95	341207	Επιχ/τίες&Δ/ντές χωρίς μισθωτούς	Επιχ/τίες&Δ/ντές αυτοαπ/νοι & βοηθοί	2					
10	51	335769	Μαθητές, Σπουδαστές, Στρατιώτες	Μαθητές, Σπουδαστές, Στρατιώτες	2					
11	167	334668	Συντ/χοι - Απ.Λυκείου & Τεχν.Σχολών	Συντ/χοι - Απ.Λυκείου & Τεχν.Σχολών	2					
12	195	327467	Υπάλληλοι χωρίς Ανώτατη Εκπ.	Υπάλληλοι χωρίς Αν.Εκπ.	2					
13	64	318806	Τεχνίτες&Χειριστές - Με μισθωτούς ή Οικογ. Βοηθοί	Τεχνίτες&Χειριστές-Εργοδότες ή Οικ..Β/θοί	3	815	28,8%	318620	24,4%	
14	184	288955	Πωλητές & σε Υπηρεσίες - Μισθωτοί*	Πωλητές & σε Υπηρεσίες - Μισθωτοί	3					
15	55	286832	Πωλητές & σε Υπηρεσίες - Μη Μισθωτοί	Πωλητές & σε Υπηρεσίες - Μη Μισθωτοί	3					
16	185	248074	Τεχνίτες&Χειριστές - Μισθωτοί** με Απ.Γυμνασίου κ.ά.	Τεχνίτες&Χειριστές - Μισθωτοί & Αυτοαπ. με Απ.Γυμνασ. κ.ά.+ Τεχνίτες&Χειριστές - Μισθωτοί & Αυτοαπ.	3					
17	327	246268	Τεχνίτες&Χειριστές - Μισθωτοί** χωρίς Απ. Γυμνασίου	χωρίς Απ.Γυμνασ.	3					
18	441	235503	Συντ/χοι - Χωρίς Απ.Λυκείου	Συντ/χοι - Χωρίς Απ.Λυκείου	4	701	24,8%	373960	28,6%	
19	15	235069	Γεωργοί κλπ.	Γεωργοί κλπ.	4					
20	128	228440	Νοικοκυρές - Χωρίς Απολ. Γυμνασίου	Νοικοκυρές - Χωρίς Απολ. Γυμνασίου	4					
21	40	218500	Ανεργοί χωρίς επάγγ/μα. & Ανίκανοι για Εργασία	Ανεργοί χωρίς επάγγ/μα	4					
22	77	177770	Ανειδίκευτοι εργάτες	Ανειδίκευτοι εργάτες	4					
2826						2826	100,0%	1306070	100,0%	

(*) και χωρίς Επάγγ. Μισθωτοί σε Υπηρεσίες

(**) και Μαθητευόμενοι με αμοιβή

(*) & Ένοπλες Δυν. με τουλάχιστον Ανώτερ.Εκπ.

(**) & Ένοπλες Δυνάμεις χωρίς ανώτερη+ εκπ.

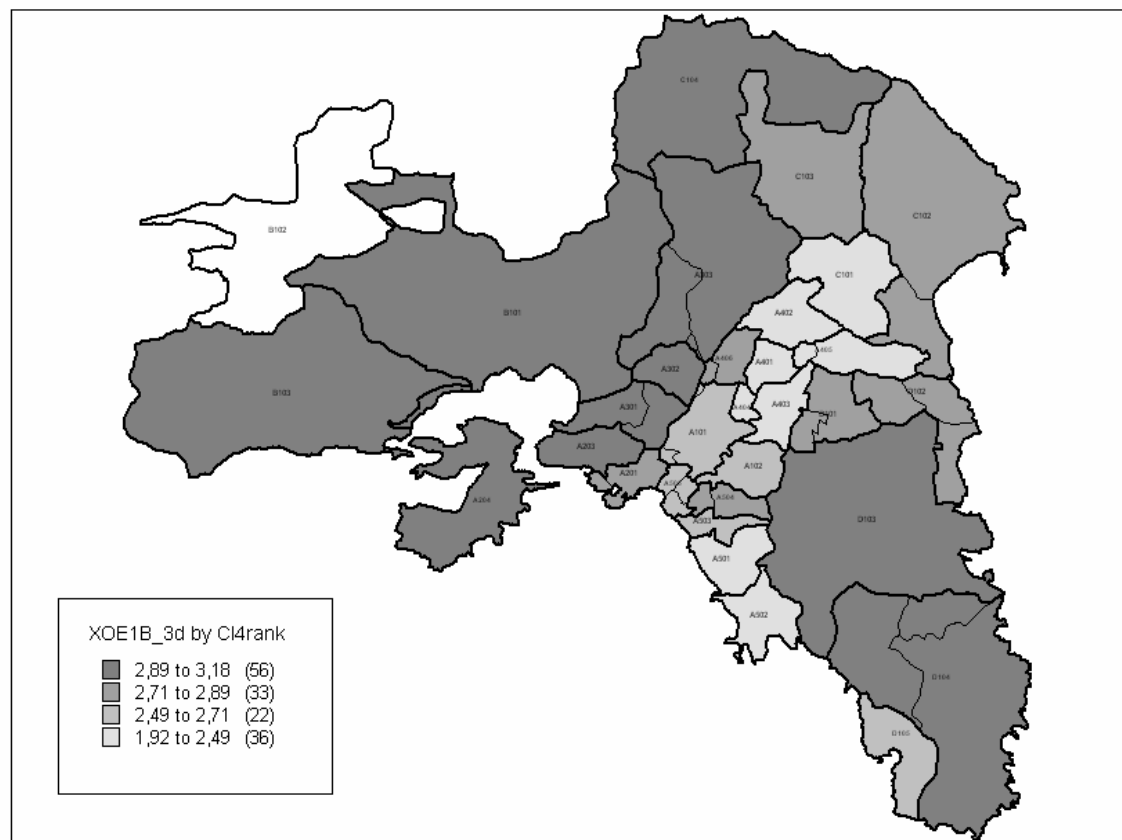
Για τον υπολογισμό των οικονομικών στοιχείων των τεσσάρων στρωμάτων το 2001 χρησιμοποιήθηκαν τα δεδομένα της ΕΟΠ 1998/99 με κατάλληλη αναγωγή. Τα τέσσερα στρώματα παρουσιάζουν στο εσωτερικό τους ιδιαίτερα σημαντικές διαφορές ως προς τη στεγαστική κατάσταση που σε σημαντικό βαθμό σχετίζονται και με διαφορές στο γενικό επίπεδο κατανάλωσης. Για αυτό το λόγο, τα τέσσερα στρώματα χωρίστηκαν σε δύο υπο-ομάδες το καθένα ανάλογα με την κατά κεφαλήν επιφάνεια κατοικίας, με τρόπο ώστε η ανώτερη υπο-ομάδα να αντιπροσωπεύει περίπου το 40% του στρώματος – με την εξαίρεση του 1^{ου} (ανώτερου) στρώματος όπου λόγω της ιδιόμορφης εσωτερικής διαφοροποίησης αυτό το ποσοστό περιορίζεται στο 30% περίπου. Αυτές οι σύνθετοι ορισμού οκτώ ‘κοινωνικές-στεγαστικές’ υπο-ομάδες χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για τον υπολογισμό δευτερογενών στοιχείων όπου η χρήση τεσσάρων στρωμάτων ήταν πολύ χονδροειδής. Με βάση αυτό το στατιστικό υλικό καταγράφηκε η κατανομή των νοικοκυριών ανά μεγάλο κ/ο στρώμα (μεταβλητή CLASS4) και "χωροταξικά ολοκληρωμένες ενότητες" (ζώνες ΧΟΕ) στην περιφέρεια μελέτης ("Ευρύτερη Περιφέρεια Αθήνας" - ΕΠΑ) που καλύπτει την ηπειρωτική Αττική και τη Σαλαμίνα (βλ. Χάρτη 1). Στο ίδιο Χάρτη 1 φαίνεται η κ/ο διαφοροποίηση των ζωνών ΧΟΕ με βάση ένα απλό δείκτη (από 1.00 έως 4.00) ανάλογα με την ποσοστιαία κοινωνική σύνθεση κάθε ζώνης από τα 4 στρώματα ώστε να γίνει εμφανής ο κοινωνικός της χαρακτήρας.²¹

Οι καθοριστικοί παράγοντες της χωροθέτησης των Κ/Ο τάξεων στην Αθήνα

Στη θεωρητική εισαγωγή που προηγήθηκε έχουμε υποδείξει τη γενική μορφή του τυπικού μοντέλου για το μηχανισμό κατανομής των νοικοκυριών κάθε κοινωνικού στρώματος στον αστικό χώρο. Το

²¹ Ο διαχωρισμός σε γεωγραφικές ζώνες είχε κύριο στόχο τη διάκριση ξεχωριστών τοπικών υπο-αγορών κατοικίας. Με βάση αυτό το κριτήριο οι ζώνες "ΧΟΕ" στη μελέτη " Στρατηγικό Σχέδιο ΡΣΑ" (ΥΠΕΧΩΔΕ & ΕΜΠ, 2004) ήταν αρκετά κατάλληλες και υιοθετήθηκαν με ορισμένες μόνο μεταβολές.

ΧΑΡΤΗΣ 1: Ζώνες ΧΟΕ κατά το μέσο δείκτη CL4

μοντέλο αυτό έχει ελεγχθεί εμπειρικά σε διάφορες μορφές και για διάφορες χρονικές περιόδους για την Αθήνα με πιο πρόσφατη αυτή για το 2001 και τα δυναμικά στοιχεία της περιόδου 1991-2001 (Εμμανουήλ κ.ά., 2006). Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι πρόκειται για *στατιστικό /πιθανοκρατικό* μοντέλο που 'ερμηνεύει' το *μερίδιο* μιας κ/ο ομάδας νοικοκυριών με συγκεκριμένες περιοχές εργασίας που θα κατοικήσει σε μια συγκεκριμένη ζώνη κατοικίας. Στο επίπεδο των ατόμων αυτό το μερίδιο αντιπροσωπεύει ένας μέγεθος που μετράει την *πιθανότητα* το εν λόγω άτομο (που ανήκει στην υπό εξέταση κ/ο ομάδα) να καταλήξει στη συγκεκριμένη περιοχή. Σύμφωνα με αυτό το στατιστικό υπόδειγμα οι καθοριστικοί παράγοντες είναι οι ακόλουθοι:

- η προσφορά **χώρου** στη ζώνη κατοικίας *j* σε σύγκριση με τη προσφορά χώρου στο σύνολο της πόλης. Αυτή την προσφορά χώρου μετρούμε συνήθως με την **πολεοδομική χωρητικότητα** σε μια ζώνη. Ας την πούμε **C_j**. Θεωρούμε ότι η "ελκυστικότητα" μιας ζώνης, παραβλέποντας κάθε άλλο παράγοντα, θα είναι ευθέως ανάλογη του μεγέθους της χωρητικότητας που προσφέρει.
- ο χρόνος της μετακίνησης μεταξύ της ζώνης εργασίας (*i*) και της ζώνης κατοικίας (*j*) υπό πραγματικές συνθήκες με ιδιωτικά μέσα μεταφοράς (Ι.Χ., ταξί, δίκυκλα). Ας πούμε αυτή την μεταβλητή **T_{ij}** ή "χρονοαπόσταση". Αυτή επηρεάζει την ελκυστικότητα μιας ζώνης όχι από μόνη της αλλά σε σύγκριση με τη χρονοαπόσταση των άλλων ζωνών της πόλης. Θεωρείται ότι το συγκεκριμένο προφίλ των επιλογών μέσου μεταφοράς από μια ομάδα νοικοκυριών (ιδιωτικά, δημόσια, είδος κλπ.) εκφράζεται με την παράμετρο συμπεριφοράς της ομάδας ως προς τα δεδομένα για τους χρόνους με ιδιωτικά μέσα.
- τα πολεοδομικά και κτιριακά χαρακτηριστικά της ζώνης κατοικίας. Αυτά στις ελληνικές συνθήκες εκφράζονται κυρίως με το **μέσο συντελεστή δόμησης** (ας πούμε **G_j**). Και εδώ η επιρροή του παράγοντα πρέπει να εννοείται σε σύγκριση με την αθροιστική

επιρροή που έχουν τα χαρακτηριστικά των άλλων ("ανταγωνιστικών") περιοχών.

- ο βαθμός κατά τον οποίο η στεγαστική κατανάλωση του συγκεκριμένου κ/ο στρώματος "ταιριάζει" με τη μέση αξία των κατοικιών που προσφέρεται στη ζώνη j . Ας πούμε αυτή την μεταβλητή $H_{c,j}$. Ένας απλός και περιεκτικός τρόπος μέτρησης αυτού του "ταιριάσματος" είναι η απόλυτη τιμή της διαφοράς μεταξύ των δύο επιπέδων "μισθωτικής αξίας", της κοινωνικής ομάδας και της ζώνης ($|H_c - H_j|$). Η μισθωτική αξία, υπενθυμίζουμε, μπορεί να μετρηθεί με τα τεκμαρτά ή καταβαλλόμενα ενοίκια. Και εδώ η επιρροή του παράγοντα αυτού γίνεται συγκριτικά με τα μέσα χαρακτηριστικά των υπολοίπων περιοχών.

Η εφαρμογή του παραπάνω υποδείγματος με στόχο την εκτίμηση των παραμέτρων είχε ως αντικείμενο την κατανομή των νοικοκυριών στις ζώνες ΧΟΕ της ΕΠΑ κατά τη δεκαετία 1991-2001. Οι συναρτήσεις κατανομής ελέγχθηκαν για κάθε μεγάλο κ/ο στρώμα ξεχωριστά τόσο για το σύνολο κάθε στρώματος όσο και τους μετακινηθέντες 1996-2001. Η μέτρηση της 'συνάφειας' των στεγαστικών δαπανών κάθε στρώματος με τη μέση στεγαστική δαπάνη (μέσο τεκμαρτό ή χρηματικό ενοίκιο) κάθε ζώνης παρουσίασε ιδιαίτερες δυσκολίες καθώς δεν διαθέτουμε άμεσα οικονομικά στοιχεία για τις ζώνες το 2001. Μια προσεγγιστική εκτίμηση αυτών των δεδομένων έγινε στη βάση των υπολογισμών μας για τα οικονομικά χαρακτηριστικά το 2001 των οκτώ στρωμάτων που προκύπτουν από τη διαίρεση των τεσσάρων μεγάλων κ/ο στρωμάτων σε δύο τμήματα ανάλογα με τις συνθήκες κατοικίας (βλ. παραπάνω) όπως αυτά διαμορφώνονται σε κάθε περιοχή και στη βάση οικονομετρικών εκτιμήσεων τόσο για την κατά κεφαλή κατανάλωση (μεταβλητή EXPEQ) όσο και για τη στεγαστική δαπάνη (HRENT) μιας ζώνης ανάλογα με την οικονομική της σύνθεση από τα στοιχεία της έρευνας ΔΕΠΟΣ-MRC του 1998/99.²²

²² Βλ. πιο αναλυτικά στο Εμμανουήλ, 2007 όπως επίσης και για τη μέθοδο μέτρησης των πολεοδομικών χωρητικοτήτων και των συντελεστών δόμησης.

Η απόλυτη τιμή της διαφοράς ανάμεσα στις μέσες τιμές του HRENT για την ομάδα c και τη ζώνη j μετράει τη συνάφεια ή όχι της ζώνης ως προς τις οικονομικές δυνατότητες της ομάδας. Στη στατιστική ανάλυση που ακολούθησε δοκιμάστηκε εναλλακτικά και η διαφορά στις τιμές της κατά κεφαλής δαπάνης (EXPEQ) – αντί της στεγαστικής δαπάνης- με στόχο τον έλεγχο της εναλλακτικής υπόθεση ότι είναι η συνάφεια στο επίπεδο του οικονομικού στρώματος/τάξης και όχι στο επίπεδο του στεγαστικού επιπέδου που είναι καθοριστική. Η συνάρτηση ζήτησης/κατανομής κατοικίας διαφοροποιείται "εξ υποθέσεως" για κάθε μεγάλο κ/ο στρώμα και έχει την ακόλουθη οικονομετρική μορφή:

$$(i) \quad Mc_{,ij} = C_j \cdot Tij^{\alpha} \cdot Gj^{\beta} \cdot Hc_{,j}^{\gamma} / \Sigma c_{,ij}$$

όπου $\Sigma c_{,ij}$ είναι το άθροισμα του γινομένου των παραγόντων που φαίνονται στον αριθμητή για το σύνολο των περιοχών της πόλης και α, β, γ εκθέτες που αποτελούν παραμέτρους συμπεριφοράς για κάθε κ/ο στρώμα. Το $Mc_{,ij}$ είναι το μερίδιο των νοικοκυριών του στρώματος c που εργάζεται στη ζώνη i και κατοικεί στη ζώνη j . Για να αποφύγουμε (λόγω των προφανών στατιστικών δυσκολιών) αυτή την πολύ αναλυτική μορφή του μοντέλου, θεωρήθηκε ότι το μοντέλο κατανομής της ζήτησης εφαρμόζεται στο σύνολο κάθε κοινωνικής ομάδας και ότι η σχέση με τους τόπους εργασίας εκφράζεται μέσω της κατάλληλης στάθμισης των χρονοαποστάσεων (ανάλογα με τις αντίστοιχες θέσεις εργασίας) σε μια απλούστερη μεταβλητή $WTc_{,j}$. Επιπλέον, η σχέση (i) με τη μορφή της ύψωσης των μεταβλητών σε δυνάμεις, αν και περισσότερο απλή και κατανοήσιμη, έχει το μειονέκτημα να είναι ιδιαίτερα ασταθής στις ακραίες τιμές των μεταβλητών. Για αυτό το λόγο προτιμάται η εκθετική μορφή με βάση το e (των φυσικών λογαρίθμων). Συνεπώς η σχέση (1) γίνεται

$$(ii) \quad Mc_{,j} = C_j \cdot e^{\alpha \cdot WTc_{,j}} \cdot e^{\beta \cdot Gj} \cdot e^{\gamma \cdot Hc_{,j}} / \Sigma c_{,j} \quad \text{όπου } Mc_{,j} = Nc_{,j} / Nc$$

δεδομένου ότι οι παράγοντες $\Sigma c_{,j}$ και Nc είναι κοινοί, η (ii) απλοποιείται στη (iii):

$$(iii) \quad Nc_{,j} = k \cdot C_j \cdot e^{\alpha \cdot WTc_{,j}} \cdot e^{\beta \cdot Gj} \cdot e^{\gamma \cdot Hc_{,j}} \quad \text{όπου } k \text{ σταθερά.}$$

Η σχέση (iii) μπορεί να ελεγχθεί εύκολα με τις συνήθεις μεθόδους γραμμικής παλινδρόμησης (linear regression) όταν λογαριθμήσουμε και τα δύο μέρη της εξίσωσης. Λογαριθμώντας τη σχέση αυτή και προσθέτοντας κατά τα καθιερωμένα ένα σταθερό συντελεστή θα έχουμε την ακόλουθη απλή γραμμική σχέση:

$$(iv) \quad \ln(N_{c,j}) = \ln(k) + \ln(C_j) + \alpha \cdot WT_j + \beta \cdot G_j + \gamma \cdot H_{c,j}$$

Στον Πίνακα 2 φαίνονται τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης για κάθε κ/ο στρώμα και για τις δύο κατηγορίες ζήτησης (σύνολο νοικοκυριών, μετακινούμενοι 1996-2001 σε ΟΤΑ άλλους από τον αρχικό) με βάση τη μεταβλητή της στεγαστικής στάθμης στον παράγοντα συνάφειας μεταξύ στρώματος και ζώνης. Κατ' αρχήν ο συντελεστής της χωρητικότητας προσεγγίζει τη μονάδα – όπως θα έπρεπε. Αυτό ήταν, μαζί με τη θεωρητική συνέπεια των πρόσημων των συντελεστών και τον υψηλό συντελεστή προσδιορισμού, ένα βασικό κριτήριο για την επιλογή μιας συνάρτησης σε σύγκριση με κάποια άλλη με διαφορετικές μεταβλητές ή μαθηματική διατύπωση. Οι συντελεστές για τις χρονοαποστάσεις και την οικονομική συνάφεια είναι σαφώς αρνητικοί όπως είναι θεωρητικά αναμενόμενο ενώ ο δεύτερος είναι ιδιαίτερα ισχυρός - όπως επίσης προβλέπεται θεωρητικά. Ο συντελεστής του Σ.Δ. (μεταβλητή G_j ή $SD95$) είναι στην περίπτωση των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων **θετικός** - γεγονός που σε πρώτη ματιά φαίνεται παράξενο με δεδομένη τη εκφρασμένη (σε πληθώρα ερευνών) προτίμηση των περισσότερων νοικοκυριών της Αθήνας για τις μονοκατοικίες (προτίμηση που εμφανίζεται και σε παλαιότερες εκτιμήσεις ιδιαίτερα έντονη στα εργατικά στρώματα). Ωστόσο αυτή η φαινομενική «ανωμαλία» έχει παρατηρηθεί και σε παλαιότερες μελέτες μας και δείχνει ότι η δηλωμένη προτίμηση των νοικοκυριών για τα προάστια και τη χαμηλή δόμηση υπερκαλύπτεται στις πραγματικές επιλογές των μεσαίων στρωμάτων από την επιρροή του παράγοντα του πολύ μεγαλύτερου κόστους της δόμησης κατοικιών καλής στάθμης με ιδιαίτερα χαμηλό συντελεστή.²³ Ωστόσο, στην περίπτωση των μεσαίων

²³ Το γεγονός των ασθενών συντελεστών προτίμησης για χαμηλή δόμηση στα μεσαία

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΟΙ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ ΤΟΥ ΜΟΝΤΕΛΟΥ ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗΣ

ΟΛΑ ΤΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ								
	ΣΤΑΘ ln(a)	CAP	SD95	WTij/10	Hrc-Hrj/10 ⁵	R ²	R ² n	
CLASS4								
1	1.1316	0.7207	0.2712	-0.3580	-1.7205	0.8979	0.9443	
2	0.8675	0.7589	0.2566	-0.3425	0.0042	0.9036	0.9482	
3	-1.0934	1.0231	-0.1339	-0.3364	-1.1466	0.9289	0.9777	
4	-0.9954	0.9777	-0.0061	-0.1873	-1.5053	0.9307	0.9673	
ΟΛΟΙ	0.1764	0.9513	0.1122	-0.2416	-0.3014	0.9266		
ΜΕΤΑΚΙΝΗΘΕΝΤΕΣ ΕΚΤΟΣ ΙΔΙΟΥ ΟΤΑ 1996-2001								
CLASS4								
1	2.2711	0.5499	0.1397	-0.2562	-1.9385	0.7978		
2	2.2662	0.5824	0.0835	-0.2988	-1.2779	0.7630		
3	-0.5609	0.9035	-0.1311	-0.3127	-1.5937	0.8749		
4	0.0091	0.7561	-0.1798	-0.1757	-1.4349	0.8595		

και ανώτερων στρωμάτων υπάρχει πιθανότητα και ένα σημαντικό τμήμα που δείχνει προτίμηση για τη στέγαση σε διαμερίσματα πολυκατοικιών σε κεντρικές περιοχές – μια μορφή στέγασης που ήταν για αυτά τα στρώματα η κυρίαρχη την περίοδο 1960-1970 μεγάλης ανάπτυξης της Αθήνας.

και ανώτερα στρώματα σε συνδυασμό με τους ισχυρότατους αρνητικούς συντελεστές «κοινωνικής συνάφειας», υποδεικνύει ότι η προαστιοποίηση των εύπορων στρωμάτων στηρίζεται κυρίως στην ισχυρή τάση για εγκατάσταση σε περιοχές με ανώτερη κοινωνική και στεγαστική στάθμη και λιγότερο σε κάποια «προαστιακά ιδεώδη».

Οι συντελεστές των τριών καθοριστικών παραγόντων της κατανομής ζήτησης (πέραν της χωρητικότητας) παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα και τις κατηγορίες ζήτησης. Τέλος, υπάρχει γενικά καλή "εφαρμογή" των μοντέλων στα δεδομένα. Στην πραγματικότητα αυτή είναι καλύτερη από ότι φαίνεται σε πρώτη ματιά: οι συντελεστές προσδιορισμού που φαίνονται στον πίνακα αναφέρονται στους *λογαρίθμους* των μεγεθών ζήτησης. Αν συγκρίνουμε την πραγματική κατανομή των νοικοκυριών με αυτή που προβλέπει π.χ. το μοντέλο για όλα τα νοικοκυριά, οι συντελεστές είναι καλύτεροι κατά περίπου 5% ήτοι φτάνουν σε επίπεδα R^2 από 0.944 έως 0.978 στα διάφορα κ/ο στρώματα - επίπεδα στατιστικής ερμηνείας που οπωσδήποτε κρίνονται πολύ ικανοποιητικά (βλ. τελευταία στήλη στο Πίνακα 2).

Για τον έλεγχο της υπόθεσης ότι το η *οικονομική τάξη/στρώμα* (και όχι η στεγαστική στάθμη) καθορίζει τη χωροθέτηση ελέγξαμε όλες τις συναρτήσεις με αντικατάσταση της μεταβλητής τη συνάφειας στη στεγαστική δαπάνη με αυτή της συνάφειας στο **επίπεδο διαβίωσης** (με την κατά κεφαλή κατανάλωση ανά 'ισοδύναμο ενήλικο' – μεταβλητή EXPEQ). Τα στατιστικά αποτελέσματα ήταν αρκετά μετριότερα από αυτά του πίνακα 2 αλλά όχι στατιστικώς απορριπτέα. Συνεπώς παραμένει ισχυρή η υπόθεση ότι ο μηχανισμός κοινωνικής κατανομής και διαχωρισμού καθορίζεται κυρίως από την αγορά κατοικίας αλλά με τρόπο που υποδεικνύει την ισχυρή συνάφεια της αγοράς κατοικίας με την ευρύτερη κοινωνική και οικονομική διαστρωμάτωση.

Στον Πίνακα 3 φαίνονται τα αποτελέσματα των στατιστικών παλινδρομήσεων αν υποθέσουμε ότι η στεγαστική "συνάφεια" μεταξύ του μέσου στεγαστικό επίπεδου μιας περιοχής και μιας ομάδας καθορίζεται όχι σε σχέση με το μέσο στεγαστικό επίπεδο της ομάδας αλλά από ένα *σχετικά ανώτερο επίπεδο* (κατά 15%). Είναι ενδιαφέρον ότι τόσο οι γενικοί στατιστικοί δείκτες όσο και οι συντελεστές των επιμέρους μεταβλητών²⁴ βελτιώνονται σημαντικά σε σύγκριση με τα προηγούμενα αποτελέσματα. Αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως ένα μοντέλο σχετικά *ανώτερης ομάδας αναφοράς* όπου η χωροθέτηση των νοικοκυριών έχει

²⁴ Βλ. ειδικότερα τους συντελεστές του |Hc-Hj| ιδιαίτερα για την ομάδα 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 : ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ ΤΟΥ ΜΟΝΤΕΛΟΥ ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗΣ - Β

ΟΛΑ ΤΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ - ΑΝΩΤΕΡΗ ΟΜΑΔΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ (ΜΙΣΘΩΤΙΚΗ ΤΑΞΗ)

ΜΟΝΤΕΛΟ ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

CLASS4	CAP	SD95	WTj*	HRc-HRj *	R ²
1	0.882	0.317	-0.233	-1.451	0.928
2	0.883	0.308	-0.266	-1.290	0.934
3	1.139	-0.062	-0.259	-1.726	0.945
4	1.033	-0.007	-0.151	-1.736	0.945
ΔΕΙΚΤΕΣ	T-STAT				
	CAP	SD95	WTj*	HRc-HRj *	
1	7.333	2.196	-2.934	-3.786	
2	7.935	2.203	-3.818	-2.328	
3	10.244	-0.476	-3.640	-4.593	
4	8.916	-0.054	-2.034	-5.723	

(*): $|HRc-HRj|^* = |HRc-HRj|^* / 10^5$ $WTj^* = WTj/10$

στοιχεία ανοδικής κινητικότητας. Ωστόσο, σύμφωνα με τη θεωρητική μας ανάλυση, ο παράγοντας της συνάφειας εκφράζει εδώ κυρίως τη συμπεριφορά της προσφοράς στέγης με βάση τα αντικειμενικά οικονομικά χαρακτηριστικά της ζήτησης – πράγμα που δεν φαίνεται συμβατό με αυτή την ερμηνεία. Από την άλλη, οι μετακινούμενοι σε κάθε χρονική περίοδο, ιδιαίτερα για απόκτηση κατοικίας, είναι συνήθως οικονομικά πιο εύποροι σε σύγκριση με το μέσο όρο μιας Κ/Ο κατηγορίας και, γενικότερα, η αλλαγή κατοικίας συχνά ακολουθεί (και εν πολλοίς προϋποθέτει) μια σχετική βελτίωση στα οικονομικά του νοικοκυριού - οπότε πιθανότατα σε αυτό οφείλονται τα βελτιωμένα αποτελέσματα του Πίνακα 3.

Μια εναλλακτική υπόθεση: Ο ρόλος της κοινωνικής θέσης (status)

Αν και σε πρώτη ματιά, ο μηχανισμός χωροθέτησης που περιγράφουν οι εμπειρικές συναρτήσεις στα προηγούμενα φαίνεται να είναι *ατομιστικός*, το συνολικό σύστημα που συντίθεται από αυτές τις συναρτήσεις έχει έντονα χαρακτηριστικά κοινωνικής αλληλεπίδρασης: πρόκειται για ένα σύστημα *κοινωνικο-χωρικής συνάφειας/χωρικού ανταγωνισμού* (spatial congruence/spatial competition). Τα νοικοκυριά κάθε τάξης/ στρώματος διεκδικούν χώρο σε μια ζώνη αφενός γιατί αυτή έχει ορισμένα επιθυμητά "φυσικά" χαρακτηριστικά (τύπο κτιρίου, πρόσβαση σε κέντρα απασχόλησης, διαθέσιμη χωρητικότητα) και αφετέρου γιατί τα οικονομικά χαρακτηριστικά της προσφοράς χώρου τους "ταιριάζουν"²⁵. Αυτό το "ταίριασμα" ή "συνάφεια" μεσολαβείται στο μοντέλο που αναπτύξαμε από το σύστημα προσφοράς και ζήτησης στέγης. Την ίδια στιγμή, η αυξημένη ζήτηση χώρου από ένα στρώμα, που εκδηλώνεται με την "εισροή" μεγαλύτερου αριθμού νοικοκυριών, αλλάζει την κοινωνική και οικονομική σύνθεση της περιοχής και συνεπώς και τη διαθέσιμη προσφορά χώρου για τα *άλλα* στρώματα – ιδιαίτερα μάλιστα αυτά που "απέχουν" περισσότερο κοινωνικά και οικονομικά (πράγμα που εκδηλώνεται στα χαρακτηριστικά της κατοικίας τους). Αυτά τα *άλλα* στρώματα "εκδιώκονται" με αυτό το τρόπο από τη συγκεκριμένη περιοχή – ενώ *άλλα* στρώματα πιο "κοντινά" στο προφίλ του "εισρέοντος" στρώματος, προσελκύονται περισσότερο. Πρόκειται σε αυτή την περίπτωση για μια τυπική διαδικασία χωρικού ανταγωνισμού.²⁶

²⁵ Πιο συγκεκριμένα, το προφίλ της προσφοράς στέγης από άποψη κόστους ταιριάζει στο τυπικό επίπεδο στεγαστικής δαπάνης της κοινωνικής ομάδας τους.

²⁶ Η περιγραφή που κάναμε φαινομενικά ακολουθεί τη μορφή της τυπικής διαδικασίας "εισβολή-διαδοχή" (invasion-succession) στην κλασσική θεωρία της "ανθρώπινης οικολογίας" της Σχολής του Σικάγου. Ωστόσο, εδώ δεν αναφερόμαστε οπωσδήποτε σε περιπτώσεις που πράγματι συμβαίνει κάτι τέτοιο σε αυτή την ιδεοτυπική μορφή (όπως λ.χ. σε σύγχρονες περιπτώσεις "εξευγενισμού" (gentrification) περιοχών) αλλά στο πως λειτουργεί ο *θεωρητικός* μηχανισμός του μοντέλου κοινωνικής διαίρεσης του χώρου. Επιπλέον, εδώ έχουμε ένα πολύ πιο "ήπιο" στατιστικό μηχανισμό συνύπαρξης και ανταγωνισμού των διαφόρων στρωμάτων: η οικολογική εκδοχή της διαδικασίας "εισδοχή-διαδοχή" θυμίζει περισσότερο το μοντέλο του Schelling για το φυλετικό διαχωρισμό.

Αυτή η θεωρητική και αναλυτική προσέγγιση είναι φυσικό να ξενίζει τους προσκείμενους σε λιγότερο οικονομικές και περισσότερο κοινωνιολογικές προσεγγίσεις.²⁷ Για ένα κοινωνιολόγο ο μηχανισμός της "συνάφειας" και "απόθησης" θα πρέπει να βασίζεται περισσότερο στα αμιγώς κοινωνικά στοιχεία διαφοροποίησης των κοινωνικών στρωμάτων και δευτερευόντως στα οικονομικά. Ένα κατ' εξοχήν τέτοιο στοιχείο, βέβαια, είναι η κοινωνική θέση (status) με τη Βεμπεριανή έννοια – σε αντιδιαστολή, δηλαδή, με την οικονομική τάξη και τα στοιχεία πολιτικά εδρασμένης ισχύος.²⁸

Η Βεμπεριανή κοινωνική θέση ορίζεται από στοιχεία όπως τιμή, αναγνώριση, διάκριση, υπόληψη, γόητρο και κύρος – εν πολλοίς σε αντίθεση με 'αγοραία' κριτήρια και με αναφορά σε 'παραδοσιακές' κοινωνικές σχέσεις και αξίες. Κατ' αντιστοιχία με τη διαρθρωτική οικονομική θέση, η *διαρθρωτική* κοινωνική θέση θα ορίζεται από γενικά δομικά στοιχεία της κοινωνίας σε αντίθεση με προσωπικά, περιπτώσιακά ή περιστασιακά 'επιτεύγματα' ή θέσεις. Σε μια νεωτερική κοινωνία χωρίς ισχυρή ιστορική κληρονομιά διαστρωμάτωσης και ιεραρχικών θεσμών όπως η ελληνική, τα στοιχεία κοινωνικής θέσης που μπορούμε να υποθέσουμε ότι θα είναι σημαντικά είναι:

- η θέση που θεωρείται ότι προσδίδει αναγνώριση, προνόμια και ευκαιρίες
- η δυνατότητα ένταξης σε κοινότητες σχέσεων, συνδέσμων και κοινής κουλτούρας
- η δυνατότητα ένταξης σε κατηγορίες κοινών καταναλωτικών προτύπων, γούστου και 'στυλ ζωής'.²⁹

²⁷ Στο Μαλούτας (2004α) διατυπώνεται μάλιστα η κριτική ότι η υπερβολική έμφαση στο ρόλο του συστήματος αγοράς κατοικίας συνιστά ενός είδους "αναγωγισμό". Φαντάζομαι ότι δεν εννοεί ότι η κατοικία βρίσκεται σε κάποιο κατώτερο επίπεδο ανθρωπίνων λειτουργιών αλλά ότι πρόκειται για αναγωγή σύνθετων κοινωνικών φαινομένων σε απλούστερα (ατομιστικά) οικονομικά. Επί αυτού θα επανέλθουμε στις συμπερασματικές παρατηρήσεις μας.

²⁸ Βλ. Weber, 2005, Gerth & Wright Mills, 1948. Για τις διαφορές, συχνά αντικρουόμενες, ερμηνείες της Βεμπεριανής ταξικής θεωρίας βλ. Parkin, 1979, Crompton, 1998, Breen, 2005.

²⁹ Από αυτή την άποψη των κοινών προτύπων, η υπόθεση του καθοριστικού ρόλου του status είναι συνεπής τόσο με τα μοντέλα AMM όσο και με αυτά τύπου Tiebout. Και τα δύο βασίζουν τη διάκριση σε κ'ο στρώματα και την επιλογή θέσης στο

Από τα τρία αυτά στοιχεία το πρώτο – που είναι και αμιγώς Βεμπεριανό – έχει εξ ορισμού διαρθρωτικό χαρακτήρα και στις ελληνικές συνθήκες παραπέμπει, βέβαια, κυρίως στις εκπαιδευτικές διαφορές. Τα άλλα δύο – που θα λέγαμε ότι παραπέμπουν περισσότερο στο Bourdieu – είναι σημαντικά αλλά μόνον εμμέσως ανάγονται σε διαρθρωτικά κριτήρια και ιδίως, βέβαια, στο επίπεδο εκπαίδευσης. Από την άλλη, αυτά τα δύο στοιχεία υποδεικνύουν σημαντικά κίνητρα για την επιλογή περιοχής στέγασης – ιδιαίτερα στα μεσαία και ανώτερα στρώματα. Με βάση αυτές τις παρατηρήσεις θα προτείνουμε την ακόλουθη σύνθετη υπόθεση: η πλέον κοινή ισχυρή διάκριση status στην ελληνική κοινωνία που λειτουργεί παράλληλα μεν αλλά και ανεξάρτητα από την αμιγώς οικονομική διαστρωμάτωση είναι η *βαθμίδα εκπαίδευσης*. Αν και η οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας σε μεγάλα στρώματα/τάξεις βασίζεται σε σύνθετα κοινωνικο-οικονομικά κριτήρια και όχι μόνο στη διάσταση του status³⁰, η διάσταση της κοινωνικής θέσης που ορίζεται κυρίως από την εκπαιδευτική βαθμίδα είναι η πλέον καθοριστική για τις διαδικασίες κινητικότητας και "συνάφειας" – "απόθησης" που επηρεάζουν την γεωγραφική κατανομή των νοικοκυριών. Σύμφωνα με αυτή την εναλλακτική υπόθεση, η σχετική μεταβλητή "συνάφειας" στις συναρτήσεις κατανομής που εξετάστηκαν, θα πρέπει να αντικατασταθεί από μια αντίστοιχη $|S_j - S_c|$ όπου S_j είναι η μέση κοινωνική στάθμη της περιοχής j και S_c ο δείκτης μέσης κοινωνικής στάθμης των νοικοκυριών του στρώματος c .

Ποια θα είναι τα στοιχεία και κριτήρια διαβάθμισης για να μετρηθούν αυτές οι μεταβλητές; Όσον αφορά το εκπαιδευτικό επίπεδο των ατόμων, νομίζουμε ότι το καλύτερο κριτήριο διαβάθμισης είναι η ίδια η εκπαιδευτική βαθμίδα όπως είναι ιεραρχημένη από το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα και, για περιπτώσεις ασάφειας, επικουρικά το επίπεδο διαβίωσης των νοικοκυριών ανάλογα με την εκπαίδευση του

συνδυασμό κοινού επιπέδου εισοδήματος και κοινών καταναλωτικών προτιμήσεων. Ειρωνικά, η "κοινωνιολογική" υπόθεση της ροπής προς περιοχές με συνάφεια status, ταιριάζει περισσότερο με τα αμιγώς οικονομικά μοντέλα χωροθέτησης.

³⁰ Στο μοντέλο διαστρωμάτωσης που αναπτύξαμε εδώ τόσο η εκπαίδευση όσο και το επίπεδο διαβίωσης που έχουν καθοριστικό ρόλο, μπορούν να ειπωθούν και ως στοιχεία status.

αρχηγού. Είναι γνωστό από τα στοιχεία των ΕΟΠ³¹ ότι η εκπαιδευτική βαθμίδα του αρχηγού του νοικοκυριού αντιστοιχεί σε μια σαφή κλιμάκωση του επιπέδου διαβίωσης. Αυτό υπογραμμίζει τόσο την ταξική σημασία της εκπαίδευσης όσο και την αμοιβαία ενίσχυση στην κοινωνική συνείδηση μεταξύ της διαβάθμισης status που δηλώνει η εκπαιδευτική βαθμίδα και της εξίσου σημαντικής διάστασης κοινωνικής θέσης που δηλώνεται με το επίπεδο διαβίωσης. Ωστόσο, η αποκλειστική χρήση των χαρακτηριστικών του *αρχηγού* του νοικοκυριού στην περίπτωση της εκπαιδευτικής βαθμίδας ως

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΒΑΘΜΙΔΑΣ 1999, 2001

ΚΩΔ 1999	ΚΩΔ 2001	EDRANK	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΒΑΘΜΙΔΑ
8	1	8	Διδακτορικό
8	2	8	Μαστερ
8	3	8	Πτυχίο ΑΕΙ
7	4	5,5-6,5*	Πτυχίο ΤΕΙ ΚΑΤΕ ΚΑΤΕΕ Ανώτερης σχολής και Εκκλ/κής Εκπ/σης
5	5	5	Πτυχίο Μεσοδευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (ΙΕΚ, Κολέγια κλπ)
5	6	5	Απολυτήριο Γεν.Λυκείου ή 6ταξίου Γυμνασίου ή ΕΠΛ
6	7	5	Πτυχίο ΤΕΛ
6	8	5	Πτυχίο ΤΕΣ
4	9	4	Απολυτήριο 3ταξίου Γυμνασίου
3	10	3	Απολυτήριο Δημοτικού
2	11	3	Φοιτά στο Δημοτικό
1	12	3	Εγκατέλειψε το Δημοτικό αλλά γνωρίζει γραφή και ανάγνωση.
1	13	3	Δεν γνωρίζει γραφή και ανάγνωση.

(*): Ανάλογα αν έχουν γεννηθεί πριν το 1949 (ή το 1951 για το 2001) ή όχι.

³¹ Βλ. Εμμανουήλ, 2007, Πιν. 7.

δείκτη κοινωνικής θέσης, προκαλεί εύλογες ενστάσεις. Για αυτό θεωρήθηκε απαραίτητο να προσμετρηθεί και το εκπαιδευτικό επίπεδο των *συζύγων* των αρχηγών. Ο συνδυασμός, ωστόσο, των δύο διαφορετικών δεικτών των συζύγων σε ένα σύνθετο ποσοτικό δείκτη θέτει αρκετά δύσκολα θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα. Με δεδομένο τον πειραματικό και διερευνητικό χαρακτήρα αυτής της ανάλυσης, υιοθετήσαμε μια σχετικά απλή και εν πολλοίς *ad hoc* προσέγγιση. Κατ' αρχήν έπρεπε να δοθεί στην εκπαιδευτική βαθμίδα κάθε μέλους του ζεύγους ένας δείκτης που θα λειτουργεί ως βαθμός αξιολόγησης του status της βαθμίδας. Στον Πίνακα 4 φαίνονται οι εκπαιδευτικές βαθμίδες στην ΕΟΠ του 1999 και την απογραφή του 2001 και αντίστοιχοι δείκτες (EDRANK) από 3 έως 8 που βαθμολογούν κατά την εκτίμησή μας αυτές τις βαθμίδες με ρεαλιστικό τρόπο για τις ελληνικές συνθήκες.³² Στη συνέχεια, έπρεπε να οριστεί ένας τρόπος συνθετικής βαθμολόγησης των πιθανών συνδυασμών συμπεριλαμβανομένης της περίπτωσης όπου δεν υπάρχει σύζυγος του/της αρχηγού. Στο σημείο αυτό, βεβαίως, τίθενται διάφορα πολύ ενδιαφέροντα και δύσκολα ερωτήματα. Πόσο μετράει η εκπαίδευση κάθε συζύγου από την άποψη του status της οικογένειας; Έχει σημασία το φύλο; Η προσθήκη του/της συζύγου με κάποια εκπαίδευση λειτουργεί απλώς αθροιστικά ή συμψηφιστικά - οπότε πρέπει να μετρούμε τον μέσο όρο των δύο; Και αν ισχύει το δεύτερο, πια είναι η σημασία της συνεργίας δύο μελών σε αντίθεση με το ένα; Για να απλουστεύσουμε: πως βαθμολογείται στη βάση του Πίνακα 4 το status ενός απόφοιτου πανεπιστημίου χωρίς σύζυγο και ενός ζεύγους αποφοίτων πανεπιστημίου; Κατά την άποψή μας δεν είναι σωστό να εξάγεται στη περίπτωση του ζεύγους ο απλός μέσος όρος ($8+8=16$, $16/2=8$) και να βαθμολογούνται με 8 και τα δύο νοικοκυριά. Η σύζευξη με κάποιο άτομο σχετικά καλής εκπαίδευσης είναι καθ' αυτή σημαντικό κοινωνικό επίτευγμα και επιπλέον η κοινωνική δράση και συνεργασία δύο ατόμων

³² Δεν δόθηκε μεγαλύτερος βαθμός στα μεταπτυχιακά καθώς αυτά αντιπροσωπεύουν πολύ μικρό τμήμα του πληθυσμού (κάτω του 1% στο σύνολο της χώρας και κάτω του 2% στην Ευρύτερη Περιφέρεια της Αθήνας (ΕΠΑ).

με καλή εκπαίδευση βελτιώνει την κοινωνική θέση και αναγνώριση του νοικοκυριού πολύ περισσότερο από το επίπεδο ενός ατόμου. Νομίζουμε ότι αυτό ισχύει και στις χαμηλότερες εκπαιδευτικές βαθμίδες. Για να μετρηθούν αυτές οι "θετικές οικονομίες κλίμακας" θεωρήσαμε ότι στα ζευγάρια το άθροισμα των ατομικών δεικτών EDRANK πρέπει να προσαυξάνεται κατά *δύο μονάδες* και μετά να εξάγεται ο μέσος όρος. Με αυτή τη μέθοδο, οι διάφοροι συνδυασμοί μας δίνουν 17 κατηγορίες – βαθμίδες εκπαιδευτικού status με αντίστοιχο δείκτη EDRANK.

Για αυτές τις 17 κατηγορίες για την περίπτωση της Αττικής και με τα στοιχεία της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών του 1998/99 υπολογίστηκαν οι μέσοι όροι για το επίπεδο διαβίωσης (της μηνιαίας κατανάλωσης ανά ισοδύναμο ενήλικο) και η μέση μηνιαία στεγαστική δαπάνη ώστε να μπορεί να ελεγχθεί η σχέση μεταξύ της διαβάθμισης της κοινωνικής θέσης και του οικονομικού επιπέδου διαβίωσης. Για να έχουμε κάποια πιο αδρά εργαλεία ανάλυσης, οι 17 ομαδοποιήθηκαν σε τέσσερα *στρώματα εκπαιδευτικού status* (EDCLASS 1-4) με τρόπο που να έχουμε, κατά το δυνατόν, το ακόλουθο σχηματικό μοντέλο:

- ανώτερο	20%
- ανώτερο μεσαίο	20%
- κατώτερο μεσαίο	30%
- κατώτερο	30%

Με ανάλογη λογική και κριτήρια έγινε και η κατάταξη των νοικοκυριών της περιοχής μελέτης (ΕΠΑ) για το δείγμα 10% των νοικοκυριών του 2001 με αντίστοιχους οικονομικούς και στεγαστικούς δείκτες (υπολογισμένους εδώ έμμεσα) που δείχνουν το σχετικό επίπεδο διαβίωσης και το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού και της κατοικίας κάθε κατηγορίας. Και εδώ οι 17 υπο-κατηγορίες ομαδοποιήθηκαν σε τέσσερα μεγάλα στρώματα (EDCLASS) σύμφωνα με το παραπάνω σχήμα.

Στους πίνακες 5 και 6 που ακολουθούν φαίνονται τα στατιστικά αποτελέσματα από τις παλινδρομήσεις με την νέα μεταβλητή ("μοντέλο κοινωνικής θέσης") σε σύγκριση με το αρχικό "μοντέλο αγοράς κατοικίας" καθώς και ένα μοντέλο που συνδυάζει τις δύο μεταβλητές. Τα τρία αυτά μοντέλα ελέγχονται τόσο για το σύνολο των νοικοκυριών (Πιν. 5) όσο και για τους μετακινηθέντες στο διάστημα 1996-2001 εκτός

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ ΤΩΝ ΜΟΝΤΕΛΩΝ ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΖΗΤΗΣΗΣ ΑΝΑ Κ/Θ ΣΤΡΩΜΑ

ΟΛΑ ΤΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ															
Α1. ΜΟΝΤΕΛΟ ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ							T-STAT								
CLASS4	CAP	SD95	WTj*	HRc-HRj *	---	R ²	CAP	SD95	WTj*	HRc-HRj *	---				
1	0.721	0.271	-0.358	-1.721	---	0.898	5.208	1.586	-4.055	-2.887	---				
2	0.759	0.257	-0.342	0.004	---	0.904	5.501	1.536	-3.898	0.008	---				
3	1.023	-0.134	-0.336	-1.147	---	0.929	7.882	-0.932	-4.005	-3.325	---				
4	0.978	-0.006	-0.187	-1.505	---	0.931	7.836	-0.046	-2.354	-4.636	---				
Α2. ΜΟΝΤΕΛΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΣΗΣ							T-STAT								
CLASS4	CAP	SD95	WTj*	ERc-ERj	---	R ²	CAP	SD95	WTj*	ERc-ERj	---				
1	0.990	0.135	-0.188	-0.774	---	0.935 +	7.748	1.004	-2.291	-5.276	---				
2	0.879	0.252	-0.232	-0.596	---	0.928 +	7.213	1.748	-2.853	-2.982	---				
3	1.110	-0.037	-0.234	-0.570	---	0.926	9.040	-0.252	-3.130	-3.074	---				
4	0.937	0.124	-0.216	-0.680	---	0.928	7.092	0.910	-2.545	-4.470	---				
Α3. ΜΟΝΤΕΛΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΣΗΣ - ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ							T-STAT								
CLASS4	CAP	SD95	WTj*	ERc-ERj	HRc-HRj *	R ²	CAP	SD95	WTj*	ERc-ERj	HRc-HRj *				
1	0.981	0.151	-0.192	-0.725	-0.255	0.935	7.458	1.063	-2.287	-3.803	-0.413				
2	0.886	0.251	-0.226	-0.599	0.098	0.928	6.876	1.708	-2.602	-2.934	0.209				
3	1.039	-0.106	-0.312	-0.182	-0.844	0.930	7.645	-0.677	-3.134	-0.479	-1.171				
4	0.951	0.043	-0.206	-0.268	-0.968	0.932	7.210	0.279	-2.427	-0.688	-1.144				
								HRc-HRj * =		HRc-HRj * /10 ⁵		WTj* =		WTj/10	

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ ΤΩΝ ΜΟΝΤΕΛΩΝ ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΖΗΤΗΣΗΣ ΑΝΑ Κ/Θ ΣΤΡΩΜΑ

ΜΕΤΑΚΙΝΗΘΕΝΤΕΣ 1996-2001												
B1. ΜΟΝΤΕΛΟ ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ							T-STAT					
CLASS4	CAP	SD95	WTj*	HRc-HRj *	---	R ²	CAP	SD95	WTj*	HRc-HRj *	---	
1	0.550	0.140	-0.256	-1.939	---	0.798	3.551	0.745	-2.509	-3.840	---	
2	0.582	0.083	-0.299	-1.278	---	0.763	3.611	0.411	-2.959	-1.610	---	
3	0.903	-0.131	-0.313	-1.594	---	0.875	5.912	-0.754	-3.223	-3.377	---	
4	0.756	-0.180	-0.176	-1.435	---	0.859	5.493	-1.181	-1.999	-4.008	---	
B2. ΜΟΝΤΕΛΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΣΗΣ							T-STAT					
CLASS4	CAP	SD95	WTj*	ERc-ERj	---	R ²	CAP	SD95	WTj*	ERc-ERj	---	
1	0.784	-0.079	-0.138	-0.917	---	0.848 +	5.194	-0.498	-1.426	-5.295	---	
2	0.735	0.066	-0.147	-0.598	---	0.800 +	4.635	0.353	-1.376	-2.816	---	
3	1.045	-0.109	-0.173	-0.924	---	0.893	8.092	-0.679	-2.160	-4.231	---	
4	0.750	-0.062	-0.180	-0.579	---	0.839 --	4.888	-0.381	-1.828	-3.285	---	
B3. ΜΟΝΤΕΛΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΣΗΣ - ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ							T-STAT					
CLASS4	CAP	SD95	WTj*	ERc-ERj	HRc-HRj *	R ²	CAP	SD95	WTj*	ERc-ERj	HRc-HRj *	
1	0.816	-0.135	-0.127	-1.102	0.527	0.849	4.981	-0.709	-1.266	-2.926	0.553	
2	0.723	0.084	-0.164	-0.536	-0.768	0.808	4.549	0.448	-1.522	-2.426	-1.013	
3	1.022	-0.112	-0.193	-0.833	-0.221	0.894	6.625	-0.683	-1.791	-2.106	-0.280	
4	0.776	-0.215	-0.162	0.198	-1.832	0.861 +	5.304	-1.246	-1.729	0.460	-1.957	
							HRc-HRj * =	HRc-HRj * /10 ⁵	WTj* =	WTj/10		

του αρχικού ΟΤΑ διαμονής τους (Πιν. 6). Για αυτή τη δεύτερη περίπτωση ελέγχθηκε και ένα μοντέλο "ανώτερης ομάδας αναφοράς status" με κάποια δυναμική κοινωνικο-γεωγραφικής κινητικότητας όπου τα μετακινηθέντα νοικοκυριά εξ υποθέσεως έλκονται περισσότερο από τις περιοχές που έχουν μέσο EDRANK κατά 15% μεγαλύτερο από το δικό τους. Αυτή η εκδοχή, ωστόσο, δεν έδειξε ουσιαστικά κάποια βελτίωση.

Κρίνοντας από τα αποτελέσματα στους πίνακες 5 και 6, το εναλλακτικό μοντέλο με βάση την κοινωνική θέση των νοικοκυριών και των περιοχών με αποκλειστικό κριτήριο την εκπαιδευτική βαθμίδα δίνει, στην ουσία, εξίσου καλά αποτελέσματα με το μοντέλο της αγοράς κατοικίας και, μάλιστα, στην περίπτωση των ανώτερων Κ/Ο τάξεων 1 και 2 ελαφρά καλύτερα – αν και ελαφρά χειρότερα στην περίπτωση των μετακινηθέντων φτωχότερων νοικοκυριών της Κ/Ο τάξης 4. Αυτές οι βελτιώσεις του συντελεστή προσδιορισμού R^2 στις περιπτώσεις των Κ/Ο στρωμάτων 1 και 2 είναι ωστόσο πολύ μικρές – της τάξης του 2,5% - 5% και διαπιστώνονται σε σύγκριση με το απλό μοντέλο κατοικίας και όχι αυτό με τάσεις βελτίωσης που φαίνεται στον Πίνακα 3. Από την άλλη, υπάρχουν και κάποιες μεταβολές στους συντελεστές των επιμέρους μεταβλητών που φαίνονται αρκετά εύλογες και φαίνεται να βελτιώνουν τη συνολική εικόνα του μοντέλου. Τέτοιες περιπτώσεις είναι η αλλαγή του παράγοντα της "συνάφειας" για την Κ/Ο τάξη 2 από το παράδοξο 0.004 στο πολύ πιο εύλογο -0.596, η μείωση του συντελεστή του SD95 (συντελεστής δόμησης) στην περίπτωση της Κ/Ο τάξης 1 και η αύξηση των συντελεστών της χωρητικότητας CAP προσεγγίζοντας τη μονάδα για τα στρώματα 1 και 2.

Όλα αυτά αφορούν τα βασικά μοντέλα για το σύνολο των νοικοκυριών και τους μετακινηθέντες είτε με τη μια είτε με την άλλη μεταβλητή "συνάφειας". Ο συνδυασμός των δύο μεταβλητών κατοικίας και κοινωνικής θέσης στο σύνθετο μοντέλο 3 (A3, B3, Γ3) δεν προσθέτει τίποτε στην στατιστική επιτυχία και το ίδιο ουσιαστικά ισχύει για το εναλλακτικό μοντέλο status με ανώτερη ομάδα αναφοράς.

Αυτό καθ' αυτό το γεγονός της εξίσου καλής στατιστικής απόδοσης του μοντέλου του κοινωνικού/εκπαιδευτικού status είναι αρκετά εντυ-

πωσιακό και η σχετικά καλύτερη στατιστική επιτυχία στην περίπτωση των δύο ανώτερων Κ/Ο τάξεων³³ - που επιδέχεται εύλογη ερμηνεία από τη σημασία που έχει η εκπαίδευση για αυτές τις κατηγορίες –προσθέτει στο κύρος του μοντέλου. Τι σημαίνει αυτό θεωρητικά; Θα πρέπει να δεχθούμε την υπόθεση του καθοριστικού ρόλου της κοινωνικής θέσης ως εξίσου ισχυρή σε σύγκριση με την υπόθεση του καθοριστικού ρόλου της ζήτησης και προσφοράς κατοικίας; Όπως είναι γνωστό η επιλογή ανάμεσα σε εναλλακτικές θεωρίες δεν κρίνεται στη βάση κάποιων απλών στατιστικών ελέγχων με στοιχεία που ούτως ή άλλως είναι ατελή. Θα μπορούσαμε συνεπώς να καταλήξουμε ότι έχουμε εδώ δύο εναλλακτικές προσεγγίσεις – μια περισσότερο "κοινωνιολογική" (με στοιχεία και από το μοντέλο Tiebout) και μια περισσότερο οικονομική με έμφαση στην αγορά κατοικίας που - τουλάχιστον σ' αυτό το στάδιο και με βάση τα στατιστικά δεδομένα μεγάλης κλίμακας - φαίνονται λίγο-πολύ εξίσου ρεαλιστικές για την περίπτωση της Αθήνας. Ωστόσο, υπάρχουν σημαντικοί λόγοι που επιβάλλουν την απόρριψη αυτής της συμβιβαστικής θέσης όπως και την απόρριψη μιας αμιγώς "κοινωνιολογικής" εκδοχής.

Κατ' αρχήν, μπορεί την εκπαιδευτική βαθμίδα να την ταυτίσαμε με βαθμίδα *status* στο "κοινωνιολογικό" μοντέλο αλλά αυτή έχει στις ελληνικές συνθήκες και ισχυρότατο ρόλο στη διαμόρφωση των *οικονομικών* τάξεων. Στην πραγματικότητα, αυτή η σχέση είναι αμφίδρομη: η εκπαίδευση ορίζει εν πολλοίς τη κοινωνική τάξη και η κοινωνική τάξη την εκπαίδευση. Αυτό το τελευταίο ισχύει βεβαίως για τα παιδιά των νοικοκυριών κάθε κοινωνικής τάξης και συνεπώς δεν επηρεάζει τη διάκριση σε τάξεις αλλά ισχύει και για τις *συζύγους* και συνεπώς υπεισέρχεται στον προσδιορισμό τόσο των πραγματικών οικονομικών συνθηκών ενός νοικοκυριού όσο και του *status* του όπως ορίστηκε εδώ. Ως συνέπεια η σύνθετη εκπαιδευτική βαθμίδα του νοικοκυριού έχει σαφώς έντονη σχέση με την οικονομική βαθμίδα του και τις συνθήκες διαβίωσής του. Έχει επίσης εντονότατη σχέση με τα

³³ Αυτό ωστόσο δεν ισχύει για το ειδικότερο μοντέλο με ανώτερη ομάδα (μισθωτική τάξη) αναφοράς (βλ. Πίνακα 3) που παρουσίασε εξίσου καλούς στατιστικούς δείκτες και εξίσου καλούς επιμέρους συντελεστές των μεταβλητών.

οικονομικά στοιχεία του επιπέδου στέγασής του. Συνεπώς, η καλή στατιστική επιτυχία του μοντέλου του status οφείλεται εν πολλοίς στο ότι τα στοιχεία της σύνθετης εκπαιδευτικής βαθμίδας του νοικοκυριού αντανακλούν αφενός τη γενική και αφετέρου τη στεγαστική *οικονομική* του κατάσταση.

Αυτή η έντονη σχέση μεταξύ του σύνθετου εκπαιδευτικού δείκτη του νοικοκυριού και της οικονομικής και στεγαστικής κατάστασης ισχύει και στις περιπτώσεις που υπάρχει αντιφατική "ταξική τοποθέτηση" του νοικοκυριού δηλαδή στις "ανώμαλες" περιπτώσεις των συνδυασμών CLASS4 και EDCLASS όπου οι δύο κατατάξεις διαφέρουν σημαντικά (υψηλή τάξη με χαμηλό εκπαιδευτικό status ή το αντίθετο). Στις δύο ακραίες περιπτώσεις αντίφασης (CLASS4=1, EDCLASS=4 και αντίστροφα) υπερισχύει φαινομενικά στη χωροθέτηση η EDCLASS.³⁴ Αυτό όμως δεν οφείλεται στην ισχυρή επιρροή του status αλλά στο γεγονός ότι το μέγεθος κατοικίας σε αυτές τις περιπτώσεις αντιστοιχεί σε πολύ διαφορετική οικονομική τάξη και συνδυάζεται μάλιστα με σημαντικές διαφορές στην ηλικία του αρχηγού. Συνεπώς, η καλύτερη λειτουργία της μεταβλητής του status ουσιαστικά οφείλεται και εδώ στη περισσότερο ρεαλιστική του σχέση με τις συνθήκες κατοικίας. Αυτή η σχέση EDCLASS και μεγέθους κατοικίας διαπιστώνεται και στις άλλες "ανώμαλες" περιπτώσεις – αν και σε μικρότερο βαθμό. Βασικός λόγος για τον ισχυρό οικονομικό ρεαλισμό της μεταβλητής του status είναι ο συνυπολογισμός του εκπαιδευτικού επιπέδου της/του συζύγου. Αν στην αρχική κατασκευή του "Βεμπεριανού" μοντέλου οικονομικής τάξης και την εκτίμηση των οικονομικών στοιχείων του νοικοκυριού και της στέγασής είχε ληφθεί υπόψη και η οικονομική τάξη της/του συζύγου θα είχαμε μια πολύ πιο αναλυτική και ρεαλιστική προσέγγιση της οικονομικής και οικιστικής στάθμης τόσο των κ/ο τάξεων όσο και των περιοχών. Στην ουσία ο σύνθετος δείκτης EDRANK στις συνθήκες μιας

³⁴ Ο έλεγχος της χωροθέτησης έγινε συγκρίνοντας στατιστικά (με το R) τους "συντελεστές χωροθέτησης" (location quotients) της κατανομής της "ανώμαλης" περίπτωσης με αυτούς για τις αντίστοιχες CLASS4 και EDCLASS.

μεγάλης ελληνικής πόλης μπορεί να δηλώνει θεωρητικά το status του νοικοκυριού αλλά ουσιαστικά δείχνει την Κ/Ο του στάθμη.³⁵

Τέλος, πέρα από τις προηγούμενες εμπειρικού χαρακτήρα παρατηρήσεις, υπάρχει και ένα καθοριστικό επιχείρημα θεωρητικού χαρακτήρα. Η "κοινωνιολογική" προσέγγιση της χωροθέτησης των νοικοκυριών από την πλευρά του status είναι ουσιαστικά *ad hoc*: δεν βασίζεται σε κάποιο συγκροτημένο θεωρητικό μοντέλο της κοινωνικής διαίρεσης του αστικού χώρου όπως αυτό που αναπτύξαμε στη βάση της αγοράς γης και κατοικίας. Αν ταιριάζει θεωρητικά κάπου η έμφαση στη σημασία του status των περιοχών και στις ανάλογες επιλογές και προτιμήσεις των νοικοκυριών, είναι στα μοντέλα Tiebout για την ιεραρχική κατάταξη των περιοχών και την αντίστοιχη ταξινόμηση των νοικοκυριών. Σε αυτά τα μοντέλα τα νοικοκυριά επιδιώκουν τη χωροθέτηση σε όσο το δυνατότερο "καλύτερη" περιοχή. Λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη και παράγοντες κόστους μεγιστοποιούν την ωφέλειά τους καταλήγοντας τελικά στη γειτονιά που ταιριάζει στο επίπεδό τους. Αλλά, μια τέτοια προσέγγιση δεν συμβιβάζεται με την ανάλυση που επιχειρήσαμε και, ούτως ή άλλως, παρουσιάζει, όπως σημειώσαμε στα εισαγωγικά, σοβαρές θεωρητικές και εμπειρικές αδυναμίες.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις: Η σημασία του στεγαστικού-οικιστικού μοντέλου

Η προηγούμενη ανάλυση μας οδηγεί στο ακόλουθο βασικό συμπέρασμα: η κοινωνική διαίρεση του χώρου και ο ταξικός διαχωρισμός δεν προσδιορίζονται *άμεσα* από την οικονομική τάξη ή την κοινωνική θέση (status). Ο καθοριστικός μηχανισμός είναι το σύστημα προσφοράς και ζήτησης κατοικίας στο πλαίσιο του συστήματος μονοπωλιακού ανταγωνισμού στην αστική αγορά γης. Ο μηχανισμός αυτός στο επίπεδο του συσχετισμού μεταξύ ευρέων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων με μεγάλες γεωγραφικές ζώνες που σχημα-

³⁵ Παρεμπιπτόντως, αυτό το εύρημα καταδεικνύει και την ισχυρότατη αμφίδρομη σχέση μεταξύ της εκπαίδευσης και της οικονομικής διαστρωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία.

τίζουν διακριτές υπο-αγορές κατοικίας, διαπιστώνεται εμπειρικά με βάση τη δομή ενός τυπικού πιθανοκρατικού μοντέλου κατανομής.³⁶

Παρά το γεγονός ότι οι ευρωπαϊκές μελέτες της κοινωνικής διαίρεσης του χώρου και του διαχωρισμού βρίθουν από αναφορές που στηρίζουν την υπόθεση του καθοριστικού ρόλου του συστήματος γης και κατοικίας, συχνά συγκεντρώνουν την προσοχή τους και σε μια σειρά άλλους παράγοντες που φαίνονται εξίσου ή και περισσότερο σημαντικοί. Τέτοιοι παράγοντες είναι, για να αναφέρουμε ορισμένους ενδεικτικά, οι τοπικές ιδιαιτερότητες της ταξικής δομής και οι μετασχηματισμοί της στο πλαίσιο των τάσεων αλλαγής που επιφέρει η "μεταφορντική" παγκοσμιοποιημένη οικονομία, οι οικονομικές ανισότητες, ο ρόλος του κράτους πρόνοιας και οι επιπτώσεις από το ιδιαίτερο σε κάθε χώρα "προνοιακό καθεστώς", ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης και ο ανταγωνισμός μεταξύ ΟΤΑ στο επίπεδο των παροχών και της φορολογίας και, τέλος, οι ιδιαιτερότητες του θεσμικού και ιδιοκτησιακού καθεστώτος στο πεδίο της αστικής κτηματαγοράς και της διάρθρωσης των χρήσεων γης. Μήπως η έμφαση της ανάλυσής μας στο μηχανισμό της κατοικίας υποτιμά αυτούς τους εμφανώς σοβαρούς παράγοντες;

Νομίζω ότι εδώ έχουμε να κάνουμε με θεωρητικές παρεξηγήσεις που οφείλονται στην έλλειψη διάκρισης μεταξύ της αναλυτικής μεθόδου (που επικρατεί στα οικονομικά) και ενός είδους ιστορικο-συγκριτικής ερμηνευτικής προσέγγισης που φαίνεται να επικρατεί στη σύγχρονη ευρωπαϊκή κοινωνική γεωγραφία και αστική κοινωνιολογία. Η αναλυτική προσέγγιση ενός συγκεκριμένου αντικειμένου προσπαθεί βεβαίως να είναι γενική ώστε να υπάρχει ευρεία εφαρμογή της ανάλυσης αλλά έχει ως κύριο μέλημα την κατανόηση του *μηχανισμού* που ερμηνεύει τα φαινόμενα και επιτρέπει, πιθανόν, προβλέψεις στο συγκεκριμένο γεωγραφικό και χρονικό πλαίσιο. Τα σημαντικά θεσμικά και δομικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας και οι μεγάλης κλίμακας τάσεις αλλαγής αποτελούν σε μια αναλυτική προσέγγιση *παράγοντες πλαισίου* και *εξωγενή δεδομένα*. Αντίθετα, σε μια ιστορικο-συγκριτική

³⁶ Αυτό σημαίνει ότι δεν καλύπτονται εδώ τα θέματα της συμπεριφοράς των νοικοκυριών και της οργάνωσης του χώρου στη μικροκλίμακα.

προσέγγιση αυτοί οι παράγοντες αναδεικνύονται ως περισσότερο ενδιαφέροντες και σημαντικοί. Ωστόσο, μια λίστα πιθανών σημαντικών παραγόντων που βασίζονται σε ορισμένες εμπειρικές ιστορικο-συγκριτικές παρατηρήσεις δεν συνιστά ερμηνεία ούτε συνεκτική θεωρία. Ο ερευνητής πρέπει προφανώς να έχει κατά νου κάποιο μηχανισμό που υλοποιεί την επιρροή αυτών των παραγόντων με το τρόπο που ο ίδιος υποθέτει.

Θεωρητικά, βέβαια, ένα σωστό μοντέλο ανάλυσης ενός τοπικού μηχανισμού πρέπει να καλύπτει έστω και μερικώς τους κατά την κρίση μας ουσιώδεις γενικούς παράγοντες που μεταβάλλονται στο χρόνο ή μεταξύ διαφορετικών κοινωνιών. Αυτό γίνεται σε μεγάλο βαθμό στο μοντέλο που αναλύσαμε όσον αφορά τη ταξική δομή και γενικότερα την οικονομική δομή και χωροθέτηση της απασχόλησης και τη σχέση της με το σύστημα κυκλοφορίας και συγκοινωνιών, τις οικονομικές ανισότητες όπως εκφράζονται στη στεγαστική κατανάλωση και, τέλος, τις μεγάλες αλλαγές στο επίπεδο εισοδήματος και στα καταναλωτικά πρότυπα – που πάλι εκφράζονται μέσω των συντελεστών συμπεριφοράς σε σχέση με τους κτιριακούς τύπους, τη στεγαστική δαπάνη και τις μετακινήσεις μεταξύ εργασίας και κατοικίας. Κρατικές δράσεις προνοιακού ή άλλου χαρακτήρα που εκδηλώνονται με δημοσιονομικά μέσα πρέπει να επιφέρουν αλλαγές στις στεγαστικές δαπάνες και στις προτιμήσεις τις σχετικές με τους κτιριακούς τύπους και τις μετακινήσεις ώστε να έχουν καθοριστική σημασία στο μοντέλο κατανομής. Για όλες αυτές τις σημαντικές "μακροσκοπικές" επιρροές στις παραμέτρους ή μεταβολές στα εξωγενή δεδομένα του μοντέλου μπορεί να γίνει συστηματική αξιολόγηση σχετικά με τις ποσοτικές επιπτώσεις τους στους δείκτες λ.χ. του διαχωρισμού και να τεκμηριωθεί έγκυρα ο ερμηνευτικός ρόλος του στη συγκριτική ανάλυση.³⁷

³⁷ Εξίσου σημαντική είναι η *δυναμική* διάσταση του μοντέλου που δεν καλύπτεται με τις στατικές σχέσεις που εξετάσαμε. Τόσο κατά την ανάπτυξη των μεταβολών στο χρόνο όσο και κατά τη δυναμική των σχέσεων χωρικού ανταγωνισμού υπεισέρχονται θεσμικοί και ιστορικοί παράγοντες που επιτρέπουν την καλύτερη περιγραφή των ειδικών συνθηκών της περίπτωσης της Αθήνας σε σύγκριση με άλλες πόλεις ή ιστορικές περιόδους. Βλ. σχετικα την ανάλυση στο Εμμανουήλ, 2007, κεφ. 10.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Alonso, W., 1960, "A theory of the urban land market", *Papers and Proceedings of the Regional Science Association* 6: 149-57.
- 1964, *Location and Land Use*, Cambridge, Mass.
- Anas, A., 1982, *Residential Location Markets and Urban Transportation*, Academic Press, London.
- Batty, M., 1976, *Urban Modelling: Algorithms, Calibrations, Predictions*, Cambridge, U.P.
- Breen, R., 2005, "Foundations of a Neo_Weberian Class Analysis", pp. 31-50 in Wright, E. O. (ed) *Approaches to Class Analysis*, Cambridge U.P.
- Chamberlin, E.H., 1933, 1962, *Theory of Monopolistic Competition*, Harvard U.P., Cambridge, Mass.
- 1957, *Towards a More General Theory of Value*, Oxford U.P., N.Y.
- Cheshire, P., 2007, *Segregated neighbourhoods and mixed communities: A critical analysis*, Joseph Rowntree Foundation, (<http://www.jrf.org.uk/bookshop/details.asp?pubID=891>)
- Crompton, R., 1998, *Class and Stratification: An Introduction to Current Debates*, Polity Press, Cambridge
- Elster, J., 1985, *Sour Grapes: Studies in the Subversion of Rationality*, Cambridge U.P.
- Εμμανουήλ, Δ., 1982, 1987 *Τιμές Γης και Κατανομή της Ζήτησης Κατοικίας: Θεωρητική Ανάλυση, Τάσεις στην Περιοχή της Πρωτεύουσας και Συμπεράσματα Πολιτικής*, ΔΕΠΟΣ, Έκθεση Εργασίας, Αθήνα.
- 1985α, "Urban Land Prices and Housing Distribution: Monopolistic Competition and the Myth of the "Law" of Differential Rent" *Urban Studies*, 22, 1985, 461-480.
- 1985β, "Πολιτική Γής και Κατοικίας και το Ζήτημα των Οικιστικών Επεκτάσεων: Ένα Πλαίσιο Ανάλυσης και Προγραμματισμού για την Αθήνα", στο Γ. Καυκαλάς κ.α. (επιμ.), *Πολοδομικός Προγραμματισμός: Θεωρία, Θεσμοί, Μεθοδολογία*, εκδοτικός οίκος "Παρατηρητής", Θεσσαλονίκη 1985, 135-191.
- 2002, "Κοινωνικός Διαχωρισμός, Πόλωση και Ανισότητες στη Γεωγραφία της Αθήνας: Ο Ρόλος των Μηχανισμών της Αγοράς Κατοικίας και

- Οικιστικής Ανάπτυξης (1980-2000)", *Γεωγραφίες*, 3, Εκδ. Εξάντας & Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, σελ. 46-70.
- Εμμανουήλ, Δ. με τη συνεργασία των Κ. Γκόρτσου & Π. Καμούτση, 2006, *Προσφορά Πολεοδομικού Χώρου, Ζήτηση Κατοικίας και Τιμές στην Αθήνα & Αττική (1984 –2004)*, Ερευνητικό Πρόγραμμα ΕΚΚΕ – Οργανισμός Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθηνών, Τελική Έκθεση.
- Εμμανουήλ, Δ., 2007, "Κοινωνική διαίρεση του χώρου και ταξικός διαχωρισμός στην Αθήνα: Ο ρόλος της οικονομικής τάξης, του status και της κατοικίας", Έκθεση, Ερευνητικό Πρόγραμμα *Τάσεις κοινωνικού μετασχηματισμού στον αστικό χώρο: κοινωνική αναπαραγωγή, κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική συνοχή στην Αθήνα του 21^{ου} αιώνα*, ΕΚΚΕ, ΙΑΑΚ.
- Farjoun, E. & Machover, M., 1983, *Laws of Chaos*, New Left Books, London.
- Gerth, H. H. & Wright Mills, C. (eds), 1948, *From Max Weber: Essays in Sociology*, Routledge & Kegan Paul, London.
- Grigsby, W., 1963, *Housing Markets and Public Policy*, Philadelphia, 1963.
- Harvey, D., 1974, "Class-Monopoly Rent, Finance Capital and the Urban Revolution", *Regional Studies*, 8,3, pp. 239-255.
- Maloutas, T., 2004α, "Segregation and Residential Mobility: Spatially Entrapped Social Mobility and its Impact on Segregation in Athens", *European Urban and regional Studies*, 11(3): 195-211.
- 2004β, "Introduction" in "Special Issue: Urban Segregation and the European Context", *Greek Review of Social research*, 113.
- Marglin, S. A., 1984, *Growth, Distribution and Prices*, Cambridge, Mass., Harvard U.P..
- McFadden, D., 1978, "Modelling the Choice of Residential Location", pp. 75-96 in Karlqvist, A., Lundqvist, L., Snickars, F., Weibull, J. (eds) *Spatial Interaction Theory and Planning Models*, North Holland, Amsterdam.
- Mills, E.S., 1972, *Studies in the Structure of the Urban Economy*, John Hopkins U.P., Baltimore.
- Musterd, S., 2005, "Social and ethnic segregation in Europe: levels, causes and effects", *Journal of Urban Affairs*, 27(3), pp. 331–348.
- 2006, "Segregation, Urban Space and the Resurgent City", *Urban Studies*, Vol. 43, No. 8, 1325–1340.

- Musterd, S. & Ostendorf, W. (Eds), 1998, *Urban Segregation and the Welfare State*, Routledge, London.
- Muth, R.F., 1969, *Cities and Housing*, Chicago U.P., Chicago.
- Ohls, J.C., 1975, "Public Policy Toward Low Income Housing and Filtering in Housing Markets", *Journal of Urban Economics*, 2,144-71.
- Parkin, F., 1979, *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*, Tavistock, London.
- Preteceille, E., 2000, "Segregation, Class and Politics in Large Cities", pp. 74-97 in Bagnasco, A. & Le Galès, P. (Eds) *Cities in Contemporary Europe*, Cambridge U.P..
- Schelling, T. C., 1971, "Dynamic models of segregation", *Journal of Mathematical Sociology*, 1:143-186.
- Smith, W.F., 1966, "The Income Level of New Housing Demand" in University of California, Real Estate Research Program, *Essays in Urban Land Economics in Honor of Leo Grebler*, Los Angeles, 1966, pp. 143-178.
- Tiebout, Charles, 1956, "A Pure Theory of Local Expenditures." *Journal of Political Economy*, October 1956, 64(5), pp. 416-24.
- Weber, Max, 2005, *Οικονομία και Κοινωνία: Κοινωνιολογικές Έννοιες, Μετάφραση-Επιμέλεια, Θ. Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα.*
- ΥΠΕΧΩΔΕ – ΕΜΠ, 2004, *Στρατηγικό Πλαίσιο Χωρικής Ανάπτυξης για την Αθήνα – Αττική, Σύνοψη*, ΕΜΠ, Αθήνα.

Έμφυλες όψεις του χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα: οικονομική αναδιάρθρωση, θηλυκοποίηση της απασχόλησης και μετανάστευση ¹

Βασίλης Π. Αράπογλου, Ιωάννης Π. Σαγιάς

Εισαγωγή

Στην Ευρώπη η διαμάχη γύρω από τις μορφές κοινωνικής πόλωσης που επιφέρει η παγκοσμιοποίηση (Sassen 1991, Mollenkopf & Castells 1991) ανέδειξε τη σημασία των δημόσιων και κοινωνικών ρυθμίσεων που διαμορφώνουν πρότυπα κοινωνικών και χωρικών ανισοτήτων διαφορετικά από εκείνα των παγκόσμιων πόλεων (Hamnett 1996, Maloutas 2004, Musterd and Ostendorf 1998). Επανερχόμενοι στη διαμάχη αυτή, επιχειρούμε να αξιοποιήσουμε τις φεμινιστικές κριτικές που ασκήθηκαν τόσο στις θεωρήσεις για τις «παγκόσμιες πόλεις» όσο και στις θεωρήσεις για το «κράτος πρόνοιας». Ωστόσο, στην προσέγγιση της πόλωσης στις παγκόσμιες πόλεις ασκήθηκε σημαντική κριτική για μια σειρά λόγους (Maloutas 2004, 2007, Λεοντίδου 2002, 2006). Η αλλαγή των πόλεων δεν εξαρτάται μόνο από διεθνείς-εξωγενείς παράγοντες, όπως οι μετακινήσεις κεφαλαίων και η κινητικότητα των διεθνών ελίτ, αλλά και από τοπικούς-ενδογενείς παράγοντες που σχετίζονται με τις ιδιαιτερότητες και την ιστορία κάθε πόλης. Ο ρόλος των δημόσιων παρεμβάσεων εξακολουθεί να είναι σημαντικός όπως επίσης και ο ρόλος της άτυπης οικονομίας. Μια σειρά από έρευνες σε διαφορετικές ευρωπαϊκές πόλεις (π.χ. Mingione 1995, Musterd & Osterdorf 1998) επιβεβαιώνουν ότι η υποβάθμιση της σημασίας των δημόσιων παρεμβάσεων και των άτυπων οικονομικών σχέσεων εντέλει ισοδυναμεί με παραδοχή ότι οι νεο-φιλελεύθερες

¹ Μέρος του παρόντος κειμένου έχει παρουσιαστεί στην εισήγηση Arapoglou & Sayas, 2006.

πολιτικές εξαπλώνονται ομοιόμορφα σε ολόκληρο τον πλανήτη χωρίς διαφοροποιήσεις και αντιστάσεις.

Στο παρόν κεφάλαιο διερευνάται η σημασία των έμφυλων διαστάσεων της επαγγελματικής και αστικής αναδιάρθρωσης, οι οποίες, συνήθως, δεν περιλαμβάνονται στην εμπειρική ανάλυση του διαχωρισμού στις μητροπόλεις του Ευρωπαϊκού νότου.

Σύμφωνα με τις φεμινιστικές κριτικές (McDowell 2006, Perrons 2004, Bruegel 1996, 2000), αλλά και εμπειρικά δεδομένα από τις λεγόμενες παγκόσμιες πόλεις (π.χ. Baum 1997, Yeoh, Huang & Willis 2000), οι οικονομικές διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης δεν επαρκούν να εξηγήσουν την όξυνση των ανισοτήτων στα μεγάλα αστικά κέντρα επειδή δεν λαμβάνουν υπόψη τις αλλαγές στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Είναι αξιοσημείωτο ότι η Sassen σταδιακά άρχισε να στρέφει το ενδιαφέρον της σε εκείνες τις ανισότητες που οι γυναίκες αντιμετωπίζουν καθώς εντάσσονται στο διεθνές κύκλωμα της μετανάστευσης και στις άτυπες μορφές απασχόλησης που διογκώνονται στις οικονομίες των παγκόσμιων πόλεων (Sassen 1998, 2002, 2003).

Στη σύγχρονη γραμματεία επισημαίνεται ότι ο συνδυασμός της εμπορευματοποίησης της οικιακής εργασίας με την απορρύθμιση των αγορών εργασίας συνέβαλε στην από-οικογενειοποίηση (defamilialisation) των κοινωνικών πολιτικών και στην όξυνση των ανισοτήτων μεταξύ των γυναικών (McDowell 2006, McDowell et al 2005). Κρίσιμο ζήτημα αποτελεί το αν οι εθνοπολιτισμικές και έμφυλες ανισότητες αποτυπώνονται στις υπάρχουσες επαγγελματικές κατηγοριοποιήσεις και στις τυπολογίες του κοινωνικού κράτους. Το ζήτημα αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό επειδή οι γυναίκες, και κυρίως οι μετανάστριες στην νότια Ευρώπη υποστηρίζουν με την εργασία τους ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων της κοινωνικής αναπαραγωγής των νοικοκυριών αλλά δεν αποτελούν δικαιούχους των δημόσιων πολιτικών και παροχών.

Τέλος η μελέτη της κοινωνικής πόλωσης συχνά περιορίζεται στην εξέταση των οικονομικών αποτελεσμάτων αφήνοντας έξω από το πεδίο της ανάλυσης τα χωρικά αποτελέσματα της αναδιάρθρωσης και τις νέες μορφές χωρικού διαχωρισμού στα μεγάλα αστικά κέντρα (Hamnett

1996, 2004, Musterd & Osterdorf 1998, and Maloutas 2004, 2004a για εκτενέστερη συζήτηση του θέματος). Οι υπάρχουσες έρευνες που αναδεικνύουν τη σημασία του κοινωνικού φύλου πραγματεύονται συνήθως τις διαδικασίες "εξευγενισμού" (gentrification) στα μεγάλα αστικά κέντρα της Βρετανίας (Hamnett 2004, Bondi 1991, Hamnett 1991) φαινόμενο όμως που είναι εξαιρετικά περιορισμένο σε πόλεις του Ευρωπαϊκού νότου όπως η Αθήνα.

Στον Ευρωπαϊκό νότο το πρόσφατο ερευνητικό ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην ευάλωτη θέση των μεταναστριών σε εργασίες που σχετίζονται με την οικιακή και κοινωνική φροντίδα, τη διασκέδαση και τη βιομηχανία του σεξ (πχ. Anthias & Lazaridis 2000, Mingione & Quassolli 1999, Cavounidis 2003, Tastgoglou & Hadjiconstanti 2003, Maratou-Alipranti & Fakiolas 2003). Ειδικότερα στην Αθήνα έχουν επισημανθεί αφενός οι ανδροκρατούμενες και σεξιστικές πρακτικές που συμβάλλουν στον κοινωνικό αποκλεισμό (Psimmenos 2000, Lazaridis & Psimmenos 2000) και αφετέρου οι πρακτικές γυναικείας αλληλεγγύης που συμβάλλουν στην κοινωνική ένταξη (Vaiou & Lykogianni 2006, Vaiou & Stratigaki 2006) των μεταναστριών στο αστικό περιβάλλον. Στην παρούσα μελέτη εντάσσουμε τη θέση των μεταναστριών σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών.

Το πρώτο ερώτημα που επιχειρούμε να απαντήσουμε είναι αν η επαγγελματική δομή στην Αθήνα, κάτω από την επιρροή ευρύτερων οικονομικών αναδιαρθρώσεων, όχι απλώς γίνεται πιο πολωμένη με τη συρρίκνωση των μεσαίων στρωμάτων, αλλά αρχίζει, επιπλέον, να αποκτά ένα διακριτό έμφυλο και εθνοπολιτισμικό χαρακτήρα. Συνδέοντας δεδομένα από τις Απογραφές του 1991 και του 2001 δημιουργήσαμε έξι (6) επαγγελματικές κατηγορίες βασισμένοι στην κατηγοριοποίηση του Esping-Andersen (1993, 1999) που χρησιμοποιήθηκε στα κύματα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (Leiufuld, Bison & Jensberg 2005). Η κατηγοριοποίηση είναι τροποποιημένη ώστε να αντανakλά, κατά το δυνατό, τις σύνθετες ιεραρχίες και τους μετασχηματισμούς στο Ευρωπαϊκό νότο (Mingione 1995, Mingione and Quassoli 1999, Arapoglou & Sayas 2006). Οι έξι επαγγελματικές κατηγορίες στις ενότητες που ακολουθούν παρουσιάζονται για το

σύνολο του απασχολούμενου πληθυσμού και το σύνολο των απασχολούμενων γυναικών.²

Στη συνέχεια εξετάζουμε αν οι αλλαγές στην επαγγελματική δομή εκφράζονται χωρικά. Για το σκοπό αυτό εξετάζουμε μεταβολές στους δείκτες χωρικο-κοινωνικού διαχωρισμού μεταξύ των ετών 1991 και 2001 (Wong 2001, 2003a, Wong 2003b). Μονάδες της χωρικής ανάλυσης αποτελούν 123 γειτνιάζοντες δήμοι της περιφέρειας Αττικής, τους οποίους θεωρούμε ότι αποτελούν την ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιούμε δείκτες χωρικού διαχωρισμού «πολλαπλών ομάδων» (multi group) και «ομάδων ανα-δύο» (two-group). Οι δείκτες διαχωρισμού «πολλαπλών ομάδων» αποτυπώνουν τις μεταβολές της προηγούμενης δεκαετίας στο χωρικό διαχωρισμό μεταξύ όλων των επαγγελματικών κατηγοριών του συνολικού απασχολούμενου πληθυσμού και στο χωρικό διαχωρισμό μεταξύ όλων των επαγγελματικών κατηγοριών του συνολικού απασχολούμενου γυναικείου πληθυσμού. Με τους δείκτες «πολλαπλών ομάδων» μπορούμε να διαπιστώσουμε κατά πόσο η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας συνέβαλε στην άμβλυνση ή στην όξυνση του χωρικού διαχωρισμού συνολικά. Οι δείκτες χωρικού διαχωρισμού μεταξύ «δυο-ομάδων» αποτυπώνουν κατά πόσο κάθε μια από τις 6 επαγγελματικές κατηγορίες των απασχολούμενων γυναικών διαχωρίζονται μεταξύ τους,

² Η ταξινόμηση που χρησιμοποιούμε αποτελεί απόπειρα υπέρβασης των δυϊστικών σχημάτων που τροφοδότησαν το θεωρητικό προβληματισμό για τις κοινωνικές αντιθέσεις στις Βόρειο-αμερικανικές και Βόρειο-ευρωπαϊκές μητροπόλεις. Πρόσφατες εφαρμογές καταδεικνύουν ότι η κατηγοριοποίηση του Esping-Andersen, παρά την απλότητά της, αποτυπώνει ευκρινέστερα τους μετασχηματισμούς της επαγγελματικής δομής στον αστικό χώρο σε σχέση με άλλα μοντέλα (Burgers & Musterd 2002). Επιπλέον, για την ένταξη των γυναικών στη συγκεκριμένη κατηγοριοποίηση λαμβάνουμε υπόψη τις κριτικές που ασκήθηκαν στις αρχικές επαγγελματικές ταξινομήσεις των «καθεστώτων ευημερίας» (Perrons 2004, Samers 2002, Bruegel 1996).

παρέχοντας μας ενδείξεις για την επίδραση των αλλαγών στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας στο χωρο-κοινωνικό διαχωρισμό.³

Οικονομική αναδιάρθρωση και θηλυκοποίηση της απασχόλησης: ενδείξεις επαγγελματικής πόλωσης

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 στην οικονομία της Αττικής πληθαίνουν τα φαινόμενα δυϊσμού μεταξύ διαφορετικών κλάδων της βιομηχανίας και των υπηρεσιών (Kandyli, Arapoglou & Maloutas, 2007, Sayas 2004). Παραδοσιακοί βιομηχανικοί κλάδοι, όπως αυτοί του υφάσματος και των ενδυμάτων, παρουσίασαν στασιμότητα επιδεικνύοντας χαμηλές επιδόσεις στον εκσυγχρονισμό της παραγωγής και στην αύξηση της παραγωγικότητας, ενώ η μεγέθυνση των εκτυπώσεων-εκδόσεων και της βιομηχανίας τροφίμων σε μεγάλο βαθμό απευθύνθηκε στην κάλυψη της τοπικής ζήτησης. Ταυτόχρονα, οι κλάδοι των χρηματοοικονομικών υπηρεσιών και της μεσιτείας ασφαλειών και ακινήτων παρουσίασαν σημαντική αύξηση απασχόλησης, κερδοφορίας και παραγωγικότητας. Παρά την αυξανόμενη διεθνοποίηση τους, η δυναμική ανάπτυξη των συγκεκριμένων υπηρεσιών σε μεγάλο βαθμό βασίστηκε στον έλεγχο της εγχώριας αγοράς από το «Αθηναϊκό» κέντρο. Αύξηση της απασχόλησης και της παραγωγικότητας καταγράφηκε στις κατασκευές και σε υπηρεσίες χαμηλής έντασης γνώσης όπως ο τουρισμός και η αναψυχή, σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας της ανάληψης των Ολυμπιακών αγώνων.

Έτσι ενώ η εικόνα της Αθήνας δεν ταιριάζει στο πορτρέτο της «Παγκόσμιας Πόλης» αξίζει να διερευνηθεί η υπόθεση (Sassen 1991, 1998) ότι οι ανισότητες μεταξύ των νέων επαγγελματιών, στα μεγάλα

³ Για την εννοιολογική σύνδεση του χωρικού με τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας βλέπε Smith, 1984, σ.104 κ.ε. Φυσικά η συμβολή του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας στη διαμόρφωση του χωρικού καταμερισμού της εργασίας άρα και του χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού ποικίλει τόσο ιστορικά όσο και χωρικά (Burawoy, M., 1985, σ.70-84).

αστικά κέντρα που διεκδικούν μια νέα κεντρικότητα στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας, εδράζονται στη διαφοροποιημένη κερδοφορία μεταξύ οικονομικών κλάδων και στην κατάτμηση των αγορών εργασίας με έμφυλα και εθνοπολιτισμικά κριτήρια.

Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται οι 6 κατηγορίες της ταξινόμησης που δημιουργήσαμε ενώ στο Πίνακα 2 παρουσιάζονται οι αλλαγές στην κατανομή του ενεργού πληθυσμού στις επιμέρους επαγγελματικές κατηγορίες που πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα 1991-2001.

**ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΕΞΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ-
ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΕΚΔΟΧΗ Esping-Andersen**

A: Διευθυντές μεγάλων επιχειρήσεων και διοικητικά στελέχη
B: Υπάλληλοι γραφείου και πωλητές
C: Εργάτες παραγωγής και κατασκευών και αγροεργάτες
D: Μικροί επιχειρηματίες, ανεξάρτητοι τεχνίτες, γεωργοί
E: Επαγγελματίες επιστήμονες, τεχνολόγοι-τεχνικοί, επαγγέλματα κράτους πρόνοιας
F: Εργαζόμενοι σε υπηρεσίες αναψυχής, οικιακής, κοινωνικής και προσωπικής φροντίδας

**ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗ ΔΟΜΗ ΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ
ΑΘΗΝΑ 1991-2001**

Ταξινόμηση	Χώρες ΕΚΕ	1991	1991	2001	2001	%
Επαγγελμάτω	2003	Άτομα	%	άτομα	%	Μεταβολή
ν	εκτιμήσεις*					1991-2001
A	9,0%	51595	4,2%	45949	3,2%	-10,9%
B	24.1%	323369	26,3%	393352	27,4%	21,6%
C	22.5%	279653	22,7%	311863	21,7%	11,5%
D	5,3%	227872	18,5%	195917	13,6%	-14,0%
E	24.2%	237327	19,3%	283167	19,7%	19,3%
F	14,9%	108314	8,8%	205779	14,3%	90,0%
ΣΥΝΟΛΟ	100%	1228130	100%	1436027	100%	16,9%

ΠΗΓΗ: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ Πανόραμα Απογραφών, εκτιμήσεις συγγραφέων, *Leiusfuld et al, 2005

Η δεύτερη στήλη του Πίνακα 2 περιλαμβάνει τα ποσοστά κάθε επαγγελματικής κατηγορίας σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα για το σύνολο 21 χωρών. Διαπιστώνουμε ότι η επαγγελματική δομή είναι διαφορετική στην Αθήνα σε σχέση με το σύνολο μιας, υποτιθέμενης, «Ευρωπαϊκής Κοινωνίας», ενώ εξαιρετικά σημαντικές αλλαγές έλαβαν χώρα κατά τη δεκαετία του 1990. Πρώτο, η κατηγορία των επιχειρηματιών, ανεξάρτητων τεχνιτών και εμπόρων, που θεωρούνται ως παραδοσιακά «μικροαστικά στρώματα» (Leiusfuld et al 2005), είναι στην Αθήνα σαφώς διογκωμένη σε σχέση με τις 21 ευρωπαϊκές χώρες. Ωστόσο η δεκαετία του 1990 υπήρξε περίοδος συρρίκνωσης αυτών ακριβώς των στρωμάτων που αποτελούσαν τη ραχοκοκαλιά του παραδοσιακού καταμερισμού της εργασίας. Δεύτερο, η παρουσία εργατών (στη μεταποίηση και τις κατασκευές) δεν είναι ποσοτικά μικρότερη από ότι σε πολλές Ευρωπαϊκές χώρες και δεν συρρικνώνεται. Μετασχηματίζεται, όμως, η εθνοτική σύνθεση της κατηγορίας των εργατών λόγω της παρουσίας μεταναστών. Τρίτο, τα διευθυντικά, επιστημονικά και τεχνικά επαγγέλματα συνιστούν μικρότερο μερίδιο της απασχόλησης στην Ελλάδα, αν και το μερίδιο τους αυξάνεται, ώστε μπορούμε να μιλάμε για μια «ασθενή επαγγελματοποίηση». Τέταρτο, υπάρχει εντυπωσιακή αύξηση του αριθμού των μισθωτών πωλητών και υπαλλήλων γραφείου, τέτοια ώστε τα ποσοστά στην Αθήνα να υπερβαίνουν τα αντίστοιχα για τις χώρες της Ε.Ε. συνολικά. Η εντυπωσιακή αυτή αύξηση οφείλεται κυρίως στη «θηλυκοποίηση της απασχόλησης» και συνιστά μείζονα ταξική και κοινωνική μεταβολή (Agaroglou & Sayas 2006). Πέμπτο, εντυπωσιακή αύξηση σημειώνεται στους εργαζόμενους στις υπηρεσίες αναψυχής, οικιακής και προσωπικής φροντίδας που κυρίως, αν και όχι αποκλειστικά, αποτελούνται από μετανάστες και μετανάστριες.

Η συνολική εικόνα που προκύπτει είναι αυτή της συρρίκνωσης του παραδοσιακού βιομηχανικού και εμπορικού πυρήνα και της επέκτασης της μισθωτής και ανειδίκευτης εργασίας στις υπηρεσίες και στις πωλήσεις. Παράλληλα, η «επαγγελματοποίηση» είναι περιορισμένη. Υπό αυτή την έννοια υπάρχουν τάσεις κοινωνικής πόλωσης, που

συνοδεύονται από εξαιρετικά ενδιαφέροντες έμφυλους και εθνοτικούς μετασχηματισμούς.

Στον Πίνακα 3 παρουσιάζονται οι κυριότερες αλλαγές στην επαγγελματική κατανομή των γυναικών μεταξύ 1991 και 2001. Η συνολική αύξηση της γυναικείας απασχόλησης αγγίζει το 42%, ποσοστό το οποίο είναι δυο φορές μεγαλύτερο της συνολικής αύξησης της απασχόλησης που καταγράφεται στον Πίνακα 2 και το οποίο αποτυπώνει τη διαδικασία θηλυκοποίησης της απασχόλησης. Γίνεται επίσης φανερό ότι αύξηση της γυναικείας απασχόλησης συγκεντρώνεται στις κατηγορίες F (εργαζόμενες στις υπηρεσίες αναψυχής και φροντίδας), B (πωλήτριες και υπάλληλοι γραφείου), και E (επιστημονικά επαγγέλματα).

Ενδιαφέροντα συμπεράσματα προκύπτουν επίσης από τη σύγκριση των Πινάκων 2 και 3. Πρώτον, η μεγαλύτερη αύξηση στην απασχόληση καταγράφεται στις κατηγορίες (B και F) στις οποίες γνωρίζουμε ότι ο έμφυλος χαρακτήρας των εργασιακών σχέσεων εγκλωβίζει τις γυναίκες σε συγκεκριμένα επαγγέλματα. Δεύτερον, οι απόλυτοι αριθμοί και τα ποσοστά των γυναικών επιχειρηματιών στο συνολικό απασχολούμενο πληθυσμό αυξάνονται όπως επίσης και ο αριθμός των γυναικών που συγκαταλέγονται στα διευθυντικά στελέχη. Το αντίστροφο συμβαίνει για τις γυναίκες που απασχολούνται στη μεταποίηση, δηλαδή καταγράφεται μείωση του αριθμού και του ποσοστού των βιομηχανικών εργατριών (Κατηγορία C) παρότι συνολικά η εργατική τάξη δεν συρρικνώνεται καθώς τα μέλη της στρατολογούνται από άνδρες μετανάστες. Τέταρτο, η ραγδαία αύξηση της απασχόλησης στις υπηρεσίες αναψυχής και υπηρεσιών φροντίδας (που περιλαμβάνονται στην κατηγορία F) αντανακλά την εκτεταμένη απασχόληση των μεταναστριών στα ιδιωτικά νοικοκυριά, στα ξενοδοχεία και στα εστιατόρια. Ωστόσο, η αύξηση στις υπηρεσίες δεν αφορά μόνο στις μετανάστριες. Παρότι περίπου 65% των απασχολούμενων μεταναστριών συγκεντρώνονται στην κατηγορία F, αποτελούν μόνο το περίπου 35% του συνολικού αριθμού των απασχολούμενων γυναικών σε παραπλήσια επαγγέλματα. Επομένως, η

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ 1991-2001 ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Ταξινόμηση Επαγγελματιών	1991 <i>άτομα</i>	1991 %	2001 <i>άτομα</i>	2001 %	Μεταβολή 1991-2001	% Μεταβολή 1991-2001
A	10680	2,5%	11576	1,9%	896	8,4%
B	167148	39,1%	239970	39,6%	72822	43,6%
C	47649	11,1%	43118	7,1%	-4531	-9,5%
D	43051	10,1%	46223	7,6%	3172	7,4%
E	106727	25,0%	146308	24,1%	39581	37,1%
F	52129	12,2%	119048	19,6%	66919	128,4%
ΣΥΝΟΛΟ	427384	100,0%	606243	100,0%	178859	41,8%

ΠΗΓΗ: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ Πανόραμα Απογραφών, εκτιμήσεις συγγραφέων.

αποκλειστική εστίαση στη μετανάστευση ή στον εθνοπολιτισμικό χαρακτήρα των αναδιαρθρώσεων θα ήταν παραπλανητική.

Χωρικός διαχωρισμός: επιπλέον ενδείξεις για τη σημασία του κοινωνικού φύλου

Στην προηγούμενη ενότητα διαπιστώσαμε την εμφάνιση ισχυρών τάσεων πόλωσης, ακολουθεί όμως το ερώτημα αν μετατρέπονται σε χωρικό διαχωρισμό και ποιες συγκεκριμένες χωρικές μορφές αποκτούν. Παρουσιάζουμε πρώτα στον Πίνακα 4 την ένταση του διαχωρισμού σε ολόκληρη την εξεταζόμενη περιοχή όπως εκτιμάται από τον 'καθολικό' δείκτη χωρικής ανομοιότητας πολλαπλών ομάδων [Global multi-group spatial dissimilarity index $SD_{(AB,C,D,E,F)}$], που έχει προτείνει ο Wong (2001, 2003, 2004).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: 1991-2001

	1991	2001	%
	$SD_{(AB,C,D,E,F)}$	$SD_{(S_{AB,C,D,E,F})}$	Μεταβολή 1991-2001
Χωρικός διαχωρισμός μεταξύ επαγγελματικών κατηγοριών στο σύνολο του απασχολούμενου πληθυσμού	0,099083	0,090749	-8,4%
Χωρικός διαχωρισμός μεταξύ επαγγελματικών κατηγοριών στο σύνολο του γυναικείου απασχολούμενου πληθυσμού	0,0708203	0,0909	28,3%

ΠΗΓΗ: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ Πανόραμα Απογραφών, εκτιμήσεις συγγραφέων.

Η πρώτη γραμμή του Πίνακα 4 περιέχει τις τιμές του δείκτη για τα έτη 1991 και 2001, συμπεριλαμβάνοντας στην εκτίμηση όλες τις επιμέρους επαγγελματικές κατηγορίες που συγκροτούν τον ενεργό πληθυσμό. Στη δεύτερη γραμμή παρουσιάζονται οι τιμές του δείκτη για

τα έτη 1991 και 2001, συμπεριλαμβάνοντας στην εκτίμηση όλες τις επιμέρους επαγγελματικές κατηγορίες που συγκροτούν μόνο τον ενεργό πληθυσμό των γυναικών.

Οι τιμές των δεικτών διαχωρισμού στον Πίνακα 4 επιβεβαιώνουν ότι η κοινωνική μίξη εξακολουθεί να αποτελεί βασικό γνώρισμα του Αθηναϊκού χώρου⁴ και επίσης φανερώνουν ότι η χαμηλή ένταση του διαχωρισμού στην μητροπολιτική περιφέρεια δεν έχει μεταβληθεί σημαντικά παρά τις τάσεις πόλωσης στη δομή των επαγγελμάτων που παρουσιάσαμε πιο πάνω.⁵ Οι τιμές του καθολικού δείκτη διαχωρισμού πολλαπλών ομάδων για το σύνολο του ενεργού πληθυσμού είναι χαμηλές και η διαφορά μεταξύ 1991 και 2001 δηλώνει μείωση του χωρικού διαχωρισμού. Όπως όμως έχουμε σχολιάσει σε άλλες μελέτες (Αράπογλου & Σαγιάς υπό έκδοση) η μείωση του χωρικού διαχωρισμού μεταξύ επαγγελματικών κατηγοριών δεν συνεπάγεται και μείωση των

⁴ Στην ελληνική βιβλιογραφία του κοινωνικού διαχωρισμού έχουν χρησιμοποιηθεί διαφορετικές μέθοδοι όπως συντελεστές εγκατάστασης (Leontidou 1990, Kandyliis, Agaroglou, Maloutas 2007), ανάλυση κυρίων παραγόντων (Μαλούτας & Οικονόμου 1992, Αράπογλου 2005) ή μοντέλα χωροθέτησης κατοικίας (Εμμανουήλ 2002) ή συνδυασμός των παραπάνω (Μαλούτας, Εμμανουήλ, Παντελίδου-Μαλούτα 2006).

⁵ Μια ομαδοποίηση, των δεδομένων, σε λιγότερο 'αθροιστικές' χωρικές ενότητες (πχ. Απογραφικούς Τομείς) καθώς και μια πιο λεπτομερή ταξινόμηση των κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών θα επιτρέψει τη διερεύνηση των επιπτώσεων από τη μεταβολή της χωρικής μονάδας αναφοράς στις τιμές των δεικτών χωρικού διαχωρισμού και ενδεχομένως στην ανάδειξη διαφορετικών χωρικών προτύπων διαχωρισμού. Στο πλαίσιο αυτό το εύρος της ανάλυσης θα πρέπει να επεκταθεί και να συμπεριλάβει ζητήματα όπως οι αξίες γης και ακινήτων, οικοδομική δραστηριότητα, αλλαγές στις χρήσεις γης, υπάρχουσες πολεοδομικές ρυθμίσεις στις περιοχές που εξετάζονται. Τέλος, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι τα εμπειρικά ευρήματα που στηρίζονται σε συσχετισμούς ποσοτικών δεδομένων δεν θα πρέπει να συγχέονται με τον εντοπισμό 'αιτιακών μηχανισμών και δομών'. (Sayer, 1984) αλλά ούτε με τον εντοπισμό 'κοινωνικών ταυτοτήτων' (Mol, A. & Law, J., 2005). Η εκτατική έρευνα αποτελεί ένα διερευνητικό εργαλείο που, υπό προϋποθέσεις, μπορεί να καθοδηγήσει τη διαμόρφωση εννοιολογικών κατηγοριών και την εντατική έρευνα. Τα ευρήματα που παρουσιάζονται εδώ ενισχύουν την άποψη ότι η εντατική όσο και η εκτατική έρευνα είναι απαραίτητες για τη συγκριτική ανάλυση και την ερμηνεία των τάσεων χωρο-κοινωνικής αναδιάρθρωσης τα οποία εντοπίστηκαν στη σύγχρονη Ελληνική μητρόπολη.

μεταξύ τους ανισοτήτων αλλά αντίθετα σηματοδοτεί τη συνύπαρξη κοινωνικής ανισότητας και κοινωνικής ποικιλομορφίας. Ειδικότερα χρειάζεται εδώ να επαναλάβουμε το συμπέρασμα των προηγούμενων εργασιών μας ότι η μετανάστευση συνέβαλε στην μείωση του διαχωρισμού (Αράπογλου & Σαγιάς υπό έκδοση). Συγκρίνοντας όμως τις εκτιμήσεις των δεικτών διαχωρισμού για το σύνολο του ενεργού πληθυσμού και το σύνολο του γυναικείου πληθυσμού συμπεραίνουμε ότι ο έμφυλος χαρακτήρας των μετασχηματισμών της επαγγελματικής δομής αποκτά και χωρική έκφραση. Οι τιμές του δείκτη διαχωρισμού για τις γυναίκες το 1991 είναι χαμηλότερες από τις τιμές του δείκτη για το σύνολο του πληθυσμού. Οι τιμές του δείκτη διαχωρισμού για τις γυναίκες σημειώνουν σημαντική αύξηση στη δεκαετία του 1990 και το 2001 είναι περίπου ίσες με τις τιμές του δείκτη για το σύνολο του πληθυσμού. Το εύρημα αυτό αποκαλύπτει ότι η θηλυκοποίηση της απασχόλησης των υπηρεσιών και η κατάτμηση της συμβάλλει στην αύξηση του διαχωρισμού. Είναι ενδιαφέρον ότι, παρά την επικράτηση της κοινωνικής μίξης, ο μετασχηματισμός της επαγγελματικής δομής ενισχύει τον χωρικό διαχωρισμό μεταξύ γυναικών με διαφορετικά επαγγέλματα. Οι τάσεις αυτές καταγράφονται λεπτομερώς στον Πίνακα 5 που περιλαμβάνει τις τιμές των δεικτών διαχωρισμού μεταξύ όλων των επαγγελματικών κατηγοριών των απασχολούμενων γυναικών. Στον Πίνακα 5 παρουσιάζονται οι τιμές του δείκτη για το 2001 και αναφέρονται οι ποσοστιαίες μεταβολές της δεκαετίας.

Από τα δεδομένα του Πίνακα 5 μπορούμε, πρώτον, να συμπεράνουμε ότι η ιστορική συγκέντρωση της βιομηχανικής εργατικής τάξης κατά το πρότυπο του εργατικού εποικισμού και της διάχυτης εκβιομηχάνισης του δυτικού τομέα της πόλης εξακολουθεί να επιδρά στην οικιστική κατανομή των γυναικών. Οι τιμές των δεικτών διαχωρισμού μεταξύ της κατηγοριών C, A και E, όπως επίσης και μεταξύ των κατηγοριών C και B είναι χαμηλές αλλά σημαντικές επιβεβαιώνοντας την οικονομική και συμβολική διαίρεση του Αθηναϊκού χώρου κατά μήκος του Ανατολικού-Δυτικού άξονα. Είναι αξιοσημείωτο ότι η διαίρεση αυτή εντείνεται κατά τη δεκαετία του 1991-2001. Οι δείκτες διαχωρισμού μεταξύ των εργατριών της μεταποίησης και των

στελεχών διοίκησης και των επιστημόνων επαγγελματιών αυξάνονται και διαμορφώνονται σε αρκετά υψηλές τιμές το 2001. Στην περίπτωση αυτή η τάση χωρικής πόλωσης ενισχύεται, όπως έχουμε σε άλλη εργασία δείξει, από τη χαμηλή οικιστική κινητικότητα των εργατριών και τη διογκούμενη μετεγκατάσταση επαγγελματιών και επιστημόνων στα Βόρεια προάστια (Arapoglou & Sayas 2006).

Δεύτερο, η συρρίκνωση του αριθμού των εργατριών παραγωγής και η αύξηση του αριθμού των γυναικών στις υπηρεσίες συμβάλλουν στη διαμόρφωση ενός νέου περισσότερο κατακερματισμένου χωρικού προτύπου. Οι τιμές των δεικτών μεταξύ των κατηγοριών D και C είναι χαμηλές αντανακλώντας το πρότυπο της διάχυτης εκβιομηχάνισης και της συνύπαρξης των εργατριών της μεταποίησης με τις μικρές ιδιοκτήτριες του λιανικού εμπορίου στις δυτικές συνοικίες της πόλης. Ωστόσο οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις αυτού του τύπου φαίνεται ότι εξασθενούν (όπως υποδηλώνει η αύξηση των τιμών του δείκτη μεταξύ των κατηγοριών D και C στον Πίνακα 5). Η μείωση της χωρικής συνάφειας που αποτυπώνει ο συγκεκριμένος δείκτης οφείλεται αφενός στη συρρίκνωση του αριθμού των εργατριών παραγωγής και αφετέρου στη μετεγκατάσταση των μικρών επιχειρηματιών και παραγωγών σε περιφερειακές περιοχές (Arapoglou & Sayas 2006). Επιπλέον ενισχύεται η χωρική συνύπαρξη εργατριών παραγωγής, πωλητριών και υπαλλήλων γραφείου (στον Πίνακα 5 η μεγαλύτερη μείωση στις τιμές των δεικτών διαχωρισμού είναι αυτή ανάμεσα στις κατηγορίες B και C). Το φαινόμενο προκύπτει από τη διαγενεακή αντικατάσταση της βιομηχανικής εργατικής τάξης κυρίως στις παραδοσιακές εργατικές συνοικίες.

Τρίτο, μια ακόμη σημαντική αλλαγή αφορά τα νέα επαγγέλματα στις υπηρεσίες (F) στα οποία οι μετανάστριες οικιακές εργάτριες αποτελούν σημαντικό, όχι όμως αποκλειστικό, τμήμα. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες δεκαετίες, ο τόπος κατοικίας των εργαζόμενων στις υπηρεσίες αναψυχής και φροντίδας είναι σήμερα σαφώς διακριτός από αυτόν των εργατριών παραγωγής και των ανώτερων στελεχών. Αυτό αποτυπώνει την τάση εγκατάστασης της πλειονότητας των

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: ΧΩΡΙΚΟΣ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Χωρικός διαχωρισμός 2001: Τιμές δείκτη διαχωρισμού ομάδων ανά δυο D(s)					
	A	B	C	D	E
B	0,223	0			
C	0,353	0,205	0		
D	0,239	0,119	0,198	0	
E	0,147	0,116	0,295	0,171	0
F	0,288	0,13	0,231	0,186	0,168
Ποσοστιαία μεταβολή δείκτη διαχωρισμού 1991-2001					
	A	B	C	D	E
B	78,4%				
C	27,0%	-7,7%			
D	62,6%	7,2%	26,1%		
E	37,4%	17,2%	0,7%	-0,6%	
F	87,0%	66,7%	26,9%	72,2%	58,5%

Πηγή: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ Πανόραμα Απογραφών, εκτιμήσεις συγγραφέων.

μεταναστριών εκτός των παραδοσιακών εργατικών συνοικιών αλλά και εκτός των λεγόμενων «καλών προαστίων».

Παρόμοια, σημαντική αύξηση χωρικής απομόνωσης καταγράφεται όταν εξετάζουμε τις τιμές του δείκτη για τα ζεύγη των εργατριών στις υπηρεσίες με τις γυναίκες σε επιστημονικά επαγγέλματα (αύξηση 58% για το ζεύγος F-E), με τις πωλήτριες και τις υπαλλήλους γραφείου (αύξηση 66% για το ζεύγος F-B), και με τις μικρές επιχειρηματίες και τις ανεξάρτητες τεχνίτριες (αύξηση 72% για το ζεύγος F-D). Ωστόσο, οι τιμές του δείκτη διαχωρισμού μεταξύ των κατηγοριών (F) και (B) εξακολουθούν να είναι χαμηλές υποδεικνύοντας ότι οι εργαζόμενες σε υπηρεσίες αναψυχής και φροντίδας, οι υπάλληλοι γραφείου και οι πωλήτριες διαχέονται σε μεγάλο τμήμα του αστικού συγκροτήματος.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία πρώτα επικεντρώσαμε το ενδιαφέρον μας στα αποτελέσματα της οικονομική αναδιάρθρωσης στη δομή των επαγγελμάτων της ελληνικής πρωτεύουσας χρησιμοποιώντας μια τροποποιημένη εκδοχή της ταξινόμησης του Esping-Andersen, η οποία πιστεύουμε ότι διευκόλυνε την αποτύπωση των κυριότερων μετασχηματισμών της δεκαετίας του 1990.⁶ Τα ευρήματα φανερώνουν ότι διαμορφώνεται μια δομή με έμφυλα γνωρίσματα. Τα επαγγέλματα που αποτελούσαν τον πυρήνα της παραδοσιακής βιομηχανικής δομής συρρικνώνονται ενώ ταυτόχρονα τα υπαλληλικά επαγγέλματα και οι μισθωτοί με χαμηλή ειδίκευση αυξάνονται ταχύρρυθμα. Η επαγγελματοποίηση είναι περιορισμένη όσο η επέκταση των υπηρεσιών εντάσεως γνώσης που σχετίζονται με τη διεθνοποίηση προχωρούν με

⁶ Για τη συμβολή και τη σημασία των κλαδικών αναδιαρθρώσεων την τελευταία δεκαετία στην γεωγραφία του ελληνικού αστικού χώρου βλ. Λεοντίδου 2005, Βαΐου, Μαντουβάλου & Μαυρίδου 2004, Sayas 2003.

αργό ρυθμό. Το μερίδιο των χειρωνάκτων, των τεχνιτών και των ειδικευμένων εργατών δεν περιορίστηκε, όπως ισχυρίζονται ορισμένες μεταβιομηχανικές θεωρήσεις, αλλά η εθνοτική και έμφυλη σύνθεσή τους άλλαξε κυρίως εξαιτίας της στρατολόγησης ανδρών μεταναστών στις κατασκευές και στη μεταποίηση. Τίθεται έτσι σε κίνηση μια διπλή, έμφυλη και εθνοπολιτισμική, διαδικασία μετατόπισης της σύνθεσης της εργατικής τάξης.

Ταυτόχρονα η γυναικεία απασχόληση αυξήθηκε προς διπλή κατεύθυνση. Η πρώτη κατεύθυνση αποτελεί τάση σύγκλισης με τα πρότυπα του ευρωπαϊκού βορά καθώς αυξάνεται ο αριθμός των απασχολούμενων γυναικών σε υπαλληλικά επαγγέλματα και στις πωλήσεις. Η δεύτερη κατεύθυνση συνίσταται στην αύξηση της γυναικείας απασχόλησης σε χαμηλής ειδίκευσης υπηρεσίας αναψυχής και φροντίδας και υποδεικνύει μια νότια Ευρωπαϊκή εκδοχή εμπορευματοποίησης της κοινωνικής αναπαραγωγής. Με βάση αυτά τα δεδομένα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι πιέσεις για κοινωνική πόλωση δεν προκύπτουν από την «επαγγελματοποίηση» ούτε από τη συρρίκνωση της εργατικής τάξης, όπως συχνά συζητείται στη βόρεια ευρωπαϊκή γραμματεία, αλλά κυρίως από τη συρρίκνωση των παραδοσιακών μικρο-επαγγελματιών και ιδιοκτητών και τη διόγκωση των επαγγελματιών γραφείου και των ανειδίκευτων υπηρεσιών.

Το δεύτερο ζήτημα το οποίο διερευνήθηκε ήταν η χωρική έκφραση των αλλαγών στη δομή των επαγγελμάτων. Τα ευρήματα φανερώνουν ότι η κοινωνική-επαγγελματική μίξη εξακολουθεί να αποτελεί βασικό γνώρισμα του Αθηναϊκού χώρου. Ωστόσο, υπάρχουν επαρκή τεκμήρια ότι η θηλυκοποίηση της απασχόλησης συνολικά αυξάνει το διαχωρισμό και κυρίως το διαχωρισμό μεταξύ του ενεργού γυναικείου πληθυσμού. Εξετάζοντας το διαχωρισμό μεταξύ διαφορετικών επαγγελμάτων ανά ζεύγη διαπιστώσαμε την ανάδυση ενός νέου χωρικού προτύπου που διακρίνεται για τον αυξανόμενο κατακερματισμό του χώρου περιλαμβάνοντας περιοχές υψηλής κοινωνικής μίξης αλλά και περιοχές απομόνωσης. Από τη μια η θηλυκοποίηση των υπαλληλικών επαγγελμάτων και των υπηρεσιών μειώνει τους χωρικούς διαχωρισμούς. Για παράδειγμα οι περιοχές κατοικίας των εργατριών παραγωγής, των

υπαλλήλων γραφείου και των πωλητριών είναι σήμερα λιγότερο διακριτές από ότι στο παρελθόν. Κάτι τέτοιο φαίνεται ότι είναι αποτέλεσμα της διάχυτης ανάπτυξης των υπηρεσιών και της τριτογενεοποίησης της απασχόλησης που είναι έντονη στις εργατικές περιοχές. Το εύρημα αυτό ενισχύει την άποψη ότι βρίσκεται σε εξέλιξη μια διαγενεακή αντικατάσταση της εργατικής τάξης. Ένα ακόμη παράδειγμα αποτελεί η αύξηση του αριθμού των γυναικών επιχειρηματιών στο λιανικό εμπόριο και τις μικρές μεταποιητικές μονάδες, η οποία, ιδίως σε περιαστικές περιοχές, συμβάλλει στη κοινωνική μίξη.

Από την άλλη, η τάση διαχωρισμού των ανειδίκευτων υπηρεσιών, στις οποίες επικρατεί η οικιακή εργασία των μεταναστριών, αρχίζει να παράγει ορατά χωρικά αποτελέσματα. Οι εργαζόμενες σε υπηρεσίες αναψυχής και φροντίδας εγκαθίστανται σε διαφορετικές περιοχές κατοικίας από αυτές των διοικητικών στελεχών, των επαγγελματιών και των μικρών επιχειρηματιών. Τα δεδομένα αυτά υποδεικνύουν ότι οι οικονομικές αλλαγές ενισχύουν τις χωρικές πρακτικές περιχαράκωσης. Τα συμπεράσματα της παρούσας εργασίας ανοίγουν μια σειρά από σημαντικά ζητήματα για περαιτέρω διερεύνηση. Οι νέες όψεις του χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού διαμορφώνονται όχι μόνο από τις οικονομικές αναδιαρθρώσεις και τις μεταβολές της απασχόλησης που περιγράψαμε αλλά και από τη γεωγραφική κινητικότητα που συνοδεύει την ανάδυση νέων προτύπων κατοικίας και αξίζει να διερευνηθεί περαιτέρω (Arapoglou & Sayas 2006). Οι επαγγελματικές κατηγορίες που μελετήσαμε είναι ενδεικτικές ευρύτερων ταξικών ανισοτήτων και από αυτή την άποψη η έρευνα χρειάζεται να επεκταθεί και σε άλλα πεδία της κοινωνικής αναπαραγωγής όπως η εκπαίδευση και η στέγαση. Επιπλέον, οι στρατηγικές των νοικοκυριών και οι πρακτικές αλληλεγγύης ή απομόνωσης που διαμορφώνονται στο αστικό περιβάλλον ενδέχεται να αμβλύνουν ή να οξύνουν τις διαιρέσεις που ανακύπτουν στη σφαίρα της απασχόλησης. Τέτοια ζητήματα απαιτούν τη σύνθεση ποσοτικών και ποιοτικών ερευνών, σε μικρή και μεγάλη κλίμακα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Anthias F., Lazaridis G., 2000, *Gender and Migration in Southern Europe: Women on the Move*, New York: Berg.

Arapoglou V. P., Sayas J.P. ,2006, New facets of social segregation in Athens: urban development, geographical mobility and gender, 6th *European Urban and Regional Studies Conference*, Roskilde: Denmark.

Αράπογλου Β.Π., Σαγιάς Ι., υπό έκδοση, 'Διαδικασίες αστικής ανάπτυξης και χωρικά πρότυπα διαχωρισμού των μεταναστών στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας', *Γεωγραφίες*.

Arapoglou, V.P., 2006 'Immigration, segregation and urban development in Athens: the relevance of the L.A. debate for Southern European Metropolises', *The Greek Review of Social Research*, Special Issue in English, 121(C):11-38.

Αράπογλου Β., 2005, «Αστική ανάπτυξη, μετανάστευση, και κοινωνικές ανισότητες στην Αθήνα», στο Αργείτης, Γ., (επιμ.), *Οικονομικές αλλαγές και κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα: οι προκλήσεις στις αρχές του 21^{ου} αι.* Αθήνα: Τυπωθήτω Γ. Δαρδάνος.

Arbaci S.,2002 'Patterns of ethnic and socio-spatial segregation in European cities: are welfare regimes making a difference?', in: Fonseca M. L., Malheiros J., White P., Ribas-Mateos N. and Esteves A. (eds), *Immigration and place in Mediterranean Metropolises*, Lisbon: Luso-American Foundation.

Bailey A, Boyle P., 2004, 'Untying and retying family migration in the New Europe', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(2):229-241.

Βαΐου Ν., Μαντούβαλου Μ., Μαυρίδου Μ., 2004, «Εισαγωγικό σημείωμα: Αθήνα 2004. Στα Μονοπάτια της Παγκοσμιοποίησης», *Γεωγραφίες*, 7: 13-25.

Baum, Scott. 1997. "Sydney, Australia: a global city? Testing the social polarization thesis." *Urban Studies* 34, 11: 1881-1901.

Bondi, L.,1991, 'Gender divisions and gentrification: a critique', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 16(2):190-198.

- Bondi, R., Rose, D., 2003, 'Constructing Gender, Constructing the Urban: a review of Anglo-American feminist urban geography', *Gender, Place and Culture*, 10(3):229-245.
- Bruegel, I., 1996, 'Gendering the Polarisation Debate: A comment on Hamnetts's 'Social Polarisation, Economic Restructuring and Welfare State Regimes'', *Urban studies*, 33(8): 1431-1439.
- Bruegel, I., 2000, 'The restructuring of London's labour force: migration and shifting opportunities, 1971-1991', *Area*, 32(1):79-90.
- Burawoy, M., 1985, *The Politics of Production*, London, Verso.
- Burgers J., Musterd S., 2002, "Understanding Urban Inequality: A model based on existing theories and an empirical illustration", *International Journal of Urban and Regional Research*, 26(2): 403-413.
- Cavounidis, J., 2003, 'Gendered patterns of Migration to Greece', *The Greek Review of Social Research*, special issue: gender and international migration focus on Greece, 110(a):221-238.
- Εμμανουήλ Δ., 2002, Κοινωνικός διαχωρισμός, πόλωση και ανισότητες στη γεωγραφία της Αθήνας: ο ρόλος των μηχανισμών της αγοράς κατοικίας και οικιστικής ανάπτυξης (1980-2000), *Γεωγραφίες*, 3: 46-70.
- Esping-Andersen, C., 1993, *Changing classes: stratification and mobility in post industrial societies*, London: Sage.
- Esping-Andersen, C., 1999, *Social Foundations of Post Industrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Gregson, N., Simonsen, K., Vaiou, D., 1999, 'The meaning of work: some arguments for the importance of culture within formulations of work in Europe', *European Urban and Regional Studies*, 6(3):197-214.
- Hamnett, C., 2004, 'Economic and social change and inequality in global cities: The case of London', *The Greek Review of Social Research*, Special Issue: Social change and segregation trends in European cities, 113(a): 63-80.
- Hamnett, C., 1996, 'Social Polarisation, Economic Restructuring and Welfare State Regimes', *Urban Studies*, 1407-1430.

Hamnett, C., 1991, 'The blind men and the elephant: the explanation of gentrification', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 16(2):173-189.

Kandyliis, G., Arapoglou V., Maloutas, T. (υπό έκδοση), 'Immigration and the competitiveness - cohesion equilibrium in Athens', in Ache P., Andersen H., Maloutas T., Raco M., Tasan-Kok T. (eds) *Cities between Competitiveness and Cohesion. Discourses, Realities and Implementation*. London: Springer Verlag.

King, R.; Fielding, A.J.; Black, R., 1997, 'The international migration turnaround in Southern Europe' in King, R. and Black, R. (eds.). *Southern Europe and the New Immigrations*. Brighton: Sussex Academic Press.

Lazaridis, G., Psimmenos, I., 2000, 'Migrant flows from Albania to Greece: Economic, social and spatial exclusion', In King R., Lazaridis G., Tsardanidis C. (Eds.), *Eldorado or Fortress: Migration in Southern Europe*, London: Macmillan Press.

Leal, J., 2004, 'Segregation and social change in Madrid metropolitan region, *The Greek Review of Social Research*, Special Issue: Social change and segregation trends in European cities, 113(a): 81-104.

Leiulfuld, H., Bison I., Jensberg H., 2005,, '*Social Class in Europe: European Social Survey 2002/3*', Research monograph, NTNU: University of Trento.

Leontidou, L., 1990, *The Mediterranean city in Transition: Social change and urban development*, Cambridge: Cambridge University Press.

Λεοντίδου, Λ., 2002, Η Πόλη της Παγκοσμιοποίησης: Τοπία εξουσίας κι εστίες αντίστασης στον πλανητικό πολιτισμό. Στο Ευθυμιόπουλος, Η. & Μοδινός, Μ. (επιμ.), *Παγκοσμιοποίηση και Περιβάλλον* (Ελληνικά Γράμματα / ΔΙΠΕ, Αθήνα): 179-194.

Λεοντίδου Λ., 2005, *Αγεωγράφητος χώρα: ελληνικά είδωλα στις επιστημολογίες της ευρωπαϊκής γεωγραφίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Λεοντίδου, Λ., 2006, Διαπολιτισμικότητα και ετεροτοπία στο Μεσογειακό αστικό τοπίο: από την αυθόρμητη αστικοποίηση στην επιχειρηματική πόλη. Στο Γοσποδίνη, Α. και Μπεριάτος, Η. (επιμ.) *Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη* (Κριτική, Αθήνα): 70-84.

- Malheiros, J., 2002, 'Ethni-cities: Residential Patterns in Northern European and Mediterranean Metropolises- Implications for Policy Design', *International Journal of Population Geography*, 8: 107-134.
- Malheiros, J., Vala, F., 2004, 'Immigration and City Change: The Lisbon Metropolis at the Turn of the Twentieth Century', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(6):1065-1086.
- Maloutas, T., Karadimitriou, N., 2001, "Vertical social differentiation in Athens: alternative or complement to community segregation?", *International Journal of Urban and Regional Research*, 25(4): 699-716.
- Maloutas, T., 2004, 'Segregation and residential mobility: spatial entrapped social mobility and its impact on segregation in Athens', *European Urban and Regional Studies*, 11(2): 171-187.
- Maloutas, T., 2004a, 'Editorial: Urban Segregation and the European Context', *The Greek Review of Social Research*, Special Issue: Social change and segregation trends in European cities, 113(a): 3-24.
- Maloutas, T., 2007 "Segregation, Social Polarization and Immigration in Athens: Theoretical Expectations and Contextual Difference", *International Journal of Urban and Regional Research*, 31(4): 733-758.
- Μαλούτας, Θ., Οικονόμου Δ., 1992, *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Μαλούτας Θ., Εμμανουήλ Δ., Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 2006, *Αθήνα: Κοινωνικές δομές, πρακτικές και αντιλήψεις: Νέες παράμετροι και τάσεις μεταβολής 1980-2000*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Maratou-Alipranti, L., Fakiolas R., 2003, 'The Lonely Path of Migrant Women in Greece', *The Greek Review of Social Research*, special issue: gender and international migration focus on Greece, 110(a): 165-188.
- McDowell, L., 1993, 'Space, place and gender relations, part I: feminist empiricism and the geography of social relations', *Progress in Human Geography*, 17: 305-318.

McDowell, L., 2006 'Reconfigurations of Gender and Class Relations: Class differences, Class Condensation and the Changing Place of Class Relations', *Antipode*, 825-850.

McDowell, L., Perrons, D., Fagan, C., Ray, K., Ward, K., 2005, 'The contradictions and intersections of class and gender in a global city: placing working women's lives on the research agenda', *Environment and Planning A*, 37:441-461.

McDowell, L., Ward, K., Fagan, C., Perrons, D., Ray, K., 2006, 'Connecting Time and Space: The significance of Transformations in Women's Work in the City', *International Journal of Urban and Regional Research*, 30(1):141-158.

Mingione E., 1995, 'Labour Market segmentation and informal work in southern Europe', *European Urban and Regional Studies*, 2(2): 121-143.

Mingione, E., Quassoli, F., 1999, 'The participation of immigrants in the underground economy in Italy' in King, R.; Lazaridis, G.; Tsardinidis, C. (eds.). *Eldorado or Fortress? Southern Europe and Immigration*. London: Macmillan.

Mol, A. & Law, J., 2005, 'Boundary variations: an introduction', *Environment and Planning D: Society and Space*, volume 23, 637-642.

Mollenkopf, J.H., Castells, M., eds, 1991, *Dual City: Restructuring New York*. New York.

Musterd, S., Osterdorf, W., 1998, *Urban segregation and the welfare state: inequality and exclusion in Western Cities*, London, Routledge.

Perrons, D. (2004) *Globalisation and social change: people and places in a divided world*, London, Routledge.

Psimmenos, I., 2000, 'The making of periphractic spaces: the case of Albanian undocumented female migrants in the sex industry of Athens' in Anthias F., Lazaridis G. (eds) *Gender and Migration in Southern Europe: Women on the Move*, New York, Berg.

Sassen, S., 1991, *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton, Princeton University Press.

- Samers, M., 2002, Immigration and the Global City Hypothesis: Towards and Alternative Research Agenda, *International Journal of Urban and Regional Research*, 26(2): 389.
- Sassen, S., 1998, *Globalisation and its discontents: essays on the new mobility of people and money*, New York, The New Press.
- Sassen, S., 2002, 'Women's burden: Counter geographies of globalization and the feminisation of survival', *Nordic Journal of International Law*, 71: 255-274.
- Sassen S., 2003, Global cities and survival strategies, in Ehrenreich B & A Hochschild (Eds) *Global woman, Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy*, (pp254-274). New York Metropolitan Books.
- Sayas, J.P. 2006, 'Urban Sprawl in periurban coastal zones', *The Greek Review of Social Research*, Special Issue, 120(B): 71-104.
- Sayas, J.P., 2004, 'An exploration of the social and spatial division of labour in the Athenian urban space', *The Greek Review of Social Research*, Special Issue: Social change and segregation trends in European cities, 113(a): 167-206.
- Sayas, J.P. , 2003, L' emploi des secteurs industriel et tertiaire à Athènes in Sivignon, M Auriac, F, Deslondes, O and Maloutas, Th (eds), *Atlas de la Grèce*, Paris, CNRS-LIBERGEIO, La Documentation Française, pp. 152-153.
- Sayer, A., 1984, *Method in social science. A realist approach*, London, Hutchinson.
- Tastsoglou, E., Hadgiskonstanti, J., 2003, 'Never Outside the Labour market, but always Outsiders: Female Migrant Workers to Greece', *The Greek Review of Social Research*, special issue: gender and international migration focus on Greece, 110(a):189-220.
- Smith, N., 1984, (1990), *Uneven Development. Nature, Capital and the Production of Space*, Oxford, Blackwell.
- Vaiou, D., Lykogianni, R.,, 2006, 'Women, Neighbourhoods and Everyday Life', *Urban Studies*, 43(4): 731-743.

Vaiou, D., Stratigaki, M., 2006, 'From settlement to integration: informal practices and social services for women migrants in Athens', 6th European Urban and Regional Studies Conference, Roskilde Denmark, 21-24 Sept.

Wong, D., 2001, Spatial Measures of Segregation and GIS, *Urban Geography*, 23(1): 85-92.

Wong, D., 2003a 'Spatial Decomposition of Segregation Indices: A framework toward measuring segregation at multiple levels', *Geographical Analysis* 29(3): 179-194.

Wong, D., 2003b, 'Implementing spatial segregation measures in GIS', *Computers, Environment and Urban Systems*, 27:53-70.

Yeoh, B., Huang, S., Willis K. (2000), 'Global cities, transnational flows and gender dimensions: the view from Singapore', *Tijdschrift voor Economische en Social Geografie*, 91(2):147-158.

Παράρτημα: Τύποι υπολογισμού των δεικτών διαχωρισμού.

Καθολικός δείκτης χωρικής ανομοιότητας (Wong, 2003)

όπου:

$$D(s) = D - \frac{1}{z} \sum_i \sum_j w_{ij} |z_i - z_j| \times \frac{1/2[(P_i/A_i) + (P_j/A_j)]}{\text{MAX}(P/A)}$$

$$w_{ij} = \frac{d_{ij}}{\sum_j d_{ij}}$$

D ο δείκτης ανομοιότητας, z_i and z_j τα ποσοστά των αντίστοιχων επαγγελματικών κατηγοριών, w_{ij} τα στοιχεία του πίνακα εγγύτητας και P_i/A_i ο λόγος της περιμέτρου προς την έκταση της χωρικής ενότητας (δήμος-κοινότητα) i και $\text{MAX}(P/A)$ η μέγιστη τιμή του λόγου της περιμέτρου προς την έκταση των χωρικών ενότητων στην περιοχή μελέτης

Καθολικός δείκτης χωρικής ανομοιότητας πολλαπλών ομάδων (Wong, 2003)

$$D(m) = \frac{1}{2} \frac{\sum_i \sum_j |N_{ij} - E_{ij}|}{\sum_j NP_j(1 - P_j)}$$

όπου

$$E_{ij} = \frac{N_i - N_j}{N}$$

N_{ij} αριθμός ατόμων της j th επαγγελματικής κατηγορίας στο δήμο i , N_i ο συνολικός πληθυσμός στο δήμο i , N_j συνολικός πληθυσμός της κατηγορίας j στη ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, N συνολικός

πληθυσμός της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας, και P_j ο πληθυσμός στην επαγγελματική κατηγορία j .

Η χωρική εκδοχή του δείκτη που χρησιμοποιήθηκε στα παραπάνω βασίζεται στην έννοια του συνθετικού (composite) πληθυσμού, όπου $d(\cdot)$ είναι η συνάρτηση που ορίζει τις γειτονικές χωρικές ενότητες της ενότητας i .

Μετακινήσεις για εργασία, μετανάστευση και διαδικασίες αναπροσδιορισμού της λειτουργικής περιφέρειας της Αθήνας¹

Γιώργος Κανδύλης

*Όσο για τους κατοίκους της, τους
επέβαλλε να τη χρησιμοποιούν όπως
τις διαβάσεις.*

Β. Καραποστόλης, Χειροποίητη Πόλη

Εισαγωγή

Η κινητικότητα των κατοίκων των σύγχρονων πόλεων, πέρα από το να αποτελεί απλώς ένα από τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την αστική ζωή, συμβάλλει στον διαρκή μετασχηματισμό του αστικού χώρου συνολικά. Οι οικονομικές λειτουργίες και οι πολιτισμικές συναλλαγές, οι θεσμικές μορφές της διοίκησης και η οι αντιλήψεις γύρω από το αστικό, η πολεοδομική οργάνωση και η αρχιτεκτονική, οι βιωμένες καθημερινές σχέσεις και η ένταξη της πόλης στις απρόσωπες δομές των αστικών συστημάτων, δεν είναι δυνατό να προσδιορίζονται ανεξάρτητα από το πλέγμα των δικτύων μετακινήσεων που διατρέχουν τις πόλεις, συνδέοντάς τες με το χώρο πέρα από αυτές ή αναπτύσσονται στο εσωτερικό τους, δίνοντας άλλωστε σχήμα στα εκάστοτε όριά τους – στα όρια των αστικών περιφερειών. Είναι άλλωστε η κινητικότητα που μετασχημάτισε τις πόλεις από μονοκεντρικές αστικές συγκεντρώσεις σε πολύ πιο σύνθετες χωρικές δομές που περιγράφουμε ως «αστικές περιφέρειες» και με μια σειρά ακόμα όρων, όπως «πόλεις των ορίων», «αστική διάχυση», «μεγαπόλεις» κλπ (Burgel, 1993, Eckardt, 2005). Εάν σε μια βραχυχρόνια ανάλυση θα μπορούσαμε να δούμε τις ποικίλες μετακινήσεις στον αστικό χώρο ως αποτέλεσμα της μορφής της πόλης, της γεω-

¹ Παλαιότερη εκδοχή αυτής της εργασίας παρουσιάστηκε στο 7^ο Συνέδριο της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας, στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 7-10 Οκτωβρίου 2007.

γραφικής κατανομής του πληθυσμού, της απασχόλησης, των οικονομικών δραστηριοτήτων, του ελεύθερου χρόνου, της κατοικίας κλπ, σε μακροχρόνιο ορίζοντα η ίδια η αστική μορφή και οι αστικές λειτουργίες είναι αποτελέσματα των μετακινήσεων (Muniz & Galindo, 2005). Η κίνηση επιφέρει αλλαγές σε εκείνους που κινούνται, αλλά ταυτόχρονα και στα σημεία αναχώρησης, διέλευσης, άφιξης (Kaufman *et al.*, 2004). Οι τόποι δεν είναι οντολογικά ανεξάρτητοι από εκείνους που μετακινούνται σε αυτούς (Hannam *et al.*, 2006).

Η διαρκής αύξηση του όγκου και των αποστάσεων των μετακινήσεων που συμβαίνει σήμερα, ταυτόχρονα με την εντυπωσιακή συρρίκνωση του απαιτούμενου χρόνου μετακίνησης ανθρώπων, αντικειμένων και πληροφορίας, αποτελούν από κοινού στοιχείο μετασχηματισμού της σύγχρονης αστικής κοινωνίας. Με τα λόγια του Harvey (1990, όπως αναφέρεται από τους Kaufman *et al.*, 2004),

«έχουμε γίνει μάρτυρες (...) μιας φάσης εντατικής χωροχρονικής συμπίεσης που προκάλεσε αποπροσανατολισμούς και διαρρήξεις στις πολιτικοοικονομικές πρακτικές, την ισοροπία της ταξικής δύναμης και ακόμα στην πολιτιστική και κοινωνική ζωή».

Οι δυνατότητες και οι περιορισμοί των μετακινήσεων δεν κατανέμονται ασφαλώς ομοιόμορφα στις διαφορετικές κλίμακες της κοινωνικής ιεραρχίας, αλλά ούτε και στις διαφορετικές χωρικές ενότητες. Δεν είναι δυνατή μια συζήτηση για τις μετακινήσεις που δεν θα περιλαμβάνει και την πραγματικότητα των ανισοτήτων της κινητικότητας. Στην πραγματικότητα, η κινητικότητα έχει το αντίθετό της: πίσω από το πλήθος των πραγματοποιημένων μετακινήσεων στον αστικό χώρο κρύβεται και ένα πλήθος μη πραγματοποιημένων δυνατοτήτων. Και ακόμα, το δίκτυο των επιθυμητών μετακινήσεων που ανοίγουν δυνατότητες οικειοποίησης τέμνεται από ένα δίκτυο ανεπιθύμητων και λιγότερο ή περισσότερο αναγκαστικών μετακινήσεων που συνιστούν παράγοντα αποξένωσης. Η μετακίνηση ως δυνατότητα που ορίζεται σε ένα πλαίσιο ευκαιριών και εμποδίων, επιθυμιών και εξαναγκασμών, φέρνει στο προσκήνιο την ιδέα της κινητικότητας ως

μορφής (άνισα κατανομημένου) κοινωνικού κεφαλαίου (Kaufman *et al.*, 2004). Η διαλεκτική της κινητικότητας και των αγκυλώσεων (Hannam *et al.*, 2006) αποτελεί παράγοντα καθορισμού των επιδόσεων σε διαφορετικά πεδία της κοινωνικής ζωής.

Η παρούσα εργασία αφορά ένα μέρος της κινητικότητας των κατοίκων της σύγχρονης Αθήνας, αυτό της επαναλαμβανόμενης μετακίνησης μεταξύ του τόπου κατοικίας και του τόπου εργασίας. Η ελληνική πρωτεύουσα γνώρισε ταχεία πληθυσμιακή ανάπτυξη και οικιστική επέκταση σε όλη τη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα και ιδιαίτερα κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Σήμερα εξακολουθεί να επεκτείνεται σε νέους τόπους ή μετασχηματίζοντας εκ νέου τους παλιούς, αλλά σε κάθε περίπτωση αντιμετωπίζοντας ακόμα τα προβλήματα που επεσώρευσαν στα δίκτυα των μετακινήσεων οι προηγούμενες περιόδους ανάπτυξης. Η αποσπασματική και εν πολλοίς ασχεδίαστη ανάπτυξη της πόλης (Οικονόμου, 1988 & 2004, Βελέντζας κ.ά., 1993) άφησε περιορισμένο χώρο στην ανάπτυξη των μεταφορικών υποδομών και ακόμα λιγότερο στο δημόσιο σύστημα μεταφορών που παρέμενε μέχρι πολύ πρόσφατα δυσλειτουργικό. Αντί για κάτι τέτοιο, η κυκλοφορία των κατοίκων στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στην ανάπτυξη της ιδιωτικής αυτοκίνησης, σε ένα πλαίσιο υποδομών που έτεινε να είναι διαρκώς υπολειμματικό σε σχέση με τις εκάστοτε ανάγκες. Αν και οι οδικές και οι υπόλοιπες μεταφορικές υποδομές που κατάσκευάστηκαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων δέκα χρόνων αρχίζουν να μεταβάλλουν αυτή την κατάσταση, ενισχύοντας τις δυνατότητες τόσο των ιδιωτικών όσο και των δημόσιων μετακινήσεων, η Αθήνα παραμένει μια πόλη που δυσχεραίνει τις μετακινήσεις των κατοίκων της (Μαλούτας κ.α., 2006; Μπαλούρδος κ.α., 1999). Δεν παύει ωστόσο να καθορίζεται από αυτές.

Η ποσοτική διερεύνηση των μετακινήσεων για εργασία εντός του αστικού χώρου μπορεί να γίνει με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Τα ίδια τα δεδομένα των μετακινήσεων αποτελούν ένα ιδιαίτερα πλούσιο υλικό που μπορεί κανείς να αντιμετωπίσει με ένα πλήθος συσχετίσεων με άλλες μεταβλητές, όπως το φύλο, η υπηκοότητα, τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης (επαγγέλματα, κλάδοι), η αστική πυκνότητα κλπ. Η διερεύνηση που ακολουθεί στηρίζεται εκ των πραγμάτων σε ορισμένες

επιλογές που απλοποιούν την εξαιρετικά σύνθετη πραγματικότητα. Οι επιλογές αυτές βασίζονται με τη σειρά τους σε επεξεργασίες που έχουν καταγραφεί στη διεθνή βιβλιογραφία για το ίδιο αντικείμενο. Συχνά οι ημερήσιες μετακινήσεις για εργασία έχουν χρησιμοποιηθεί ως κριτήριο προσδιορισμού της χωρικής δομής της πόλης ή ακριβέστερα των ορίων επιρροής των χωρικών υποενοτήτων της, στη βάση του εντοπισμού των τοπικών αγορών εργασίας (σε μια παράδοση που ξεκινά από τις εργασίες των Goodman, 1970, Hall, 1973 και Smart, 1974 & 1981). Παρόμοιες ποσοτικές διερευνήσεις έχουν χρησιμοποιηθεί με διαφορετικές επεξεργασίες σε διαφορετικά χωρικά πλαίσια (βλ. για παράδειγμα Carmichael, 1978, Cavailhès et al., 2004, για τη γαλλική «περιαστική πόλη», Sohn, 2005, ειδικά για την «αστική χωρική δομή» ως αποτέλεσμα της μετακίνησης για εργασία, Aguilera, 2005, για τον προσδιορισμό των υπο-κέντρων των πολυκεντρικών πόλεων). Η γενική ιδέα είναι ότι ένα κατάλληλα επιλεγμένο ποσοστό μετακίνησης για εργασία μπορεί να χρησιμεύσει ως κριτήριο υπαγωγής μιας χωρικής μονάδας σε μια περιέχουσα ενότητα, στη λογική απλών ή περισσότερο σύνθετων βαρυτικών μοντέλων.

Είναι ωστόσο περισσότερο χρήσιμο να αντιμετωπίζουμε τα αστικά ζητήματα με έμφαση στις διαδικασίες μάλλον παρά στα δεδομένα αντικείμενα (Harvey, 2000, Soja 2000). Η ίδια η διάσταση της κινητικότητας αποκαλύπτει τις αδυναμίες οποιουδήποτε λόγου αντιμετωπίζει την πόλη ως στατική μορφή. Σε αυτό το πλαίσιο οι επεξεργασίες του παρόντος άρθρου δεν φιλοδοξούν να αποτυπώσουν κάποια «συγκεκριμένη» εικόνα της σημερινής αθηναϊκής μητροπολιτικής περιφέρειας, αλλά να διερευνήσουν τις ημερήσιες μετακινήσεις για εργασία ως μία από τις διαδικασίες που οδηγούν στη συγκρότησή της. Άλλωστε η έμφαση στις μετακινήσεις δεν εξαντλεί το ζήτημα της μητροπολιτικότητας του αστικού χώρου, ζήτημα που περιλαμβάνει ασφαλώς πολλές άλλες διαστάσεις, τόσο σε σχέση με τις εσωτερικές λειτουργίες, όσο και σε σχέση με το πλέγμα των προς τα έξω σχέσεων. Ένα ειδικότερο ζήτημα που προκύπτει από τα διαθέσιμα στοιχεία και εξετάζεται εδώ αφορά τις διαφορές ανάμεσα στην κινητικότητα των γηγενών και σε εκείνη των μεταναστών. Η μεταναστευτική μετακίνηση

για εργασία μεταξύ των Δήμων της Αττικής λαμβάνει χώρα σπανιότερα και σε μικρότερες αποστάσεις. Η διαπίστωση αυτή, που υπό το πρίσμα της κινητικότητας ως μορφής άνισα κατανεμημένου κοινωνικού κεφαλαίου καταγράφεται παρακάτω ως «ανισότητα», μπορεί να αξιοποιηθεί τόσο σε ό,τι αφορά τη διερεύνηση των εθνοτικών ανισοτήτων και του κοινωνικού διαχωρισμού στην πόλη, όσο και σε σχέση με τη διαφορετική συμβολή κατοίκων διαφορετικών εθνοτικών ομάδων στην ανασυγκρότηση του χώρου της αστικής περιφέρειας.

Στο επόμενο μέρος του άρθρου τα δεδομένα των ημερήσιων μετακινήσεων για εργασία χρησιμοποιούνται για τον προσδιορισμό των ορίων της μητροπολιτικής περιφέρειας, εξετάζοντας καταρχήν τις τοπικές διακυμάνσεις της έντασης των μετακινήσεων και έπειτα τις διακυμάνσεις ειδικά των μετακινήσεων μεταξύ ενός ειδικά ορισμένου κέντρου και της αντίστοιχης σε αυτό περιφέρειας της μητροπολιτικής περιοχής. Στο τρίτο μέρος καταγράφονται ορισμένα χαρακτηριστικά του μετακινούμενου πληθυσμού, με έμφαση στην εθνοτική διαφοροποίηση και σε μία αρχική ερμηνεία αυτής της τελευταίας στη βάση των άλλων χαρακτηριστικών. Στο τέταρτο μέρος επιχειρείται η συγκριτική εξέταση του σχήματος των μετακινήσεων για εργασία με το σχήμα του κοινωνικού διαχωρισμού. Προκύπτει εκεί ένα ελαφρά διαφοροποιημένο σχήμα διαχωρισμού που λαμβάνει υπόψιν την κατανομή της απασχόλησης. Στο μέρος των συμπερασμάτων ανακεφαλαιώνονται οι παρατηρήσεις γύρω από τα όρια της μητροπολιτικής περιφέρειας της Αθήνας, ολοκληρώνεται η προσπάθεια ερμηνείας της εθνοτικά διαφοροποιημένης κινητικότητας και διατυπώνονται προτάσεις για παραπέρα διερεύνηση, στην κατεύθυνση της αξιοποίησης και ποιοτικών παραμέτρων της κινητικότητας.

Το σχήμα των μετακινήσεων για εργασία – τα όρια της λειτουργικής περιφέρειας της Αθήνας

Η αναζήτηση κάποιας μητροπολιτικής περιοχής γίνεται εδώ όχι σε σχέση με τις ‘προς τα έξω’ διασυνδέσεις της πόλης της Αθήνας (σε σχέση δηλαδή με τον ρόλο της σε χωρικά δίκτυα εθνικής, περιφερειακής

και παγκόσμιας κλίμακας) αλλά ως προς τη λειτουργική συνάφεια ‘προς τα μέσα’, όπως αυτή αποτυπώνεται στις μετακινήσεις για εργασία: υψηλή τοπική κινητικότητα από ή/και προς θεωρείται ότι συνεπάγεται υψηλό βαθμό ένταξης στον μητροπολιτικό χώρο. Είναι επομένως απαραίτητος ένας ορισμός του τι αποτελεί ‘υψηλή κινητικότητα για εργασία’, όπως και κάποια απόφαση για την κατεύθυνση των μετακινήσεων που θα λαμβάνονται υπόψιν και για τη διαχείριση της διαφοράς μεταξύ εισροής και εκροής.

Τα δεδομένα της τελευταίας απογραφής της ΕΣΥΕ (2001) καταγράφουν τις μετακινήσεις για εργασία μέχρι και το επίπεδο των Δήμων και των Κοινοτήτων (ΟΤΑ). Δημιουργείται επομένως ένας πίνακας διπλής εισόδου που περιλαμβάνει τη μετακίνηση από κάθε μία από τις χωρικές ενότητες της Αττικής προς καθεμία από τις υπόλοιπες. Σε αυτόν μάλιστα θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ενδεχόμενες στατιστικά σημαντικές μετακινήσεις από και προς τους Δήμους των όμορων Νομών, αλλά οι μετακινήσεις αυτές έχουν εξαιρεθεί καθώς υπολείπονται σημαντικά έναντι των περισσότερων μετακινήσεων μεταξύ Δήμων εντός των διοικητικών ορίων της Περιφέρειας Αττικής, λαμβανομένου υπόψιν του κεντροβαρούς προτύπου μετακινήσεων που επιλέγεται παρακάτω. Έχουν εξαιρεθεί επίσης οι Δήμοι του σχετικά απομακρυσμένου νησιωτικού τμήματος της Περιφέρειας, καταλήγοντας έτσι σε ένα σύνολο 115 Δήμων και Κοινοτήτων. Ας σημειωθεί επιπλέον ότι τα διαθέσιμα δεδομένα κατά σύμβαση μόνο αφορούν ημερήσιες μετακινήσεις, καθώς η διατύπωση του σχετικού ερωτήματος στα απογραφικά δελτία επιτρέπει μόνο τον εντοπισμό της διαφοροποίησης μεταξύ τόπου διαμονής και τόπου εργασίας και όχι τη συχνότητα της μετακίνησης.

Οι απλούστερες χωρικές πληροφορίες που μπορούν να προκύψουν αφορούν το πρόσημο του ισοζυγίου μετακινήσεων (εισερχόμενοι μείον εξερχόμενοι) και τον συνολικό όγκο μετακινήσεων (‘εισερχόμενοι συν εξερχόμενοι’) ανά Δήμο της Περιφέρειας Αττικής. Στον Χάρτη 1 (βλ. Παράρτημα II) σημειώνονται οι Δήμοι της Περιφέρειας με θετικό και με αρνητικό ισοζύγιο μετακινήσεων για εργασία, καθώς και τα μεγέθη των ισοζυγίων μετακίνησης ως ποσοστά του τοπικού ενεργού πληθυσμού, επομένως η ένταση της θετικής ή αρνητικής μετακίνησης. Στον Χάρτη 2

καταγράφονται οι συνολικές μετακινήσεις ανά Δήμο, ως ποσοστό του τοπικού ενεργού πληθυσμού.

Η ένταση των μετακινήσεων παρουσιάζει έντονη τοπική ποικιλομορφία, τόσο σε ό,τι αφορά τη σημασία του συνολικού αριθμού των μετακινούμενων σε σχέση με τον μόνιμα εγκατεστημένο τοπικό ενεργό πληθυσμό (ανάμεσα στο 23% του Δήμου Μεγαρέων και το 235,8% του Δήμου Αγ. Ιωάννη Ρέντη), όσο και σε ό,τι αφορά την τελική σχετική επίπτωση της μετακίνησης (ανάμεσα στο -57,1% της Κοινότητας Ροδόπολης και στο +153,2% και πάλι του Δήμου Αγ. Ιωάννη Ρέντη - βλ. Πίνακα 1).

Η συνολική εικόνα δίνει μια ιδέα γύρω από τα «σημεία» έλξης της απασχόλησης στη μητροπολιτική περιφέρεια, τα οποία εντοπίζονται αφενός στις κεντρικές περιοχές, κατά μήκος του άξονα που διατρέχει το πολεοδομικό συγκρότημα από το Βορρά προς το Νότο και αφετέρου σε ορισμένες ανατολικές και δυτικές περιοχές που βρίσκονται εκτός των ορίων του λεκανοπεδίου. Αντίθετα, οι λοιπές απομακρυσμένες από το κέντρο περιοχές της περιφέρειας αλλά και τα ανατολικά και δυτικά προάστια εντός του λεκανοπεδίου είναι ως επί το πλείστον τόποι αποστολής παρά προσέλκυσης απασχολουμένων. Ειδικότερα, μπορούμε να εξετάσουμε την υπαγωγή των 115 ΟΤΑ της περιφέρειας της Αττικής στις κατηγορίες της εξής τυπολογίας (βλ. Διάγραμμα 1):

- Δήμοι θετικού ισοζυγίου - υψηλών συνολικών μετακινήσεων (1).
- Δήμοι θετικού ισοζυγίου - χαμηλών συνολικών μετακινήσεων (2).
- Δήμοι αρνητικού ισοζυγίου - υψηλών συνολικών μετακινήσεων (3).
- Δήμοι αρνητικού ισοζυγίου - χαμηλών συνολικών μετακινήσεων (4).

Το θετικό ισοζύγιο μετακινήσεων συνοδεύεται συνήθως και από υψηλό ποσοστό συνολικών μετακινήσεων - (άνω του 75% του αντίστοιχου τοπικού ενεργού πληθυσμού). Σε αυτή την περίπτωση ανήκουν οι μεγάλοι Δήμοι του κέντρου της μητροπολιτικής περιοχής (Αθήνας, Πειραιά, Αμαρουσίου, Κηφισιάς), οι μικρότεροι Δήμοι της κεντρικής περιοχής που όμως βρίσκονται στον άξονα Βορρά-Νότου), αλλά και Δήμοι της εξωτερικής περιφέρειας που φαίνονται να αποτελούν περιφερειακούς πόλους έλξης, τόσο στα δυτικά, (Ελευσίνα, Μάνδρα, Ασπρόπυργος - όπου κάτι τέτοιο ήταν αναμενόμενο λόγω της ισχυρής

παρουσίας των βιομηχανικών κλάδων στην τοπική παραγωγική διάρθρωση), όσο και στα ανατολικά (Σπάτα, Παιανία, Παλλήνη, Κορωπί – κάτι που αποτυπώνει ενδεχομένως την πραγματικότητα της αστικής επέκτασης στα Μεσόγεια). Μόνο τέσσερις Δήμοι θετικού ισοζυγίου εμφανίζουν ποσοστιαία χαμηλή συνολική κινητικότητα (<75%). Πρόκειται για απομακρυσμένους Δήμους που πιθανόν αποτελούν τοπικά κέντρα έλξης απασχολούμενων. Με μια πρώτη ματιά, η πολυκεντρικότητα της αθηναϊκής αστικής περιφέρειας φαίνεται να αναπτύσσεται σχεδόν γραμμικά εντός του λεκανοπεδίου και σε ορισμένα περιφερειακά κέντρα εκτός λεκανοπεδίου.

Στις περιοχές υψηλής συνολικής κινητικότητας αλλά αρνητικού ισοζυγίου συναντούμε τους περισσότερους προαστιακούς Δήμους του λεκανοπεδίου, κυρίως στον ανατολικό τομέα του, αλλά και στον δυτικό και βόρειο τομέα του, από τον Χολαργό μέχρι τον Άλιμο, από τη Βάρη ως το Γέρακα και από τη Δραπετσώνα ως το Χαϊδάρι. Η περίπτωση αυτή φαίνεται να αντιστοιχεί κατά κάποιο τρόπο στον τύπο του προαστίου που αποτελεί σε μεγάλο βαθμό περιοχή κατοικίας ανθρώπων που εργάζονται κάπου αλλού, παρά το γεγονός ότι πρόκειται προφανώς για προάστια ποικίλων κοινωνικοεπαγγελματικών διαρθρώσεων. Τέλος, συγκριτικά χαμηλές συνολικές μετακινήσεις συνοδευόμενες από αρνητικό ισοζύγιο παρατηρούνται σε μια σειρά από Δήμους εκτός λεκανοπεδίου, αλλά και σε αρκετούς Δήμους του δυτικού τμήματος του λεκανοπεδίου, ιδιαίτερα στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά (Φυλή, Γραμματικό, Ραφήνα, Δροσιά αλλά και Περιστέρι, Αγία Βαρβάρα, Νίκαια, Κορυδαλλός κλπ).

Για τις ανάγκες της ειδικότερης διερεύνησης της λειτουργικής αστικής περιφέρειας επιλέγεται εδώ η αναλυτικότερη εξέταση της μετακίνησης από την περιφέρεια προς το κέντρο της μητροπολιτικής περιοχής και κατά δεύτερο λόγο αντίστροφα, αυτή της μετακίνησης εντός των κεντρικών ή των περιφερειακών περιοχών. Πρόκειται για την επιλογή ενός κεντρομόλου προτύπου μετακινήσεων που αντιστοιχεί εννοιολογικά σε μια αντιδιαστολή μεταξύ αφενός των περιφερειακών περιοχών που θα «πρέπει» να χαρακτηρίζονται από την κυριαρχία της κατοικίας και αφετέρου των κεντρικών περιοχών που συγκεντρώνουν

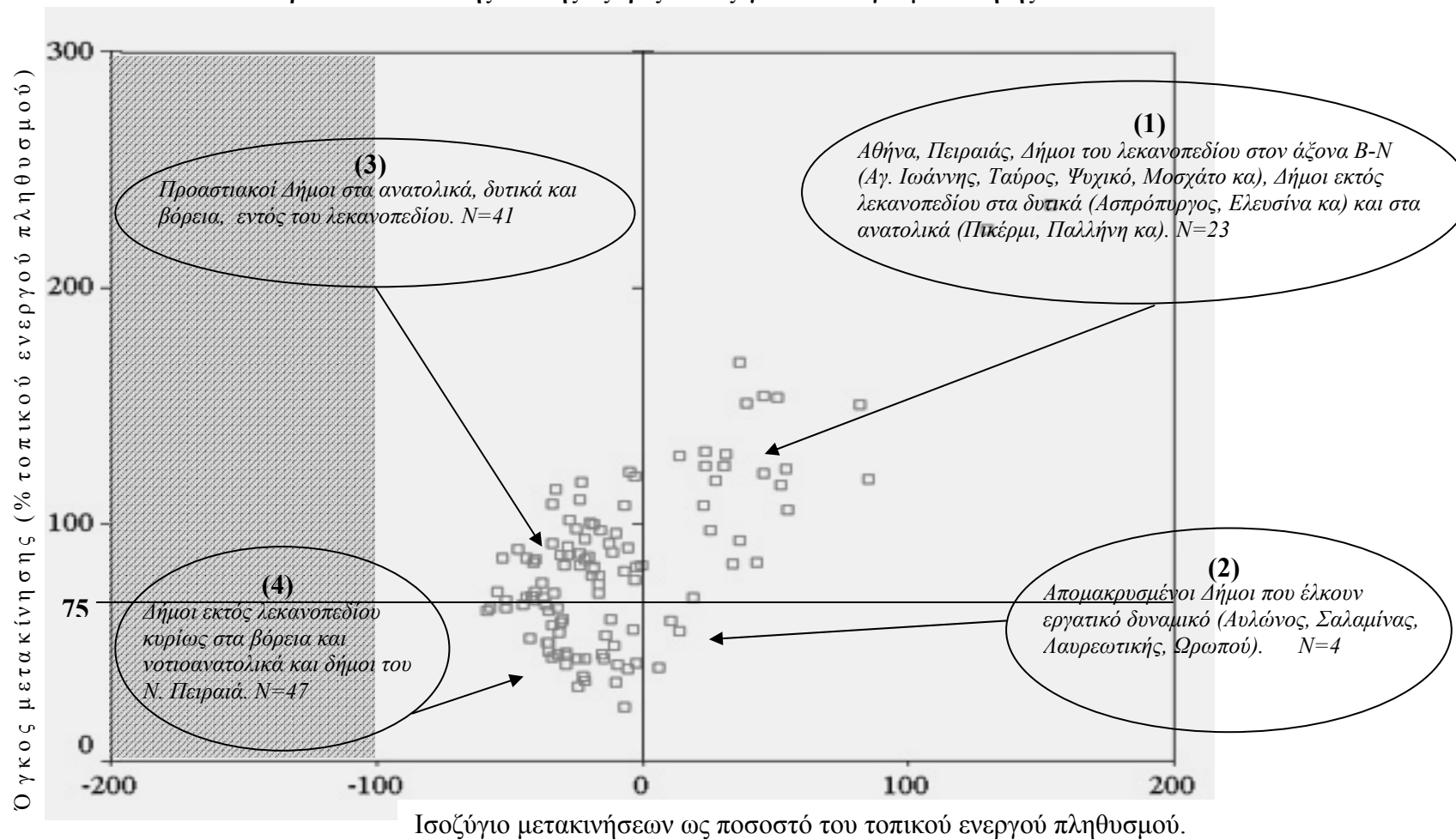
ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΤΙΜΕΣ ΙΣΟΖΥΓΙΟΥ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ ΓΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΑΝΑ ΟΤΑ.

ΟΤΑ	Εκροή	Εισροή	Σύνολο μετακινούμενων		Ισοζύγιο μετακινήσεων	
			Αριθμητικά	% του τοπικού ενεργού πληθυσμού	Αριθμητικά	% του τοπικού ενεργού πληθυσμού
Δήμος Πετρούπολης	13.352	1.905	15.257	68,1%	-11.447	-51,1
Δήμος Θρακομακεδόνων	1.551	489	2.040	89,7%	-1.062	-46,7
Δήμος Βύρωνα	16.264	3.066	19.330	65,9%	-13.198	-45,0
Δήμος Ν. Σμύρνης	21.356	7.413	28.769	84,0%	-13.943	-40,7
Δήμος Ζωγράφου	19.536	6.571	26.107	75,5%	-12.965	-37,5
Δήμος Ιλίου	18.378	5.353	23.731	63,8%	-13.025	-35,0
Δήμος Κερατσινίου	14.125	4.613	18.738	59,9%	-9.512	-30,4
Δήμος Φιλοθέης	2.381	1.555	3.936	111,0%	-826	-23,3
Δήμος Γέρακα	3.354	2.598	5.952	88,2%	-756	-11,2
Δήμος Αιγάλεω	14.056	13.214	27.270	81,0%	-842	-2,5
Δήμος Λαυρεωτικής	748	1.023	1.771	39,3%	275	6,1
Δήμος Κηφισιάς	11.050	15.824	26.874	131,2%	4.774	23,3
Δήμος Πειραιώς	21.557	49.111	70.668	93,1%	27.554	36,3
Δήμος Αθηναίων	73.225	224.027	297.252	84,4%	150.802	42,8
Δήμος Παιανίας	2.212	4.830	7.042	121,6%	2.618	45,2
Δήμος Αμαρουσίου	16.834	33.444	50.278	154,1%	16.610	50,9
Δήμος Ελευσίνας	2.965	9.285	12.250	106,2%	6.320	54,8
Δήμος Αγ. Ιωάννη Ρέντη	2.823	13.297	16.120	235,8%	10.474	153,2

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων απογραφής, ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Διάγραμμα 1:

Διασπορά των 115 ΟΤΑ της Αττικής ως προς το ισοζύγιο και τον όγκο μετακίνησης

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων απογραφής, ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

υποθετικά τις επιχειρηματικές παραγωγικές χρήσεις. Η καταλληλότητά του εν λόγω υποδείγματος για την Αθήνα της διάχυτης οικονομικής δραστηριότητας και των μικτών από παραγωγική και κοινωνική άποψη αστικών περιοχών (Μαλούτας, 1988) μπορεί να αμφισβητηθεί. Πάντως η εφαρμογή του προτύπου μπορεί να χρησιμεύσει για την εξέταση των ορίων ισχύος του, ενώ σε κάθε περίπτωση επιλέγεται εδώ μια αρκετά εκτεταμένη κεντρική περιοχή.

Η επιλογή της εξέτασης των μετακινήσεων μεταξύ κέντρου και περιφέρειας προϋποθέτει πάλι τον ορισμό του κέντρου της μητροπολιτικής περιοχής, γύρω από την οποία συγκροτείται η περιφέρειά της. Μία προφανής λύση για τον σκοπό αυτό μπορεί να είναι ο Δήμος Αθηναίων που άλλωστε συγκεντρώνει το 19,8% του πραγματικού πληθυσμού και το 20,7% των απασχολούμενων της Περιφέρειας Αττικής - και μεγαλύτερα ποσοστά σε ορισμένους κρίσιμους και τυπικούς ως προς την τάση συγκέντρωσής τους κλάδους, όπως για παράδειγμα στην πληροφορική και την έρευνα (24,8%), τις υπηρεσίες υγείας (24,3%) και τη δημόσια διοίκηση (21,2%). Περίπου 230.000 κάτοικοι άλλων Δήμων της Αττικής και των όμορων Νομών Βοιωτίας και Κορινθίας εργάζονται εκεί. Ωστόσο κάτι τέτοιο υποτιμά την πολυκεντρικότητα της αστικής περιφέρειας. Για το σκοπό της αποτύπωσης αυτής ακριβώς της πολυκεντρικότητας επιλέχθηκε τελικά ένα ασυνεχές αστικό κέντρο που περιλαμβάνει όσους Δήμους του λεκανοπεδίου (όπως αυτό αντιπροσωπεύεται από τις επικράτειες των Νομαρχιών Αθήνας και Πειραιά (εξαιρώντας στη δεύτερη περίπτωση το νησιωτικό τμήμα) εμφανίζουν θετικό ισοζύγιο μετακινήσεων για εργασία. Πρόκειται για τους 11 Δήμους Αθηνών, Πειραιώς, Αμαρουσίου, Κηφισιάς, Μεταμόρφωσης, Ψυχικού, Νέου Ψυχικού, Ταύρου, Αγ. Ιωάννη Ρέντη, Μοσχάτου και Ελληνικού (Χάρτης 3). Συνολικά κατέχουν το 30,6% του πραγματικού πληθυσμού και το 31,4% των απασχολούμενων της Αττικής, ενώ προς τα εκεί μετακινούνται για εργασία λίγο περισσότεροι από 320.000 κάτοικοι άλλων Δήμων (εξαιρώντας δηλαδή τις μεταξύ τους μετακινήσεις), ποσοστό συνολικά 30,8% επί του οικονομικά ενεργού πληθυσμού αυτών των Δήμων. Η

σχετικά συνεκτική (με την εξαίρεση του Δήμου Ελληνικού²) περιοχή που σχηματίζουν φαίνεται να αποτελεί ισχυρό βαρυτικό πόλο της απασχόλησης στην αστική περιφέρεια, καθώς το ποσοστό των απασχολουμένων που μένουν εργάζονται εκεί προερχόμενοι από περιφερειακούς Δήμους αντιστοιχεί στο διπλάσιο του ποσοστού της αντίστροφης περίπτωσης, εκείνων μένουν σε περιοχή του κέντρου και εργάζονται στην περιφέρεια (πίνακας 2). Η διερεύνηση περιορίζεται στα όρια της Περιφέρειας Αττικής, καθώς δεν παρατηρούνται ιδιαίτερα έντονες μετακινήσεις μεταξύ του επιλεγμένου κέντρου και Δήμων που βρίσκονται στους γειτονικούς Νομούς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΣΧΗΜΑ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ ΓΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

Τόπος κατοικίας	Στον ίδιο Δήμο	Τόπος εργασίας	
		Σε άλλο Δήμο στο Κέντρο	στην Περιφέρεια
Κέντρο	68,8%	15,4%	15,8%
Περιφέρεια	45,2%	30,8%	24,0%

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων απογραφής, ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Με δεδομένο το κέντρο και την κατεύθυνση των μετακινήσεων μπορεί να σχηματιστούν τα όρια της μητροπολιτικής περιοχής, στη βάση κάποιου ελάχιστου ποσοστού μετακίνησης από κάθε δήμο της περιφέρειας που θα οριστεί ως κριτήριο υπαγωγής. Στον Χάρτη 4 φαίνεται ότι οι Δήμοι στους οποίους η μετακίνηση για εργασία προς το κέντρο ξεπερνά τον μέσο όρο των περιφερειακών Δήμων βρίσκονται κυρίως στις εγγύς ανατολικές, βόρειες και νότιες περιοχές του λεκανοπεδίου. Το σχήμα της λειτουργικής περιφέρειας μοιάζει καταρχήν να καθορίζεται από την απόσταση από το κέντρο. Ωστόσο ο παράγοντας της απόστασης έχει διαφορετικό ειδικό βάρος σε ανατολικές και δυτικές περιοχές, διαχωρισμός που αντιστοιχεί στην

² Η δυναμική του Δ. Ελληνικού κατά το 2001 προφανώς μεταβλήθηκε μετά την μετεγκατάσταση του αεροδρομίου στα Σπάτα. Ωστόσο ο Δήμος Ελληνικού περιλαμβάνεται στην κεντρική μητροπολιτική περιοχή που επιλέγεται εδώ, για τον λόγο της συνέπειας προς την αποτύπωση των στοιχείων της δεδομένης απογραφής.

‘παραδοσιακή’ διάκριση μεταξύ δυτικών και ανατολικών περιοχών της Αθήνας (Μαλούτας, 2000).

Εναλλακτικά η μητροπολιτική περιοχή μπορεί να χαρτογραφηθεί με το σχετικό κριτήριο του συντελεστή χωροθέτησης της μετακίνησης, που ορίζεται ως ο λόγος της συνεισφοράς κάθε Δήμου στον μετακινούμενο πληθυσμό όλων των περιφερειακών Δήμων προς τη συνεισφορά του στον συνολικό ενεργό πληθυσμό. Στην περίπτωση αυτή η διάκριση ανατολικών και δυτικών περιοχών είναι ακόμα πιο σαφής (Χάρτης 5).

Χαρακτηριστικά του μετακινούμενου πληθυσμού

Η γενική εικόνα των συνολικών μετακινήσεων για εργασία υποκρύπτει έντονες διαφοροποιήσεις της κινητικότητας μεταξύ γηγενών και μεταναστών εργαζομένων³. Αναλογικά πολύ λιγότεροι μετανάστες και μετανάστριες εργάζονται σε Δήμο διαφορετικό από εκείνον του τόπου κατοικίας τους και επιπλέον οι μεταναστευτικές μετακινήσεις φαίνονται να λαμβάνουν χώρα σε μικρότερες αποστάσεις (Πίνακας 3 & Χάρτες 6 και 7). Είναι χαρακτηριστικό ότι οι μετανάστες που μετακινούνται από την περιφέρεια προς το κέντρο αποτελούν το 3,4% της εν λόγω κατηγορίας του μετακινούμενου πληθυσμού, όταν η συμμετοχή τους στον ενεργό πληθυσμό της περιφέρειας ανέρχεται στο 8,7%.

Σε αντίθεση με ό,τι θα αναμέναμε γενικά οι γυναίκες εργαζόμενες της περιφέρειας δεν μετακινούνται λιγότερο από τους άνδρες. Οι γυναίκες αποτελούν το 39,1% του ενεργού πληθυσμών της εκτός μητροπολιτικού κέντρου Αττικής. Το ποσοστό τους όχι μόνον δεν μειώνεται αλλά παρουσιάζει μικρή αύξηση ειδικά για τον μετακινούμενο προς το μητροπολιτικό κέντρο πληθυσμό, φτάνοντας στο 43,7%.

³ Ως μεταναστευτικός πληθυσμός λογίζεται εδώ εκείνος των προερχόμενων από τις ‘λιγότερο ανεπτυγμένες’ χώρες. Πρόκειται για το σύνολο των αλλοδαπών της απογραφής, εκτός των υπηκόων των 15 της ΕΕ, των ΗΠΑ, του Καναδά, της Αυστραλίας, της Ιαπωνίας, του Ισραήλ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΑ ΠΟΣΟΣΤΑ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗΣ ΕΝΕΡΓΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΑΠΟ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥΣ ΔΗΜΟΥΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ

ΟΤΑ	Πληθυσμός που μετακινείται %	Μεταναστευτικός πληθυσμός που μετακινείται %	Αλβανικός πληθυσμός που μετακινείται %
Εκάλη	51,2 (μέγιστο)	14,0	16,2
Δραπετσώνα	32,0	21,2	18,7 (μέγιστο)
Αγία Παρασκευή	36,4	12,5	8,8
Γέρακας	20,1	4,6	2,9
Ραφήνα	19,1	2,9	2,5
Βάρη	18,4	3,7	2,6
Δάφνη	31,8	14,6	12,8
Αιγάλεω	23,5	13,2	11,2
Καματερό	26,4	9,8	9,2
Μάνδρα	6,5	2,3	1,5
Παλαίο Φάληρο	40,8	22,1 (μέγιστο)	12,6
Βουλιαγμένη	27,1	5,0	3,8
Μαραθώνας	8,8	0,6	1,2
Όλοι οι περιφ. Δήμοι	30,8	12,4	9,3

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων απογραφής, ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Το ίδιο μάλιστα εύρημα επιβεβαιώνεται και σε ό,τι αφορά τις ημερήσιες μετακινήσεις των μεταναστών, καθώς οι εργαζόμενες μετανάστριες συνολικά μετακινούνται κατάτι περισσότερο από τους άνδρες των δικών τους εθνοτικών κατηγοριών, πράγμα που οφείλεται ιδίως στην κινητικότητα των Αλβανίδων, χωρίς πάντως και πάλι να καταγράφεται ιδιαίτερα σημαντική έμφυλη διαφοροποίηση (Πίνακας 4).⁴ Κατά συνέπεια, δεν μπορούμε να αποδώσουμε τη χαμηλή μεταναστευτική κινητικότητα σε ενδεχόμενη «ακινήσια» του γυναικείου τμήματος του μεταναστευτικού πληθυσμού.

Η μετακίνηση από τους περιφερειακούς Δήμους προς το κέντρο διαφοροποιείται σημαντικά ανά κλάδο απασχόλησης (Πίνακας 5). Εξαιρετικά χαμηλή σε σχέση με το μέσο όρο κινητικότητα εμφανίζουν οι απασχολούμενοι στις κατασκευές και ακόμα περισσότερο οι

⁴ Ο παρόμοιος βαθμός κινητικότητας ελλήνων και μεταναστριών δεν αποδίδει πάντως και κάποια γενικότερη εξίσωση των χαρακτηριστικών απασχόλησής τους, καθώς αφορά άλλωστε (όπως φαίνεται στον ίδιο Πίνακα) πληθυσμιακές ομάδες με σημαντική διαφοροποίηση ως προς τη γυναικεία συμμετοχή στον ενεργό πληθυσμό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΕΜΦΥΛΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗΣ ΓΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ

Εθνοτική κατηγορία	Έμφυλη σύνθεση του ενεργού πληθυσμού της περιφέρειας		Έμφυλη σύνθεση του μετακινούμενου πληθυσμού	
	Ανδρες %	Γυναίκες %	Ανδρες %	Γυναίκες %
Έλληνες	60,9	39,1	56,0	44,0
Αλβανοί	72,6	27,4	70,7	29,3
Λοιποί μετανάστες	64,0	36,0	64,6	35,4
Σύνολο μεταναστών	69,2	30,8	67,6	32,4

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων απογραφής, ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

απασχολούμενοι στις οικιακές υπηρεσίες. Χαμηλότερη του μέσου όρου είναι και η κινητικότητα στους κλάδους της μεταποίησης, όπου όμως σημειώνονται επιμέρους διαφοροποιήσεις (για παράδειγμα 40,0% στην ‘κατασκευή μηχανών γραφείου και ηλεκτρονικών υπολογιστών’ αλλά μόνο 11,7% στην ‘κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών’). Κοντά στον μέσο όρο βρίσκεται η κινητικότητα στους περισσότερο ‘παραδοσιακούς’ κλάδους των υπηρεσιών (εμπόριο, ξενοδοχεία-εστιατόρια, μεταφορές), ενώ σημαντικά υψηλότερη κινητικότητα διαπιστώνεται στη δημόσια διοίκηση, την υγεία και σε μια σειρά από άλλους κλάδους υπηρεσιών (ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί, πληροφορική, έρευνα & ανάπτυξη κτλ). Επομένως η χαμηλότερη και η μέση κινητικότητα εμφανίζονται στους κλάδους που συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος της μεταναστευτικής απασχόλησης. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη ότι η χαμηλότερη κινητικότητα των μεταναστών οφείλεται ακριβώς στην κλαδική σύνθεση της μεταναστευτικής απασχόλησης. Για να εξετάσουμε την υπόθεση αυτή μπορούμε να συγκρίνουμε τα ποσοστά μετακίνησης μεταναστών και γηγενών εντός των ίδιων παραγωγικών κλάδων. Βλέπουμε τότε, ότι αν και η κινητικότητα των μεταναστών παραμένει περιορισμένη σε σχέση με εκείνη των γηγενών σε όλους τους κλάδους, η σχετική «υποχώρησή» της είναι εντονότερη σε ορισμένους και λιγότερο έντονη σε άλλους. Η

κινητικότητα των μεταναστών είναι εξαιρετικά περιορισμένη σε σχέση με εκείνη των γηγενών ακριβώς στις οικονομικές δραστηριότητες που αυγκεντρώνουν μεγάλο μέρος της μεταναστευτικής απασχόλησης. Ειδικά η συγκέντρωση της μεταναστευτικής απασχόλησης στις κατασκευές και στις οικιακές υπηρεσίες φαίνεται έτσι να «ερμηνεύει» ένα μέρος της χαμηλής κινητικότητάς τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: ΠΟΣΟΣΤΟ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΑΝΑ ΚΛΑΔΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

	Συνολικός ενεργός πληθυσμός	Έλληνες	Μετανάστες	Λόγος ποσοστών (μετανάστες/έλληνες)
Μεταποίηση	26,7%	27,8%	16,3%	0,59
Κατασκευές	9,2%	11,3%	3,9%	0,35
Εμπόριο	29,6%	30,0%	21,5%	0,72
Ξενοδοχεία- εστιατόρια	26,8%	28,2%	18,1%	0,64
Μεταφορές- επικοινωνίες	28,4%	29,5%	11,3%	0,38
Οικιακές υπηρεσίες	6,9%	14,2%	4,4%	0,31
Άλλες υπηρεσίες	40,3%	40,8%	24,4%	0,60

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων απογραφής, ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Οι μετακινήσεις είναι επίσης άνισες μεταξύ διαφορετικών κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, όπως αυτές αποτυπώνονται στο σχήμα της «Ευρωπαϊκής Κοινωνικοοικονομικής Ταξινόμησης» (European Socioeconomic Classification - ESeC). Όπως είναι μάλλον αναμενόμενο, τα υψηλότερα ποσοστά μετακίνησης από την περιφέρεια προς το κέντρο παρατηρούνται στις υψηλότερες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες (Πίνακας 6). Εξετάζοντας και πάλι την κινητικότητα μεταναστών και γηγενών εντός των ίδιων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, μπορούμε να δούμε ότι η απόκλιση είναι σαφώς εντονότερη στις κατηγορίες των κατώτερων τεχνικών επαγγελμάτων και των ανειδίκευτων. Επομένως, η ένταξη των μεταναστών στις κατώτερες θέσεις της κοινωνικοεπαγγελματικής

ιεραρχίας εξηγεί σε κάποιο βαθμό τον χαμηλό μεταναστευτικό δείκτη μετακίνησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: ΠΟΣΟΣΤΟ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΑΝΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ (ESeC)

	Συνολικός ενεργός πληθυσμός	Έλληνες	Μετανάστες	Λόγος ποσοστών (μετανάστες / έλληνες)
Μεγάλοι εργοδότες, ανώτερα διοικητικά και επιστημονικά επαγγέλματα	46,1%	46,4%	37,6%	0,81
Κατώτερα διοικητικά και επιστημονικά επαγγέλματα, ανώτερα εποπτικά και τεχνικά επαγγέλματα	35,6%	35,8%	27,2%	0,76
Ενδιάμεσα επαγγέλματα	44,5%	44,7%	36,0%	0,81
Μικροί εργοδότες και αυτοαπασχολούμενοι (εκτός πρωτογενούς)	18,1%	18,2%	12,2%	0,67
Μικροί εργοδότες και αυτοαπασχολούμενοι (πρωτογενής)	2,8%	2,9%	2,1%	0,72
Κατώτερα εποπτικά και τεχνικά επαγγέλματα	43,4%	43,8%	26,3%	0,60
Κατώτερα επαγγέλματα πωλήσεων και υπηρεσιών	34,7%	35,5%	22,7%	0,64
Κατώτεροι τεχνίτες	19,8%	22,7%	9,0%	0,40
Ανειδίκευτοι	20,5%	24,6%	8,9%	0,36

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων απογραφής, ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Από την άλλη μεριά η χαμηλή μεταναστευτική κινητικότητα δεν μπορεί να αποδοθεί μονοσήμαντα ούτε στην κλαδική ούτε στην κοινωνικοεπαγγελματική σύνθεση του μεταναστευτικού πληθυσμού, εφόσον οι αποκλίσεις μεταξύ γηγενών και μεταναστών υφίστανται και εντός των ίδιων κατηγοριών. Οι μετακινήσεις για εργασία φαίνονται να έχουν

(και) έναν ειδικά εθνοτικό προσδιορισμό, ο οποίος χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση. Σε κάθε περίπτωση είναι εμφανές ότι η ένταξη των μεταναστών στην οικονομική δραστηριότητα της μητροπολιτικής περιφέρειας τείνει να δημιουργεί σχήματα περιφερειακής συγκρότησης, διαφορετικά από εκείνα που προσδιορίζονται από τη δραστηριότητα των γηγενών (πρβλ. Αράπογλου, 2005; Kandyliis *et al.*, 2008). Η «μεταναστευτική» λειτουργική περιφέρεια της Αθήνας είναι μικρότερη και λιγότερο κινητική από τη «συνολική» λειτουργική περιφέρεια.

Σε ό,τι αφορά την αντίστροφη φορά μετακίνησης, από το σύνολο του ενεργού πληθυσμού των κεντρικών Δήμων, ποσοστό της τάξης του 15,8% εξέρχεται για εργασία σε κάποιο περιφερειακό Δήμο (Πίνακας 7). Η σύνθεση αυτού του εξερχόμενου πληθυσμού καταδεικνύει επίσης εθνοτικές διαφοροποιήσεις, ωστόσο αρκετά πιο περιορισμένες από εκείνες που διαπιστώνονται στην περίπτωση της μετακίνησης από την περιφέρεια προς το κέντρο. Ενώ η κινητικότητα των γηγενών από το κέντρο προς την περιφέρεια είναι χαρακτηριστικά μικρότερη από εκείνη της αντίστροφης κατεύθυνσης, η απόκλιση είναι οριακή για τους μετανάστες και μάλιστα ειδικά οι Αλβανοί μετανάστες του κέντρου μετακινούνται σε ελαφρώς μεγαλύτερη αναλογία από τους ομοεθνείς τους της περιφέρειας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7: ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

	Συνολικός πληθυσμός	Μεταναστευτικός πληθυσμός	Αλβανικός πληθυσμός
Μετακινούμενοι %	15,8	11,1	10,8

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων απογραφής, ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Η εξέταση της ποσοστιαίας μετακίνησης από το κέντρο προς την περιφέρεια ανά κλάδο παραγωγής και ανά κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία (Πίνακες 8 & 9) φανερώνει μεγάλες αποκλίσεις από τα αντίστοιχα μεγέθη της μετακίνησης από την περιφέρεια προς το κέντρο (βλ. παραπάνω, Πίνακες 5 & 6) ειδικά στους κλάδους και στις κατηγορίες που χαρακτηρίζονται από υψηλότερη σχετική συγκέντρωση

γηγενών. Η σύγκλιση επομένως της κινητικότητας γηγενών και μεταναστών σε αυτή την περίπτωση ερμηνεύεται από κυρίως από την περιορισμένη κινητικότητα των γηγενών του κέντρου σε σχέση με εκείνη των ομοεθνών τους της περιφέρειας που βρίσκονται σε παρόμοιες θέσεις της κλαδικής διάρθρωσης και της κοινωνικο-επαγγελματικής ιεραρχίας και όχι από κάποια αυξημένη κινητικότητα των μεταναστών εργαζομένων του κέντρου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8. ΠΟΣΟΣΤΟ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑ ΚΛΑΔΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Κλάδος	Μετακινούμενοι επί του συνολικού πληθυσμού %
Μεταποίηση	24,4
Κατασκευές	7,7
Εμπόριο	18,2
Ξενοδοχεία-εστιατόρια	13,1
Μεταφορές-επικοινωνίες	9,0
Οικιακές υπηρεσίες	8,4
Άλλες υπηρεσίες	16,1

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων απογραφής, ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9: ΠΟΣΟΣΤΟ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ (ESeC)

Κατηγορία ESeC	Μετακινούμενοι επί του συνολικού πληθυσμού %
Μεγάλοι εργοδότες, ανώτερα διοικητικά και επιστημονικά επαγγέλματα	16,2
Κατώτερα διοικητικά και επιστημονικά επαγγέλματα, ανώτερα εποπτικά και τεχνικά επαγγέλματα	17,8
Ενδιάμεσα επαγγέλματα	17,9
Μικροί εργοδότες και αυταπασχολούμενοι (εκτός πρωτογενούς)	10,8
Μικροί εργοδότες και αυταπασχολούμενοι (πρωτογενής)	9,4
Κατώτερα εποπτικά και τεχνικά επαγγέλματα	21,3
Κατώτερα επαγγέλματα πωλήσεων και υπηρεσιών	18,6
Κατώτεροι τεχνίτες	17,2
Ανειδίκεντοι	13,3

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων απογραφής, ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Μετακινήσεις για εργασία και εθνοτικός διαχωρισμός

Οι μετακινήσεις για εργασία στην πόλη μεταβάλλουν τα σχήματα κατανομής των κατοίκων του αστικού χώρου σε εικοσιτετράωρη βάση. Αφαιρώντας από τον πληθυσμό κάθε Δήμου της Αττικής εκείνους που εξέρχονται για να εργαστούν οπουδήποτε αλλού και προσθέτοντας εκείνους που εισέρχονται για τον ίδιο λόγο, προκύπτει μία διαφορετική πληθυσμιακή κατανομή και επομένως ένα σχήμα διαχωρισμού που συμπεριλαμβάνει την κατανομή της απασχόλησης, διαφοροποιημένο σε σχέση με εκείνο που καταγράφει απλά η κατανομή των κατοίκων. Σχηματικά θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για διαχωρισμό του εργάσιμου και διαχωρισμό του ελεύθερου χρόνου. Η ποσοστιαία παρουσία των μεταναστών ανά Δήμο της Αττικής κατά τον «χρόνο της κατοίκησης» και κατά τον «χρόνο της εργασίας»⁵ αποτυπώνονται αντίστοιχα στους Χάρτες 8 και 9.

Το σχήμα κατοίκησης των μεταναστών εμφανίζει υψηλή σχετική συγκέντρωση στους κεντρικούς Δήμους, αλλά και σε ορισμένους ανατολικούς και δυτικούς Δήμους της περιφέρειας, παραπέμποντας έτσι στο σχήμα έλξης της απασχόλησης σε επίπεδο περιφέρειας (Χάρτης 1), έντονα διαφοροποιούμενο από την ιστορικά διαμορφωμένη διάκριση μεταξύ δυτικών και ανατολικών περιοχών. Το γεγονός αυτό αποτελεί μία πρώτη ένδειξη έλξης της κατοικίας των μεταναστών από τον τόπο εργασίας τους.

Όπως αναμένεται, εξαιτίας της σχετικά χαμηλής κινητικότητας για εργασία των μεταναστών τα δύο σχήματα δεν είναι ιδιαίτερα διαφοροποιημένα. Παρατηρούμε ωστόσο τη σχετική μείωση της ποσοστιαίας παρουσίας των μεταναστών στους δύο μεγαλύτερους Δήμους (Αθηναίων και Πειραιά) και σε ορισμένους όμορους κεντρικούς Δήμους. Το εύρημα αυτό συνάδει με το γεγονός ότι οι μετακινήσεις των μεταναστών από το κέντρο προς την περιφέρεια της μητροπολιτικής περιοχής είναι λιγότερο περιορισμένες σε σχέση με τις αντίστοιχες

⁵ Κατά τον «χρόνο της εργασίας», οι μη απασχολούμενοι εξακολουθούν να λαμβάνονται υπόψη στον τόπο κατοικίας τους.

μετακινήσεις των γηγενών από όσο κάτι τέτοιο συμβαίνει με τις μετακινήσεις από την περιφέρεια προς το κέντρο (βλ. Πίνακες 3 και 7).

Για την λεπτομερέστερη εξέταση της επίπτωσης των μετακινήσεων για εργασία στην ένταση του εθνοτικού διαχωρισμού, υπολογίστηκαν οι τιμές δύο χαρακτηριστικών δεικτών διαχωρισμού (βλ. Massey & Denton, 1993), ο δείκτης ανομοιότητας (*Dissimilation Index, DS*) και οι δείκτες έκθεσης των γηγενών σε αλλοδαπούς και αντίστροφα (*Exposure Index, EXP*), «πριν» και «μετά» τις μετακινήσεις για εργασία (Πίνακας 10, βλ. Παράρτημα I για τους τύπους υπολογισμού). Οι τιμές των δεικτών, ούτως ή άλλως σχετικά χαμηλές και άρα δηλωτικές περιορισμένου κοινωνικού διαχωρισμού σε επίπεδο Δήμων της περιφέρειας (Αράπογλου, 2005), μειώνονται ακόμα περισσότερο όταν λαμβάνονται υπόψιν οι μετακινήσεις, όταν δηλαδή οι απασχολούμενοι «τοποθετούνται» στον τόπο εργασίας αντί στον τόπο κατοικίας τους. Η ένταση του διαχωρισμού που περιλαμβάνει τους τόπους απασχόλησης είναι ακόμα χαμηλότερη από την ένταση του διαχωρισμού στους τόπους κατοικίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10: ΔΕΙΚΤΕΣ ΕΘΝΟΤΙΚΟΥ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ ΜΕ ΚΑΙ ΧΩΡΙΣ ΤΟΝ ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟ ΤΩΝ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ ΓΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ

	Σύνολο μεταναστών		Αλβανοί μετανάστες	
	Χωρίς μετακινήσεις	Με μετακινήσεις	Χωρίς μετακινήσεις	Με μετακινήσεις
Δείκτης ανομοιότητας	0,231	0,175	0,233	0,181
Δείκτης έκθεσης των γηγενών σε μετανάστες	0,089	0,090	0,053	0,054
Δείκτης έκθεσης των μεταναστών σε γηγενείς	0,864	0,876	0,867	0,878

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων απογραφής, ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Με δεδομένη την υψηλότερη κινητικότητα για εργασία των γηγενών, κάτι τέτοιο παραπέμπει σε ένα σχήμα όπου η κατοικία των μεταναστών της περιφέρειας έλκεται από τους τόπους απασχόλησης περισσότερο από όσο αυτό συμβαίνει για τους γηγενείς, ενώ η περεταίρω μείωση του καταμετρούμενου εθνοτικού διαχωρισμού πραγματοποιείται σε τόπους όπου συγκεντρώνεται η κατοικία και η απασχόληση των πρώτων, αλλά περισσότερο η απασχόληση παρά η κατοικία των δεύτερων.

Συμπεράσματα και παρατηρήσεις για παραπέρα διερεύνηση

Η ποσοτική διερεύνηση του παρόντος άρθρου προσφέρει λιγότερο μία παρουσίαση της συνολικής εικόνας των μετακινήσεων για εργασία στην Αθήνα και περισσότερο κάποιες διαπιστώσεις για τις γενικές τάσεις συγκρότησης της μητροπολιτικής περιφέρειας γύρω από τη συγκεκριμένη μορφή κινητικότητας. Είναι προτιμότερο να συζητούμε για τάσεις παρά για αποτυπωμένες δομές για δύο λόγους, έναν μάλλον τεχνικό και έναν ουσιαστικό. Ο πρώτος έχει να κάνει με το γεγονός ότι η ανάλυση που προηγήθηκε βασίζεται στα δεδομένα μίας και μόνο απογραφής. Δεδομένα από περισσότερες χρονικές περιόδους θα επέτρεπαν άλλες ενδιαφέρουσες επεξεργασίες, ειδικά από τη στιγμή που ορισμένες κρίσιμες αλλαγές στη χωρική δομή των υποδομών της πόλης (μεταφορά του αεροδρομίου από το Ελληνικό στα Σπάτα, κατασκευή της Αττικής οδού, εξοπλισμός με ολοένα επεκτεινόμενα μέσα μεταφοράς σταθερής τροχιάς) έλαβαν χώρα μετά την τελευταία απογραφή πληθυσμού. Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με τον ούτως ή άλλως μεταβαλλόμενο και δυναμικό χαρακτήρα των μετακινήσεων που σε τελική ανάλυση περισσότερο καθορίζει παρά εξαρτάται από τις υποδομές (Bourdin, 2007).

Ωστόσο η μία μόνο καταγραφή δίνει τη δυνατότητα εντοπισμού κάποιων παραμέτρων συγκρότησης της αστικής περιφέρειας γύρω από τις μετακινήσεις για εργασία. Τα όρια της μητροπολιτικής περιφέρειας εξαρτώνται από την απόσταση από το κέντρο, όπως φανερώνει η σχετική γραμμικότητα της εξάπλωσής της παράλληλα με τον άξονα της εθνικής οδού. Η απόσταση όμως δεν ερμηνεύει καθόλου το πυκνότερο

δίκτυο μετακινήσεων που παρατηρείται στα βορειοανατολικά και τα νότια σε σχέση με τα δυτικά, κάτι που συνιστά γεωγραφική απεικόνιση του γεγονότος ότι η περιφέρεια συγκροτείται μέσα και από γραμμές κοινωνικοεπαγγελματικής διαφοροποίησης. Τα μέλη των ανώτερων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών μετακινούνται περισσότερο από τα μέλη των κατώτερων.

Το ζήτημα της εθνοτικής διαφοροποίησης της κινητικότητας αναδεικνύεται εμφανώς. Οι μετανάστες φαίνονται να εντάσσονται σε μία περισσότερο κλειστή και λιγότερο «κινητική» λειτουργική περιφέρεια από τους γηγενείς, ακόμα και όταν πρόκειται για γηγενείς με παρόμοια χαρακτηριστικά απασχόλησης. Το πλέγμα των μετακινήσεων εμφανίζεται εξαιρετικά σύνθετο, πιο σύνθετο από όσο επιτρέπουν να διαφανεί απλά οι ροές από την περιφέρεια προς το κέντρο, ακόμα και με έναν εκτατικό ορισμό του μητροπολιτικού κέντρου που χρησιμοποιήθηκε εδώ. Ακόμα και αν η τυπική ένταση μεταξύ κέντρου και προαστίου, όπου το πρώτο συγκεντρώνει την απασχόληση και το δεύτερο την κατοικία επιβεβαιώνεται μόνο εν μέρει και μόνο για ορισμένα προάστια σε ό,τι αφορά τους γηγενείς εργαζόμενους, κάτι τέτοιο ελάχιστα συμβαίνει στην περίπτωση των μεταναστών. Από την πλευρά των ποσοτικών στοιχείων η διερεύνηση των εν λόγω ανισοτήτων μπορεί να περιλάβει περισσότερα δεδομένα (όπως οι συνθήκες κατοίκησης σε περιοχές υψηλής και χαμηλής κινητικότητας, η σύνδεση της κινητικότητας με τις τοπικές ευκαιρίες απασχόλησης, η διερεύνηση σε γεωγραφική κλίμακα χαμηλότερη από αυτή των Δήμων και οι πραγματικές διανυόμενες χρονοαποστάσεις), με σκοπό την συγκρότηση πολυπαραμετρικού ερμηνευτικού υποδείγματος.

Σε κάθε περίπτωση οι παρατηρούμενες ανισότητες δεν συνδέονται εκ των προτέρων με κάποια αξιολογική κρίση σχετικά τα πλεονεκτήματα ή τα μειονεκτήματα της μετακίνησης. Η χαμηλή κινητικότητα μπορεί να αποδίδεται σε δυσχέρειες όπως η αναζήτηση φθηνής κατοικίας σε περιοχές με μειωμένη πρόσβαση σε θέσεις εργασίας ή η μη κατοχή ιδιωτικού αυτοκινήτου. Μπορεί αντίθετα να έχει να κάνει με τη συγκρότηση τοπικών αγορών εργασίας στις οποίες προσφέρονται θέσεις ευκαιρίας απασχόλησης για τους μετανάστες. Για

την κατανόηση της σύνθετης πραγματικότητας των μετακινήσεων είναι απαραίτητη και η προσέγγιση ποιοτικών δεδομένων γύρω από τις σημασίες που αποδίδονται στη μετακίνηση από μετακινούμενους και μη. Μία ποιοτική προσέγγιση μπορεί να αναδείξει τη σχέση μεταξύ των πρακτικών της κινητικότητας και των αντιλήψεων για τον χώρο της αστικής περιφέρειας: για τα όρια, τα μέσα, τις δυνατότητες που παρέχει ή αποστερεί και το δυναμικό οικειοποίησης του αστικού χώρου ή αποξένωσης. Μπορεί επίσης να αναδείξει την πρακτική καθημερινή σημασία αυτού που αποτυπώνεται συνολικά ως χαμηλής έντασης εθνοτικός διαχωρισμός και τη διαφοροποίησή του στο δίπολο κατοικία – εργασία. Για αυτούς τους λόγους μπορεί να περιγράψει τρόπους με τους οποίους οι μετακινήσεις δημιουργούν μια δυναμική κατάσταση διαρκούς ανασυγκρότησης του αστικού χώρου και όχι απλά ένα δίκτυο ροών που τον διατρέχει.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Aguilera, A., 2005, "Growth in commuting distances in French polycentric metropolitan areas: Paris, Lyon and Marseille", *Urban Studies*, 42 (9), 1537-1547.
- Αράπογλου, Β., 2005, «Αστική ανάπτυξη, μετανάστευση, και κοινωνικές ανισότητες στην Αθήνα», στο Γ. Αργεΐτης (επιμ.) *Οικονομικές αλλαγές και κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι προκλήσεις στις αρχές του 21^{ου} αι.*, Αθήνα, Gutenberg.
- Βελέντζας Κ., Καλογήρου Ν., Καραγιάννη Σ., Κατσίκας Η., Παπαμίχος Ν., Χατζηπροκοπίου Μ., Χλωμούδης Ν., 1993, *Η Κατοικία στην Ελλάδα: Κρίση των σχέσεων παραγωγής*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών - Παρατηρητής.
- Bourdin, A., 2007 "Penser la ville des flux", στο A., Bourdin (ed.) *Mobilité et Ecologie Urbaine*, Paris, Descartes & Cie.
- Burgel, G., 1993, *La Ville Aujourd'hui*, Paris, Hachette/Pluriel.
- Carmichael, C.L., 1978, «Local Labour Market Analysis: its importance and a possible approach», *Geoforum* 9, 127-148.

- Cavailhès, J., Peeters, D., Sekeris, E., Thisse, J. F., 2004, “The periurban city: Why to live between the suburbs and the countryside”, *Regional Science and Urban Economics*, 34, 681-703.
- Eckardt, F., 2005, “The city and the region: introduction”, στο F. Eckardt, D. Hassenpflug (eds.) *The City and the Region*, Frankfurt am Main, Peter Lang.
- ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005 *Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων 1991-2001*.
Εφαρμογή βάσης δεδομένων και θεματικής χαρτογραφίας σε πειραματική χρήση στο ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ.
- Goodman, J., 1970 “The definition and analysis of local labour markets: some empirical problems”, *British Journal of Industrial Relations* 8, 179-196.
- Hannam K., Sheller M., Urry, J., 2006, “Editorial: mobilities, immobilities and moorings”, *Mobilities*, 1 (1), 1-22.
- Harvey, D., 2000, “Possible urban worlds”. *4th Megacities Lecture*, The Hague, 16/11/2000. Available at:
www.megacities.nl/lecture_4/possible.pdf
- Harvey, D., 1990, *The Condition of Postmodernity*, London, Blackwell.
- Kandyli G., Arapoglou, V., Maloutas, T. 2008, “Immigration and the spatial (dis)equilibrium of competitiveness – cohesion in Athens”, in P. Ache, H.T. Andersen, T. Maloutas, M. Rako, T. Tasan-Kok (eds.) *Cities Between Competitiveness and Cohesion: discourses, realities, implementation*, Dordrecht, Springer.
- Καραποστόλης, Β., 1995 *Χειροποίητη Πόλη: η Αθήνα ανάμεσα στο ναι και το όχι*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Kaufmann V., Bergman, M., Joye, D., 2004, “Motility. Mobility as capital”, *International Journal of Urban and Regional Research*, 28 (4), 745-756.
- Μαλούτας, Θ., Εμμανουήλ, Δ., Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., 2006, *Αθήνα. Κοινωνικές δομές, πρακτικές και αντιλήψεις. Νέες παράμετροι και τάσεις μεταβολής, 1980-2000*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μαλούτας, Θ., 1988, «Χωρική δομή και κοινωνική διαδικασία στην (υπ)ανάπτυξη του ελληνικού κράτους πρόνοιας», στο Θ. Μαλούτας, Δ. Οικονόμου (επιμ.) *Προβλήματα Ανάπτυξης του Κράτους στην Ελλάδα: χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εξάντας.

- Μαλούτας, Θ. (επιμ.), 2000, *Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας: Οι πόλεις*, Αθήνα-Βόλος, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Massey D., Denton, N., 1993, *American Apartheid: Segregation and the making of the underclass*, Cambridge, Harvard University Press.
- Μπαλούρδος, Δ., Μουρίκη Α., Σακελλαρόπουλος, Κ., Θεοδωρόπουλος Κ., Τσακίρης Κ., 1999, *The Prevailing Car System in the Athens Metropolitan Area*, Athens, National Centre for Social Research.
- Muniz, I., Galindo, A., 2005, "Urban form and the ecological footprint of commuting. The case of Barcelona", *Ecological Economics*, 55, 419-514.
- Οικονόμου, Δ., 1988, «Σύστημα γης και κατοικίας στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο Θ. Μαλούτας, Δ. Οικονόμου (επιμ.) *Προβλήματα Ανάπτυξης του Κράτους στην Ελλάδα: χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εξάντας.
- Οικονόμου, Δ., 2004, «Η πολεοδομική πολιτική στην Ελλάδα: δομικά χαρακτηριστικά και σημερινές τάσεις», στο Δ. Οικονόμου, Γ. Μ. Σαρηγιάννης, Κ. Σερράος (επιμ.) *Πόλη και Χώρος από τον 20^ο στον 21^ο Αιώνα*, Αθήνα, ΕΜΠ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Smart M. W., 1981, "Local Market Areas in Great Britain. Developments since 1961", *Geoforum*, 12, 301-318.
- Smart M.W., 1974, *Labour Market Areas: uses and definition*, Oxford, Pergamon Press.
- Sohn J., 2005, "Are commuting patterns a good indicator of urban spatial structure?", *Journal of Transport Geography*, 13, 306-317.
- Soja, E., 2000, *Postmetropolis: Critical studies of cities and regions*, Blackwell, Oxford-Malden.

Παράρτημα Ι: τύποι υπολογισμού των δεικτών διαχωρισμού

Δείκτης ανομοιότητας

$$DS = \frac{1}{2} \sum |M_i/M - E_i/E|$$

Δείκτης έκθεσης

$$EXP = \sum (M_i/M * E_i/\Pi_i) \text{ (έκθεση μεταναστών σε γηγενείς)}$$

ή

$$EXP = \sum (E_i/E * M_i/\Pi_i) \text{ (έκθεση γηγενών σε μετανάστες)}$$

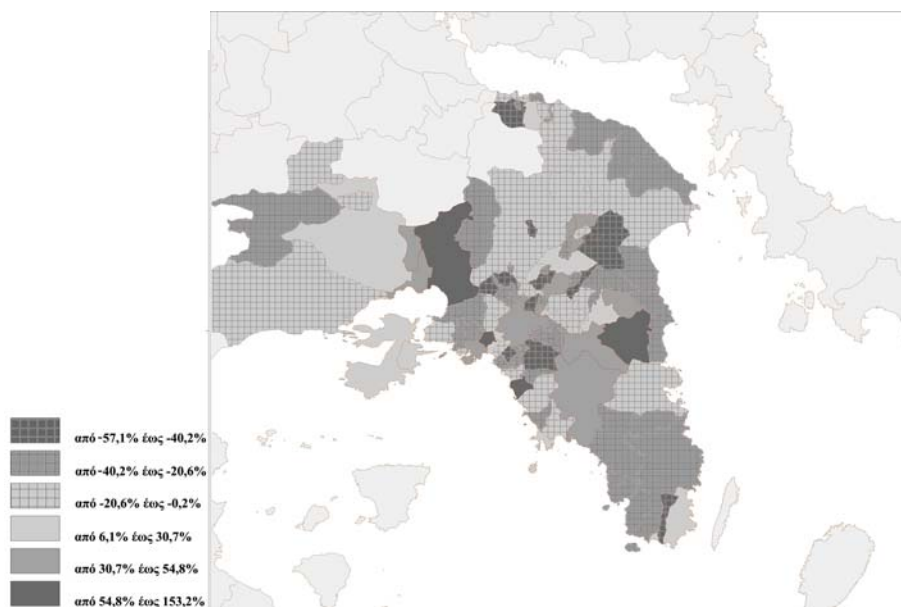
όπου:

M_i	ο πληθυσμός των μεταναστών στον Δήμο i
M	ο συνολικός πληθυσμός των μεταναστών στην περιφέρεια
E_i	ο πληθυσμός των γηγενών στον Δήμο i
E	ο συνολικός πληθυσμός των γηγενών στην περιφέρεια
Π_i	ο συνολικός πληθυσμός του Δήμου i

Παράρτημα II: Χάρτες

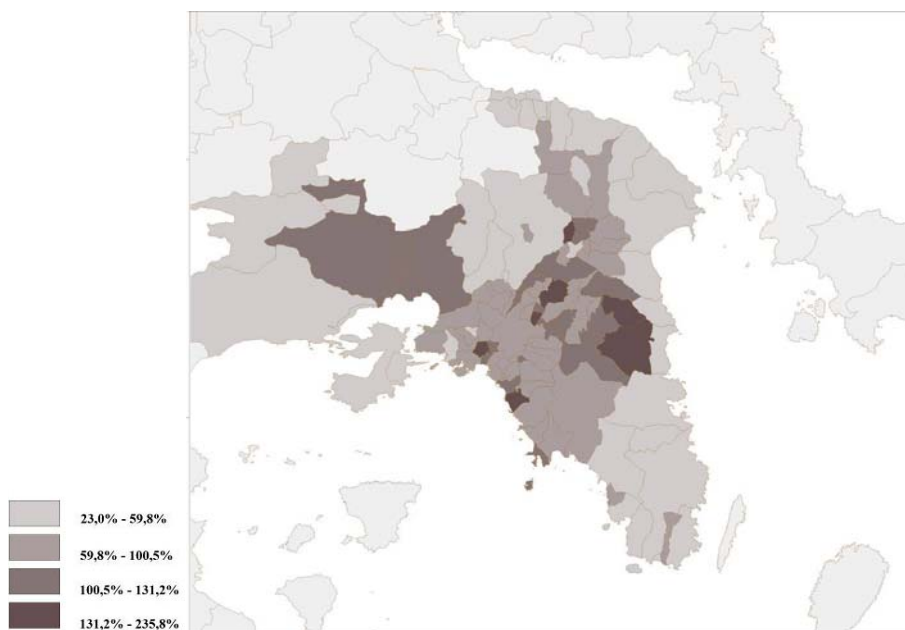
Χάρτης 1:

Ισοζύγιο μετακινήσεων για εργασία ως ποσοστό του ενεργού πληθυσμού ανά ΟΤΑ

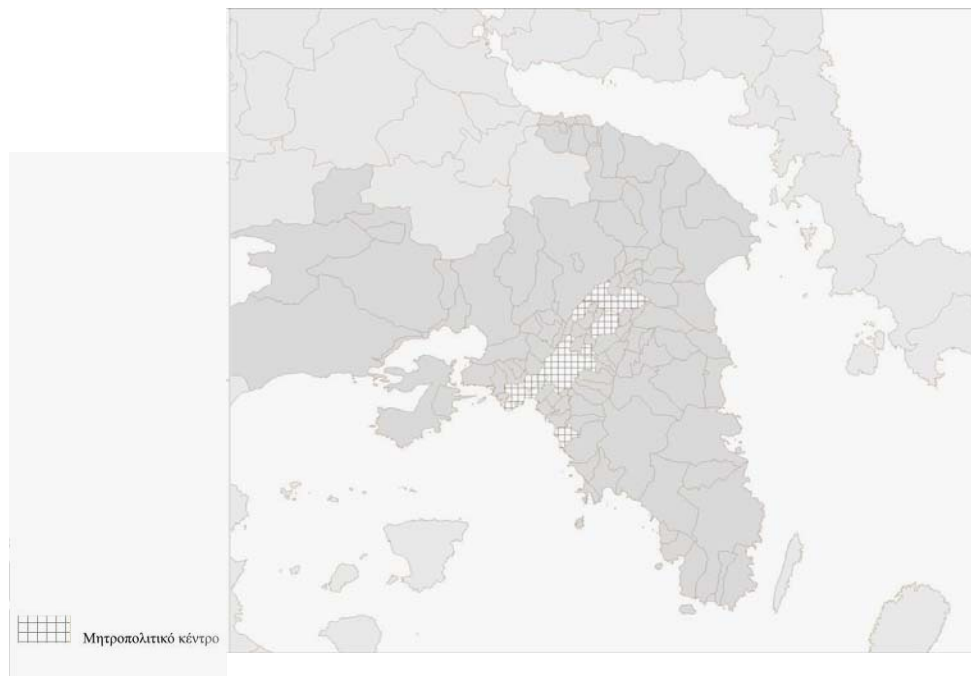

Χάρτης 2:

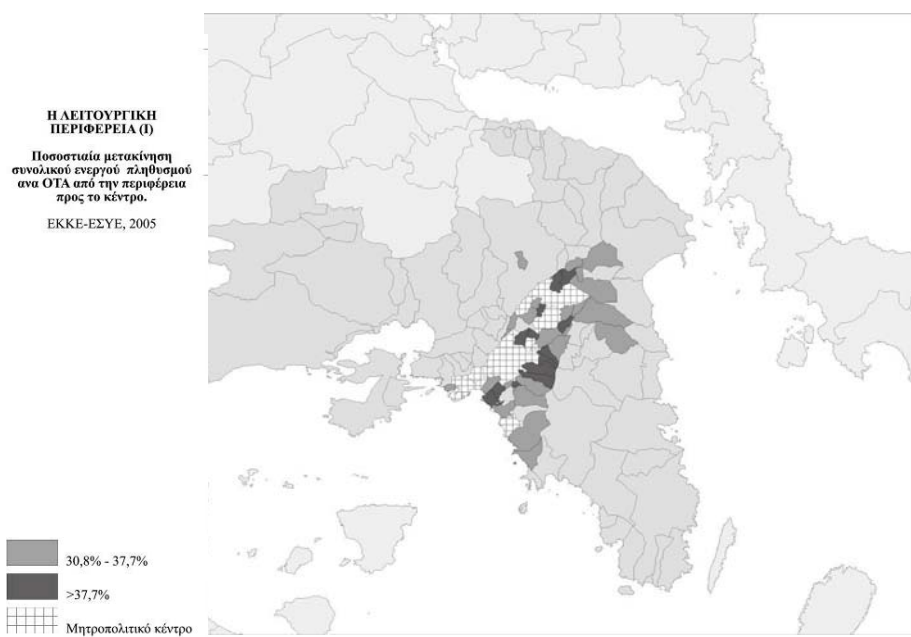
Συνολικός όγκος μετακινήσεων για εργασία ως ποσοστό του ενεργού πληθυσμού ανά ΟΤΑ

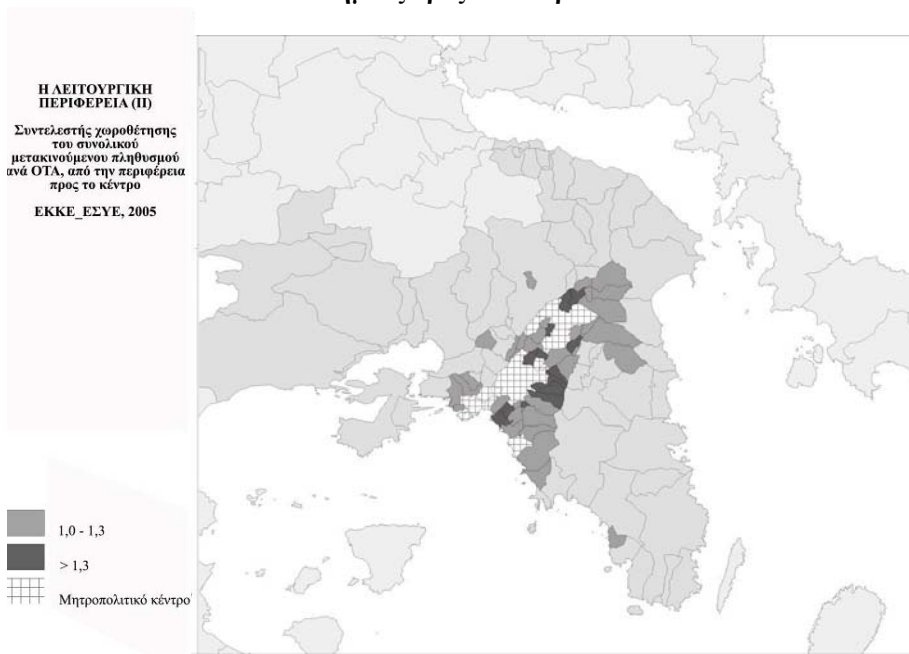
Χάρτης 3:
Το επιλεγμένο μητροπολιτικό κέντρο της περιφέρειας της Αττικής

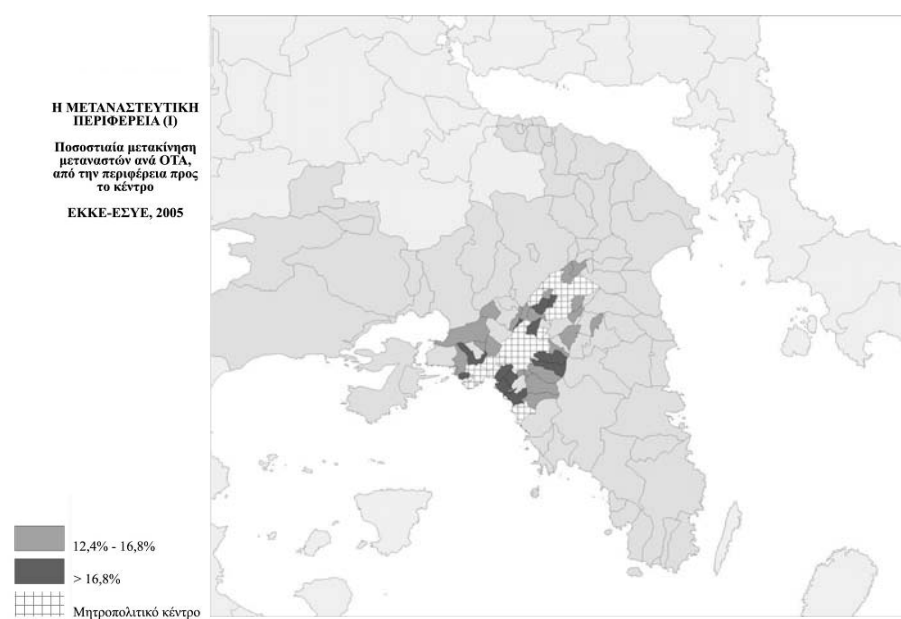
Χάρτης 4:
Ποσοστά μετακίνησης για εργασία από τους περιφερειακούς Δήμους προς το κέντρο

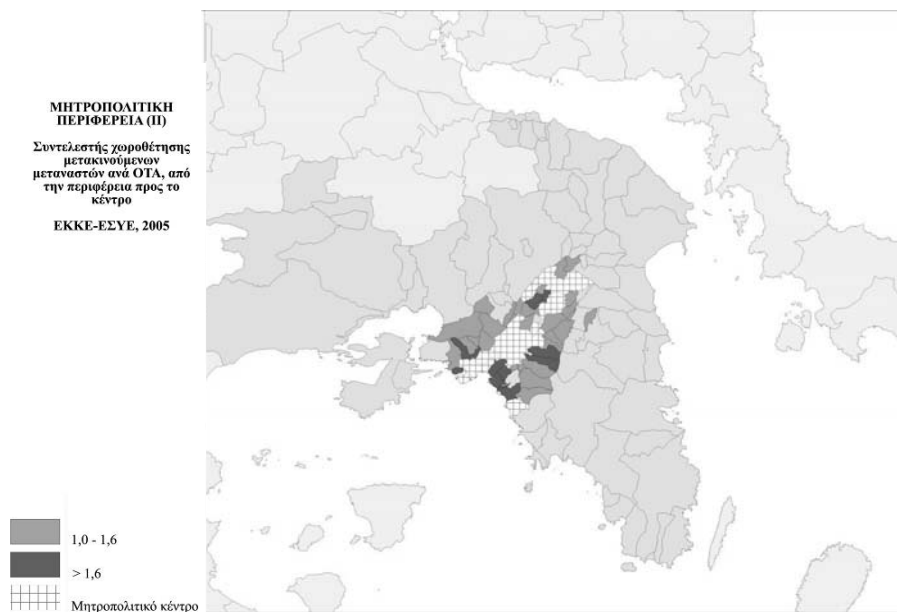
Χάρτης 5:
Συντελεστής χωροθέτησης μετακίνησης για εργασία από τους περιφερειακούς Δήμους προς το κέντρο

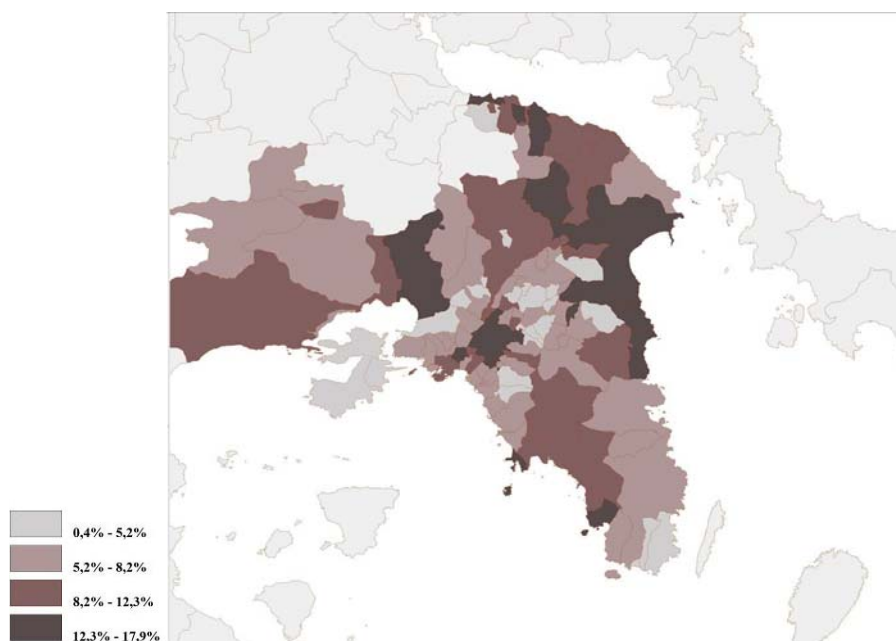
Χάρτης 6:
Ποσοστά μετακίνησης μεταναστών για εργασία από τους περιφερειακούς Δήμους προς το κέντρο

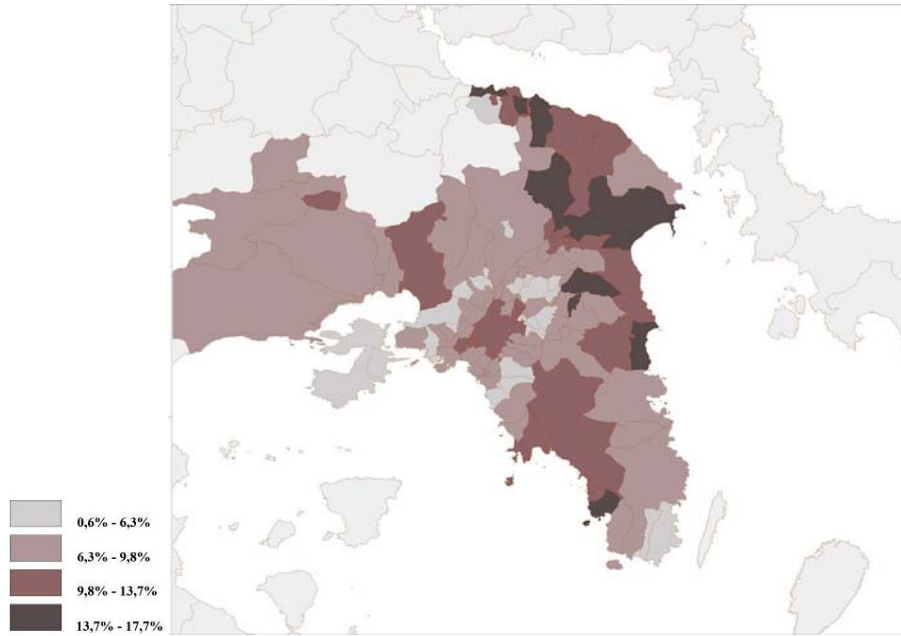
Χάρτης 7:
Συντελεστής χωροθέτησης μεταναστών μετακινούμενων για εργασία από τους περιφερειακούς Δήμους προς το κέντρο

Χάρτης 8:
Ποσοστό μεταναστών ανά ΟΤΑ ανεξαρτήτως μετακινήσεων για εργασία

Χάρτης 9:
Ποσοστό μεταναστών ανά ΟΤΑ λαμβανομένων υπόψιν των μετακινήσεων για εργασία

Πηγή χαρτών: Ελεξεργασία στοιχείων απογραφής, ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005.

Τάσεις μετατροπής της χρήσης του παράκτιου χώρου της Αττικής από δεύτερη & παραθεριστική σε κύρια κατοικία: Ποσοτικές διαστάσεις του φαινομένου και πιλοτική διερεύνηση στο Δήμο Αρτέμιδας

Παρασκευή Καμούτση, Κωνσταντίνος Γκόρτσος, Άννα Μάρκου

Εισαγωγικά

Η διερεύνηση των τάσεων μετατροπής ευρύτερων ζωνών του παράλιου χώρου της Αττικής από περιοχές Β' και παραθεριστικής κατοικίας σε περιοχές που έλκουν και την κύρια (Α') κατοικία αποτέλεσε το κεντρικό αντικείμενο ειδικής μελέτης στο πλαίσιο του προγράμματος «Τάσεις κοινωνικού μετασχηματισμού στον αστικό χώρο: κοινωνική αναπαραγωγή, κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική συνοχή στην Αθήνα του 21^{ου} αιώνα». Στόχος του υποπρογράμματος αυτού ήταν η διερεύνηση στις ευαίσθητες παράλιες ζώνες του αστικού συγκροτήματος ορισμένων βασικών διαδικασιών που αναπτύσσονται και οδηγούν σε αλλαγές της χρήσης γης και του οικιστικού και πολεοδομικού περιβάλλοντος, σε αλλαγές που επηρεάζουν σημαντικά τις ευρύτερες τάσεις οικιστικής εξέλιξης και συμπαρασύρουν κοινωνικές ανακατατάξεις.

Η πιθανή μετεξέλιξη των παραθεριστικών περιοχών της Πρωτεύουσας άπτεται των ζητημάτων που πρέπει να αναγνωρίσει και διευθετήσει η πολιτική σχεδιασμού στο βαθμό που αυτή η μετεξέλιξη επηρεάζει τις πολιτικές επεκτάσεων, χρήσεων γης, προστασίας των ευαίσθητων παράλιων ζωνών και, γενικότερα, τις πολιτικές παρεμβάσεων στην προοπτική μιας κοινωνικά και οικιστικά βιώσιμης ανάπτυξης της Πρωτεύουσας. Από την άλλη ο κοινωνικός μετασχηματισμός αυτών των περιοχών δημιουργεί νέες πραγματικότητες που πρέπει να ενταχθούν στις ρυθμιστικές και χωροταξικές παρεμβάσεις αν οι τελευταίες θέλουν να στοχεύουν σε πολλαπλούς σημαντικούς στόχους, όπως, η καλή λειτουργικότητα της πόλης, η αναβάθμιση των πολε-

οδομικών συνθηκών, η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και η οικονομία στις δημόσιες δαπάνες.

Ενώ η θεωρητική συζήτηση και οι μελέτες/έρευνες για τις εξελίξεις που αφορούν τις τάσεις προαστιοποίησης στις άμεσα γειτονικές με το πολεοδομικό συγκρότημα ζώνες (π.χ. Μεσόγεια) φαίνεται να απασχολούν όλο και περισσότερο τους φορείς σχεδιασμού, η δυναμική της εξέλιξης των περιοχών παραθεριστικής κατοικίας σε ευρύτερες παράλιες ζώνες της Αττικής δε συγκεντρώνει ανάλογη προσοχή.¹ Η μελέτη με το γενικό τίτλο «Τάσεις μετατροπής ευρύτερων ζωνών του περιαστικού παράλιου χώρου της Αττικής από Β' και παραθεριστική κατοικία σε κύρια κατοικία» επιχείρησε μια αναλυτική διερεύνηση και επεξεργασία πολλαπλών στατιστικών δεδομένων ώστε να επισημανθούν και αναδειχθούν οι διαστάσεις των δομικών αλλαγών στις παράλιες ζώνες της Αττικής. Παράλληλα, κρίθηκε σημαντικό να συμπεριληφθούν πληροφορίες σχετικά με τις υποκειμενικές επιλογές των ερωτώμενων καθώς και στοιχεία ατομικών αξιολογήσεων μέσω πιλοτικών - εν πολλοίς "ανοιχτών" - συνεντεύξεων με επιλεγμένα νοικοκυριά. Μέσα από αυτή τη διπλή προσέγγιση μας ενδιέφερε περισσότερο να επισημάνουμε από τη μιά τη ποσοτική διάσταση του φαινομένου από την άλλη να αναδείξουμε τα κύρια ζητήματα που αφορούν στις επιλογές μεταστέγασης, ώστε να προκαλέσουμε το ενδιαφέρον και την ανάγκη να μελετηθούν διεξοδικότερα ζητήματα χωρικών και κοινωνικών εξελίξεων που θεωρούμε ότι επηρεάζουν σημαντικά το μέλλον της Αθήνας.²

¹ Για μια πρόσφατη αναφορά στο θέμα βλ. Sayas, 2006. Ωστόσο η εκτίμησης αυτής της ανάλυσης ότι έχουμε πράγματι τάση μετατροπής προς κυριαρχία της Α' κατοικίας βασίζονται μόνο στις αυξήσεις του πληθυσμού στις παράκτιες περιοχές - στοιχείο που από μόνο του δεν είναι επαρκές και έγκυρο με δεδομένη τη γνωστή τάση των κατοίκων Β' κατοικίας να απογράφονται στο εξοχικό τους.

² Η επιστημονική ομάδα εργασίας που ανέλαβε τη διερεύνηση του θέματος αποτελείται από τη Φραϊή Καμούτση, Επιστημονική Υπεύθυνη του υπό-προγράμματος που κάλυψε ιδιαίτερα την επεξεργασία και ανάλυση των στατιστικών δεδομένων, την οργάνωση και διεύθυνση της έρευνας, καθώς και τη σύνταξη και επιμέλεια της έκθεσης, τον Κώστα Γκόρτσο, υπεύθυνο για τη σύνταξη του κεφαλαίου που αφορά στο θεσμικό πλαίσιο για τις περιοχές Β'/παραθεριστικής κατοικίας και τις επιπτώσεις του, την Ευδοκία Μανώλογλου, ΕΛΕ Α' βαθμίδας, υπεύθυνη για τη μεθοδολογική υποστήριξη της πιλοτικής έρευνας και την οργάνωσή της και την Άννα Μάρκου,

Από το σύνολο των ερωτημάτων που απασχόλησαν τη μελέτη θα επικεντρωθούμε σε εκείνα που αφορούν το μέγεθος των αλλαγών και τις γεωγραφικές διαφοροποιήσεις εντός των ευρύτερων παράλιων ζωνών της Αττικής. Σε ποιό βαθμό μπορούμε να ισχυριστούμε ότι έχει ξεκινήσει μια δυναμική μετατροπής περιοχών παραθερισμού σε περιοχές κύριας κατοικίας; Υπάρχουν διαφοροποιήσεις στη γεωγραφική χωροθέτηση;³ Στο παρόν άρθρο θα δώσουμε, ωστόσο, εξίσου σημαντικό βάρος στις παρατηρήσεις της πιλοτικής έρευνας. Είναι προφανές, βέβαια, ότι η από τους ερευνητές προσδιορισμένη ομάδα πληροφορητών (στη συγκεκριμένη περίπτωση 16 νοικοκυριά νεοεγκατασταθέντων στο Δήμο Αρτέμιδας) και η διενέργεια ανοιχτών συνεντεύξεων δεν στοχεύει στο να δώσει τεκμηριωμένες απαντήσεις σε ερευνητικά ερωτήματα αλλά προσφέρει πληροφορίες για τα σημαντικά ζητήματα και τους παράγοντες επιρροής που άπτονται των υποκειμενικών επιλογών και στρατηγικών στέγασης των νοικοκυριών και του πώς αυτά βιώνονται και ορίζονται από τα νοικοκυριά – υλικό ουσιώδες για το σχεδιασμό μιας πιο συστηματικής έρευνας. Ωστόσο, ακόμη και η "ανοιχτή" πιλοτική διερεύνηση κατευθύνεται αναπόφευκτα από κάποια εμπειρικά και θεωρητικά ερωτήματα. Ένα βασικό τέτοιο ερώτημα ήταν το κατά πόσο η μετατροπή των ζωνών της Β' κατοικίας σε Α' κατοικία αποτελεί την εκδήλωση μιας γενικότερης τάσης προαστιοποίησης με την έννοια ενός φαινομένου που βασίζεται σε επιλογές και προτιμήσεις των νοικοκυριών ως προς το είδος και την

υπεύθυνη για τη σύνταξη του κεφαλαίου που αφορά στις διαπιστώσεις από τα ερωτηματολόγια της πιλοτικής έρευνας. Για τη σύνταξη του ερωτηματολογίου και τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων συνεργάστηκαν όλα τα μέλη της ερευνητικής ομάδας.

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερα τον Δημήτρη Εμμανουήλ, Διευθυντή Ερευνών ΙΑΑΚ για τη σημαντική και καθ'όλα ουσιαστική υποστήριξη που παρείχε στην οργάνωση του στατιστικού υλικού στο οποίο βασίστηκε η παρούσα μελέτη, καθώς και για την εποικοδομητική συμβολή του στο διάλογο για τα ερμηνευτικά ζητήματα που ανέδειξε η έρευνα. Ευχαριστούμε, επίσης, θερμά όσους και όσες είχαν την υπομονή να συμπληρώσουν μαζί μας τα πιλοτικά ερωτηματολόγια και να μας εκφράσουν τις απόψεις τους για τα ζητήματα που συνδέονται με τη διαδικασία εγκατάστασης στη νέα τους γειτονιά και κατοικία.

³ Ορισμένα συμπληρωματικά στοιχεία που δίνουν πληροφορίες ως προς το κοινωνικό και οικιστικό χαρακτήρα των διαδικασιών μεταβολής δεν συμπεριλήφθηκαν στο παρόν άρθρο. Βλ. Καμούτση κ.ά., 2007.

ποιότητα του περιβάλλοντος της κατοικίας τους, (θετική επιλογή ενός προαστιακού περιβάλλοντος, φυγή από το περιβάλλον των κεντρικών ή υποβαθμισμένων περιοχών της πόλης). Στο ίδιο πλαίσιο προσεγγίστηκαν ως παράγοντες μετατροπής της Β' κατοικίας ή της επιλογής μεταστέγασης σε παράλιες ζώνες διάφοροι κοινωνικοί και οικονομικοί λόγοι ή περιορισμοί, όπως η αλλαγή στη θέση εργασίας σε συνδυασμό με τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας κοντά στις παράλιες ζώνες (π.χ. Αεροδρόμιο), ή ειδικοί οικονομικοί λόγοι που αναγκάζουν το νοικοκυριό να μεταστεγαστεί στη Β' κατοικία του ως πιο οικονομική λύση. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και το φαινόμενο όπου με τη συνταξιοδότηση μελών του νοικοκυριού αποφασίζεται και η μεταστέγασή του στη Β' κατοικία, ώστε να παραχωρηθεί η Α' κατοικία στα νεότερα μέλη του.⁴

Πέραν αυτών, ειδικότερα χαρακτηριστικά που επηρεάζουν την επιλογή συγκεκριμένων περιοχών του ευρύτερου παράκτιου χώρου θα διαφοροποιούν τη δυναμική μετατροπής τους σε ζώνες Α κατοικίας. Συγκεκριμένα, η προσβασιμότητα, η ποιότητα του περιβάλλοντος, η διαθέσιμη προσφορά, η πολεοδομική οργάνωση του κοινωνικού ή τεχνικού εξοπλισμού των περιοχών, ή το κόστος οικιστικής ανάπτυξης πιθανόν επηρεάζουν σημαντικά στο κατά πόσον αυτές θα έλκουν ζήτηση κύριας (Α') κατοικίας. Σχετικά με αυτό τίθεται και το γενικότερο ερώτημα κατά πόσον η συχνά προβληματική πολεοδομική και οικιστική ποιότητα των παραθεριστικών περιοχών Β' κατοικίας, σε συνδυασμό με το ισχύον θεσμικό πλαίσιο, επηρεάζει αρνητικά τη μετατροπή των περιοχών αυτών σε Α' κατοικία.

Όσον αφορά τα ποσοτικά στοιχεία στη χωροταξική κλίμακα, θα επικεντρωθούμε στην ανάλυση των τάσεων εξέλιξης του πληθυσμού την περίοδο 1990-2005 στις παράκτιες ζώνες της Αττικής και των τάσεων μεταβολής στο ρόλο και το μέγεθος του αποθέματος Β' & παρα-

⁴ Είναι φανερό ότι ένα μείζον ερώτημα είναι το κατά πόσο η αύξηση του ρόλου της κύριας κατοικίας βασίζεται στην μετατροπή των υφισταμένων Β' κατοικιών ή σε ανεξάρτητη ανάπτυξη Α' κατοικίας ή σε συνδυασμό και των δύο.

θεριστικής κατοικίας καθώς και στην εξέλιξη της νόμιμης οικοδόμησης το διάστημα 1985-2004⁵.

Θεσμικό πλαίσιο - Γενικά χαρακτηριστικά των περιοχών Β' και παραθεριστικής κατοικίας στην Αττική

Η παραθεριστική κατοικία εμφανίζεται μαζικά στα μέσα της δεκαετίας του 1960 και αναπτύσσεται βασικά σε περιοχές εκτός σχεδίου ή σε οικισμούς κάτω των 2000 κατοίκων. Σημαντική έλξη για δραστηριότητες παραθερισμού και αναψυχής ασκούν οι παράλιες περιοχές μεγάλων αστικών κέντρων και κυρίως της Αττικής. Μια σειρά διαδικασιών, όπως η σταδιακή αλλαγή προϋφιστάμενων χρήσεων στις εκτός σχεδίου περιοχές με τη διαδικασία των παράνομων κατατμήσεων σε "οικόπεδα", η δυνατότητα οικοδόμησης τους με νόμιμες και κατά κανόνα αυθαίρετες διαδικασίες⁶, σε συνδυασμό με την επικρατούσα κοινωνικοοικονομική κατάσταση της περιόδου εκείνης και κυρίως με την άποψη περί εγγυημένης και σίγουρης τοποθέτησης σε ακίνητο που υιοθετούσε μεγάλη μερίδα μεσαίων και χαμηλών στρωμάτων, τροφοδότησαν την εξάπλωση της παραθεριστικής κατοικίας στις ευαίσθητες παράλιες ζώνες της Αττικής⁷.

Κατά την περίοδο αυτή είναι ανύπαρκτη η άσκηση πολιτικής χρήσεων γης. Η απουσία πολεοδομικού σχεδιασμού, ιδιαίτερα, στην περιαστική ζώνη των μεγάλων αστικών κέντρων, όπου οι πιέσεις ήταν και εντονότερες ο άναρχος τρόπος οικοπεδοποίησης και παραγωγής της παραθεριστικής κατοικίας διαμόρφωσαν μια νέα ιδιοκτησιακή δομή όπου κυριαρχεί η μικροιδιοκτησία και ο πολυκερματισμός. Ευρύτερες περιαστικές ζώνες παραθεριστικής κατοικίας παρουσιάζουν συνεπώς προβληματική ρυμοτομία και ανεπαρκείς υποδομές.

⁵ Στατιστικά στοιχεία από τον ιστότοπο της ΕΣΥΕ και το ερευνητικό πρόγραμμα ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ "Πανόραμα Στατιστικών Στοιχείων 1991-2001".

⁶ Βλ. Γετίμης, 1989, Οικονόμου, 1988.

⁷ Για την απόδοση των αποταμιεύσεων που τοποθετούνται στην κατοικία και την γη έναντι των αποταμιεύσεων που τοποθετούνται σε τραπεζικές καταθέσεις, βλ. Αντωνοπούλου, 1991, σελ. 217-230.

Εξαίρεση στο παραπάνω μοντέλο αποτελούν περιοχές ανάπτυξης εντός των ορίων υφισταμένων οικισμών, όπου κυριαρχεί η νόμιμη οικοδόμηση, καθώς και περιοχές οικοδομικών συνεταιρισμών που εντάχθηκαν στο σχέδιο πόλης και οικοδομήθηκαν με βάσει τους όρους δόμησης που προέβλεπε η ένταξή τους. Το βασικό θεσμικό πλαίσιο που ίσχυε και ρύθμιζε ζητήματα της εκτός σχεδίου δόμησης (Π.Δ 17/7/1923) έμεινε ουσιαστικά αναξιοποίητο στο μέρος εκείνο που προέβλεπε εναλλακτικές μορφές αξιοποίησης αυτών των περιοχών, όπως π.χ εντάξεις στο σχέδιο με την προϋπόθεση παραχώρησης στο Δημόσιο έκτασης για κοινόχρηστους χώρους .

Τα γενικότερα προβλήματα που δημιούργησε το στρεβλό αυτό μοντέλο ανάπτυξης γίνεται προσπάθεια να διορθωθούν το 1983 με σειρά θεσμικών παρεμβάσεων, όπως ο Ν. 1337/83 για «Επέκταση των Πολεοδομικών σχεδίων, Οικιστική Ανάπτυξη και σχετικές ρυθμίσεις» και το Π.Δ 16.8.85 για «Πολεοδόμηση περιοχών Β΄ Κατοικίας μέσα σε ΖΟΕ και σχετικές ρυθμίσεις» όπου και δίνεται για πρώτη φορά ο ορισμός των περιοχών δεύτερης κατοικίας. Τέλος με το Π.Δ 20.8.85 «περί καθορισμού της ΖΟΕ Αττικής περιοχών Β΄ Κατοικίας» καθορίζονται οι δήμοι παραθεριστικής κατοικίας στην Αττική.⁸

Ο πολεοδομικός σχεδιασμός των περιοχών αυτών χαρακτηρίζεται από την αποδοχή της υφιστάμενης ρυμοτομικής πραγματικότητας αφού δεσμεύτηκε, σε μεγάλο βαθμό, από την προηγηθείσα νομιμοποίηση αυθαιρέτων. Η διασφάλιση του παραθεριστικού χαρακτήρα των περιοχών αυτών περιορίζεται, ουσιαστικά, στους όρους δόμησης και στις επιτρεπόμενες χρήσεις. Ο μέγιστος επιτρεπόμενος συντελεστής δόμησης καθορίζεται για τις παραθεριστικές περιοχές στο 0.4 και ο αριθμός ορόφων σε δύο, γεγονός που επιτρέπει μικρές οικοδομές που παραπέμπουν σε προαστιακού τύπου χαμηλή δόμηση. Παράλληλα, οι επιτρεπόμενες χρήσεις περιορίζουν τη συγκέντρωση ορισμένων δραστηριοτήτων (βλ. ΠΔ 23/02/87, ΦΕΚ166Δ), ώστε να προστατευτεί και εξασφαλιστεί κατά κανόνα ο παραθεριστικός χαρακτήρας των παράκτιων αυτών περιοχών. Ωστόσο ο πολεοδομικός σχεδιασμός προβλέπει τη χωροθέτηση σχολείων, ενός κοινωνικού εξοπλισμού,

⁸Γκόρτσος, 2000.

δηλαδή, που εν δυνάμει μπορεί να διευκολύνει τυχόν μετεξέλιξη των περιοχών παραθερισμού σε περιοχές κύριας κατοικίας.

Το σύνολο του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου επιχειρεί να τακτοποιήσει πολεοδομικά προβλήματα που είχαν οδηγήσει σε συνθήκες υποβάθμισης του δομημένου και φυσικού περιβάλλοντος και να συμβάλλει στη βελτίωση των πολεοδομικών και οικιστικών συνθηκών. Παράλληλα, καλείται να διασφαλίσει τον παραθεριστικό χαρακτήρα ευρύτερων ζωνών παραθερισμού και αναψυχής.

Μέχρι σήμερα η εφαρμογή του συνόλου της πολεοδομικής διαδικασίας (ένταξη στο σχέδιο, μελέτη πράξεων εφαρμογής, κύρωση πράξεων εφαρμογής) εμφανίζει σοβαρές καθυστερήσεις κυρίως στο τμήμα που αφορά στις πράξεις εφαρμογής, δηλαδή στην υλοποίηση επί του εδάφους του πολεοδομικού σχεδιασμού. Η αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας μετά την ένταξη στο σχέδιο των περιοχών δεύτερης κατοικίας, ενώ δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί στο σύνολο της η προβλεπόμενη πολεοδομική διαδικασία μαζί με τις ανεπίτρεπτες καθυστερήσεις στα έργα υποδομής είχε σαν αποτέλεσμα σε ήδη επιβαρυνμένες περιοχές να συσσωρεύονται νέα προβλήματα που η επίλυση τους γίνεται όλο και πιο δύσκολη αλλά και οικονομικά ακριβότερη.

Το μοντέλο ανάπτυξης της παραθεριστικής κατοικίας που κυριάρχησε σε ευρύτερες ζώνες του περιαστικού παράκτιου χώρου της Αττικής είναι αυτό της *ανοργάνωτης συνεχούς και εκτατικής εξάπλωσης* με κυρίαρχη χρήση αυτή της Β' εξοχικής κατοικίας των νοικοκυριών του ευρύτερου πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας.⁹ Η εκτατική και άναρχη ανάπτυξη των περιοχών αυτών σε συνδυασμό με το μέγεθος της έκτασης οδήγησε, σταδιακά, στην αστικοποίηση ιδιαίτερα εκτεταμένων εκτάσεων και σε μια γενικότερη υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος. Για τα προβλήματα αυτά και τη δυναμική ανάπτυξης των παράκτιων ζωνών μπορούν να σημειωθούν τα εξής:

⁹ Για τα χαρακτηριστικά και τους τύπους της ανάπτυξης των περιοχών Β' & παραθεριστικής κατοικίας βλ. ΕΚΚΕ-ΕΜΠ, 1999, Gortsos et al., 2000. Για τις επεκτάσεις του σχεδίου πόλης στις παράκτιες ζώνες της Αττικής τη τελευταία εικοσαετία βλ. Εμμανουήλ, κ.ά., 2006. Για το θεσμικό πλαίσιο ανάπτυξης των περιοχών Β' κατοικίας βλ. Καμούτση κ.ά., 2007, κεφ. 2.

- Εκτός από τη σημαντική επιβάρυνση του φυσικού υποδοχέα και των ακτών ή την αλλοίωση και αλλαγή των χρήσεων γης (γεωργία, δάση), έχουμε να καταγράψουμε σοβαρά προβλήματα ρυμοτομίας, ελλείψεις σε υποδομές και υπηρεσίες, καθώς και δημιουργία οικιστικών αναπτύξεων με μια μακροπρόθεσμη προοπτική συνθηκών υψηλής πυκνότητας.
- Αντιμετωπίζουμε, δηλαδή, μια συστηματική υποβάθμιση, συχνά μη αναστρέψιμη, του φυσικού και πολεοδομικού περιβάλλοντος και κατά συνέπεια υποβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης των παραθεριστών και επισκεπτών.
- Σ' αυτές τις συνθήκες έχει εγκλωβιστεί ένα σημαντικό τμήμα χαμηλών και μικρομεσαίων στρωμάτων της πόλης που ενεπλάκησαν στο κυρίαρχο μοντέλο παραγωγής Παραθεριστικής κατοικίας με τη χρήση της, κυρίως, ως δεύτερης Κατοικίας.
- Ένα πρόσθετο σοβαρό ζήτημα που ανακύπτει είναι ότι η πρακτική αυτή δημιουργεί σοβαρά προβλήματα για την πολιτική επέκτασης των μεγάλων αστικών κέντρων όπως η Αθήνα. Πρώτον, γιατί δημιουργείται μια *de facto* χωροταξική δομή περιαστικής επέκτασης που πιθανόν συγκρούεται με μια ορθολογική κατανομή της οικιστικής και πολεοδομικής ανάπτυξης και των λειτουργιών της πόλης. Δεύτερον, δημιουργείται μια *de facto* απρογραμματίστη επέκταση για Α' κατοικία των κατοίκων της πόλης με την έννοια ότι προσδιορίζει τους χώρους επέκτασης και προαστειοποίησης με «τυχαίο» τρόπο στο βαθμό που δεν έχει προηγηθεί ο σωστός σχεδιασμός και σωστότερες εναλλακτικές διαδικασίες ανάπτυξης.

Οι ζώνες παραθεριστικής κατοικίας στην Αττική

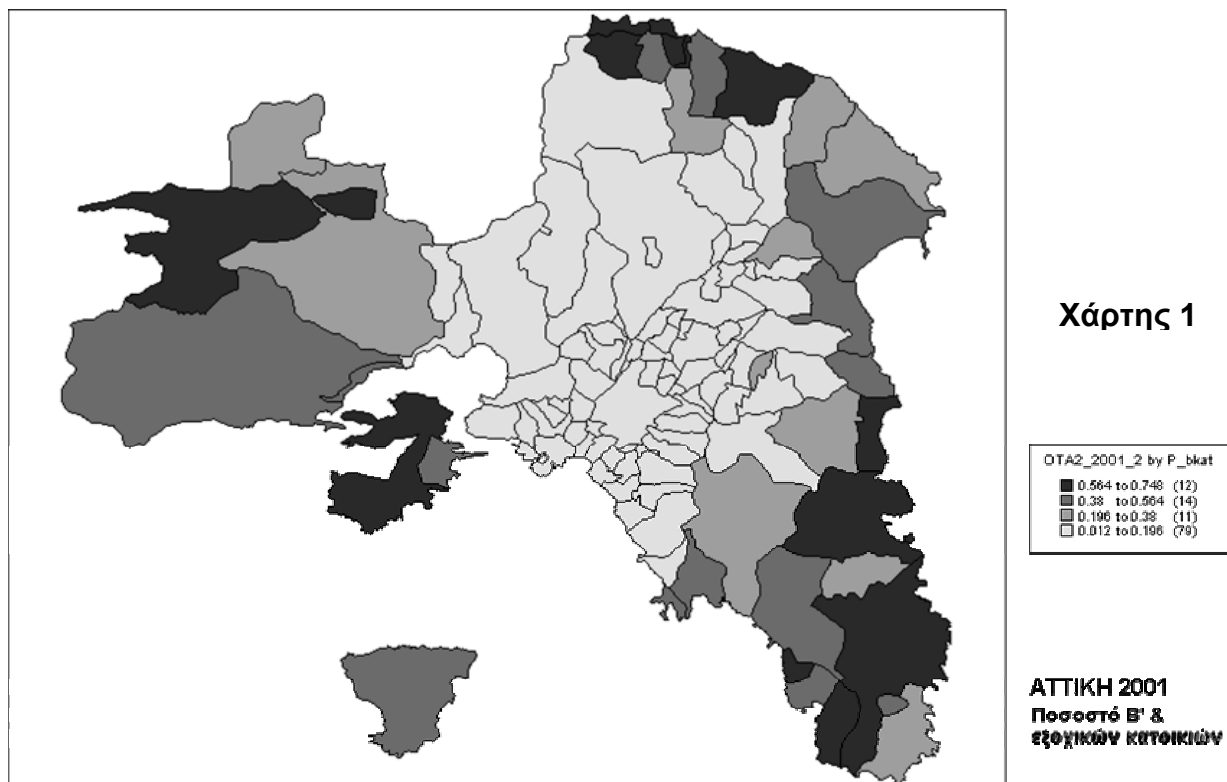
Σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία της ΕΣΥΕ και συγκεκριμένα από τους Οικογενειακούς Προϋπολογισμούς του 2004/05, το ποσοστό των νοικοκυριών της χώρας που διαθέτουν εξοχική κατοικία αυξήθηκε σημαντικά, από 14,5% (ΕΟΠ 1998/99) σε 18,3% (ΕΟΠ 2004/05). Η Αττική συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό (ανά νομό) εξοχικών

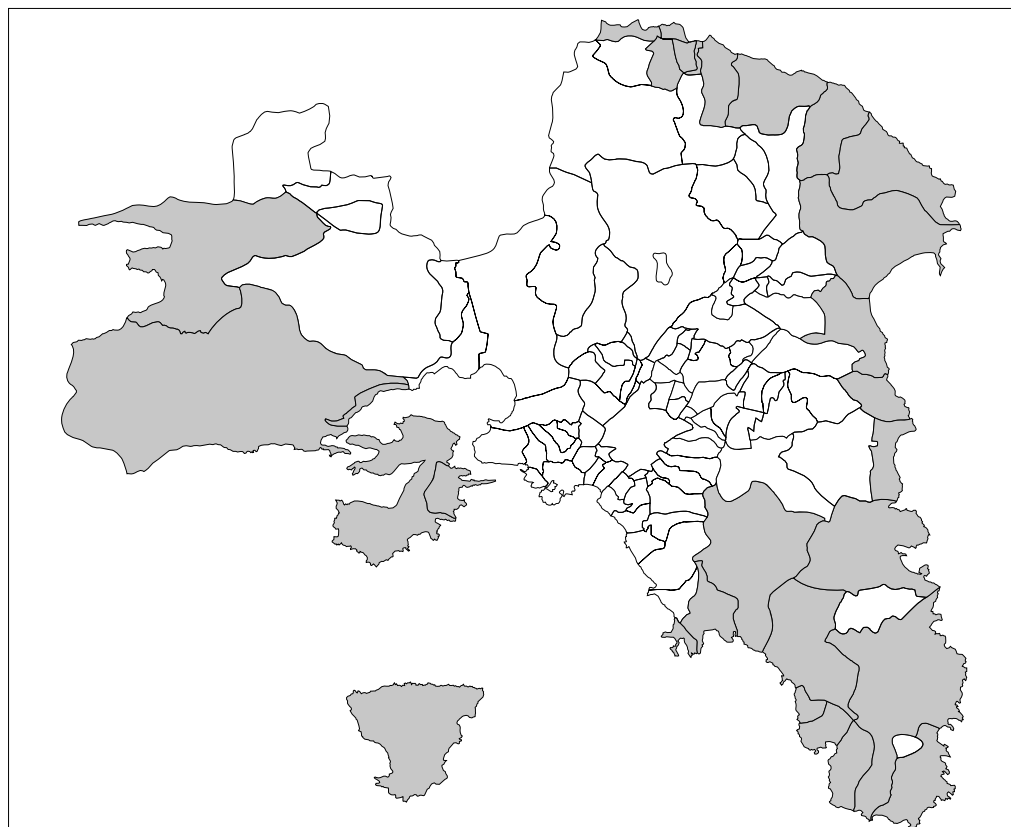
κατοικιών στο σύνολο του αριθμού των εξοχικών κατοικιών στη χώρα (20%).¹⁰

Ο Χάρτης 1 στην επόμενη σελίδα δείχνει το ποσοστό Β' & εξοχικών κατοικιών στους ΟΤΑ της Αττικής (Απογραφή 2001). Παρατηρούμε τη συγκέντρωση υψηλών ποσοστών εξοχικών-κενών κατοικιών στο σύνολο των κατοικιών, τόσο στις νότιες (Σαρωνίδα - Π. Φώκαια), όσο και τις ανατολικές παράλιες ζώνες της Αττικής (Κερατέα, Μαρκόπουλο-Λούτσα). Σημαντική συγκέντρωση παρατηρούμε και στις ακτές του Ν. Ευβοϊκού (ΒΑ Αττική). Στη Δυτική Αττική ξεχωρίζουν τα Βίλια. Η Σαλαμίνα και η Αίγινα, τέλος, συγκεντρώνουν ομοίως υψηλά ποσοστά εξοχικών κατοικιών. Γενικά, η Β' κατοικία συγκεντρώνεται ουσιαστικά αποκλειστικά στους παράλιους ΟΤΑ.

Ο Χάρτης 2 δείχνει τους παράλιους ΟΤΑ με σημαντικό τομέα Β' κατοικίας που αποτελούν και το αντικείμενο αυτής της ανάλυσης. Στην ουσία πρόκειται για ΟΤΑ που δεν ανήκουν στο Πολεοδομικό Συγκρότημα της Πρωτεύουσας και δεν ανήκουν στους μεσόγειους εκτός ΠΣΠ (προαστιακούς) Δήμους. Ως παράλιοι Δήμοι είναι περιοχές έλξης παραθερισμού και επομένως περιοχές ανάπτυξης παραθεριστικής κατοικίας, όπως έδειξε και ο προηγούμενος χάρτης. Μοναδική εξαίρεση σε αυτό αποτελούν οι βιομηχανικοί δήμοι του Ασπρόπυργου και της Ελευσίνας.

¹⁰ Ωστόσο, η χρήση αυτών των εξοχικών κατοικιών διαφέρει στην περίπτωση της Αττικής από αυτές στη χώρα λόγω της διαφορετικής λειτουργίας και χωροθέτησης των καταλυμάτων για τη χρήση των διακοπών και τη χρήση Β' κατοικίας. Όσον αφορά τις διακοπές, η φιλοξενία σε συγγενείς και φίλους αποτελεί το κύριο είδος καταλύματος, κατά τις διακοπές, με ποσοστό 34.1% επί του συνόλου των νοικοκυριών που πήγαν διακοπές τριών, τουλάχιστον, διανυκτερεύσεων και ακολουθούν η εξοχική κατοικία (25,3%), το ξενοδοχείο (22,7%), η πανσιόν, τα ενοικιαζόμενα δωμάτια (14.3%), η κατασκήνωση και το τροχόσπιτο (2,2%), η ενοικιαζόμενη κατοικία (0,7%), άλλο είδος (0,7%). Από τα στοιχεία είναι φανερό ότι η εξοχική κατοικία και οι διακοπές ταυτίζονται σε μικρό μόνο βαθμό και αυτό ισχύει ακόμη πιο πολύ όταν περιοριστούμε στις εξοχικές κατοικίες στις περιφερειακές ζώνες των μεγάλων αστικών κέντρων που λειτουργούν κυρίως ως Β' κατοικία ("κατοικίες του Σαββατοκύριακου"). Ωστόσο, τα στατιστικά στοιχεία χρησιμοποιούν το γενικό όρο "εξοχική ή δευτερεύουσα κατοικία" για όλες τις περιπτώσεις και αναγκαστικά θα χρησιμοποιηθεί στα επόμενα ο εξίσου γενικός όρος " Β' & παραθεριστικές/εξοχικές κατοικίες".

Χάρτης 2

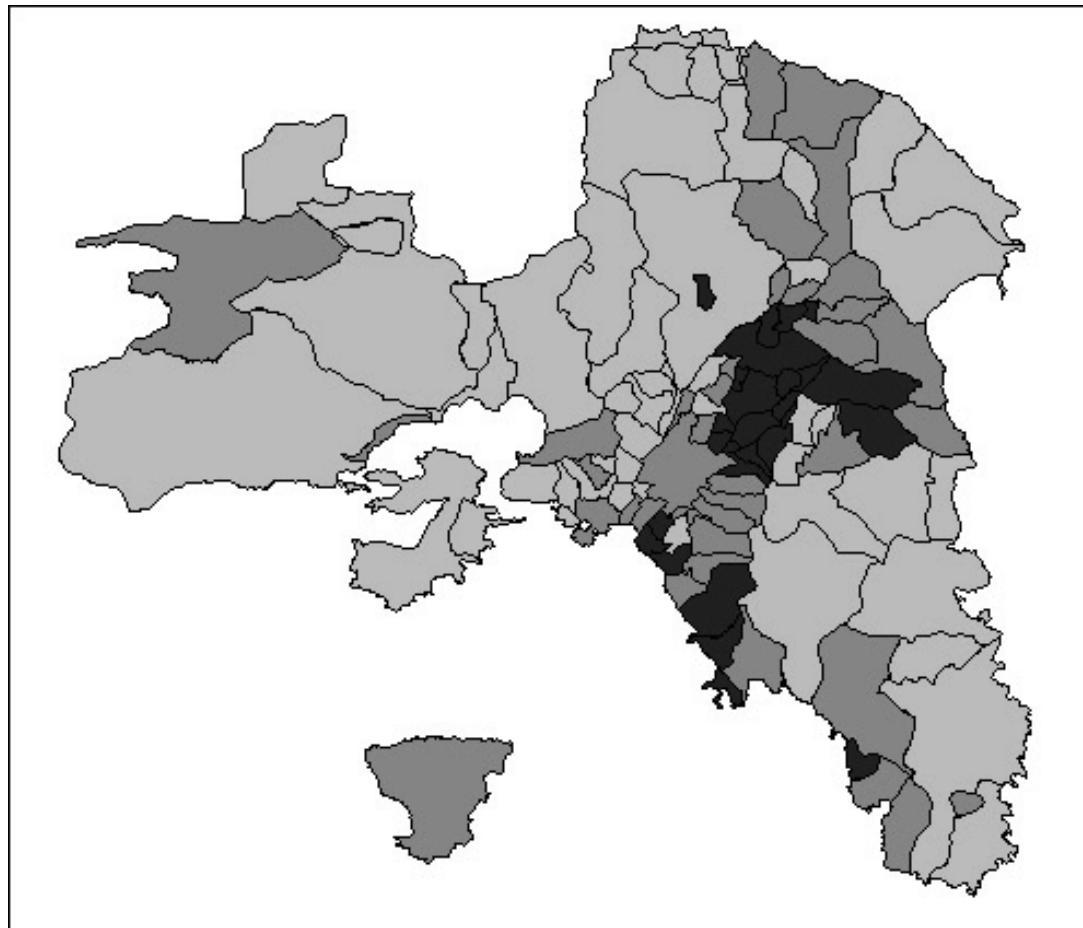
ΑΤΤΙΚΗ 2001

Παράλιοι ΟΤΑ
με σημαντικό
τομέα Β' Κατοικίας

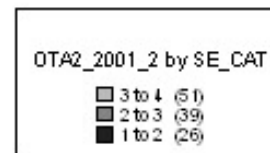
Είναι γνωστά τα προβλήματα των δεκαετών απογραφών στην Ελλάδα, όπου οι απλώς απογραφόμενοι στην τοπική κοινότητα συνιστούν τον "πραγματικό πληθυσμό" κατά ΕΣΥΕ, ενώ εάν δηλώσουν ότι εκεί είναι η κύρια και μόνιμη κατοικία τους - όπως συχνότατα γίνεται σε αντίθεση με την πραγματικότητα - διαμορφώνουν "μόνιμο πληθυσμό". Βεβαίως, σε όλες τις περιοχές Β' & εξοχικής κατοικίας υπάρχει και "κανονικός" τοπικός μόνιμος πληθυσμός.¹¹ Συνεπώς, η χρήση στατιστικών κοινωνικών στοιχείων για αυτές τις περιοχές εν μέρει δείχνει το προφίλ των "κανονικών" κατοίκων και εν μέρει αυτό των "επισκεπτών" - η τελική σύνθεση εξαρτάται από το ρόλο κάθε ομάδας και πως αυτός έχει εκφραστεί στη Απογραφή. Αυτό είναι ένα βασικό πρόβλημα για την παρούσα ανάλυση.

Ο Χάρτης 3 δείχνει την κοινωνικοοικονομική κατάταξη των ΟΤΑ της Αττικής ανάλογα με το μέσο όρο δύο δεικτών που βασίζονται την επαγγελματική φυσιγνωμία των νοικοκυριών των ΟΤΑ. Ο πρώτος δείκτης βασίζεται στο ποσοστό των «ανωτέρων» επαγγελματικών κατηγοριών (Διευθυντές κλπ. και Ελευθέρια Επαγγέλματα) και οι ΟΤΑ κατατάσσονται ιεραρχικά με βάση αυτό το ποσοστό, ενώ ο δεύτερος δείκτης βασίζεται στο ποσοστό των «κατωτέρων» επαγγελματικών κατηγοριών (Τεχνίτες & Εργάτες) και οι ΟΤΑ κατατάσσονται ιεραρχικά αντιστρόφως (π.χ πρώτοι οι ΟΤΑ με το χαμηλότερο ποσοστό των εργατών). Ο μέσος όρος αυτών των δεικτών μας δίνει ένα σύνθετο δείκτη για την κοινωνικοοικονομική κατάταξη των ΟΤΑ. Συγκέντρωση, δηλαδή, υψηλών επαγγελματικών κατηγοριών και απουσία χαμηλών ομαδοποιούν τους ΟΤΑ όπου συγκεντρώνονται ανώτερα επαγγελματικά στρώματα, ενώ αντίθετα, συγκέντρωση χαμηλών επαγγελματικών κατηγοριών και ασθενή παρουσία ανωτέρων, ομαδοποιεί ΟΤΑ με χαμηλότερη κοινωνικοοικονομική φυσιγνωμία. Ο μεταξύ χώρος διαμορφώνει μια ευρεία κατηγορία ΟΤΑ μεσαίου κοινωνικοοικονομικού προφίλ.

¹¹ Δεδομένου ότι για πολλούς χρήστες Β' & εξοχικής κατοικίας η διαμονή μπορεί να καλύψει σημαντικό μέρος του έτους, είναι συχνά δύσκολη η σαφής διάκριση μεταξύ "πραγματικού" κάτοικου και "επισκέπτη". Από πολλές απόψεις επιπλέον δεν είναι και ιδιαίτερα παραγωγική: η υπερβολική έμφαση στους "αυθεντικούς" κατοίκους υποτιμά τη κοινωνική και οικονομική σημασία της "οίκησης μερικού χρόνου" που χαρακτηρίζει πολλούς οικισμούς στην Ελλάδα.

Χάρτης 3

ΑΤΤΙΚΗ 2001

**Κοινωνικο-οικονομική
κατάταξη ΟΤΑ**

- 1 – Συγκέντρωση
ανώτερων στρωμάτων**
- 2 - Συγκέντρωση
μεσίων στρωμάτων**
- 3 - Συγκέντρωση
χαμηλών στρωμάτων**

Όπως φαίνεται στο Χάρτη 3, διαφοροποιούνται με αυτό τον απλό δείκτη οι γνωστές μεγάλες κοινωνικές ζώνες του Πολεοδομικού Συγκροτήματος και των άμεσα γειτονικών προαστίων. Διαφοροποιούνται, ωστόσο, ρεαλιστικά και οι περιιαστικές παράλιες ζώνες.

Οι τάσεις ανάπτυξης και μεταβολής 1991-2001: Β' κατοικίες, οικοδόμηση, πληθυσμός

Για να ανιχνεύσουμε τη δυναμική των αλλαγών στον παράκτιο χώρο της Αττικής και να επαληθεύσουμε ή μη την υπόθεσή μας, ότι υπάρχει μια τάση μετεξέλιξης του χώρου αυτού από χώρο κυριαρχίας της Παραθεριστικής κατοικίας σε χώρο που έλκει πλέον σε σημαντικό βαθμό και κύρια κατοικία, αναλύσαμε μια σειρά στατιστικών δεδομένων που συνοπτικά αφορούσαν τα πληθυσμιακά στοιχεία και τη διαχρονική τους εξέλιξη, τη μεταβολή και το ρόλο της Β κατοικίας διαχρονικά και τις τάσεις της δόμησης κατοικιών. Πιο συγκεκριμένα χρησιμοποιήθηκαν τα ακόλουθα στοιχεία:

- Στοιχεία Κατοικίας -Μεταβολή του ρόλου και αριθμού Β' Κατοικιών 1991-2001
- Στοιχεία εξέλιξης πληθυσμού 1991-2001,
- Νόμιμη Οικοδόμηση 1985-2004

Η διερεύνηση των στατιστικών δεδομένων έγινε σε μια σειρά γεωγραφικά επίπεδα:

Α) Σε επίπεδο Παράλιων ΟΤΑ (βλ. Χάρτη 2)

Πιο ειδικά, το σύνολο των Παράλιων ΟΤΑ κατηγοριοποιήθηκε σε **επτά** παράλιες ζώνες 1-7 με απλά γεωγραφικά κριτήρια:

Ζώνη 1: Δυτική Αττική: Βίλλια-Μέγαρα-Ν. Πέραμος

Ζώνη 2: Αίγινα

Ζώνη 3: Σαλαμίνα

Ζώνη 4: Νότια Αττική: Καλύβια-Σαρωνίδα-Ανάβυσσος-Π.Φώκαια

Ζώνη 5: ΑΝ. Αττική: Κερατέα Λαύριο

Ζώνη 6: ΒΑΝ. Αττική: Μαρκόπουλο-Λούτσα-Ραφήνα-Ν.Μάκρη-Μαραθώνας και

Ζώνη 7: Ν. Ευβοϊκός: Γραμματικό-Βαρνάβας-Κάλαμος-Μαρκόπουλο Ωρωπού-Ν.Παλάτια-Σκάλα Ωρωπού-Ωρωπός

B) Σε επίπεδο Αμιγώς Παράλιων οικισμών (ΠΑΡΑΛΙΕΣ 2)

Στην προκειμένη περίπτωση προσδιορίσαμε ως αμιγώς παράλιους ΟΤΑ ή τμήματα ΟΤΑ (ΠΑΡΑΛ.2) τους Δήμους των οποίων οι οικισμοί είναι κατά κανόνα παράλιοι και παραθεριστικής, κυρίως, χρήσης. Από το σύνολο των παράλιων δήμων και κοινοτήτων: αφαιρέθηκαν, για αυτό το λόγο, ορισμένοι παλαιοί μεσόγειοι οικισμοί: Βαρνάβας, Βίλια, Γραμματικό, Κερατέα, Καρελλάς, Κορωπί, Λαύριο, Μαραθόνας, Μαρκόπουλο, Μέγαρο.

Ρόλος και μεταβολή της Β' & εξοχικής κατοικίας στους Παράλιους ΟΤΑ

Σε όλες τις δεκαετίες απογραφές μετά το 1961, η ΕΣΥΕ καταγράφει τις κενές κατοικίες ως σύνολο και ανεξάρτητα από τη χρήση τους. Ως αποτέλεσμα, οι γεωγραφικές εκτιμήσεις του αριθμού των εξοχικών κατοικιών έπρεπε να βασιστούν σε έμμεσους υπολογισμούς στη βάση του αριθμού των κενών κατοικιών. Δεδομένου ότι σημαντικός αριθμός κενών μονάδων μπορεί να είναι είτε εγκαταλειμμένες (λ.χ. στις ορεινές ζώνες), είτε να προορίζονται για ενοικίαση ή πώληση, οι υπολογισμοί αυτοί ήταν αρκετά επισφαλείς. Από το 2001, ωστόσο, η ΕΣΥΕ καταγράφει και τη συγκεκριμένη χρήση/προορισμό των κενών κατοικιών και συνεπώς γνωρίζουμε τόσο πόσες είναι οι Β'/εξοχικές μονάδες όσο και τη σύνθεση των άλλων κενών κατοικιών. Στην περίπτωση της Αττικής αυτές προορίζονται, κυρίως, για ενοικίαση και πώληση και συνήθως – σύμφωνα με τις διαπιστώσεις των οικονομικών μελετών της αγοράς κατοικίας – αντιπροσωπεύουν ένα περίπου σταθερό ποσοστό του συνολικού αποθέματος κατοικιών.

Με βάση αυτή τη χονδρική αλλά ρεαλιστική υπόθεση μπορέσαμε να υπολογίσουμε αυτές τις κατοικίες για ενοικίαση και πώληση για τους ΟΤΑ το 1991. Με αυτό τον τρόπο, με αφαίρεση από το σύνολο των κενών κατοικιών, είχαμε έτσι μια καλή εκτίμηση των Β' & εξοχικών κατοικιών του 1991 και τις δυναμικές τάσεις 1991-2001. Αυτές οι

τάσεις φαίνονται στον **Πίνακα 1** και τον **Πίνακα 1α**. Η υπόθεση μας, βεβαίως, είναι ότι η μεταβολή της συμμετοχής των Β κατοικιών στο σύνολο των κατοικιών ανά ΟΤΑ μας δείχνει μια τάση αλλαγής προς όφελος ή μη της Α κατοικίας.

Συγκρίνοντας τα μεγέθη του 1991 με αυτά του 2001 στον Πίνακα 1α και εφαρμόζοντας κάποια απλά ποσοτικά κριτήρια κατάταξης μπορούμε να διακρίνουμε τους παράλιους ΟΤΑ ως εξής: όταν το ποσοστό της Β κατοικίας στο σύνολο των κατοικιών μειώνεται μεταξύ 1991-2001 και παράλληλα η ποσοστιαία μεταβολή της Β κατοικίας μεταξύ 1991 και 2001 ((κενές Β 2001-κενές Β 1991)/κενές Β 1991) είναι σχετικά χαμηλή – μικρότερη ή ίση του 15% - μπορούμε να υποθέσουμε ότι στους ΟΤΑ αυτούς υποχωρεί η Β' κατοικία προς όφελος της Α'. Όταν μειώνεται η ποσοστιαία συμμετοχή της Β' κατοικίας αλλά έχουμε παράλληλα σημαντική απόλυτη μεταβολή στο διάστημα 1991-2001(>15%) ή, αντίστροφα, έχουμε μόνο μικρή μεταβολή (= <15%) χωρίς όμως μείωση του ποσοστού της Β' κατοικίας στο σύνολο των κατοικιών μεταξύ 1991 και 2001, θεωρούμε ότι διαμορφώνεται μια δυναμική διαφορετική όπου συνυπάρχει η Β' και η Α' κατοικία.

Συμπερασματικά, τα στοιχεία της μεταβολής της Β κατοικίας 1991-2001 μας δείχνουν ορισμένους ΟΤΑ με δυναμική μετεξέλιξης σε ΟΤΑ Α' κατοικίας (**Τύπος "B2A"**) και ορισμένους ΟΤΑ στους οποίους εξακολουθεί η Β κατοικία να παίζει σημαντικό ρόλο και όπου παράλληλα καταγράφεται και μία δυναμική συγκέντρωσης Α' κατοικίας (**Τύπος "B+A"**). Οι δύο αυτοί τύποι σημειώνονται στον Πίνακα 1Α. Στο τύπο **B2A** ανήκουν 7 από το σύνολο των 25 παραλίων ΟΤΑ (28%) ενώ στο τύπο **B+A** ανήκουν 5 από τους 25 (20%). Στους δύο αυτούς τύπους αναλογεί το 37.8% και 15.5% αντίστοιχα από το συνολικό απόθεμα κατοικιών στους παράλιους ΟΤΑ – ήτοι λίγο παραπάνω από το μισό (53.3%). Αντίστοιχο μερίδιο έχουν (53.5%) και στις Β' & παραθεριστικές κατοικίες. Συνεπώς, χονδρικά το 2001 – στη βάση αυτών των κριτηρίων τουλάχιστον – λίγο περισσότερες από τις μισές ζώνες Β' παραθεριστικής κατοικίας είχαν ήδη σαφώς προχωρήσει σε μια διαδικασία μετασχηματισμού προς μικτές ζώνες ή – μακροπροθέσμως – ζώνες με κυριαρχία Α' κατοικίας. Ωστόσο, αυτή η δεύτερη περίπτωση

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΠΑΡΑΛΙΟΙ ΟΤΑ - ΡΟΛΟΣ & ΜΕΤΑΒΟΛΗ Β' ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ 1991-2001

ZONE	ΟΤΑ1991	1991					2001				
		ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ	ΝΟΙΚΟΚ	ΚΕΝΕΣ	ΚΕΝΕΣ Β	Β'/ΚΑΤΟΙΚ	ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ	ΚΕΝΕΣ	ΚΕΝΕΣ Β	ΜΗ-Β/Σ.ΚΑΤ	Β'/Σ.ΚΑΤ.
1	ΒΙΛΙΩΝ	3283	1069	2214	2003	61.0%	3879	3140	2891	0.064	74.5%
1	ΜΕΓΑΡΑ	12968	7399	5569	4114	31.7%	15149	7544	5844	0.112	38.6%
1	Ν. ΠΕΡΑΜΟΣ	4096	2059	2037	1628	39.7%	4465	2313	1867	0.100	41.8%
2	ΑΜΠΕΛΑΚΙΑ ΣΑΛ.	5032	2130	2902	2403	47.8%	5818	3548	2971	0.099	51.1%
2	ΣΑΛΑΜΙΝΑ	25090	7994	17096	14802	59.0%	28480	19320	16716	0.091	58.7%
3	ΑΙΓΙΝΗΣ	9883	3967	5916	4763	48.2%	12222	7851	6425	0.117	52.6%
4	ΑΝΑΒΥΣΣΟΣ	3530	1160	2370	1898	53.8%	4898	2903	2248	0.134	45.9%
4	ΚΑΛΥΒΙΑ ΘΟΡΙΚΟΥ	7344	2415	4929	4218	57.4%	8320	5299	4494	0.097	54.0%
4	ΚΡΩΠΙΑΣ	10484	4934	5550	4222	40.3%	12773	5788	4170	0.127	32.6%
4	Π. ΦΩΚΕΑ	2391	609	1782	1459	61.0%	2927	2082	1686	0.135	57.6%
4	ΣΑΡΩΝΙΔΑ	2933	532	2401	2025	69.0%	3735	3193	2714	0.128	72.7%
5	ΚΕΡΑΤΕΑ	9144	3001	6143	5363	58.7%	11876	8334	7321	0.085	61.6%
5	ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗΣ	5200	3118	2082	1077	20.7%	6977	3664	2316	0.193	33.2%
6	ΑΡΤΕΜΙΔΑ (ΛΟΥΤΣΑ)	14660	3060	11600	10130	69.1%	17243	12524	10795	0.100	62.6%
6	ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ	4814	3535	1279	694	14.4%	5989	3701	2973	0.122	49.6%
6	ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟ ΜΕΣ.	12044	3055	8989	8026	66.6%	15313	11071	9847	0.080	64.3%
6	Ν. ΜΑΚΡΗ	10212	3885	6327	5122	50.2%	11586	7777	6410	0.118	55.3%
6	ΡΑΦΗΝΑ	8059	2688	5371	4803	59.6%	8881	5458	4832	0.070	54.4%
7	ΒΑΡΝΑΒΑΣ	793	397	396	269	33.9%	1068	531	360	0.160	33.7%
7	ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟ	770	440	330	209	27.1%	795	315	190	0.157	23.9%
7	ΚΑΛΑΜΟΣ	5112	1016	4096	3219	63.0%	8405	6984	5542	0.172	65.9%
7	ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟ ΩΡΟΠΟΥ	3070	668	2402	1806	58.8%	4101	2954	2158	0.194	52.6%
7	Ν.ΠΑΛΑΤΙΑ	3068	955	2113	1794	58.5%	3834	2713	2314	0.104	60.4%
7	ΣΚΑΛΑ ΩΡΟΠΟΥ	4761	974	3787	3305	69.4%	5180	4173	3649	0.101	70.4%
7	ΩΡΩΠΟΣ	858	271	587	460	53.6%	1011	659	509	0.148	50.3%
	ΣΥΝΟΛΟ	169599	61331	108268	89566	52.8%	204925	133839	111242	0.110	54.3%
8	ΒΑΡΗ	7080	2240	4840	3849	54.4%	7991	4579	3460	0.140	43.3%
8	ΒΟΥΛΙΑΓΜΕΝΗ	3468	1106	2362	1801	51.9%	3979	2379	1735	0.162	43.6%

ΠΙΝΑΚΑΣ 1α: ΠΑΡΑΛΙΟΙ ΟΤΑ - ΡΟΛΟΣ & ΜΕΤΑΒΟΛΗ Β' ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ 1991-2001

ZONE	ΟΤΑ1991	1991		2001		ΜΕΙΩΣΗ % Β'	ΜΕΤΑΒ. Β' 1991-01	ΜΕΤΑΒ. <=15%	ΟΤΑ1991	ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗΣ	
		ΚΕΝΕΣ Β	Β'/Σ.ΚΑΤ.	ΚΕΝΕΣ Β	Β'/Σ.ΚΑΤ.					Β2Α	Β+Α
1	ΒΙΛΙΩΝ	2003	2003	2891	74.5%		44.3%		ΒΙΛΙΩΝ		
1	ΜΕΓΑΡΑ	4114	4114	5844	38.6%		42.1%		ΜΕΓΑΡΑ		
1	Ν. ΠΕΡΑΜΟΣ	1628	1628	1867	41.8%		14.7%		1 Ν. ΠΕΡΑΜΟΣ		1
2	ΑΜΠΕΛΑΚΙΑ ΣΑΛ.	2403	2403	2971	51.1%		23.6%		ΑΜΠΕΛΑΚΙΑ ΣΑΛ.		
2	ΣΑΛΑΜΙΝΑ	14802	14802	16716	58.7%	1	12.9%		1 ΣΑΛΑΜΙΝΑ		1
3	ΑΙΓΙΝΗΣ	4763	4763	6425	52.6%		34.9%		ΑΙΓΙΝΗΣ		
4	ΑΝΑΒΥΣΣΟΣ	1898	1898	2248	45.9%	1	18.4%		ΑΝΑΒΥΣΣΟΣ		1
4	ΚΑΛΥΒΙΑ ΘΩΡΙΚΟΥ	4218	4218	4494	54.0%	1	6.5%		1 ΚΑΛΥΒΙΑ ΘΩΡΙΚΟΥ		1
4	ΚΡΩΠΙΑΣ	4222	4222	4170	32.6%	1	-1.2%		1 ΚΡΩΠΙΑΣ		1
4	Π. ΦΩΚΕΑ	1459	1459	1686	57.6%	1	15.6%		Π. ΦΩΚΕΑ		1
4	ΣΑΡΩΝΙΔΑ	2025	2025	2714	72.7%		34.0%		ΣΑΡΩΝΙΔΑ		
5	ΚΕΡΑΤΕΑ	5363	5363	7321	61.6%		36.5%		ΚΕΡΑΤΕΑ		
5	ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗΣ	1077	1077	2316	33.2%		115.0%		ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗΣ		
6	ΑΡΤΕΜΙΔΑ (ΛΟΥΤΣΑ)	10130	10130	10795	62.6%	1	6.6%		1 ΑΡΤΕΜΙΔΑ (ΛΟΥΤΣΑ)		1
6	ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ	694	694	2973	49.6%		328.5%		ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ		
6	ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟ ΜΕΣ.	8026	8026	9847	64.3%	1	22.7%		ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟ ΜΕΣ.		1
6	Ν. ΜΑΚΡΗ	5122	5122	6410	55.3%		25.1%		Ν. ΜΑΚΡΗ		
6	ΡΑΦΗΝΑ	4803	4803	4832	54.4%	1	0.6%		1 ΡΑΦΗΝΑ		1
7	ΒΑΡΝΑΒΑΣ	269	269	360	33.7%		33.8%		ΒΑΡΝΑΒΑΣ		
7	ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟ	209	209	190	23.9%	1	-9.1%		1 ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟ		1
7	ΚΑΛΑΜΟΣ	3219	3219	5542	65.9%		72.2%		ΚΑΛΑΜΟΣ		
7	ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟ ΩΡΟΠΟΥ	1806	1806	2158	52.6%	1	19.5%		ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟ ΩΡΟΠΟΥ		1
7	Ν.ΠΑΛΑΤΙΑ	1794	1794	2314	60.4%		29.0%		Ν.ΠΑΛΑΤΙΑ		
7	ΣΚΑΛΑ ΩΡΟΠΟΥ	3305	3305	3649	70.4%		10.4%		1 ΣΚΑΛΑ ΩΡΟΠΟΥ		
7	ΩΡΩΠΟΣ	460	460	509	50.3%	1	10.7%		1 ΩΡΩΠΟΣ		1
	ΣΥΝΟΛΟ	89566	89566	111242	54.3%		24.2%		ΣΥΝΟΛΟ		
8	ΒΑΡΗ	3849	3849	3460	43.3%	1	-10.1%		1 ΒΑΡΗ		1
8	ΒΟΥΛΙΑΓΜΕΝΗ	1801	1801	1735	43.6%	1	-3.6%		1 ΒΟΥΛΙΑΓΜΕΝΗ		1

ολοκληρωτικής μεταστροφής χαρακτήρα φαίνεται να αργεί ακόμη: αυτό είναι φανερό σε σύγκριση με τα δεδομένα για τους ΟΤΑ της Βάρης και της Βουλιαγμένης που συμπεριλαμβάνονται στον Πίνακα 1.α ως ενδεικτικές περιπτώσεις όπου έχει προχωρήσει καθοριστικά αυτή η διαδικασία μετασχηματισμού.

Εξέλιξη μόνιμου/ πραγματικού πληθυσμού 1991-2001

Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, κατά τους ορισμούς της ΕΣΥΕ "πραγματικός" πληθυσμός είναι ο πληθυσμός που απογράφεται σε μια περιοχή ενώ "μόνιμος" είναι αυτός που έχει στην περιοχή τη συνήθη διαμονή του. Δεδομένου ότι συχνά τα νοικοκυριά απογράφονται στις παραθεριστικές τους κατοικίες ή τα χωριά καταγωγής τους τείνουμε στις παραθεριστικές περιοχές να έχουμε περισσότερο απογραφόμενο πληθυσμό ("πραγματικό") από μόνιμο. Συνεπώς, ακόμη και τα στοιχεία για το μόνιμο πληθυσμό στις περιοχές που εξετάζουμε δεν αντιπροσωπεύουν αντικειμενικά το απόλυτο μέγεθος του τομέα *κύριας* κατοικίας (το υπερεκτιμούν). Παρά αυτό, νομίζουμε ότι αν όχι τα απόλυτα μεγέθη, οι δυναμικές τάσεις τουλάχιστον στο μέγεθος και το σχετικό ρόλο του μόνιμου πληθυσμού πρέπει να θεωρούνται σημαντικές ενδείξεις για το μετασχηματισμό των παράλιων περιοχών της Αττικής με την έννοια ότι η καθοριστική κυριαρχία της Β' & παραθεριστικής κατοικίας υποχωρεί προς όφελος μιας περισσότερο μόνιμης διαμονής. Αυτά τα στοιχεία φαίνονται στον Πίνακα 2. Για να αξιολογήσουμε τη δυναμική των ΟΤΑ επιλέξαμε 3 δείκτες με κριτήριο τις μέσες τάσεις για το σύνολο της περιοχής μελέτης:

α) Το ποσοστό μεταβολής του μόνιμου πληθυσμού: αύξηση άνω του 40% που είναι περίπου η μέση αύξηση στην Ανατολική Αττική (Πίνακας 2Α), δείχνει σαφώς περιοχές με έντονη αύξηση Α' κατοικίας.

β) Τη ποσοστιαία μεταβολή του μόνιμου σε σχέση με την ποσοστιαία μεταβολή του πραγματικού πληθυσμού: η ποσοστιαία μεταβολή του μόνιμου να είναι μεγαλύτερη από την ποσοστιαία

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΜΟΝΙΜΟΥ-ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

	Μόνιμος πληθυσμός		Πραγματικός πληθυσμός		ΑΥΞΗΣΗ	ΑΥΞΗΣΗ	%ΜΟΝ-%ΠΡ	ΜΟΝΙΜΟΣ / ΠΡΑΓΜΑΤ		ΔΙΑΦΟΡΑ	Α Β Γ
	2001	1991	2001	1991	ΠΡ.ΠΛΗΘ.	ΜΟΝ.ΠΛΗΘ.		1991	2001	Μ/Π01-Μ/Π91	
ΝΟΜΑΡΧΙΑ ΑΘΗΝΩΝ	2,805,262	2,665,065	2,664,776	2,577,609	3.4%	5.3%	0.019	103.4%	105.3%	0.019	
ΝΟΜΑΡΧΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ	386,067	277,207	403,918	296,263	36.3%	39.3%	0.029	93.6%	95.6%	0.020	
ΝΟΜΑΡΧΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ	149,794	122,365	151,612	125,177	21.1%	22.4%	0.013	97.8%	98.8%	0.010	
ΝΟΜΑΡΧΙΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ	553,450	530,180	541,504	524,358	3.3%	4.4%	0.011	101.1%	102.2%	0.011	
ΖΟΝΕ						Α(>40%)	Β(>0.08)			Γ(>0.06)	Α Β Γ
1 ΒΙΛΙΩΝ	2,252	2,291	3,215	3,412	-5.8%	-1.7%	0.041	67.1%	70.0%	0.029	
1 ΝΕΑΣ ΠΕΡΑΜΟΥ	6,922	5,932	7,480	6,869	8.9%	16.7%	0.078	86.4%	92.5%	0.062	1
2 ΑΜΠΕΛΑΚΙΩΝ	6,552	5,949	7,060	6,760	4.4%	10.1%	0.057	88.0%	92.8%	0.048	
2 ΣΑΛΑΜΙΝΟΣ	28,423	24,016	30,962	27,512	12.5%	18.4%	0.058	87.3%	91.8%	0.045	
3 ΑΙΓΙΝΑΣ	12,716	11,103	13,552	11,639	16.4%	14.5%	-0.019	95.4%	93.8%	-0.016	
3 ΑΓΚΙΣΤΡΙΟΥ	886	755	920	791	16.3%	17.4%	0.010	95.4%	96.3%	0.009	
4 ΚΑΛΥΒΙΩΝ ΘΩΡΙΚΟΥ	10,323	5,565	12,202	7,357	65.9%	85.5%	0.196	75.6%	84.6%	0.090	1 1 1
4 ΑΝΑΒΥΣΣΟΥ	6,721	3,315	7,189	4,108	75.0%	102.7%	0.277	80.7%	93.5%	0.128	1 1 1
4 ΠΑΛΑΙΑΣ ΦΩΚΙΑΣ	2,624	1,577	3,123	2,051	52.3%	66.4%	0.141	76.9%	84.0%	0.071	1 1 1
4 ΣΑΡΩΝΙΔΟΣ	1,656	1,193	2,102	1,572	33.7%	38.8%	0.051	75.9%	78.8%	0.029	
5 ΚΕΡΑΤΕΑΣ	11,205	8,139	13,246	9,715	36.3%	37.7%	0.013	83.8%	84.6%	0.008	
5 ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗΣ	10,407	10,127	10,612	10,293	3.1%	2.8%	-0.003	98.4%	98.1%	-0.003	
6 ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ	14,719	7,077	17,391	9,485	83.4%	108.0%	0.246	74.6%	84.6%	0.100	1 1 1
6 ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ	7,911	11,786	8,882	12,979	-31.6%	-32.9%	-0.013	90.8%	89.1%	-0.017	
6 ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ ΜΕΣΟΓΑΙΑΣ	13,644	9,356	15,608	10,499	48.7%	45.8%	-0.028	89.1%	87.4%	-0.017	1
Λιμνή Μαρκοπούλου,ο	5,148	2,244	7,131	3,293	116.6%	129.4%	0.129	68.1%	72.2%	0.040	1 1
6 ΝΕΑΣ ΜΑΚΡΗΣ	12,870	10,418	14,809	13,009	13.8%	23.5%	0.097	80.1%	86.9%	0.068	1 1
6 ΡΑΦΗΝΑΣ	10,701	7,632	11,909	8,611	38.3%	40.2%	0.019	88.6%	89.9%	0.012	1
7 ΒΑΡΝΑΒΑ	1,750	1,402	1,722	1,404	22.6%	24.8%	0.022	99.9%	101.6%	0.018	
7 ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ	1,443	1,295	1,486	1,498	-0.8%	11.4%	0.122	86.4%	97.1%	0.107	1 1
7 ΚΑΛΑΜΟΥ	4,079	2,491	5,468	3,187	71.6%	63.7%	-0.078	78.2%	74.6%	-0.036	1
7 ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ ΩΡΩΠΟΥ	3,451	1,800	3,894	2,208	76.4%	91.7%	0.154	81.5%	88.6%	0.071	1 1 1
7 ΝΕΩΝ ΠΑΛΑΤΙΩΝ	3,299	2,571	3,647	3,078	18.5%	28.3%	0.098	83.5%	90.5%	0.069	1 1
7 ΣΚΑΛΑΣ ΩΡΩΠΟΥ	3,074	2,326	3,775	3,142	20.1%	32.2%	0.120	74.0%	81.4%	0.074	1 1
7 ΩΡΩΠΟΥ	1,224	892	1,252	924	35.5%	37.2%	0.017	96.5%	97.8%	0.012	
ΣΥΝΟΛΟ	178,852	139,008	201,506	162,103	24.3%	28.7%	0.044	85.8%	88.8%	0.030	

ΠΙΝΑΚΑΣ 2Α: ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΜΟΝΙΜΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ 1991-2001

ΝΟΜΑΡΧΙΕΣ	1991	2001	ΜΕΤ91_01	%91_01	%ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ
ΑΝΑΤ. ΑΤΤΙΚΗΣ	277207	386067	108860	39.3%	36.3%
ΔΥΤ. ΑΤΤΙΚΗΣ	122365	149794	27429	22.4%	9.2%
ΑΘΗΝΩΝ	2665065	2805262	140197	5.3%	46.8%
ΠΕΙΡΑΙΩΣ	530180	553450	23270	4.4%	7.8%
ΣΥΝΟΛΟ	3594817	3894573	299756	8.3%	100.0%

μεταβολή του Πραγματικού κατά περισσότερο από 8 εκατοστιαίες μονάδες.

γ) Τη διαφορά του λόγου Μόνιμος /Πραγματικός πληθυσμός μεταξύ 1991 και 2001: η διαφορά του λόγου να είναι μεγαλύτερη από 6 εκατοστιαίες μονάδες.

Με αυτά τα απλά ποσοτικά κριτήρια που διαμορφώθηκαν σύμφωνα με τις γενικές μέσες τάσεις, οι οικισμοί που εμφανίζουν μια σημαντική δυναμική αλλαγής συγκεντρώνοντας και τους 3 δείκτες είναι: **Καλύβια Θορικού, Ανάβυσσος, Παλαιά Φώκεια (Ζώνη 4), Αρτέμιδα (Ζώνη 6), Μαρκόπουλο Ωρωπού (Ζώνη 7)**. Ακολουθούν με μικρότερη συγκέντρωση κριτηρίων οι ΟΤΑ: Ν. Περάμου (Ζώνη 1), Λ. Μαρκόπουλου, Ν. Μάκρη (Ζώνη 6), Ν. Παλάτια, Σκάλα Ωρωπού (Ζώνη 7). Στο Γραμματικό θεωρούμε ότι η δυναμική αφορά το μεσόγειο οικισμό του Δήμου και είναι μεν ενδιαφέρουσα αλλά τα μεγέθη είναι πολύ μικρά. Συγκρίνοντας τις διαπιστώσεις με βάση αυτά τα "δημογραφικά" κριτήρια με τις διαπιστώσεις από τις τάσεις ανάπτυξης της Β' και κύριας

κατοικίας (Πίνακας 1, 1Α), βλέπουμε ότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων έχουμε ταύτιση των ΟΤΑ που ξεχωρίζουν. Ωστόσο, διαπιστώνονται και ορισμένες σημαντικές διαφοροποιήσεις, όπως στην περίπτωση της Ν.Μάκρης και Ραφήνας ή των ΟΤΑ του Ν. Ευβοϊκού. Για αυτές τις οριακές περιπτώσεις δεν είναι εύκολο να αποφανθούμε ποιοι δείκτες είναι οι πλέον έγκυροι – δεδομένου ότι τόσο η δήλωση περί μονιμότητας της διαμονής όσο και αυτή περί χρήσης της κατοικίας είναι στην Απογραφή του 2001 αρκετά "ρευστές". Σίγουρα στην περίπτωση της Ραφήνας και, λιγότερο, της Ν. Μάκρης είναι εύλογο να έχουμε αύξηση της ζήτησης Α' κατοικίας. Στην περίπτωση του Ν. Ευβοϊκού η απόσταση δεν συνηγορεί για αυτό αλλά υπάρχει η γειτνίαση με τη βιομηχανική ζώνη Οινόφυτα – Σχηματάρι που πιθανότατα δικαιολογεί μια αυξημένη ζήτηση κύριας κατοικίας – στοιχείο που ενισχύεται και από άλλες ενδείξεις στα επόμενα.

Εξέλιξη νόμιμης οικοδόμησης κατοικιών 1985-2004

Η εύλογη υπόθεση σχετικά με την οικοδόμηση κατοικιών είναι, ότι στις περιοχές όπου επεκτείνεται η αγορά Α' κατοικίας με ιδιαίτερη συγκέντρωση ζήτησης, η νόμιμη δόμηση θα εμφανίζει άνοδο. Στον Πίνακα 3 φαίνεται η νόμιμη οικοδόμηση κατοικιών (βάσει αδειών) ανά μεγάλες ζώνες τις περιοχής μελέτης και για τέσσερις πενταετίες της περιόδου 1985-2004. Παρατηρούμε κατ' αρχήν ότι το σύνολο των νέων νόμιμων κατοικιών μεταξύ 1985-2004 κατανέμεται κατά 78% στο ΠΣΠ (Λεκανοπέδιο) και κατά 22% στις ευρύτερες εκτός ΠΣΠ Ζώνες. Από το 22% το 14% αφορά ΟΤΑ σε μη παράλιες προαστιακές μεσόγειες περιοχές, ενώ το 8% τους παράλιους ΟΤΑ. Αν μπορούσαμε να αφαιρέσουμε τις κατασκευές για Β' & παραθεριστικές κατοικίες το μερίδιο της περιαστικής παράλιας ζώνης θα ήταν σαφώς μικρότερο. Εδώ είναι φανερό αφενός η ασθενής τάση προαστιοποίησης στην Πρωτεύουσα (έξω από το λεκανοπέδιο) και, αφετέρου, η εκ των πραγμάτων σχετικά μικρή συγκέντρωση ζήτησης κύριας κατοικίας στις παράλιες ζώνες.

Συγκριτικά μεταξύ των παράλιων ΟΤΑ η Ζώνη 6 και στη συνέχεια η Ζώνη 4 εμφανίζουν μεγαλύτερη συμμετοχή με ποσοστό 3,9% και 1,6% αντίστοιχα στο σύνολο του 8%. Συγκρίνοντας τις δύο περιόδους ανόδου της οικοδομικής δραστηριότητας, παρατηρούμε ότι, γενικά, στις εκτός ΠΣΠ περιοχές αυξήθηκε η νόμιμη οικοδόμηση κατοικιών κατά την περίοδο 1999-2004 κατά 94,6% σε σχέση με την περίοδο 1985-1993. Την περίοδο 1994-98 είχαμε οικοδομική κάμψη γενικότερα. Τα ποσοστά, όμως, συμμετοχής των παράλιων συγκριτικά με τις μη παράλιες επί του συνόλου της εκτός ΠΣΠ περιοχής κατά την περίοδο 85-93 και 99-04 δε δείχνουν αύξηση του ρόλου των παράλιων στην ανάπτυξη, ενώ δυναμική εμφανίζεται η ανάπτυξη των προαστιακών μη-παράλιων ζωνών. Βεβαίως, επισημαίνουμε ότι δεν λαμβάνονται υπόψη τα αυθαίρετα, που αν και έχουν υποχωρήσει, συγκριτικά με προηγούμενες περιόδους, εξακολουθούν να έχουν σημαντικό ρόλο στις παράλιες ζώνες.

Επί του συνόλου των παράλιων ΟΤΑ η Ζώνη 6 (Μαρκόπουλο, Λούτσα, Ραφήνα, Ν.Μάκρη, Μαραθώνας) εμφανίζει το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής στην αύξηση μεταξύ της περιόδου 85-93 και 99-04 με δεύτερη τη Ζώνη 4. Αυτές οι δύο ζώνες συγκεντρώνουν και τις μισές (6) από τις περιοχές (ΟΤΑ) που επισημάναμε ως τύπου Β2Α και Β+Α.

Συμπεράσματα της στατιστικής διερεύνησης

Από τη διερεύνηση των στατιστικών δεδομένων οριοθετήθηκαν οι περιοχές Β κατοικίας και επισημάνθηκαν αρκετοί ΟΤΑ – άνω του 50% σε αριθμό και σε όρους οικιστικού αποθέματος - στους οποίους εμφανίζεται μια δυναμική αλλαγών που οδηγούν στην αύξηση του ρόλου της Α' κατοικίας και για μεγάλο αριθμό παράλιων ζωνών σε σταδιακή μετάβαση σε οικιστικά σύνολα που κυριαρχούνται από τη κύρια στέγαση. Αλλαγές όπως η αύξηση του μόνιμου πληθυσμού, η υποχώρηση του ποσοστού της Β' κατοικίας στο σύνολο των κατοικιών και η αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας συγκριτικά με το παρελθόν τεκμηριώνουν με έγκυρο τρόπο – παρά τις ατέλειες των

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΝΟΜΙΜΗ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΝΕΩΝ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ 1985-2004

					ΣΥΝΟΛΟ	
	NK85_89	NK90_94	NK95_99	NK00_04	NK85_04	%ΣΥΝΘΕΣΗ 85_04
ΣΥΝΟΛΟ ΕΠΑ	148467	125525	118207	166990	559189	100.0%
ΠΣΠ	122150	97590	94862	121553	436155	78.0%
ΕΚΤΟΣ ΠΣΠ	26317	27935	23345	45437	123034	22.0%
						%ΣΥΝΘΕΣΗ ΕΚΤΟΣ ΠΣΠ
ΜΗ-ΠΑΡΑΛΙΕΣ	16134	16934	15366	29660	78094	14.0%
ΠΑΡΑΛΙΕΣ	10183	11001	7979	15777	44940	8.0%
ΖΩΝΗ-1	488	546	282	526	1842	0.3%
ΖΩΝΗ-2	890	1050	897	1567	4404	0.8%
ΖΩΝΗ-3						
ΖΩΝΗ-4	3233	1764	1306	2574	8877	1.6%
ΖΩΝΗ-5	1258	1421	649	1171	4499	0.8%
ΖΩΝΗ-6	3553	5406	4295	8587	21841	3.9%
ΖΩΝΗ-7	761	814	550	1352	3477	0.6%

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΝΟΜΙΜΗ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΝΕΩΝ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ 1985-2004 (ΣΥΝΕΧΕΙΑ)

	ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΑΠΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ				ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΣΥΝΘΕΣΗ	
	NK85_88	NK89_93	NK94_98	NK99_04	ΤΗΣ ΔΟΜΗΣΗΣ	
					85_93	99_04
ΠΣΠ		-20.1%	-2.8%	28.1%	80.2%	72.8%
ΕΚΤΟΣ ΠΣΠ		6.1%	-16.4%	94.6%	19.8%	27.2%
					ΕΠΙ ΣΥΝΟΛΟΥ ΕΚΤΟΣ ΠΣΠ	
ΜΗ-ΠΑΡΑΛΙΕΣ		5.0%	-9.3%	93.0%	61.0%	65.3%
ΠΑΡΑΛΙΕΣ		8.0%	-27.5%	97.7%	39.0%	34.7%
					ΕΠΙ ΣΥΝΟΛΟΥ ΠΑΡΑΛΙΩΝ	
ΖΩΝΗ-1		11.9%	-48.4%	86.5%	4.9%	3.3%
ΖΩΝΗ-2		18.0%	-14.6%	74.7%	9.2%	9.9%
ΖΩΝΗ-3						
ΖΩΝΗ-4		-45.4%	-26.0%	97.1%	23.6%	16.3%
ΖΩΝΗ-5		13.0%	-54.3%	80.4%	12.6%	7.4%
ΖΩΝΗ-6		52.2%	-20.6%	99.9%	42.3%	54.4%
ΖΩΝΗ-7		7.0%	-32.4%	145.8%	7.4%	8.6%

στατιστικών στοιχείων – αυτή τη μετάβαση σε περιοχές που έλκουν και Α' κατοικία η οποία είτε παράγεται παράλληλα με υφιστάμενες ή νέες Β' κατοικίες ή βασίζεται στην μετατροπή της χρήσης του οικιστικού αποθέματος από Β' σε Α' κατοικία.

Αυτές οι αλλαγές καλύπτουν όλο το κοινωνικό-οικονομικό φάσμα περιοχών και κατηγοριών ζήτησης κατοικίας. Ωστόσο, σε απόλυτους όρους η ζήτηση Α' κατοικίας στις παράλιες ζώνες φαίνεται να είναι σχετικά περιορισμένη και οπωσδήποτε πολύ μικρότερη από τη ζήτηση για τις μεσόγειες προαστιακές περιοχές. Ως συνέπεια, ο μετασχηματισμός των παράλιων περιοχών προχωράει με σχετικά αργό ρυθμό και παράλληλα με τη συνεχιζόμενη ανάπτυξη της Β' κατοικίας που παραμένει κυρίαρχος τομέας σε ευρύτερες ζώνες.¹²

Από την ανάλυση ορισμένοι παράλιοι ΟΤΑ φαίνεται να ξεχωρίζουν ως προς την παραπάνω δυναμική συγκέντρωσης Α' κατοικίας και μετασχηματισμού του χαρακτήρα τους. Πρόκειται για τη Λούτσα και τη Ραφήνα στην ανατολική ακτή, τη παράλια ζώνη της Κρωπίας, τα Καλύβια Θορικού, την Ανάβυσσο και τη Π. Φώκαια στα ΝΑ παράλια Σαρωνικού. Ενδιαφέρουσες ενδείξεις μετασχηματισμού δείχνουν και οι παράλιοι ΟΤΑ του Ν. Ευβοϊκού που φαίνεται να επηρεάζονται από τη γειτνίαση με τη βιομηχανική ζώνη στα σύνορα Αττικής – Βοιωτίας.

Τόσο οι διαπιστώσεις παλαιότερων ερευνών όσο και η συνοπτική παρουσίαση των πολεοδομικών και θεσμικών εξελίξεων υπογράμμισαν τα σοβαρά οικιστικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι άναρχα αναπτυχθείσες ζώνες στα παράλια της Αττικής. Δυστυχώς αυτές τις όψεις των τοπικών συνθηκών δεν μπορούν να καλύψουν τα στοιχεία των απογραφών. Ωστόσο, νομίζουμε ότι είναι ενδιαφέρον ότι παρά τη γενικευμένη προτίμηση των αθηναϊκών νοικοκυριών για προαστιακή

¹² Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα συμπεράσματά μας επηρεάζονται έντονα από τις τάσεις τη δεκαετία 1990-2000. Όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 3 για την οικοδόμηση κατοικιών, οι ρυθμοί δόμησης έχουν αυξηθεί σημαντικά μετά το 2000 – τόσο στις παράλιες ζώνες όσο και στις μεσόγειες προαστιακές. Δεν γνωρίζουμε αν αυτό δείχνει μια σοβαρή αλλαγή του ρυθμού μεταβολών ή οφείλεται στη γενικότερη "θέρμανση" της κτηματαγοράς την πενταετία 2001-2005. Σε κάθε περίπτωση, τα μεγέθη Α' κατοικίας στις παράλιες ζώνες θα έχουν αυξηθεί σημαντικά μετά από το 2001 – πράγμα που διαπιστώθηκε και από τις ποιοτικές πληροφορίες που συλλέχθηκαν από την τοπική πιλοτική έρευνα στην Αρτέμιδα (βλ. παρακάτω).

κατοικία χαμηλής δόμησης και παρά την εξίσου γενική θετική αξιολόγηση της διαμονής σε παράλιες ζώνες, η διαφαινόμενη ζήτηση Α' κατοικίας στις παραλίες της Αττικής είναι σχετικά περιορισμένη. Είναι εύλογο να εικάσουμε ότι τα οικιστικά προβλήματα των περιοχών Β' κατοικίας έχουν αποτελέσει πιθανότατα ένα σοβαρό ανασταλτικό παράγοντα. Αυτά τα ερωτήματα, όμως, δεν μπορούν παρά να αντιμετωπιστούν από άλλες μεθοδολογικές προσεγγίσεις.

Κατευθύνσεις για την πιλοτική έρευνα - Επιλογή της Αρτέμιδος για τη διεξαγωγή πιλοτικών συνεντεύξεων

Από τη διερεύνηση των δευτερογενών στατιστικών δεδομένων επισημάνθηκαν ορισμένοι παράλιοι ΟΤΑ στους οποίους εμφανίζεται μια δυναμική αλλαγών. Οι αλλαγές αφορούν στην αύξηση του μόνιμου πληθυσμού, στην υποχώρηση του ποσοστού της παραθεριστικής και Β' κατοικίας στο σύνολο των κατοικιών, στη μείωση των ιδιόκτητων κατοικιών συγκριτικά με το παρελθόν γεγονός που σημαίνει την απαρχή ένταξης ορισμένων παράλιων Δήμων σε συνθήκες προσφοράς και ζήτησης που αντιστοιχούν σε περιοχές κύριας κατοικίας, ή τέλος στην αύξηση του ενεργού πληθυσμού ή στην αύξηση της νόμιμης οικοδόμησης.

Ερμηνεύοντας αυτές τις αλλαγές μπορούμε να ισχυριστούμε ότι σε ορισμένους παράλιους ΟΤΑ που προσέλκυαν, κυρίως παραθεριστική κατοικία, διαμορφώνεται μια δυναμική μετάβασης σε περιοχές που έλκουν πλέον και κύρια κατοικία.

Ο Δήμος Αρτέμιδος συγκεντρώνει αρκετά και περισσότερο σαφή δεδομένα που υποστηρίζουν την υπόθεση μετεξέλιξης του όπως:

- Αύξηση του μόνιμου πληθυσμού μεταξύ 1991 και 2001
- Υψηλό ποσοστό Νεοαφιχθέντων
- Αύξηση της νόμιμης οικοδόμησης της Ζώνης 6, στην οποία ανήκει σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση που έχουμε κάνει και γι αυτό κρίναμε σκόπιμο να τον επιλέξουμε για την πιλοτική διερεύνηση.

Ορισμένοι άλλοι Δήμοι εμφανίζουν, ομοίως, μια δυναμική εξέλιξης σε περιοχές κύριας κατοικίας (Α) ή σε περιοχές που συνυπάρχουν

παραθεριστική και κύρια κατοικία ,όπως Νέα Πέραμος, Καλύβια Θορικού , Ανάβυσσος, Μαρκόπουλο Ωρωπού, κ.ά. Η κλίμακα όμως και ο στόχος της μελέτης μας περιόρισε στο να επεκταθούμε σ' ένα μεγαλύτερο αριθμό ερωτηματολογίων σε διαφορετικές περιοχές, στο βαθμό που δεν συμπεριλαμβάνονται στους στόχους της μελέτης οι συγκριτικές διαφοροποιήσεις ή η συνάφεια των εξελίξεων στις περιοχές αυτές αλλά, αντίθετα, η προετοιμασία μιας μελλοντικής βασικής έρευνας πεδίου που θα διερευνήσει και θα αξιολογήσει τις πρακτικές των νοικοκυριών. Επί πλέον η δυνατότητα και σχετική ευκολία εύρεσης των πληροφορητών νοικοκυριών στο Δήμο Αρτέμιδος, διευκόλυνε την επιλογή του για τη διεξαγωγή της πιλοτικής έρευνας.

Οι βασικότεροι άξονες του ερωτηματολογίου για την πιλοτική διερεύνηση είναι:

- Βασικά κοινωνικό-οικονομικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά του ερωτώμενου και των μελών του νοικοκυριού
- Λόγοι μετακόμισης από την προηγούμενη περιοχή κατοικίας
- Λόγοι επιλογής της Αρτέμιδος ως τόπου μόνιμης κατοικίας
- Παροχές της τωρινής περιοχής κατοικίας- Ελλείψεις και προβλήματα
- Περιβάλλον σημερινής κατοικίας
- Χαρακτηριστικά προηγούμενης κατοικίας - Βαθμός ικανοποίησης
- Χαρακτηριστικά τωρινής κατοικίας- Βαθμός ικανοποίησης
- Σύγκριση στεγαστικών συνθηκών μεταξύ προηγούμενης και τωρινής κατοικίας
- Σύγκριση επιπέδου και τρόπου ζωής μετά τη μετεγκατάσταση
- Μεταδημότευση
- Προοπτικές μεταστέγασης

Στόχος της πιλοτικής διερεύνησης ήταν μία πρώτη προσέγγιση, ώστε να επιβεβαιώσουμε την επιλογή των αξόνων του ερωτηματολογίου και τη λειτουργικότητά του, να αναδείξουμε, πιθανά, διαφοροποιημένους ή και πρόσθετους, ώστε να γίνει δυνατή μια μελλοντική εμπειρική κοινωνική έρευνα στις περιοχές ενδιαφέροντος.

Μεθοδολογία

A) Η διαδικασία για τη συλλογή της πληροφορίας

Η διερεύνηση και μελέτη του ζητήματος της μετατροπής της παραθεριστικής κατοικίας σε κύρια κατοικία απαιτεί –ακόμη και σε επίπεδο πιλοτικής έρευνας- τη χρήση μεθόδων που επιτρέπουν την ανάπτυξη των απόψεων των ερωτωμένων. Για το σκοπό αυτό σχεδιάστηκε μία εμπειρική διερεύνηση ποιοτικού τύπου σε προσδιορισμένη ομάδα πληροφορητών αποτελούμενη από μόνιμους κατοίκους της ερευνούμενης περιοχής και οι οποίοι προηγουμένως ήταν μόνιμοι κάτοικοι στην περιοχή της πρωτεύουσας ή σε άλλο δήμο του νομού Αττικής.

B) Το ερωτηματολόγιο

Για τη συλλογή της πληροφορίας χρησιμοποιήθηκε η ημιδομημένη συνέντευξη και ειδικότερα το πλέον χρησιμοποιούμενο είδος της η εντοπισμένη συνέντευξη.¹³ Το ερωτηματολόγιο της συνέντευξης συγκροτήθηκε από 3 θεματικούς άξονες οι οποίοι περιλαμβάνουν πραγματολογικές ερωτήσεις, ερωτήσεις αντιλήψεων και ανοικτές ερωτήσεις.

Οι πραγματολογικές ερωτήσεις αναφέρονται στα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των απαντώντων. Οι ερωτήσεις αντιλήψεων που συγκροτούν το κυρίως ερωτηματολόγιο στοχεύουν στην καταγραφή και εκτίμηση: των αλλαγών στην καθημερινή ζωή των ερωτώμενων από τη μετεγκατάστασή τους, των αλλαγών στις οικονομικές και παραγωγικές δραστηριότητές τους καθώς και τα αποτελέσματα αυτής της ενέργειάς τους. Τέλος, οι ανοικτές ερωτήσεις χρησιμοποιούνται ώστε ο απαντών να έχει όλη την ελευθερία να αναπτύξει τις απόψεις του. Κατά τη διάρκεια και το τέλος της συνέντευξης οι ερωτώμενοι

¹³ Η χρήση της ημιδομημένης συνέντευξης παρέχει τη δυνατότητα μεγαλύτερης ευελιξίας από ότι ένα δομημένο ερωτηματολόγιο. Το πλέον γνωστό είδος ημιδομημένης συνέντευξης είναι η εντοπισμένη συνέντευξη (focus interview) η οποία χρησιμοποιεί υποθέσεις και θεματικούς άξονες που έχουν προκαθοριστεί. Από τις υποθέσεις αυτές και τους θεματικούς άξονες προκύπτει ένας ευέλικτος οδηγός συνέντευξης τον οποίο χρησιμοποιεί ο ερευνητής. Η ευελιξία αυτής της μορφής συνεντεύξεων συνίσταται στις ανοικτές κυρίως ερωτήσεις που περιλαμβάνει. Συγχρόνως οι απαντώντες - πληροφορητές εφόσον το επιθυμούν αφήνονται ελεύθεροι να αναπτύξουν γενικότερες απόψεις για ζητήματα που προκύπτουν από τη συνέντευξη (Μανώλογλου κ.α. 1999, σελ. 93, Μιχαλοπούλου κ.α. 1998, σελ. 142, Bailey 1993, σελ. 190-91, Merton κ.ά. 1956, σελ. 3-4.

αφήνονταν ελεύθεροι να αναπτύξουν γενικότερες απόψεις για τα ζητήματα που προέκυπταν από τη συζήτηση.

Πραγματοποιήθηκαν 16 συνεντεύξεις το Μάρτιο του 2007. Προσπαθήσαμε, να καλύψουμε περιπτώσεις νέων ιδιοκτητών με αυτοστέγαση ή αγορά έτοιμης κατοικίας, περιπτώσεις ιδιοκτητών που μετέτρεψαν την παραθεριστική κατοικία σε κύρια, καθώς και ενοικιαστών μονίμων κατοίκων στην Αρτέμιδα. Η ένταξη ή μη της περιοχής κατοικίας στο σχέδιο πόλης ήταν ένας παράγοντας που λάβαμε υπόψη μας στο βαθμό που το θεσμικό πλαίσιο της περιοχής ως περιοχή Β κατοικίας κρίναμε ότι αξιοποιείται για την μετεξέλιξη της σε τόπο μόνιμης κατοικίας. Γι' αυτό συμπεριλάβαμε στη διερεύνηση κατοικίες εντός σχεδίου, κατά κύριο λόγο, αλλά και ορισμένες σε εκτός σχεδίου περιοχές νόμιμες, αυθαίρετες ή με αυθαίρετες επεκτάσεις κατασκευές ή παλαιά αυθαίρετες και σήμερα νομιμοποιημένες κατοικίες

Διαπιστώσεις από την πιλοτική διερεύνηση στην Αρτέμιδα

Από τη διερεύνηση μέσω ερωτηματολογίων σε επιλεγμένα νοικοκυριά στην Αρτέμιδα, διαπιστώθηκαν τα παρακάτω:

A. Δημογραφικά στοιχεία των νοικοκυριών

- Η πλειονότητα των νοικοκυριών έχει τη δομή της πυρηνικής οικογένειας αποτελούμενη από γονείς και ένα έως τρία παιδιά.
- Η ηλικία των ερωτωμένων και των συζύγων τους κυμαίνονταν από 36 έως 70 ετών και το μορφωτικό επίπεδο ήταν κυρίως ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης.
- Στην κύρια απασχόλησή τους ήταν εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό, ιδιωτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι, υπάλληλοι του αεροδρομίου, συνταξιούχοι, νοικοκυρές και άνεργοι (γυναίκες).
- Η μετεγκατάστασή τους ξεκινά το 1993 και φθάνει έως σήμερα.
- Ο τόπος εργασίας τους είναι στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, στο Δ. Αρτέμιδος, και στο αεροδρόμιο. Η μετακίνησή τους στον τόπο εργασίας γίνεται κυρίως με ιδιωτικά μέσα μετακίνησης.

- Οι περισσότεροι ερωτώμενοι στέλνουν τα παιδιά τους στα δημόσια σχολεία της περιοχής. Οι μετακινήσεις των παιδιών γίνονται κυρίως με σχολικά λεωφορεία του δήμου και σε κάποιες περιπτώσεις με το ιδιωτικό αυτοκίνητο των γονιών. Λίγα παιδιά παρακολουθούν το καλλιτεχνικό γυμνάσιο στο Γέρακα. Όσοι σπουδάζουν στην περιοχή της πρωτεύουσας μετακινούνται με την αστική συγκοινωνία.

B. Λόγοι μετακόμισης από την προηγούμενη περιοχή κύριας κατοικίας

Η πρώτη και κύρια αιτία για την αλλαγή του τόπου κατοικίας τους, όπως δηλώνουν όλοι οι ερωτώμενοι είναι η ανάγκη διαβίωσης σε καλύτερο περιβάλλον που προσφέρει καλύτερη ποιότητα ζωής. Στη συνέχεια οι απαντήσεις τους εξειδικεύονται και αναφέρονται οι παρακάτω παράγοντες που συνετέλεσαν στην απόφασή τους για μετεγκατάσταση:

- Η υποβάθμιση της περιοχής της προηγούμενης κατοικίας και η επιθυμία να μείνουν τόσο σε μονοκατοικία όσο και σε καλύτερη περιοχή.
- Η αλλαγή των αναγκών των νέων ζευγαριών σε σχέση με το χώρο κατοικίας τους (ανάγκη μεγαλύτερου σπιτιού λόγω παιδιών).
- Η γειτνίαση με το χώρο εργασίας (Αεροδρόμιο).
- Το είδος κατασκευής και η συμπεριφορά της προηγούμενης κατοικίας απέναντι σε ακραία φυσικά φαινόμενα (με τους σεισμούς του 1999 πολλές οικογένειες που κατοικούσαν σε πληγείσες περιοχές μετεγκαταστάθηκαν).
- Η ανάγκη απόκτησης ιδιόκτητης στέγης (φθηνότερη και παραθαλάσσια περιοχή).
- Η συνταξιοδότηση των ερωτώμενων και η επιθυμία τους για καλύτερη ποιότητα ζωής.
- Τέλος, η ύπαρξη εξοχικής κατοικίας ή οικοπέδου από τους γονείς και η γνωριμία με την περιοχή έγινε αφορμή για νέα ζευγάρια που συγκατοικούσαν με τους γονείς μετά το γάμο ή κατοικούσαν στην

περιοχή της πρωτεύουσας σε ενοικιαζόμενο ή μικρό ιδιόκτητο διαμέρισμα να αποφασίσουν να μετεγκατασταθούν στην Αρτέμιδα.

Γ. Επιλογή της περιοχής της Αρτέμιδος ως τόπου κύριας κατοικίας

- Αρκετοί επωφελούνται της ύπαρξης οικοπέδου από τους γονείς ή τους ίδιους (παλαιά αγορά) στην περιοχή της Αρτέμιδας, ή την ύπαρξη οικογενειακής παραθεριστικής κατοικίας και την επιλέγουν ως τόπο πρώτης κατοικίας .
- Η γνωριμία με την περιοχή (τόπος παραθερισμού) και η θέση της (γειτνίαση με τη θάλασσα) λειτούργησε καθοριστικά στην απόφαση επιλογής της για όσους αποφάσισαν την αλλαγή του τόπου Α' κατοικίας
- Το κόστος για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών αξιολογήθηκε ως οικονομικότερο συγκριτικά με ανάλογες στεγαστικές επιλογές στην περιοχή της πρωτεύουσας που ζούσαν, ακόμα και από εκείνους που θα έπρεπε να αγοράσουν οικόπεδο και να κατασκευάσουν μόνοι τους την κατοικία τους, ή όσους αγόρασαν έτοιμη κατοικία.
- Ορισμένοι επέλεξαν την περιοχή επειδή τους διευκόλυνε σε σχέση με τον τόπο εργασίας εκπληρώνοντας ταυτόχρονα την επιθυμία τους για διαμονή σε καλύτερο φυσικό περιβάλλον και κοντά στη θάλασσα.
- Τέλος, η ευκολία πρόσβασης μέσω αστικής συγκοινωνίας και των νέων μεταφορικών δικτύων (προαστιακός, Αττική οδός) της Αρτέμιδας προς την Αθήνα επηρέασε θετικά την απόφαση επιλογής της.

Δ. Παροχές περιοχής

Συγκοινωνία

- Η σύνδεση της περιοχής με την πρωτεύουσα είναι αστική και το καλοκαίρι είναι συχνότερη ενώ το χειμώνα αραιώνει.
- Υπάρχει τοπική γραμμή που κάνει το γύρο της περιοχής αλλά είναι προβληματική.
- Η πλειονότητα των ερωτωμένων χρησιμοποιεί σήμερα Ι.Χ. για τις μετακινήσεις τους.

Ιατρική Περίθαλψη

Το κέντρο υγείας που εξυπηρετεί την περιοχή υπολειτουργεί. Συχνά οι ασφαλισμένοι του ΙΚΑ είναι αναγκασμένοι να πηγαίνουν στην Παλλήνη, στο Γέρακα ή στην Αγία Παρασκευή.

- Τα δημοτικά ιατρεία υπολειτουργούν.
- Στο Δημαρχείο λειτουργεί Κέντρο Α΄ Βοηθειών.
- Ιδιώτες γιατροί υπάρχουν σε αρκετές ειδικότητες και είναι αυτοί που εξυπηρετούν και τους ασφαλισμένους του ΤΕΒΕ.

Εκπαίδευση

- Υπάρχουν όλες οι βαθμίδες μέσης εκπαίδευσης αλλά τα τελευταία χρόνια ο μόνιμος πληθυσμός έχει αυξηθεί περί τα 20.000 άτομα και τα σχολεία δεν επαρκούν.
- Υπάρχουν πιέσεις για δημιουργία νέων σχολείων αλλά από το σχέδιο πόλεως δεν έχουν προβλεφθεί οικόπεδα για σχολική χρήση.
- Υπάρχουν πολλά φροντιστήρια τόσο για την προετοιμασία για τις πανελλήνιες όσο και για την εκμάθηση ξένων γλωσσών. Σχεδόν οι μισοί ερωτώμενοι τα αξιολογούν ως καλά και στέλνουν τα παιδιά τους, ενώ οι άλλοι μισοί πιστεύουν ότι παρέχουν υποβαθμισμένες υπηρεσίες και είτε στέλνουν τα παιδιά τους στην Αθήνα, είτε τους κάνουν ιδιαίτερα μαθήματα.
- Υπάρχουν επίσης και αρκετοί ιδιωτικοί παιδότοποι.

Αθλητικές δραστηριότητες

- Υπάρχει ένα δημοτικό γυμναστήριο για το οποίο σχεδόν όλοι οι ερωτώμενοι συμφωνούν ότι είναι υποβαθμισμένο.
- Υποβαθμισμένες και λίγες είναι οι υπάρχουσες παιδικές χαρές.
- Υπάρχει ιδιωτικό γυμναστήριο, σχολή μπαλέτου και σχολή καράτε.

Ψυχαγωγία-Πολιτιστικές δραστηριότητες

- Ο δήμος έχει πολιτιστικό –πνευματικό κέντρο στο πλαίσιο του οποίου λειτουργεί φιλαρμονική ορχήστρα και χορευτικό συγκρότημα.
- Το χειμώνα η διασκέδαση στην περιοχή περιορίζεται μόνο στις ταβέρνες και σε ένα bar με αποτέλεσμα αρκετοί από τους ερωτώμενους να κατεβαίνουν στην Αθήνα. Το καλοκαίρι υπάρχουν πολύ περισσότερες επιλογές διασκέδασης.

Πολεοδομικό Περιβάλλον

- Το σχέδιο ανάπτυξης της Αρτέμιδος, σύμφωνα με τους ερωτώμενους, έγινε χωρίς ιδιαίτερη μελέτη. Χωρίστηκαν χωράφια σε οικοπέδα 400 τ.μ. με δρόμους 8 μ. φάρδος. Δεν έχει γίνει όμως, η πράξη εφαρμογής και δεν μπορούν να γίνουν οι δρόμοι, τα πεζοδρόμια και οι πλατείες. Υπάρχουν χωμάτινοι δρόμοι πολλών χιλιομέτρων με αποτέλεσμα το χειμώνα με τις βροχές το 90% του Δήμου να είναι μέσα στη λάσπη. Επίσης, ο δήμος δεν έχει ακόμα έσοδα. Τα χρήματα που εισπράττει για την ΕΥΔΑΠ και δεν τα αποδίδει, επαρκούν για την κάλυψη κάποιων αναγκών και όχι για τη δημιουργία έργων.
- Από τα αντισταθμιστικά οφέλη, λόγω κατασκευής του αεροδρομίου, κατασκευάστηκε το παραλιακό πάρκο και έγινε και η συντήρηση του Δημαρχείου (παλαιό κτήριο του ΟΤΕ). Οι ερωτώμενοι πιστεύουν ότι ο δήμος έπρεπε να είχε διεκδικήσει περισσότερα αντισταθμιστικά οφέλη.

Ε. Περιβάλλον σημερινής κατοικίας

Ρυμοτομία περιοχής

- Κατά γενική ομολογία η ρυμοτομία της περιοχής είναι πολύ κακή. Οι πλατείες δεν έχουν ακόμα διαμορφωθεί και υπάρχουν περιοχές που είναι προορισμένες να γίνουν παιδικές χαρές αλλά μέχρι στιγμής δεν έχει γίνει τίποτα.
- Πλεονέκτημα της περιοχής είναι το πράσινο, η ησυχία, η αίσθηση της γειτονιάς και η δυνατότητα να πηγαίνουν στη θάλασσα ολόκληρο το χρόνο.
- Αρκετοί πιστεύουν ότι υπάρχει σύμπραξη παραθεριστών και δήμου για να καθυστερεί σκόπιμα η ανάπτυξη της περιοχής. Πιστεύουν, επίσης, ότι η περιοχή θα μπορούσε να αναπτυχθεί τουριστικά με τη δημιουργία κάποιων ξενοδοχείων και με έργα κατάλληλης υποδομής.

Υποδομές

Τα προβλήματα που αναφέρονται στη συνέχεια και αφορούν στις διάφορες υποδομές της περιοχής οξύνονται τη θερινή περίοδο που συγκεντρώνεται πολύς κόσμος. Ειδικότερα τα νοικοκυριά αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα:

- Με την ηλεκτροδότηση από τις συχνές διακοπές του ρεύματος.
- Με την ύδρευση γιατί το δίκτυο της ΕΥΔΑΠ είναι παλιό και έχει διαρροές.
- Με τις τηλεπικοινωνίες (ΟΤΕ) γιατί σε αρκετές περιοχές δεν λειτουργούν γραμμές ADSL.
- Με το αποχετευτικό σύστημα, όπου εστιάζεται και το μεγαλύτερο πρόβλημα. Στην περιοχή υπάρχουν μόνο βόθροι άλλοτε στεγανοί και άλλοτε απορροφητικοί. Όλος ο παλιός οικισμός έχει βόθρους απορροφητικούς και κάποια στιγμή θα δημιουργηθεί πρόβλημα ρύπανσης.
- Με την καθαριότητα των δημόσιων χώρων.
- Τέλος, με την κακή και ελλιπή αστυνόμευση της περιοχής.

Συγκοινωνία και Μετακινήσεις στον τόπο εργασίας, στο σχολείο, στην αγορά

- Η περιοχή συνδέεται με την Αθήνα μέσω του προαστιακού και με αστική συγκοινωνία η οποία το χειμώνα δεν είναι πολύ συχνή.
- Λίγοι από τους κατοίκους που εγκαταστάθηκαν σχετικά πρόσφατα στην περιοχή χρησιμοποιούν τα δημόσια μέσα μεταφοράς, παρόλο που η ύπαρξη αστικής συγκοινωνίας συνέβαλε στην αρχική τους απόφαση για μετεγκατάσταση στην περιοχή.
- Τα σχολεία είναι αρκετά απομακρυσμένα σε σχέση με τις κατοικίες της περιοχής γιατί η έκταση του δήμου είναι μεγάλη. Παρά το γεγονός ότι για τη μεταφορά των μαθητών υπάρχουν πούλμαν του δήμου αρκετοί δήλωσαν ότι προτιμούν να πηγαίνουν τα παιδιά στο σχολείο με το ιδιωτικό τους αυτοκίνητο.

Οικονομικοί μετανάστες

- Οι οικονομικοί μετανάστες που κατοικούν στην περιοχή είναι πολλοί, στην πλειονότητά τους είναι Αλβανοί (περίπου 7.000 άτομα), τα παιδιά τους πάνε σχολείο (σ' όλες τις βαθμίδες μέσης εκπαίδευσης). Απασχολούνται είτε στην περιοχή είτε στην Αθήνα (οικοδομές και γεωργία). Κατοικούν διάσπαρτα σε όλο το δήμο. Πολλοί από αυτούς έχουν αγοράσει οικόπεδα και κτίζουν σπίτια. Κάποιοι έχουν και μικρές επιχειρήσεις στην περιοχή.

- Πολλοί πιστεύουν ότι οι οικονομικοί μετανάστες στην περιοχή είναι αυτοί που προκαλούν ανεργία στον ντόπιο πληθυσμό και εκτιμούν ότι σε αυτούς οφείλεται η υποβάθμιση της περιοχής. Ο αντίλογος είναι ότι χωρίς τους οικονομικούς μετανάστες η Λούτσα θα ήταν νεκρή πολιτεία.
- Κάποιοι πιστεύουν ότι οι μετανάστες και ειδικά οι γυναίκες ευθύνονται για τα διαζύγια που είναι πολλά στην περιοχή (ειδικά στα μεγαλύτερα στην ηλικία ζευγάρια).
- Τέλος, υπάρχουν και ερωτώμενοι –μειονότητα- οι οποίοι υποστηρίζουν ότι ή ύπαρξη των αλλοδαπών οικονομικών μεταναστών δεν τους προκαλεί φόβο και ότι στην περιοχή της προηγούμενης κατοικίας τους οι Αλβανοί ήταν περισσότεροι και δεν αντιμετώπισαν πρόβλημα.

Θόρυβος

- Γενικά σε όλη την περιοχή το χειμώνα υπάρχει ησυχία. Σε κάποιες γειτονιές και ανάλογα με τη φορά του ανέμου υπάρχει ηχορύπανση από το αεροδρόμιο.
- Το καλοκαίρι και ειδικότερα τα σαββατοκύριακα οι παραλίες συγκεντρώνουν πολύ κόσμο για μπάνιο με αποτέλεσμα περισσότερη φασαρία, δυσκολότερη πρόσβαση στη θάλασσα και προβλήματα κυκλοφορίας στους δρόμους.

ΣΤ. Προηγούμενη κατοικία

Να σημειώσουμε ότι η πλειονότητα των ερωτώμενων πριν τη μετεγκατάστασή της στην Αρτέμιδα έμενε σε ιδιόκτητο διαμέρισμα (11 στους 16) και ορισμένα νοικοκυριά σε διπλοκατοικία ή μονοκατοικία στις περιοχές: Υμηττός, Βύρωνας, Αγ. Αρτέμιος, Ζωγράφου, Καισαριανή, Περισσός, Ν. Ιωνία, Ριζούπολη, Καλογρέζα, Γαλάτσι, Κολωνός, Δάσος Χαϊδαρίου, Ν. Σμύρνη, Π. Φάληρο και Βριλήσσια. Μικρός αριθμός των κατοικιών αυτών (2) δόθηκε ως γονική παροχή και οι υπόλοιπες, είτε πουλήθηκαν για την κατασκευή ή την αγορά της τωρινής κατοικίας, είτε ενοικιάζονται και λειτουργούν ως συμπληρωματικό εισόδημα. Το εμβαδόν των κατοικιών αυτών κυμαίνονταν μεταξύ 60 και 110τ.μ.

Στην πλειονότητά τους οι ερωτώμενοι δήλωσαν μικρό βαθμό ικανοποίησης τόσο από την περιοχή της προηγούμενης κατοικίας, όσο και από το μέγεθός της.

Z. Τωρινή κατοικία

- Σχεδόν οι μισοί στο σύνολο των ερωτώμενων (7 από τα 16 νοικοκυριά), αγόρασε το οικόπεδο σχετικά πρόσφατα (1994-2001) και ορισμένοι βρήκαν το οικόπεδο από τους γονείς τους (παλαιότερη αγορά 1980-1984). Στο οικόπεδο αυτό έχτισαν νόμιμα με τη βοήθεια μηχανικού και εγκαταστάθηκαν μεταξύ 1998-2003. Οι κατοικίες αυτές είναι ισόγειες ή διώροφες (μεζονέτες) με υπόγειο. Το εμβαδόν των κατοικιών αυτών κυμαίνεται από 95 τ.μ. έως 140 τ.μ. Σ αυτές τις κατοικίες κατοικούν από 2 έως 5 άτομα (γονείς και παιδιά). Οι κατοικίες έχουν ευρύχωρο καθιστικό και κουζίνα, WC, 2-3 υπνοδωμάτια και λουτρό. Όπου υπάρχει υπόγειο χρησιμοποιείται είτε ως επέκταση των στεγαστικών αναγκών της οικογένειας (παράνομη χρήση) είτε ως αποθήκη, εργαστήριο ή γκαράζ. Η επιφάνεια του υπογείου κυμαίνεται από 45τμ έως 108τ.μ. Όλες αυτές οι κατοικίες έχουν κήπο και πρασιά. Οι περισσότερες έχουν και χώρο στάθμευσης του αυτοκινήτου μέσα στον κήπο.
- Κάποιοι από τους ερωτώμενους (3 από τα 16 νοικοκυριά ,ένα τετραμελές και 2 5μελή) αγόρασαν μεζονέτες έτοιμες από κατασκευαστή. Οι κατοικίες αυτές είναι χτισμένες σε οικόπεδο τουλάχιστον 500 τ.μ., δύο μαζί και υπάρχει σύσταση κάθετης ιδιοκτησίας. Το εμβαδόν κάθε κατοικίας είναι 90 έως 100 τ.μ.
- Από τα 16 νοικοκυριά τα 4 μετέτρεψαν την παραθεριστική κατοικία σε κύρια.
- Υπάρχει μία κατοικία εκτός σχεδίου, αυθαίρετη και είναι μεζονέτα 200τ.μ. χτισμένη με μηχανικό σε οικόπεδο 1 στρέμματος.
- Τέλος, ένα 5μελές νοικοκυριό που σήμερα κατοικεί σε ενοικιαζόμενο διαμέρισμα σε διπλοκατοικία (90 τ.μ) πολύ σύντομα θα μετακομίσει σε ιδιόκτητη κατοικία, μεζονέτα χωρίς υπόγειο, επιφανείας 100τμ.
- Όλες οι παραπάνω κατοικίες χρησιμοποιούν ως αποχέτευση βόθρους απορροφητικούς ή στεγανούς.

- Για την απόκτηση της τωρινής κατοικίας (ιδιοκατασκευή-αγορά), την ανακαίνιση ή επέκταση υπάρχουσας παραθεριστικής κατοικίας, η πλειονότητα των ερωτώμενων δανειοδοτήθηκε και αρκετοί πούλησαν και την προηγούμενη κατοικία τους.
- Στην πλειονότητά τους οι ερωτώμενοι δηλώνουν μεγάλο βαθμό ικανοποίησης από τις τωρινές στεγαστικές συνθήκες.

Η. Τρόπος και κόστος ζωής πριν/σήμερα

- Η πλειονότητα των ερωτωμένων δηλώνει ότι το επίπεδο ζωής αλλά και το περιβάλλον είναι πολύ καλύτερα συγκριτικά με την προηγούμενη κατοικία τους. Κάποιοι πιστεύουν ότι σε 15 χρόνια η περιοχή θα αλλάξει προς το καλύτερο και θα πάψει να είναι υποβαθμισμένη.
- Σε όλους σχεδόν λείπει η ζωή του κέντρου αλλά πιστεύουν ότι αποζημιώνονται με την καθημερινά καλύτερη ποιότητα ζωής.
- Για κάποιους ήταν δύσκολη η προσαρμογή αλλά τελικά συνήθισαν και δεν θέλουν να επιστρέψουν στην περιοχή της Αθήνας. Υπάρχουν και μεμονωμένες περιπτώσεις που δεν κατάφεραν να ενταχθούν και θα ήθελαν εάν μπορούσαν να επιστρέψουν στην Αθήνα.
- Στην περιοχή δεν παρατηρείται έλλειψη καταστημάτων. Οι τιμές των προϊόντων είναι ίδιες με της Αθήνας. Ίσως κάποιες φορές να είναι ακριβότερη η αγορά ψαριών και κρεάτων. Για τα είδη ένδυσης και υπόδησης υπάρχουν φτηνά και ακριβά μαγαζιά δεν υπάρχει όμως η ποικιλία της Αθήνας.
- Όλοι οι ερωτώμενοι δηλώνουν ότι σε σχέση με την περιοχή που κατοικούσαν πριν είναι ακριβότερη η ΕΥΔΑΠ (κατανάλωση περισσότερου νερού), η θέρμανση (πετρέλαιο για μονοκατοικία), το κόστος της βενζίνης για όσους πηγαίνουν με Ι.Χ. και οι εταιρείες φύλαξης (security) για όσους έχουν συναγεμώ.

Θ. Μεταδημότευση

Η πλειονότητα των ερωτωμένων έχει κάνει μεταδημότευση στο δήμο της Αρτέμιδος από τότε που εγκαταστάθηκε. Ορισμένοι δεν έχουν κάνει τη μεταδημότευση από αμέλεια ή ολιγωρία.

I. Προοπτικές μεταστέγασης

- Οι περισσότεροι δηλώνουν ικανοποιημένοι και δεν θέλουν να μετεγκατασταθούν σε άλλη περιοχή. Κάποιοι θέλουν να αγοράσουν στην περιοχή και οικόπεδο για τα παιδιά τους ή αν μπορούσαν να αγοράσουν μεγαλύτερο σπίτι.
- Σχεδόν όλοι δηλώνουν ότι από τη στιγμή που αποφάσισαν να αλλάξουν τόπο κατοικίας και να φύγουν από την ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, εάν εύρισκαν παρόμοιες συνθήκες οικονομικά και στεγαστικά όπως στην Αρτέμιδα θα αποφάσιζαν τη μετεγκατάστασή τους και σε άλλους δήμους κατά προτίμηση παράλιους.
- Οι λόγοι όσων λίγων θέλουν να μετεγκατασταθούν είναι: Να δώσουν το σπίτι στα παιδιά τους και να γυρίσουν στην ιδιαίτερη πατρίδα τους, να είχαν τα χρήματα να ζήσουν σε ένα καλύτερο πολεοδομικά περιβάλλον στην περιοχή της Αθήνας ή τέλος να είχαν χρήματα να γυρίσουν στην Αθήνα γιατί δεν τους αρέσει η ζωή στην περιοχή.
- Σχεδόν οι μισοί από τους ερωτώμενους έχουν συγγενείς στην περιοχή που είχαν παραθεριστική κατοικία, την μετέτρεψαν σε κύρια και μετεγκαταστάθηκαν είτε πριν από αυτούς είτε μετά. Οι υπόλοιποι ερωτώμενοι ήρθαν με δική τους επιλογή γιατί τους άρεσε η περιοχή, για λόγους υγείας (η γειτνίαση με τη θάλασσα κάνει καλό) και για λόγους οικονομικούς (πιο προσιτές τιμές αγοράς και κατασκευής σπιτιού).
- Πολλοί από τους ερωτώμενους παροτρύνουν συγγενείς και φίλους να έρθουν να εγκατασταθούν στην περιοχή στην οποία παρατηρείται μεγάλη ανοικοδόμηση. Όμως η περιοχή σήμερα έχει γίνει πολύ ακριβή.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Από τις απαντήσεις των ερωτώμενων που αφορούν στους λόγους επιλογής της γεωγραφικής μετακίνησης για κύρια κατοικία, -που για την πλειοψηφία αφορούσε μετεγκατάσταση από ιδιόκτητο σπίτι στην περιοχή της πρωτεύουσας- προβάλλεται ως κυρίαρχη η ανάγκη διαβίω-

σης σε καλύτερο φυσικό περιβάλλον και η αναζήτηση καλύτερης ποιότητας ζωής. Τις περισσότερες φορές αυτή η ανάγκη συνδέεται με την προτίμηση και την επιθυμία απόκτησης ιδιόκτητης στέγης με τα χαρακτηριστικά της μονοκατοικίας. Επιβεβαιώνεται, δηλαδή, ένα εύρημα πολλών ερευνών ως προς το επιθυμητό μοντέλο κατοίκησης των νοικοκυριών.¹⁴

Οι προβληματικές συνθήκες διαβίωσης και οι υποβαθμισμένες περιβαλλοντικές συνθήκες της προηγούμενης κατοικίας, αλλά και της πόλης, γενικότερα, προβάλλονται ως ισχυροί λόγοι που τους οδήγησαν στην απόφαση μετεγκατάστασης. Στο γενικό πλαίσιο αυτής της επιθυμίας βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης και της επιθυμίας διαβίωσης σε ένα καλό φυσικό περιβάλλον, η επιλογή της γεωγραφικής μετακίνησης φαίνεται να συνδέεται, ειδικότερα, με ευρύτερους οικογενειακούς δεσμούς και υπάρχοντα ακίνητα στην περιοχή μετεγκατάστασης, και για το νοικοκυριό που δε διαθέτει εκεί περιουσιακά στοιχεία με το κόστος που συνεπάγεται η αλλαγή κατοικίας. Η οικονομική προσφορά οικοπέδων ή η οικονομική αγορά έτοιμων αυτόνομων μονοκατοικιών επηρεάζει θετικά την απόφαση μετεγκατάστασης. Η γνωριμία και οικειότητα με την περιοχή (τόπος συχνά παραθερισμού) και η καλή προσβασιμότητα, τέλος, συναξιολογούνται ως παράμετροι που επηρεάζουν την απόφαση μεταστέγασης και την αλλαγή της κύριας κατοικίας.

Η τωρινή κατοικία υπερέχει κατά πολύ της προηγούμενης για την πλειοψηφία των ερωτώμενων ως προς την ποιότητα κατασκευής (σύγχρονες προδιαγραφές ως προς την αντισεισμική συμπεριφορά της), τη λειτουργικότητα και την επάρκεια σε χώρους, την ύπαρξη κήπου και χώρου στάθμευσης, την αυτονομία (απουσία συγκατοίκων), την τυπολογία της (μονοκατοικία) και, τέλος, τη θέση της σε μία περιοχή κοντά στη θάλασσα και σε καλύτερο φυσικό περιβάλλον. Σ' αυτό το πλαίσιο, η πλειοψηφία είναι πολύ ικανοποιημένη από την τωρινή κατοικία, επιβεβαιώνει την επιλογή της και δεν σκέπτεται το ενδεχόμενο μεταστέγασης σε άλλες περιοχές της Αθήνας. Αντίθετα, αρκετοί προσβλέπουν σε μελλοντική επένδυση στην περιοχή για την κάλυψη

¹⁴ Βλ. ΔΕΠΟΣ, 1990, κεφ. 5, Μαλούτας, 1990.

των μελλοντικών αναγκών νεότερων μελών της οικογένειας. Ορισμένοι έχουν, ήδη, προβλέψει προς αυτή την κατεύθυνση. Η δαπάνη, βεβαίως, απόκτησης και στη συνέχεια το κόστος διατήρησης και συντήρησης της τωρινής κατοικίας είναι, κατά γενική ομολογία, πολύ υψηλότερο από αυτό που αντιστοιχούσε στη προηγούμενη κατοικία, και μαζί με το αυξημένο κόστος των μετακινήσεων επιβαρύνουν σημαντικά τα νοικοκυριά.

Είναι ενδιαφέρον να τονίσουμε εδώ, ότι αν και η πλειοψηφία των ερωτώμενων επικαλείται, συχνά, αρκετά προβλήματα, ελλείψεις και δυσλειτουργίες σχετικά με την πολεοδομική οργάνωση του κοινωνικού ή τεχνικού εξοπλισμού της περιοχής (ρυμοτομία, σχολεία, συγκοινωνία κλπ), εκφράζει σοβαρές ανησυχίες και προβληματίζεται ως προς την προοπτική επίλυσης ή βελτίωσης της, ωστόσο δεν αναιρεί την επιλογή της μετακίνησης επειδή εκτιμά ως σημαντικότερα τα οφέλη που απολαμβάνει από το φυσικό περιβάλλον και τη θάλασσα. Τα πλεονεκτήματα του μοντέλου κατοίκησης (μονοκατοικία), προς το παρόν, υπερκαλύπτουν τα προβλήματα του πολεοδομικού περιβάλλοντος και τις ελλείψεις των υποδομών. Η ανάλυση των στατιστικών δεδομένων αλλά και η πιλοτική έρευνα θεωρούμε ότι συνέβαλλαν στην ανάδειξη της σπουδαιότητας του να προσεγγισθούν σημαντικά ζητήματα που άπτονται στην εξέλιξη του ευαίσθητου παράκτιου χώρου της Αττικής. Η μελέτη της κοινωνικό-οικονομικής φυσιογνωμίας των κοινωνικών ομάδων που μετακινούνται, οι λόγοι αλλαγής κατοικίας, ο ρόλος της εξοχικής κατοικίας στη δυναμική των αλλαγών στις παράλιες ζώνες, ο ρόλος των κοινωνικών μεταβολών και των χωρικών διαφοροποιήσεων της πρωτεύουσας στην εξέλιξη αυτών των περιοχών, κλπ είναι ζητήματα που για να καλυφτούν συστηματικά απαιτούν μια μεγάλη δειγματοληπτική έρευνα στους παράλιους Δήμους της Αττικής. Η δημοσιοποίηση ορισμένων διαστάσεων του φαινομένου ελπίζουμε να κινητοποιήσει το ενδιαφέρον προς μία τέτοια κατεύθυνση.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αντωνοπούλου, Σ., 1991, *Ο μεταπολιτευτικός μετασχηματισμός της Ελληνικής Οικονομίας και το Οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Bailey, K. D., 1993, *Methods of Social Research*, 3rd ed., The Free Press, New York.
- Γετίμης, Π., 1989, *Οικιστική πολιτική στην Ελλάδα. Τα όρια της μεταρρύθμισης*, Οδυσσέας, Αθήνα.
- Γκόρτσος, Κ., 2000, *Χωροχρονική μελέτη της εξέλιξης και μετεξέλιξης της παραθεριστικής κατοικίας*, Διπλωματική Μεταπτυχιακή εργασία, ΕΜΠ.
- ΔΕΠΟΣ, 1990, *Συνθήκες και Τάσεις στην Αγορά Κατοικίας των Μεγάλων Αστικών Κέντρων: Έρευνα 1988*, Τόμος II.
- Gortsos, K., Kamoutsi, F., Panayotatos, E., Sayas, J., 2000, “Second Homes and Settlement Development: the Greek Experience”, 17-56, *Rivista Geografica Italiana*, CVII, 3-4.
- ΕΚΚΕ-ΕΜΠ, 1999, *Παραθεριστική Κατοικία και Οικιστική Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ-ΕΜΠ, Ερευνητικό Έργο με Ανάθεση του Υπουργείου ΠΕΧΩΔΕ, Τόμοι I-III.
- Εμμανουήλ, Δ., 1999, “Αστική Ανάπτυξη, Αγορά Κατοικίας και Προαστιοποίηση: Ορισμένες Θεωρητικές Σημειώσεις και η Περίπτωση της Αθήνας”, σελ. 267-309 στο Δ. Οικονόμου & Γ. Πετράκος (επιμ.) *Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων, Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής*, Εκδόσεις Θεσσαλίας-Gutenberg, Βόλος.
- Εμμανουήλ, Δ. με τη συνεργασία των Κ. Γκόρτσου & Π. Καμούτση, 2006, *Προσφορά Πολεοδομικού Χώρου, Ζήτηση Κατοικίας και Τιμές στην Αθήνα & Αττική (1984 –2004)*, Ερευνητικό Πρόγραμμα ΕΚΚΕ – Οργανισμός Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθηνών, Τελική Έκθεση.
- Καμούτση, Π., Γκόρτσος, Κ., Μανώλογλου, Ε., Μάρκου, Α., 2007, *Τάσεις μετατροπής ευρύτερων ζωνών του παράκτιου χώρου της Αττικής από Β' & παραθεριστική κατοικία σε κύρια κατοικία*, Ερευνητικό Πρόγραμμα, Έκθεση Αποτελεσμάτων, ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ.

- ΚΕΠΕ - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, (1997), *Παραθεριστική κατοικία και Οικιστική ανάπτυξη στην Ελλάδα*, ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα.
- Μαλούτας, Θ., 1990, *Αθήνα, Κατοικία, Οικογένεια*, Εξάντας, Αθήνα.
- Μανώλογλου, Ε., Τσάρτας, Π., Μάρκου, Α., Παπλιάκου, Β., 1999, *Ο Τουρισμός ως παράγοντας κοινωνικής αλλαγής*, ΕΚΚΕ-Εξάντας, Αθήνα.
- Μιχαλοπούλου, Α., Τσάρτας, Π., Γιαννησοπούλου, Μ., Καφετζής, Π., Μανώλογλου, Ε., 1998, *Μακεδονία και Βαλκάνια: Ξενοφοβία και Ανάπτυξη*, ΕΚΚΕ-Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Merton, R. K., Fiske, M. O. και Kendall, P. L., 1956, *The focused Interview*, The Free Press, New York.
- Οικονόμου, Δ., 1988, "Σύστημα γης και κατοικίας στην μεταπολεμική Ελλάδα" σελ. 57-113 στο Θ. Μαλούτας, Δ. Οικονόμου (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα.
- Sayas, J. P., 2006, "Urban Sprawl in the Periurban Coastal Zones of Athens", *The Greek Review of Social Research*, 121, C, 71-104.
- ΥΠΕΧΩΔΕ – ΕΜΠ, 2004, *Στρατηγικό Πλαίσιο Χωρικής Ανάπτυξης για την Αθήνα – Αττική, Σύνοψη*, ΕΜΠ, Αθήνα.

**ΕΝΟΤΗΤΑ 2:
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ
ΔΟΜΕΣ, ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ**

Ανώτατη εκπαίδευση και αναπαραγωγή των διακρίσεων: 'η μικρή και η μεγάλη πόρτα' στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση*

Ανδρομάχη Χατζηγιάννη, Δέσποινα Βαλάση

Εισαγωγή

Υπάρχει συχνά η τάση να θεωρείται ότι η αύξηση των δυνατοτήτων πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση αποτελεί ένα είδος 'ανοίγματος' του εκπαιδευτικού συστήματος σε ευρύτερα τμήματα του πληθυσμού. Η άποψη που αφορά τη βελτίωση των συνθηκών εισαγωγής στην ανώτατη εκπαίδευση των λιγότερων προνομιούχων κοινωνικών στρωμάτων και η οποία συχνά αποκαλείται 'εκδημοκρατισμός' του εκπαιδευτικού συστήματος και ο οποίος με τη σειρά του συμβάλλει στην ίση κατανομή των εκπαιδευτικών ευκαιριών, έχει σοβαρά αμφισβητηθεί από τους ερευνητές του τομέα της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης¹.

Αν και σε σχέση με το παρελθόν ένας μεγαλύτερος αριθμός φοιτητών από τα εργατικά και μικροαστικά στρώματα εισέρχεται στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, ακόμη μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των γόνων των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που εισέρχεται στα πανεπιστήμια. Τα ποσοστά εισαγωγής φοιτητών από τα κατώτερα στρώματα εξακολουθούν να είναι μικρά, ενώ τα ποσοστά εισαγωγής

* Η φράση η 'μικρή και η μεγάλη πόρτα' ('la petite et la grande porte') προέρχεται από το βιβλίο του Pierre Bourdieu (1989), *La Noblesse d' État. Grandes Écoles et esprit de corps*, Paris: Minuit. Στο βιβλίο του αυτό αναφέρεται στο πεδίο της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης στη Γαλλία και στις εσωτερικές διαφοροποιήσεις του.

¹ Ενδεικτικά αναφέρουμε τις έρευνες των: P. Bourdieu & Cl. Passeron, 1996, *Οι κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, C. Jencks, et al., 1972, *Inequality: A Reassessment of the Effect of family and schooling in America*, New York: Harper & Row, J. Karabel & A.H. Halsey (eds), 1977, *Power and Ideology in Education*, New York: Oxford University Press, B. Bernstein. 1991, *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, S. Bowles & H. Gintis, 1976, *Schooling in capitalist America: Educational reform and the contradictions of economic life*, New York: Basic Books/Harper.

φοιτητών από τα μεσαία στρώματα είναι σημαντικότερα, αλλά και στις δύο περιπτώσεις τα ποσοστά αυτά υποκρύπτουν διαφορές και ανισότητες, οι οποίες σχετίζονται με τις αλλαγές στην κοινωνικο-επαγγελματική δομή του εργατικού δυναμικού, την αυξανόμενη *περιπλοκότητα* στην τριτοβάθμια εκπαίδευση αλλά και την *ιεραρχική διαφοροποίηση* τόσο μεταξύ των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων όσο και των πανεπιστημιακών σχολών. Επιπλέον, η παλαιότερη άποψη ότι ο 'εκδημοκρατισμός' της εκπαίδευσης θα αυξήσει την κοινωνικο-επαγγελματική κινητικότητα φαίνεται να έχει χάσει πλέον την αξιοπιστία της λόγω της μείωση της αξίας των εκπαιδευτικών προσόντων στην αγορά εργασίας (Müller, Ringer & Simon, 1989).

Μελετώντας την ιστορία της εκπαίδευσης στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα μπορούμε να διακρίνουμε τρεις βασικές περιόδους ως προς την εισαγωγή των φοιτητών στην ανώτατη εκπαίδευση: την πρώτη περίοδο, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η οποία χαρακτηρίζεται από την διεύρυνση της εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, τη δεύτερη περίοδο, μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο, η οποία χαρακτηρίζεται από μια σημαντική μείωση στις ανισότητες ως προς το φύλο, και, την τρίτη περίοδο, από το 1980 και μετά, η οποία χαρακτηρίζεται από μια στασιμότητα ως προς το ζήτημα της μείωσης των κοινωνικών ανισοτήτων (Müller, Ringer, Simon & 1989).

Αντίστοιχα στην Ελλάδα, η πρώτη σημαντική διεύρυνση του φοιτητικού πληθυσμού παρατηρείται στη δεκαετία του '60 με την ίδρυση νέων πανεπιστημίων (Κάτσικας & Καββαδίας, 2000). Η αύξηση αυτή συνεχίζεται σε γενικές γραμμές τις επόμενες δεκαετίες του '70 και του '80, ενώ μετά το 1990 αυξήθηκε σημαντικά και ο αριθμός των μεταπτυχιακών προγραμμάτων. Η σταδιακή αυτή αύξηση του σώματος των ελλήνων φοιτητών πρόσφερε τη δυνατότητα σε αποκλεισμένα, μέχρι εκείνη τη στιγμή από την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, κοινωνικά στρώματα να ενταχθούν σε αυτή, και συντέλεσε στην δημιουργία νέων κοινωνικών διαχωρισμών και διαφοροποιήσεων.

Έτσι, ενώ τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης το αίτημα για εκπαίδευση αφορούσε την δυνατότητα για ίση πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση όλων των κοινωνικών στρωμάτων, η μερική ευδόωση του

δεν συνοδεύτηκε από την προσδοκώμενη και αναμενόμενη ισότητα των ευκαιριών. Στις προϋπάρχουσες ανισότητες ήρθαν να προστεθούν νέες, όπως αυτές που αφορούν στις διαφορές μεταξύ προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών με βάση την κοινωνική προέλευση των φοιτητών αλλά και στις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους διαφορετικούς κλάδους των μεταπτυχιακών σπουδών.

Καθώς η κοινωνική προέλευση των φοιτητών φαίνεται να επηρεάζει σημαντικά τις διάφορες εκπαιδευτικές τροχιές, αφενός μέσα από τις ‘επιλογές’ μεταξύ διαφορετικών επιπέδων σπουδών (προπτυχιακών και μεταπτυχιακών), και αφετέρου μέσα από τις ‘επιλογές’ μεταξύ των διαφορετικών επιστημονικών κλάδων/τομέων μεταπτυχιακών σπουδών, δημιουργούνται νέα πεδία συμβολικών αγώνων για την κατάκτηση των σπανιότερων τίτλων, των τίτλων δηλαδή με τη μεγαλύτερη κοινωνική και επαγγελματική αξία.

Η μελέτη μας έρχεται να προστεθεί στις λίγες έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στον τομέα αυτό στην Ελλάδα, οι οποίες δίνουν έμφαση στους διαχωρισμούς που υπάρχουν στο σώμα των φοιτητών που κάνουν μεταπτυχιακές σπουδές. Αυτό σημαίνει ότι αναγνωρίζουμε ότι όχι μόνο υπάρχουν διαφορές μεταξύ φοιτητών προπτυχιακού και μεταπτυχιακού επιπέδου αλλά, ακόμη, και ότι ο ίδιος ο πληθυσμός των μεταπτυχιακών φοιτητών δεν είναι με τη σειρά του ομοιογενής. Διαφορές φαίνεται να υπάρχουν, με βάση την κοινωνική προέλευση, τόσο ανάμεσα στους διαφορετικούς επιστημονικούς τομείς όσο και στα διαφορετικά επίπεδα των πτυχίων. Στόχος μας είναι να διερευνήσουμε, σε ένα πρώτο επίπεδο τη σχέση μεταξύ της κοινωνικής προέλευσης των φοιτητών και της πραγματοποίησης μεταπτυχιακών σπουδών, και σε ένα δεύτερο επίπεδο τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται μεταξύ των μεταπτυχιακών φοιτητών που ακολουθούν διαφορετικούς τομείς σπουδών και σπουδάζουν σε διαφορετικά πανεπιστημιακά ιδρύματα.

Κοινωνιολογικές θεωρίες για σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και κοινωνικής προέλευσης

Από τη δεκαετία του '60 ήδη μεγάλες εμπειρικές έρευνες στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν τόσο στην Ευρώπη όσο και την Αμερική, έδειξαν ότι οι ανισότητες που εμφανίζονται και στα σχολικά αποτελέσματα αλλά και στις εκπαιδευτικές διαδρομές των ατόμων έχουν κοινωνικές αιτίες. Πολλοί κοινωνιολόγοι μελετώντας τη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος προσπάθησαν να εξηγήσουν θεωρητικά την κοινωνική αναπαραγωγή των ανισοτήτων μέσω της εκπαίδευσης, όπως οι P.Bourdieu, J-C Passeron (1970), R.Boudon (1973) και C.Baudelot, R.Establet (1971) στη Γαλλία, ο B.Bernstein (1971) στην Αγγλία, οι S. Bowles και H. Gintis (1976) στις Ηνωμένες Πολιτείες, για να αναφέρουμε μόνο μερικούς από τους πλέον εξέχοντες.

Παρά το γεγονός ότι οι θεωρίες που διατυπώθηκαν για τα ζητήματα αυτά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες έχουν μεγάλες διαφορές, συγκλίνουν όλες σε ένα, κεντρικό κατά τη γνώμη μας, σημείο: παρά το γεγονός ότι οι θεωρίες που διατυπώθηκαν για τα ζητήματα αυτά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες διακρίνονται από σημαντικές διαφορές, συγκλίνουν όλες σε ένα, κεντρικό κατά τη γνώμη μας, σημείο: ότι η ύπαρξη ανισοτήτων στην εκπαίδευση συνδέεται με τις προϋπάρχουσες κοινωνικές ανισότητες, τις οποίες η εκπαίδευση λόγω του ρόλου της στις σύγχρονες κοινωνίες και της συμβολικής της δύναμης, τις αναπαράγει και τις νομιμοποιεί.

Παραθέτουμε εδώ, πολύ περιληπτικά, τέσσερις από τις πλέον γνωστές θεωρίες για τις ανισότητες στην εκπαίδευση, όπως αυτές διατυπώθηκαν από τους κυριότερους εκφραστές τους.

Η θεωρία της πολιτισμικής αναπαραγωγής

Σύμφωνα με τη θεωρία της πολιτισμικής αναπαραγωγής, την οποία διατύπωσαν αρχικά οι Bourdieu και Passeron (Bourdieu & Passeron, 1970) και στη συνέχεια ανέπτυξε ο Bourdieu, η εκπαιδευτική επιτυχία των ατόμων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την κατοχή «πολιτιστικού

κεφαλαίου» το οποίο είναι ανόμοια κατανεμημένο ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Κατά τον Bourdieu το πολιτιστικό κεφάλαιο συνίσταται στην εξοικείωση των ατόμων με την κυρίαρχη κουλτούρα σε κάθε κοινωνία. Επειδή όμως η εκπαιδευτική επιτυχία στο εσωτερικό της κάθε κοινωνίας εξαρτάται από την εξοικείωση με την κυρίαρχη κουλτούρα, δημιουργούνται ανισότητες μεταξύ όσων ανήκουν στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, των οποίων το πολιτιστικό κεφάλαιο είναι περιορισμένο και επομένως δεν έχουν καλά εκπαιδευτικά αποτελέσματα και όσων ανήκουν στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, στους οποίους η κατοχή μεγάλου πολιτιστικού κεφαλαίου τους επιτρέπει να έχουν τις καλύτερες εκπαιδευτικές διαδρομές. Αυτοί οι τελευταίοι προέρχονται επίσης από τις πλέον εκπαιδευμένες και μορφωμένες κοινωνικές τάξεις, γεγονός που οδήγησε τον Bourdieu να μιλήσει για κοινωνική και εκπαιδευτική αναπαραγωγή. Ο Bourdieu με τη θεωρία του αυτή προσπάθησε να (από)δείξει τον σημαίνοντα ρόλο της εκπαίδευσης στη διατήρηση και την αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων.

Μαρξιστικές θεωρίες για την εκπαίδευση

Με την δημοσίευση του βιβλίου τους *Schooling in Capitalist America*, το οποίο δημοσιεύτηκε το 1976 στις ΗΠΑ και έτυχε μεγάλης δημοσιότητας, οι Bowles και Gintis έδωσαν μία νέα διάσταση στη συζήτηση για τις ανισότητες και το σχολείο. Αμφισβήτησαν την επικρατούσα άποψη στις ΗΠΑ ότι η δημόσια εκπαίδευση είναι το μέσον με το οποίο επιτυγχάνεται η ισότητα των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων και εξέφρασαν την άποψη ότι στην ουσία το δημόσιο σχολείο αναπαράγει τις ταξικές ανισότητες που προϋπάρχουν.

Χρησιμοποιώντας τις κλασικές μαρξιστικές έννοιες της βάσης και του εποικοδομήματος πραγματοποίησαν μία ανάλυση των σχολείων ως θεσμικών κατασκευών που λειτουργούν στο επίπεδο του εποικοδομήματος, το οποίο εξαρτάται και καθορίζεται από την οικονομική βάση της συγκεκριμένης κοινωνίας. Σε ένα τέτοιο σύστημα οι ανισότητες καθορίζονται και αναπαράγονται προς μία κατεύθυνση: από τη βάση στο εποικοδόμημα. Οι Bowles και Gintis προσπάθησαν ειδικότερα να δείξουν πως τα σχολεία στις ΗΠΑ εμπλέκονταν με τις

καπιταλιστικές δομές παραγωγής. Τα σχολεία και τα προγράμματα σπουδών τους ήταν έτσι οργανωμένα ώστε να παράγουν «καλούς εργάτες» οι οποίοι θα κατελάμβαναν διάφορες θέσεις εργασίας, κοινωνικά καθορισμένες, ώστε να διατηρούνται οι ταξικές ανισότητες προς όφελος της καπιταλιστικής οικονομικής παραγωγής (Bowles & Gintis, 1976).

Οι Bowles και Gintis ασχολήθηκαν επίσης με την κριτική των διαφόρων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων στις ΗΠΑ, τονίζοντας ότι οι μεταρρυθμίσεις αυτές είναι προβληματικές και αναποτελεσματικές. Υποστήριζαν ότι επειδή οι μεταρρυθμίσεις αυτές γίνονταν στο πλαίσιο μίας κοινωνίας στην οποία εμφανίζονταν έντονες ανισότητες, η ισότητα την οποία προσπαθούσαν να προωθήσουν ήταν ανέφικτη.

Η θεωρία του Relative risk aversion

Η θεωρία αυτή εκφράστηκε αρχικά από τον Boundon (Boundon, 1973) και αργότερα από τους Goldthorpe και Breen (Goldthorpe & Breen, 1997). Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία το αν ένας νέος αποφασίσει ή όχι να συνεχίσει τις σπουδές του πέραν της βασικής εκπαίδευσης, βασίζεται στην επιθυμία του να αποφύγει την καθοδική κοινωνική κινητικότητα. Με άλλα λόγια οι νέοι προσπαθούν να αποκτήσουν (τουλάχιστον) όση εκπαίδευση χρειάζεται ώστε να παραμείνουν στην κοινωνική τάξη των γονιών τους. Αυτός είναι ο πρωταρχικός στόχος των ατόμων, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, όταν αποφασίζουν για την εκπαίδευση που θα ήθελαν να έχουν και για τις στρατηγικές που υιοθετούν στη συνέχεια. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή οι νέοι που προέρχονται από την εργατική τάξη στην εκπαιδευτική τους καριέρα πετυχαίνουν το στόχο τους αρκετά γρήγορα, δηλαδή αποκτούν αρκετή εκπαίδευση ώστε να μην «υποβιβαστούν» κοινωνικά. Οι νέοι όμως που προέρχονται από τα μεσαία στρώματα χρειάζονται συνήθως να φτάσουν σε υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης από εκείνο των γονέων τους, ώστε να παραμείνουν στην ίδια κοινωνική τάξη με εκείνους. Αυτό συμβαίνει επειδή η αξία της εκπαίδευσης και των διπλωμάτων δεν παραμένει η ίδια στη διάρκεια του χρόνου και συνήθως ελαττώνεται, όπως δείχνουν

οι έρευνες για την αξία των διπλωμάτων κατά τις τελευταίες δεκαετίες (Van de Werfhorst & Andersen, 2005).

Η θεωρία των παιδαγωγικών κωδίκων του Basil Bernstein

Αν και η κεντρική προβληματική των εργασιών του Bernstein εστιάζει το ενδιαφέρον της στην κοινωνιολογία της γλώσσας, και πιο συγκεκριμένα στην ύπαρξη ταξικά προσδιορισμένων γλωσσικών κωδίκων και τη σχέση τους με τη σχολική επίδοση, σύντομα οι απόψεις του διευρύνθηκαν στο σύνολο των ζητημάτων που αφορούν την ανισότητα στην εκπαίδευση και την κοινωνία. Σύμφωνα με τον Bernstein η προβληματική είναι μία: «πως ταξικά ρυθμιζόμενες σχέσεις εξουσίας και αρχές κοινωνικού ελέγχου διέπουν τις διάφορες κοινωνικές πρακτικές που εκδηλώνονται σε διαφορετικά επίπεδα και μέσα σε ποικίλους φορείς (θεσμούς και ιδρύματα) της πολιτισμικής αναπαραγωγής, ρυθμίζοντας έτσι τη συνείδηση των υποκειμένων» (Σολομών, 1991). Εξειδικεύοντας στο χώρο της εκπαίδευσης, ο Bernstein αναφέρεται στην ύπαρξη δομικά διαφορετικών γλωσσικών κωδίκων μέσα σε οικογένειες διαφορετικών κοινωνικών τάξεων οι οποίες ρυθμίζουν διαφορετικούς τρόπους επικοινωνίας και κοινωνικές σχέσεις: ο «επεξεργασμένος» κώδικας (elaborated) αντιστοιχεί στη μεσαία τάξη και ο «περιορισμένος» (restricted) κώδικας στην εργατική τάξη. Σημαντικό στοιχείο στην αναπαραγωγή των ανισοτήτων αποτελεί η θεσμοποίηση των επεξεργασμένων κωδίκων και οι αλλαγές των μορφών κοινωνικού ελέγχου στο σχολείο. Αυτό σημαίνει ότι «η επίσημη εκπαίδευση υιοθετεί τον επεξεργασμένο γλωσσικό κώδικα και ότι συνακόλουθα η διαπιστωμένη σχετική εκπαιδευτική αποτυχία των παιδιών εργατικής προέλευσης συνδέεται με την άνιση σύγκρουση των δύο γλωσσικών κωδίκων» (Σολομών, 1991).

Διαστάσεις της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα

Τις τελευταίες δεκαετίες και στη χώρα μας όπως και στον υπόλοιπο ανεπτυγμένο κόσμο, στο πλαίσιο του 'εκδημοκρατισμού' της δημόσιας εκπαίδευσης, υπήρξε έντονη μαζικοποίηση, αύξηση δηλαδή της

συμμετοχής του πληθυσμού σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης αλλά και παράλληλη αύξηση του ανταγωνισμού μεταξύ των γόνων των διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων για περισσότερη εκπαίδευση και απόκτηση όλο και υψηλότερων τίτλων σπουδών (Φραγκουδάκη 1985, Κάτσικας & Καββαδίας 2000, Κασίμης, κ.ά., 2000).

Το γεγονός αυτό του έντονου ανταγωνισμού στην εκπαίδευση οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην προσπάθεια για αναπαραγωγή των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και όχι μόνο των πλέον προνομιούχων, οι οποίες συνειδητοποιούν ότι όχι μόνο για να πετύχουν κοινωνική άνοδο αλλά και για να επιτύχουν την αναπαραγωγή τους (να εξασφαλίσουν, δηλαδή, στα παιδιά τους θέσεις ίδιες ή αντίστοιχες με τις δικές τους) έπρεπε να εξασφαλίσουν για τα παιδιά τους ολοένα και υψηλότερους τίτλους σπουδών. Σε ορισμένες ανεπτυγμένες χώρες όπως η Γαλλία, η επιδίωξη απόκτησης επιπλέον εκπαιδευτικών προσόντων και η όλο και περισσότερο μαζική απόκτηση πτυχίων έγινε φανερή ήδη από τη δεκαετία του '80, όταν κοινωνιολόγοι της εκπαίδευσης όπως ο Passeron, μιλούσαν ήδη για πληθωρισμό των πτυχίων (Passeron, 1982).

Επειδή προοδευτικά το εκπαιδευτικό σύστημα αποτέλεσε μέρος των στρατηγικών κοινωνικής αναπαραγωγής για ολοένα και περισσότερα κοινωνικά στρώματα, τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, και κυρίως αυτά τα οποία βάσιζαν την αναπαραγωγή τους στο σχολείο, «αναγκάστηκαν να εντείνουν τις επενδύσεις τους προκειμένου να διατηρήσουν τη σχετική σπανιότητα των τίτλων τους και συνεπώς τη θέση τους στη δομή των τάξεων. Έτσι», αναφέρει χαρακτηριστικά ο Bourdieu (2002), «ο τίτλος σπουδών και το σχολικό σύστημα που τον απονέμει έχουν αποβεί ένα από τα προνομιακά διακυβεύματα ενός ανταγωνισμού ανάμεσα στις τάξεις, ο οποίος δημιουργεί καθολική και συνεχή αύξηση στη ζήτηση εκπαίδευσης και πληθωρισμό των σχολικών τίτλων».

Υποβάθμιση της αξίας των πτυχίων: οι επιπτώσεις του 'πληθωρισμού' τους

Η απονομή όλο και μεγαλύτερου αριθμού τίτλων οδηγεί στην υποβάθμιση της αξίας τους, στο μέτρο που ο αριθμός τους αυξάνεται,

ενώ παράλληλα ο αριθμός των θέσεων εργασίας στις οποίες οδηγεί, δεν αυξάνεται με τον ίδιο ρυθμό. Είναι προφανές ότι από τον ανταγωνισμό αυτό χαμένοι είναι όσοι δεν διαθέτουν κάποιους τίτλους σπουδών και σε ένα μικρότερο ποσοστό εκείνοι που διαθέτουν μεν κάποιους τίτλους, αλλά σε τομείς υποδεέστερους και υποβαθμισμένους.

Σχετικά με τον πληθωρισμό και την αξία των πτυχίων πρέπει να επισημάνουμε κάποιες διαστάσεις του προβλήματος, γνωστές ίσως, οι οποίες όμως συχνά δεν αναφέρονται στη σχετική συζήτηση. Η πρώτη επισήμανση αφορά στην αξία των πτυχίων και στις επιπτώσεις της αύξησης του αριθμού τους. Θεωρούμε ότι η αύξηση του αριθμού των πτυχίων, αποτέλεσμα του 'εκδημοκρατισμού' της εκπαίδευσης, δεν έχει τις ίδιες επιπτώσεις για όλους τους πτυχιούχους. Είναι γνωστό από εμπειρικές διερευνήσεις τόσο στη Γαλλία όσο και σε άλλες χώρες, ότι το ίδιο πτυχίο δεν "αποδίδει" το ίδιο σε όλους τους κατόχους και ότι η απόδοση αυτή είναι μεγαλύτερη για τους πτυχιούχους οι οποίοι προέρχονται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Ο Passeron υποστηρίζει ότι «σε περίοδο πανεπιστημιακού πληθωρισμού, η μείωση της επαγγελματικής απόδοσης του διπλώματος είναι άνισα σκληρή (για τους αποφοίτους) και σχετίζεται με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του ιδιοκτήτη του διπλώματος ο οποίος παρουσιάζεται στην αγορά εργασίας. Είναι ως εάν η αγορά εργασίας να λειτουργούσε ως μία τράπεζα, η οποία αντάλλαζε με διαφορετικά επιτόκια τα σχολικά νομίσματα/διπλώματα, με βάση την «καλή εμφάνιση» του ιδιοκτήτη των υποτιμημένων τίτλων (σε σχέση για παράδειγμα με τις κοινωνικές του σχέσεις)» (Passeron, 1982). Γίνεται φανερό δηλαδή ότι το ίδιο πτυχίο μπορεί να έχει διαφορετική αξία στα χέρια του πτυχιούχου X από ότι στα χέρια του πτυχιούχου Z. Επομένως ο πληθωρισμός των πτυχίων φαίνεται απλώς να αναπαράγει, αν όχι να επιτείνει, τις ήδη υπάρχουσες ανισότητες μεταξύ των πτυχιούχων.

Η γενικότερη υπερ-προσφορά πτυχίων είναι φυσικό να έχει ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση της αξίας τους (Duru-Bellat, 2006, Van de Werfhorst & Andersen, 2005). Η υποβάθμιση όμως αυτή φαίνεται ότι δεν αφορά όλα τα πτυχία, όλες τις κατευθύνσεις, τις σχολές ή ακόμη και τα πανεπιστημιακά τμήματα με τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό. Η

ίδια τάση παρατηρείται πλέον τα τελευταία χρόνια και στη χώρα μας. Ο αριθμός των πτυχιούχων αυξάνει - ιδιαίτερα των πτυχιούχων των σχολών οι οποίες οδηγούν σε 'ασθενή' πτυχία, πτυχία δηλαδή τα οποία έχουν μικρή αξία 'ανταλλαγής' στην αγορά εργασίας (Χατζηγιάννη & Κάλλας, 2005) - ως αποτέλεσμα της μαζικής ίδρυσης νέων σχολών ή τμημάτων κυρίως κοινωνικών και ανθρωπιστικών σπουδών, και παράλληλα, η ζήτηση για τριτοβάθμιες σπουδές συνεχίζει να αυξάνεται.

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι ενώ τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότεροι επιστήμονες μιλούν για τον πληθωρισμό των πτυχίων αλλά και για την μικρή αξία ανταλλαγής τους, (τουλάχιστον για τα πτυχία μιας σειράς σχολών ή τμημάτων), η ζήτηση για τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν μειώνεται και οι προσπάθειες των νέων και των οικογενειών τους για την απόκτηση ενός διπλώματος (ακόμη και υποβαθμισμένου) συνεχίζονται αμείωτες. Η απάντηση στο ερώτημα «γιατί συμβαίνει αυτό» δεν είναι προφανής.

Μία εξήγηση δίνει ο Bourdieu στο βιβλίο του *Η Διάκριση*, όπου αναφέρει ότι οι κάτοχοι υποβαθμισμένων τίτλων, οι οποίοι προέρχονται από τα κατώτερα, μεσαία και εργατικά κοινωνικά στρώματα, δεν αντιλαμβάνονται την απαξίωση των τίτλων αυτών ή/και δεν παραδέχονται την υποβάθμισή τους, γιατί οι ίδιοι ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με τους τίτλους αυτούς, οι οποίοι αποτελούν συστατικό της κοινωνικής τους ταυτότητας (Bourdieu, 1999). Να προσθέσουμε στο σημείο αυτό ότι είναι πράγματι δύσκολο να παραδεχθεί κανείς ότι αυτό για το οποίο μόχθησε και επένδυσε τόσο πολύ κόπο, χρήμα και προσπάθεια, δεν είναι σε τελική ανάλυση κάτι σημαντικό και δεν του αποφέρει σπουδαία 'κέρδη'.

Ο Bourdieu θεωρεί ότι ένας από τους λόγους της μη κατανόησης της υποβάθμισης των τίτλων εκ μέρους όσων αποκτούν αυτούς τους υποβαθμισμένους τίτλους σπουδών (άτομα τα οποία κατά κανόνα προέρχονται από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα) οφείλεται και στην έλλειψη πληροφόρησης για την αξία τους. Τα άτομα αυτά «δεν αντιλαμβάνονται και δεν θέλουν να παραδεχθούν την υποβάθμιση των τίτλων που έχουν αποκτήσει, με τους οποίους ταυτίζονται ισχυρότατα εφόσον είναι κατά μεγάλο μέρος συστατικοί της κοινωνικής τους

ταντότητας» (Bourdieu, 1999). Υποστηρίζει επίσης ότι αντίθετα όσα άτομα διαθέτουν σημαντικό κληρονομημένο πολιτιστικό κεφάλαιο διαθέτουν και την κατάλληλη πληροφόρηση για τις διακυμάνσεις της αξίας των σχολικών τίτλων, γεγονός το οποίο επιτρέπει σε κάποιον να επιτύχει τα καλύτερα αποτελέσματα (επιλέγοντας τις καλύτερες κατευθύνσεις σπουδών, εγκαταλείποντας έγκαιρα τις υποβαθμισμένες κατευθύνσεις ή σταδιοδρομίες, ώστε να κατευθυνθεί σε σταδιοδρομίες με μέλλον κλπ.) (Bourdieu, 1999).

Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι προφανείς απαντήσεις στο ζήτημα της ανισότητας στην εκπαίδευση δεν φαίνεται να υπάρχουν. Παρατηρούμε ότι και ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης και η μαζικοποίηση της (με την είσοδο και άλλων στρωμάτων στα υψηλότερα επίπεδα της εκπαίδευσης) δεν άλλαξαν ουσιαστικά την πρότερη εικόνα των ανισοτήτων. Τα ανώτερα στρώματα, αλλά και τα μεσαία σε έναν σημαντικό βαθμό, συνεχίζουν να χρησιμοποιούν επιτυχώς την εκπαίδευση και τα εκπαιδευτικά διαπιστευτήρια (credentials) ως μέσο για την αναπαραγωγή τους αλλά και την κοινωνική τους ανέλιξη, αποκλείοντας ουσιαστικά τα κατώτερα στρώματα.

Κοινωνικές ανισότητες και εκπαιδευτικές διαφοροποιήσεις στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση

Στην Ελλάδα οι έρευνες οι οποίες αναφέρονται στις εκπαιδευτικές ανισότητες στην τριτοβάθμια εκπαίδευση μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι διακρίνονται σε τρεις βασικές κατηγορίες: πρώτον, σε αυτές οι οποίες αναφέρονται στα ζητήματα της άνισης πρόσβασης στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση, δεύτερον, σε αυτές οι οποίες έδωσαν έμφαση στις εσωτερικές διαφοροποιήσεις και τις ιεραρχήσεις των θεσμών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, και τρίτον, σε αυτές που ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τα θέματα ένταξης στην αγορά εργασίας των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Ειδικότερα, αναφορικά με τα ζητήματα εισαγωγής στα πανεπιστήμια, η Φραγκουδάκη (1985) υποστηρίζει την ύπαρξη ανισοτήτων εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και έρχεται σε αντίθεση με τις απόψεις που υποστηρίζουν ότι η κοινωνική σύνθεση της ανώτατης εκπαίδευσης

στην Ελλάδα είναι ‘δημοκρατικότερη’ από άλλες χώρες, όπως υποστηρίζει ο Τσουκαλάς (1975). Επισημαίνει μάλιστα ότι η ύπαρξη διαφορών με τα πανεπιστήμια της Δύσης οι οποίες προκύπτουν από τα υψηλά ποσοστά παρουσίας φοιτητών από αγροτικά και εργατικά στρώματα δεν καθιστούν το ελληνικό πανεπιστήμιο λαϊκότερο ως προς τη σύνθεση του αλλά εξίσου επιλεκτικό όταν υπολογιστούν σε αυτό οι κοινωνικές λειτουργίες συγκεκριμένων ιδρυμάτων και πτυχίων. Και συνεχίζει αναφέροντας ότι «τα κοινωνικά στρώματα εκπροσωπούνται πολύ άνισα στις διάφορες ανώτατες σχολές. Ορισμένες μάλιστα ειδικότητες, όπως η Ιατρική, το ΕΜΠ (και ειδικά η Αρχιτεκτονική), η Σχολή Καλών Τεχνών, έχουν πολύ υψηλό ποσοστό φοιτητών με προέλευση από τις προνομιούχες κοινωνικές κατηγορίες, ενώ αντίθετα σε αυτές οι φοιτητές παιδιά αγροτών εκπροσωπούνται με ποσοστά χαμηλά, αντίστοιχα των άλλων χωρών» (Φραγκουδάκη, 1985).²

Εξετάζοντας τώρα τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις και ιεραρχήσεις των θεσμών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, θα αναφερθούμε σε δύο χαρακτηριστικές έρευνες, του Παναγιωτόπουλου (1998 & 2000) και του Μαλούτα (2006). Ο Παναγιωτόπουλος (2000) διερευνώντας επίσης το πεδίο της ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα μάς προτείνει μία πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση με βάση την οποία η ανώτατη εκπαίδευση στη χώρα μας χαρακτηρίζεται από μία βασική αντίθεση ανάμεσα στις «ανώτερες Σχολές» (Νομική, Ιατρική, Πολυτεχνείο) και τις «κατώτερες Σχολές» (Πολιτικές Επιστήμες, Οικονομικά, Μαθηματικά, Φυσική, Εμπορικές και Βιομηχανικές σπουδές). Στις πρώτες κατευθύνονται οι γόνοι των διαφόρων τμημάτων των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων (δηλαδή οι γόνοι των ελεύθερων επαγγελματιών και των στελεχών του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα), ενώ στις δεύτερες κατευθύνονται οι

² Το λεγόμενο ‘άνοιγμα’ των πανεπιστημίων σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα δεν αποτελεί ελληνικό φαινόμενο ούτε και ελληνική ιδιαιτερότητα. Διεθνείς συγκριτικές έρευνες εδώ και δεκαετίες έχουν δείξει ότι η ‘ασθένεια του διπλώματος’ αφορά τις περισσότερες χώρες, αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα εκπαιδευτικά συστήματα έγιναν δικαιότερα. Για τον Dole, η ‘κλιμάκωση των εκπαιδευτικών προσόντων’ αποτέλεσε διεθνώς την κατεξοχήν διαδικασία συσσώρευσης περισσότερων επιπέδων εκπαίδευσης προκειμένου οι άνθρωποι να μείνουν ανταγωνιστικοί εντός του εργασιακού περιβάλλοντος (Dole, 1976).

γόνοι των μεσαίων αλλά και των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Παράλληλα, μιλάει για την ιεράρχηση των σχολών και των τμημάτων, η οποία παραπέμπει σε μία κοινωνική ιεράρχηση των επαγγελμάτων για τα οποία προετοιμάζουν τους νέους αυτές οι σχολές. Οι 'ανώτερες σχολές' προετοιμάζουν τους νέους για τα ελεύθερα επαγγέλματα και τα στελέχη του ιδιωτικού αλλά και του δημόσιου τομέα, ενώ οι 'κατώτερες σχολές' για τη δημόσια διοίκηση. Παράλληλα, ο Παναγιωτόπουλος, σε άλλο άρθρο του, αναφέρει ότι στο εσωτερικό της ελληνικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αυτή η αντίθεση δεν είναι η μόνη και υπενθυμίζει μία άλλη εξίσου σημαντική η οποία είναι αυτή ανάμεσα σε εκείνους οι οποίοι παραμένουν στη χώρα για σπουδές και εκείνους οι οποίοι πραγματοποιούν τις σπουδές τους (συνολικά ή μέρος τους) εκτός Ελλάδος. Επισημαίνει ότι οι σπουδές στο εξωτερικό λειτουργούν ως σπουδές στις 'ανώτερες σχολές' (Grandes Ecoles) τις οποίες όμως η χώρα δεν διαθέτει. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι σπουδές στο εξωτερικό λειτουργούν τελικά ως μία επιπλέον βαθμίδα εκπαίδευσης. Επίσης, αναφέρεται και σε άλλες ιεραρχήσεις οι οποίες θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από τους μελετητές (Panayotopoulos, 1998).

Σε ένα πρόσφατο άρθρο του ο Μαλούτας (2006) αναφέρεται ειδικά στις εκπαιδευτικές στρατηγικές των μεσαίων στρωμάτων στην Ελλάδα. Ειδικότερα, αναφέρει ότι αν και ο αριθμός των φοιτητών έχει αυξηθεί τα τελευταία χρόνια, αυτή η ποσοτική αύξηση είναι στενά συνδεδεμένη με την κοινωνική προέλευση των φοιτητών. Έτσι, αν και το 45% των νέων ανθρώπων ηλικίας 18 έως 23 στην Ελλάδα είναι φοιτητές, το 77% των ελλήνων φοιτητών προέρχεται από μορφωμένες οικογένειες. Εξειδικεύοντας, αναφέρει ότι οι φοιτητές οι οποίοι προέρχονται από πλούσια εκπαιδευτικά περιβάλλοντα είναι 15πλάσιοι στις υψηλού κύρους σχολές (όπως Ιατρική, Νομική και Πολυτεχνείο) σε σχέση με εκείνους που προέρχονται από φτωχά. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για τις σπουδές στα οικονομικά και τη διοίκηση επιχειρήσεων. Ειδικά, η Νομική και η Ιατρική εμφανίζουν σημαντικά ποσοστά 'εσωτερικής αναπαραγωγής' καθώς φαίνεται να επιλέγονται από φοιτητές με γονείς επαγγελματίες στους αντίστοιχους κλάδους, δημιουργώντας όρους κοινωνικής επιλεκτικότητας. Εντελώς διαφορετική είναι κατάσταση

στις παιδαγωγικές σπουδές και στις εφαρμοσμένες τεχνολογικές σπουδές.

Τέλος, αναφορικά με την ένταξη των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην αγορά εργασίας, οι έρευνες δείχνουν σαφή συσχέτιση του εκπαιδευτικού και κοινωνικού κεφαλαίου των αποφοίτων (και των οικογενειών τους) με την συνολική εκπαιδευτική και επαγγελματική πορεία τους. Τα δεδομένα αυτά ενισχύουν την άποψη ότι και σε αυτό το επίπεδο (της ενσωμάτωσης των πτυχιούχων πανεπιστημίου στην αγορά εργασίας) δεν διαπιστώνουμε μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων και ισότητα ευκαιριών. Έτσι, οι υπάρχουσες κοινωνικές ανισότητες κατά την είσοδο των ατόμων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση φαίνεται μάλλον να εντείνονται κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής πορείας των απόφοιτων αλλά και της μετέπειτα επαγγελματικής τους πορείας (Κασίμης, κ.α., 2000)³.

³ Αναλυτικότερες πληροφορίες για τις έρευνες που αφορούν την ένταξη των πτυχιούχων στην αγορά εργασίας ο αναγνώστης μπορεί να βρει στη Θεματική Βάση: *Τριτοβάθμια εκπαίδευση και ένταξη στην αγορά εργασίας* η οποία λειτουργεί στο πλαίσιο του Κόμβου Δευτερογενούς Επεξεργασίας Κοινωνικών Δεδομένων και Δεικτών (www.gsdh.gr) του ΕΚΚΕ. Ο Κόμβος Δευτερογενούς Επεξεργασίας (ΚΔΕ) είναι ένα ολοκληρωμένο σύνολο από εργαλεία λογισμικού και ψηφιακού περιεχομένου (δεδομένα, μεταδεδομένα, επιχειρησιακές πληροφορίες κ.λπ) που επιτρέπει την οργάνωση του ψηφιακού περιεχομένου γύρω από συγκεκριμένες ερευνητικές περιοχές. Μέσα από διαδικασίες πρόσθετης τεκμηρίωσης, τυποποίησης και ομογενοποίησης, τις οποίες προβλέπει ο Κόμβος Δευτερογενούς Επεξεργασίας, επιτυγχάνεται ένα ανώτερο επίπεδο οργάνωσης του διαθέσιμου υλικού που επιτρέπει την δευτερογενή ανάλυση και επεξεργασία. Αντίστοιχα οι θεματικές βάσεις τις οποίες περιλαμβάνει ορίζονται ως οι οργανωμένες συλλογές δεδομένων και πληροφοριών που αφορούν συγκεκριμένα πεδία της κοινωνικής έρευνας και αναφέρονται σε συγκεκριμένα κοινωνικά φαινόμενα παρέχοντας το ψηφιακό περιεχόμενο που είναι απαραίτητο για την υποστήριξη της δευτερογενούς επεξεργασίας και ανάλυσης. Ειδικότερα, η Θεματική Βάση *Τριτοβάθμια εκπαίδευση και ένταξη στην αγορά εργασίας* στόχο έχει τη συγκέντρωση, οργάνωση και επεξεργασία πρωτογενών και δευτερογενών δεδομένων για την τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα κατά την τελευταία δεκαετία καθώς και επιλεγμένα στοιχεία για την (ελληνική) αγορά εργασίας κατά την ίδια χρονική περίοδο, στο μέτρο που αυτά σχετίζονται με την απασχόληση των απόφοιτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (επίσης βλ. Hadjiyanni A, Valassi D., 2005. «The creation of a Subject Matter Data Base for tertiary education: choices, prospects and possibilities», in J.Kallas (ed.), *Node for secondary Processing: a Comparative Research Infrastructure*, Athens: National Center for Social Research, pp. 145-160).

Ερευνητικές υποθέσεις και δεδομένα

Ο προβληματισμός μεταξύ των ερευνητών για τις μεταπτυχιακές σπουδές και τη σημασία τους, παρά τη σημαντική ανάπτυξη των μεταπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών και την επέκτασή τους στη χώρα μας από τις αρχές της δεκαετίας του '90, είναι περιορισμένος. Επιπλέον, η διασύνδεση των μεταπτυχιακών σπουδών με τις προηγούμενες κοινωνικές διαφοροποιήσεις λείπει από τις σχετικές κοινωνιολογικές μελέτες.

Στο παρόν άρθρο, το οποίο αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης έρευνας που αφορά τις διακρίσεις στο εσωτερικό της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, θα επιχειρήσουμε μια πρώτη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ κοινωνικής προέλευσης και ένταξης σε μεταπτυχιακές σπουδές. Θα εξετάσουμε επίσης την επίδραση της κοινωνικής προέλευσης στις 'επιλογές' των φοιτητών σε σχέση με το αντικείμενο σπουδών, το πανεπιστημιακό τμήμα και το πανεπιστημιακό ίδρυμα. Έτσι, θα παρουσιάσουμε στοιχεία που αφορούν την εκπροσώπηση των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων στο επίπεδο των μεταπτυχιακών σπουδών και τη συσχέτιση με τα αντίστοιχα κοινωνικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού στο σύνολο της χώρας.

Για τη μελέτη των μεταπτυχιακών σπουδών και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των φοιτητών, χρησιμοποιήσαμε δεδομένα από τις Στατιστικές Εκπαίδευσης της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (ΕΣΥΕ). Τα διαθέσιμα στοιχεία της ΕΣΥΕ για τις μεταπτυχιακές σπουδές ξεκινούν από το ακαδημαϊκό έτος 1999-2000 έως και το ακαδημαϊκό έτος 2003-2004.

Η πρώτη μας υπόθεση είναι ότι υπάρχει μία κοινωνική ιεράρχηση των πανεπιστημιακών τμημάτων που σχετίζεται με το αντικείμενο των σπουδών, γεγονός που αποτυπώνεται στην μεταπτυχιακή 'πελατεία' του κάθε πανεπιστημιακού τμήματος στο εσωτερικό του ιδίου εκπαιδευτικού Ιδρύματος.

Σύμφωνα με τη δεύτερη μας υπόθεση, η κοινωνική ιεράρχηση μεταξύ των Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων οφείλεται στην κοινωνική προέλευση των φοιτητών τους, ότι δηλαδή το κύρος των Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων και η δυσκολία εισαγωγής σε αυτά σχετίζεται με το γεγονός ότι επιλέγονται κατά προτεραιότητα από τους γόνους των πλέον προνομιούχων και μορφωμένων κοινωνικών στρωμάτων.

Τέλος, η τρίτη μας υπόθεση είναι ότι υπήρχε επίσης μία κοινωνική ιεράρχηση μεταξύ των πανεπιστημιακών τμημάτων του ίδιου αντικείμενου τα οποία όμως ανήκαν σε διαφορετικά Πανεπιστημιακά Ιδρύματα.

Αμβλύνοντας τις παλιές και δημιουργώντας νέες διακρίσεις

Καθώς τα πανεπιστημιακά πτυχία αυξάνονται, το σχετικό τους πλεονέκτημα στην αγορά εργασίας μειώνεται. Αποτέλεσμα του 'πληθωρισμού των πτυχίων' αποτελεί και η αύξηση της σημασίας των μεταπτυχιακών σπουδών. Η μελέτη των μεταπτυχιακών σπουδών αποτελεί ιδιαίτερα ενδιαφέροντα τομέα για τις κοινωνιολογικές θεωρίες οι οποίες επιδιώκουν να εξηγήσουν τη σχέση μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων και των διαφορετικών εκπαιδευτικών προοπτικών τους.

Η ανάλυσή μας ξεκινά από το ακαδημαϊκό έτος 1999–2000 επειδή από το έτος αυτό ξεκινάει η ΕΣΥΕ να καταγράφει και να διαθέτει αναλυτικά στοιχεία για τις μεταπτυχιακές σπουδές και για τους μεταπτυχιακούς φοιτητές (Πανεπιστημιακό Ίδρυμα, τμήμα, επάγγελμα πατέρα και μητέρας, εκπαιδευτικό επίπεδο πατέρα και μητέρας κ.λπ).

Μία πρώτη παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε σχετικά με την κοινωνική προέλευση και το οικογενειακό εκπαιδευτικό κεφάλαιο των μεταπτυχιακών φοιτητών είναι ότι οι μεταπτυχιακοί φοιτητές που έχουν πατέρα με ανώτερη και ανώτατη μόρφωση ξεπερνούν το 45% για τα ακαδημαϊκά έτη από το 1999–2000 έως το 2003–2004 (Πίνακας 1). Το ποσοστό αυτό είναι διπλάσιο από το αντίστοιχο ποσοστό των ατόμων με ανώτατη και ανώτερη μόρφωση στο σύνολο του οικονομικά ενεργού

πληθυσμού της χώρας (Πίνακας I, Παράρτημα). Είναι σαφές ότι οι φοιτητές που βρίσκονται στο επίπεδο των μεταπτυχιακών σπουδών προέρχονται από τα πλέον μορφωμένα στρώματα του πληθυσμού. Παρατηρούμε δηλαδή μια υπερ-εκπροσώπηση των γόνων αυτών των κοινωνικών στρωμάτων οι οποίοι συνεχίζουν στο επίπεδο των μεταπτυχιακών σπουδών.

Εξίσου σημαντικά είναι και τα στοιχεία που αφορούν το επάγγελμα του πατέρα των φοιτητών που κάνουν μεταπτυχιακές σπουδές. Έτσι, αναφορικά με το επάγγελμα του πατέρα, σχεδόν το 30%, αφορά 'πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα' (Πίνακας 2). Επίσης, ένα ποσοστό γύρω στο 20% των μεταπτυχιακών φοιτητών έχει πατέρα 'υπάλληλο γραφείου', οι οποίοι όπως γνωρίζουμε είναι συχνά απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ένα στοιχείο το οποίο θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι τα μικροαστικά στρώματα έχουν συνειδητοποιήσει ότι προκειμένου τα παιδιά τους να επιτύχουν να βρεθούν στο αντίστοιχο ή και ανώτερο κοινωνικό επίπεδο από το δικό τους, χρειάζεται να εφοδιαστούν με προσόντα και εκπαιδευτικές ευκαιρίες καλύτερες από τις δικές τους.

Οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των φοιτητών στο επίπεδο των μεταπτυχιακών σπουδών γίνονται ακόμα εντονότερες αν μελετήσουμε τη σχέση κλάδου σπουδών και επιπέδου εκπαίδευσης του πατέρα. Έτσι, όταν εξετάζουμε τους διαφορετικούς κλάδους μεταπτυχιακών σπουδών, παρατηρούμε ακόμα μεγαλύτερες κοινωνικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των φοιτητών που σπουδάζουν στους διαφορετικούς αυτούς κλάδους. Πιο συγκεκριμένα, οι μεταπτυχιακοί φοιτητές των Νομικών Σχολών έχουν πατέρα με ανώτατη ή ανώτερη μόρφωση σε ποσοστά που ξεπερνούν το 60% (Πίνακας 3, Παράρτημα). Ειδικότερα, στη Νομική Αθηνών το ποσοστό αυτό φτάνει το 69% για το ακαδημαϊκό έτος 2003 – 2004 και στη Νομική Θεσσαλονίκης το 62% αντίστοιχα. Ιδιαίτερα υψηλά είναι και ποσοστά των μεταπτυχιακών φοιτητών με πατέρα με ανώτατη και ανώτερη μόρφωση στα τμήματα Ηλεκτρολόγων Μηχανι-

**ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Μεταπτυχιακοί φοιτητές ανά εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα τους
(ακαδημαϊκά έτη 1999 – 2000 έως 2003 2004)**

Εκπαιδευτικό επίπεδο πατέρα	Ακαδημαϊκά Έτη									
	1999 - 2000		2000 - 2001		2001 - 2002		2002 - 2003		2003 - 2004	
Μεταπτυχιακό	213	6%	189	6%	213	6%	218	5%	289	6%
Πτυχίο ΑΕΙ	1021	29%	908	29%	1199	32%	1217	30%	1626	31%
Πτυχίο ΑΕΙ Πτυχίο ΚΑΤΕΕ ή ΤΕΙ ή άλλης ανώτερης σχολής	322	9%	319	10%	387	10%	454	11%	615	12%
Απολυτήριο λυκείου ή εξατάξιου γυμνασίου	850	24%	736	24%	873	23%	1023	25%	1320	25%
Απολυτήριο γυμνασίου ή ισότιμης τεχνικής επαγγελματικής σχολής	317	9%	262	8%	315	8%	335	8%	443	9%
Απολυτήριο Δημοτικού	650	19%	574	19%	669	18%	686	17%	777	15%
Δεν τελείωσε το δημοτικό	118	3%	105	3%	125	3%	115	3%	129	2%
Αναλφάβητος	4	0%	6	0%	2	0%	4	0%	8	0%
Άγνωστο	1	0%								
Σύνολο	3496	100%	3099	100%	3783	100%	4052	100%	5207	100%
Σύνολο μεταπτυχιακών φοιτητών με πατέρα με ανώτερη-ανώτατη εκπαίδευση	1556	45%	1416	46%	1799	48%	1889	47%	2530	49%

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Στατιστικές της Εκπαίδευσης, Ακαδημαϊκά έτη 1999 – 2000 έως 2003 – 2004 (επεξεργασία συγγραφέων).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Μεταπτυχιακοί φοιτητές ανά επάγγελμα του πατέρα τους

	Ακαδημαϊκά Έτη									
	1999 - 2000		2000 - 2001		2001 - 2002		2002 - 2003		2003 - 2004	
Μέλη βουλευόμενων σωμάτων	60	2%	48	2%	9	0%	13	0%	179	3%
Πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά, καλλιτεχνικά επαγγέλματα	1028	29%	1023	33%	1024	27%	1045	26%	1574	30%
Τεχνολόγοι βοηθοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	368	11%	242	8%	290	8%	333	8%	507	10%
Υπάλληλοι γραφείου και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	544	16%	473	15%	885	23%	962	24%	888	17%
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών	352	10%	343	11%	355	9%	418	10%	436	8%
Ειδικοί γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι	193	6%	175	6%	187	5%	222	5%	255	5%
Ειδικευμένοι τεχνίτες και ασκούντες	570	16%	533	17%	433	11%	424	10%	691	13%
Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων	152	4%	124	4%	164	4%	139	3%	241	5%

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 (συνέχεια)

	1999 - 2000		2000 - 2001		2001 - 2002		2002 - 2003		2003 - 2004	
Ανειδίκεντοι εργάτες, χειρώνακτες κλπ	63	2%	40	1%	70	2%	71	2%	124	2%
Ένοπλες δυνάμεις	122	3%	94	3%	107	3%	161	4%	185	4%
Μη μισθωτοί που δεν αναζητούν εργασία	14	0%			2	0%	3	0%	3	0%
Άνεργοι που αναζητούν εργασία	9	0%	4	0%	8	0%	7	0%	16	0%
Άγνωστο	21	1%			249	7%	254	6%	108	2%
Σύνολο	3496	100%	3099	100%	3783	100%	4052	100%	5207	100%

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Στατιστικές της Εκπαίδευσης, Ακαδημαϊκά έτη 1999 – 2000 έως 2003 – 2004 (επεξεργασία των συγγραφέων).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Εγγεγραμμένοι μεταπτυχιακοί φοιτητές σε Νομικές Σχολές κατά επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα τους (ακαδημαϊκά έτη 1999-2000 και 2003-2004)

	Επίπεδο εκπαίδευσης πατέρα																	
	Μεταπτυχιακό δίπλωμα				Πτυχίο ΑΕΙ				Πτυχίο ΚΑΤΕΕ –ΤΕΙ ή άλλης ανώτερης σχολής				Σύνολο μεταπτυχιακών φοιτητών με πατέρα με ανώτερη-ανώτατη εκπαίδευση				Σύνολο	
	1999-0	%	2003-4	%	1999-0	%	2003-4	%	1999-0	%	2003-4	%	1999-0	%	2003-4	%	1999-0	2003-4
Νομική Αθηνών	21	8	16	8	137	51	101	37	20	7	24	12	178	66	141	69	271	203
Νομική Θεσ/νίκης	20	10	25	13	80	40	77	39	16	8	14	8	116	58	116	62	200	186
Νομική Θράκης*	3	3	-	-	34	33	-	-	4	4	-	-	41	40	-	-	102	-

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Στατιστικές της Εκπαίδευσης, Ακαδημαϊκά έτη 1999 – 2000 έως 2003 – 2004 (επεξεργασία των συγγραφέων).

*Η ΕΣΥΕ δεν δίνει στοιχεία για το Τμήμα αυτό για το ακαδημαϊκό έτος 2003-2004

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Εγγεγραμμένοι μεταπτυχιακοί φοιτητές σε Τμήματα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών κατά επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα τους (ακαδημαϊκά έτη 1999-2000 και 2003-2004)

	Επίπεδο εκπαίδευσης πατέρα																	
	Μεταπτυχιακό δίπλωμα				Πτυχίο ΑΕΙ				Πτυχίο ΚΑΤΕΕ –ΤΕΙ ή άλλης ανώτερης σχολής				Σύνολο μεταπτυχιακών φοιτητών με πατέρα με ανώτερη-ανώτατη εκπαίδευση				Σύνολο	
	1999-0	%	2003-4	%	1999-0	%	2003-4	%	1999-0	%	2003-4	%	1999-0	%	2003-4	%	1999-0	2003-4
ΕΜΠ, Τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών	1	17	23	8	-	-	116	38	2	33	43	14	3	50	182	59	6	306
Πολυτεχνείο Πάτρας, Τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών	7	9	2	5	29	38	12	31	10	13	8	21	40	52	22	56	77	39
Πολυτεχνική Σχολή ΑΠΘ, Τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών	-	-	2	8	2	50	12	50	-	-	2	8	2	50	16	67	4	24
Πολυτεχνείο Θράκης, Τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών*	-	-	1	3	-	-	12	35	-	-	3	9	-	-	16	47	-	34

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 (συνέχεια)

	Μεταπτυχιακό δίπλωμα		Πτυχίο ΑΕΙ		Πτυχίο ΚΑΤΕΕ –ΤΕΙ ή άλλης ανώτερης σχολής				Σύνολο μεταπτυχιακών φοιτητών με πατέρα με ανώτερη-ανώτατη εκπαίδευση				Σύνολο					
	1999-0	%	2003-4	%	1999-0	%	2003-4	%	1999-0	%	2003-4	%	1999-0	2003-4				
Πολυτεχνείο Κρήτης, Τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών**	-	-	-	-	1	25	-	-	-	-	-	-	1	25	-	-	4	-

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστικές της Εκπαίδευσης, Ακαδημαϊκά έτη 1999 – 2000 έως 2003 – 2004 (επεξεργασία των συγγραφέων).

*Η ΕΣΥΕ δεν δίνει στοιχεία για το Τμήμα αυτό για το ακαδημαϊκό έτος 1999-2000, **Η ΕΣΥΕ δεν δίνει στοιχεία για το Τμήμα αυτό για το ακαδημαϊκό έτος 2003-2004

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: Εγγεγραμμένοι μεταπτυχιακοί φοιτητές σε τμήματα Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων κατά επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα τους (ακαδ. έτη 1999-2000 και 2003-2004)

	Επίπεδο εκπαίδευσης πατέρα																	
	Μεταπτυχιακό δίπλωμα				Πτυχίο ΑΕΙ				Πτυχίο ΚΑΤΕΕ –ΤΕΙ ή άλλης ανώτερης σχολής				Σύνολο μεταπτυχιακών φοιτητών με πατέρα με ανώτερη-ανώτατη εκπαίδευση				Σύνολο	
	1999-0	%	2003-4	%	1999-0	%	2003-4	%	1999-0	%	2003-4	%	1999-0	%	2003-4	%	1999-0	2003-4
Πανεπιστήμιο Πειραιά	10	15	10	6	21	31	61	34	6	9	22	12	37	54	93	52	68	179
Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών	1	4	8	6	10	37	50	40	3	11	11	9	14	52	69	55	27	125
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας*	2	5	-	-	10	23	-	-	5	12	-	-	17	40	-	-	43	-
Πανεπιστήμιο Αιγαίου *	-	-	-	-	1	7	-	-	1	7	-	-	2	14	-	-	14	-

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Στατιστικές της Εκπαίδευσης, Ακαδημαϊκά έτη 1999 – 2000 έως 2003 – 2004 (επεξεργασία των συγγραφέων).

*Η ΕΣΥΕ δεν δίνει στοιχεία για τα Τμήματα αυτά για το ακαδημαϊκό έτος 2003-2004

κών, των διαφόρων Πολυτεχνείων της χώρας (Πίνακας 4, Παράρτημα) τα οποία κυμαίνονται γύρω στο 55%, καθώς και στα τμήματα Οργάνωσης & Διοίκησης Επιχειρήσεων, τα οποία ξεπερνούν συχνά το 50% (Πίνακας 5, Παράρτημα). Τα υψηλότερα όμως ποσοστά φαίνεται να συγκεντρώνονται σε ορισμένα πολύ επιλεκτικά τμήματα όπως η Ιατρική Αθηνών.⁴ Σε αυτή την κατηγορία ανήκει και η Οδοντιατρική Αθηνών όπου το 83% των μεταπτυχιακών φοιτητών έχει πατέρα με πτυχίο ΑΕΙ ή μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών (βλ. Πίνακα 7).

Παράλληλα είναι σαφές ότι υπάρχει και μία κοινωνική ιεράρχηση ανάμεσα στα πανεπιστημιακά τμήματα της χώρας του ίδιου αντικειμένου σπουδών, σε σχέση με το ποσοστό των φοιτητών των οποίων οι γονείς έχουν πραγματοποιήσει ανώτερες ή ανώτατες σπουδές. Έτσι τα πανεπιστημιακά τμήματα της πρωτεύουσας συγκεντρώνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό φοιτητές με γονείς με ανώτερη και ανώτατη μόρφωση, ακολουθούμενα από αυτά της Θεσσαλονίκης στη συνέχεια της Πάτρας και κατόπιν αυτά των άλλων μεγάλων επαρχιακών πόλεων (βλ. Πίνακες 3, 4 & 5). Γίνεται έτσι σαφές ότι τα μεγάλα πανεπιστημιακά ιδρύματα της πρωτεύουσας και των άλλων μεγάλων πόλεων έχουν μεγαλύτερο κύρος στα μάτια των φοιτητών και προτιμώνται από εκείνους που μπορούν να τα επιλέξουν, δηλαδή τους γόνους των πλέον μορφωμένων κοινωνικών στρωμάτων.

Τέλος προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε την υπόθεση σχετικά με την ύπαρξη κοινωνικής ιεράρχησης μεταξύ των Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων και να προσδιορίσουμε, κατά το δυνατόν, τους όρους βάσει των οποίων γίνεται η ιεράρχηση αυτή.

Όπως γίνεται φανερό από την ανάγνωση των πινάκων 6α και 6β, στην ιεράρχηση των πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων (με βάση το μεγαλύτερο ποσοστό μεταπτυχιακών φοιτητών οι οποίοι έχουν γονείς με ανώτερη-ανώτατη εκπαίδευση⁵) πρώτα έρχονται τα Ιδρύματα της πρωτεύουσας (ΕΜΠ, Οικονομικό Πανεπιστήμιο, Πανεπιστήμιο Αθηνών

⁴ Δυστυχώς οι Στατιστικές Εκπαίδευσης της ΕΣΥΕ παρουσιάζουν πολλές ελλείψεις στοιχείων για ένα ή και περισσότερα έτη (όπως η περίπτωση της Ιατρικής Αθηνών), γεγονός που δυσχεραίνει την ανάλυσή μας.

⁵ Η σειρά διαφοροποιείται λίγο αν λάβουμε υπόψη μας μόνο τον πατέρα με ανώτατη εκπαίδευση, δηλαδή με πτυχίο ΑΕΙ και ΑΕΙ + μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6α: Εγγεγραμμένοι μεταπτυχιακοί φοιτητές κατά Πανεπιστημιακό Ίδρυμα και κατά επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα (ακαδημαϊκό έτος 1999-2000)

	Επίπεδο εκπαίδευσης πατέρα								
	Μεταπτυχιακό δίπλωμα		Πτυχίο ΑΕΙ		Πτυχίο ΚΑΤΕΕ – ΤΕΙ ή άλλης ανώτερης σχολής		Σύνολο μεταπτυχιακών φοιτητών με γονείς με ανώτερη- ανώτατη εκπαίδευση		Σύνολο
	Πατέρας	%	Πατέρας	%	Πατέρας	%	Πατέρας	%	
Ιόνιο Πανεπιστήμιο	4	8	13	27	5	10	23	48	48
Πανεπιστήμιο Αθηνών	67	7	333	33	87	9	487	48	1022
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο	23	5	133	31	44	10	200	47	425
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης	63	8	233	29	67	8	363	45	805
Πανεπιστήμιο Πατρών	15	6	79	30	24	9	118	44	267
Πανεπιστήμιο Πειραιά	13	9	40	28	10	7	63	44	143
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας	2	3	19	30	7	11	28	44	64
Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών	7	7	26	26	10	10	43	43	99

ΠΙΝΑΚΑΣ 6α (συνέχεια)

	Μεταπτυχιακό δίπλωμα		Πτυχίο ΑΕΙ		Πτυχίο ΚΑΤΕΕ – ΤΕΙ ή άλλης ανώτερης σχολής		Σύνολο μεταπτυχιακών φοιτητών με γονείς με ανώτερη- ανώτατη εκπαίδευση		Σύνολο
	Πατέρας	%	Πατέρας	%	Πατέρας	%	Πατέρας	%	
Πολυτεχνείο Κρήτης	1	2	11	23	8	17	20	42	48
Πανεπιστήμιο Θράκης	3	3	34	33	4	4	41	40	102
Πανεπιστήμιο Κρήτης	8	4	38	21	26	14	72	40	182
Πανεπιστήμιο Αιγαίου	2	3	18	25	7	10	27	38	71
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων	1	1	26	24	14	13	41	38	109
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας	-		11	18	7	11	18	30	61
Πάντειο Πανεπιστήμιο	2	7	4	14	-	-	5	17	29
Γεωπονικό* Πανεπιστήμιο	-		-	-	-	-	-	-	-
Χαροκόπειο* Πανεπιστήμιο	-		-	-	-	-	-	-	-

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Στατιστικές της Εκπαίδευσης, Ακαδημαϊκό έτος 1999 – 2000 (επεξεργασία των συγγραφέων).

* Τα πανεπιστήμια αυτά δεν εμφανίζονται στη λίστα της ΕΣΥΕ για το συγκεκριμένο ακαδημαϊκό έτος

ΠΙΝΑΚΑΣ 6β: Εγγεγραμμένοι μεταπτυχιακοί φοιτητές κατά Πανεπιστημιακό Ίδρυμα και κατά επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα τους (ακαδημαϊκό έτος 2003-2004)

	Επίπεδο εκπαίδευσης πατέρα								
	Μεταπτυχιακό δίπλωμα		Πτυχίο ΑΕΙ		Πτυχίο ΚΑΤΕΕ – ΤΕΙ ή άλλης ανώτερης σχολής		Σύνολο μεταπτυχιακών φοιτητών με γονείς με ανώτερη-ανώτατη εκπαίδευση		Σύνολο
	Πατέρας	%	Πατέρας	%	Πατέρας	%	Πατέρας	%	
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο	66	8	321	37	117	14	504	58	863
Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών	8	6	50	40	11	9	69	55	125
Πανεπιστήμιο Αθηνών	76	6	392	33	134	11	602	51	1174
Γεωπονικό Πανεπιστήμιο	1	2	19	42	3	7	23	51	45
Πανεπιστήμιο Πατρών	24	5	143	31	62	13	229	49	468
Πανεπιστήμιο Κρήτης	4	3	48	34	17	12	69	49	142
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης	69	6	319	30	114	11	502	47	1079
Ιόνιο Πανεπιστήμιο	2	3	22	29	10	13	34	45	76

ΠΙΝΑΚΑΣ 6β (συνέχεια)

	Μεταπτυχιακό δίπλωμα		Πτυχίο ΑΕΙ		Πτυχίο ΚΑΤΕΕ – ΤΕΙ ή άλλης ανώτερης σχολής		Σύνολο μεταπτυχιακών φοιτητών με γονείς με ανώτερη-ανώτατη εκπαίδευση		Σύνολο
	Πατέρας	%	Πατέρας	%	Πατέρας	%	Πατέρας	%	
	Πανεπιστήμιο Πειραιά	24	5	122	28	51	12	197	
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων	4	2	50	28	20	11	74	42	177
Πανεπιστήμιο Αιγαίου	4	2	37	22	23	14	64	39	165
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας	-	-	17	26	8	12	25	38	65
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο	2	3	14	18	14	18	30	38	79
Πολυτεχνείο Κρήτης	2	3	17	24	7	10	26	37	70
Πανεπιστήμιο Θράκης	3	1	55	23	24	10	82	34	239
Πάντειο Πανεπιστήμιο *	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας *	-	-	-	-	-	-	-	-	-

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Στατιστικές της Εκπαίδευσης, Ακαδημαϊκό έτος 2003–2004 (επεξεργασία των συγγραφέων).

* Τα πανεπιστήμια αυτά δεν εμφανίζονται στη λίστα της ΕΣΥΕ για το συγκεκριμένο ακαδημαϊκό έτος

κ.λπ) και τελευταία τα νεότερα Ιδρύματα της περιφέρειας (Πανεπιστήμιο Θράκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, αλλά και το Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο το οποίο ιδρύθηκε μόλις το 1990). Η ιεράρχηση αυτή γίνεται περισσότερο έντονη στο ακαδημαϊκό έτος 2003-2004, αφενός διότι το εκπαιδευτικό Ίδρυμα που εμφανίζεται πρώτο συγκεντρώνει μεταπτυχιακούς φοιτητές με πατέρα με ανώτερη ή/και ανώτατη μόρφωση σε ποσοστό 58% (έναντι 48% που εμφάνιζε το πρώτο στη σειρά εκπαιδευτικό Ίδρυμα 5 χρόνια νωρίτερα) και αφετέρου διότι 2003-2004 τα εκπαιδευτικά Ιδρύματα της πρωτεύουσας είναι υψηλότερα στην ιεραρχία, με βάση το εκπαιδευτικό επίπεδο των γονέων των φοιτητών τους, από τα αντίστοιχα των υπολοίπων πόλεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7: Μεταπτυχιακοί φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών ανά επίπεδο εκπαίδευση των πατέρα (ακαδημαϊκό έτος 2002 – 2003)

	Επίπεδο εκπαίδευσης πατέρα				Σύνολο
	Μετα-πτυχιακό	Πτυχίο ΑΕΙ	Πτυχίο ΚΑΤΕΕ –ΤΕΙ ή άλλης ανώτερης σχολής	Σύνολο μεταπτυχιακών φοιτητών με πατέρα με ανώτερη-ανώτατη εκπαίδευση	
Τμήμα Οδοντιατρικής	8 24%	19 56%	7 21%	34 83%	41 100,00%
Τμήμα Νομικής	16 11%	101 72%	24 17%	141 69%	203 100,00%
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Δημόσιας Διοίκησης	13 18%	47 64%	14 19%	74 48%	154 100,00%
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης	7 14%	32 63%	12 24%	51 45%	113 100,00%

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Στατιστικές της Εκπαίδευσης, Ακαδημαϊκό έτος 2003 – 2004 (επεξεργασία των συγγραφέων).

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Μελετώντας, τέλος, τον Πίνακα 7, όπου παρουσιάζονται επιλεγμένα τμήματα από το ίδιο εκπαιδευτικό Ίδρυμα (Πανεπιστήμιο Αθηνών), παρατηρούμε ότι υπάρχουν έντονες διαφορές μεταξύ των μεταπτυχιακών φοιτητών του, ως προς το επίπεδο μόρφωσης των γονέων τους: οι φοιτητές του τμήματος οδοντιατρικής παραδείγματος χάριν έχουν σε ποσοστό 83% πατέρα με πτυχίο ΑΕΙ ή μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών, έναντι 45% των μεταπτυχιακών φοιτητών στο παιδαγωγικό τμήμα.

Όπως ήδη αναφέραμε, το μεγαλύτερο μέρος των συζητήσεων σχετικά με τις ανισότητες στην ανώτατη εκπαίδευση μπορούν να συμπυκνωθούν σε δύο βασικές θεματικές: η πρώτη, περιλαμβάνει τα ζητήματα που αφορούν την πρόσβαση στα πανεπιστήμια και, η δεύτερη, περιλαμβάνει τη μελέτη των εκπαιδευτικών (και συνακόλουθα των επαγγελματικών) διαδρομών των πτυχιούχων. Ειδικά στη χώρα μας το μεγαλύτερο μέρος των ερευνών έχει ασχοληθεί με το ζήτημα της πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση. Όμως η αύξηση του αριθμού των φοιτητών που εισάγονται στα πανεπιστήμια οι οποίοι προέρχονται από τις λιγότερο προνομιούχες κοινωνικές τάξεις, η δημιουργία νέων πανεπιστημίων και σχολών, ο ‘πληθωρισμός’ των πτυχίων και οι δυσκολίες ένταξης των αποφοίτων στην αγορά εργασίας με την ταυτόχρονη αύξηση της ανεργίας τους, έχει οδηγήσει ένα σημαντικό τμήμα του φοιτητικού πληθυσμού και των οικογενειών τους, κυρίως των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, στην αναζήτηση νέων μορφών συμβολικού κεφαλαίου – για να χρησιμοποιήσουμε την έννοια του Bourdieu - εντός της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις αλλαγές και την αβέβαιη ‘αξία’ των εκπαιδευτικών τους προσόντων. Σύμφωνα με τους Raftery και Hout (1993) κάθε φορά που η διεύρυνση της συμμετοχής στην ανώτατη εκπαίδευση απειλεί τα συμφέροντα των προνομιούχων κοινωνικών ομάδων αυτές πετυχαίνουν με διάφορους τρόπους να τα διατηρήσουν. Μία από τις πλέον διαδεδομένες μορφές αυτού του είδους συμβολικού κεφαλαίου είναι και τα διπλώματα μεταπτυχιακών σπουδών. Θεωρούμε λοιπόν ότι οι

μεταπτυχιακοί τίτλοι σπουδών, οι οποίοι απονέμονται αφειδώς τα τελευταία χρόνια από τα πολυάριθμα μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών των ελληνικών πανεπιστημίων, τα οποία πρόσφατα ιδρύθηκαν και λειτουργούν, αποτελούν ένα τέτοιου είδους συμβολικό κεφάλαιο το οποίο φαίνεται να εξασφαλίζει στους κατόχους του (γόνους μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων), προς το παρόν τουλάχιστον, καλύτερες συνθήκες εργασίας (Χατζηγιάννη & Κάλλας, 2005).

Στο άρθρο μας αυτό κάναμε μία πρώτη προσπάθεια διερεύνησης των κοινωνικών ανισοτήτων στο εσωτερικό των μεταπτυχιακών σπουδών εντός του συστήματος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στη χώρα μας. Προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι υπάρχει στενή συσχέτιση μεταξύ κοινωνικής προέλευσης και μεταπτυχιακών σπουδών, κάνοντας ένα πρώτο βήμα για περαιτέρω διερεύνηση.

Η θέση μας είναι ότι σχετικά με την τριτοβάθμια εκπαίδευση οι κοινωνικές ανισότητες δεν εντοπίζονται μόνο στο επίπεδο της εισαγωγής, όπως συχνά επαναλαμβάνεται στο δημόσιο διάλογο για την Παιδεία της χώρας, παρόλο που και σε αυτό το επίπεδο όσοι αποκλείονται ανήκουν κατά πλειοψηφία στα λιγότερο μορφωμένα κοινωνικά στρώματα. Έχουμε την άποψη ότι για τα διαφορετικά κοινωνικά στρώματα η πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση και η απόκτηση ενός τίτλου σπουδών, ακόμη και μεταπτυχιακού, έχει πολύ διαφορετικό αντίκρισμα. Για παράδειγμα οι πτυχιούχοι οι οποίοι προέρχονται από τα πλέον μορφωμένα στρώματα καταφέρνουν να εισαχθούν στα πανεπιστημιακά Ιδρύματα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης με το μεγαλύτερο κύρος αλλά και στις περιζήτητες σχολές και τμήματα, σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό από τους υπόλοιπους.

Φυσικά θεωρούμε ότι για να ολοκληρωθεί μία τέτοια προσπάθεια είναι απαραίτητη η παράλληλη μελέτη της λειτουργίας της αγοράς εργασίας, στην οποία γίνεται και η εκτίμηση της αξίας τόσο αυτών καθ' αυτών των εκπαιδευτικών προσόντων αλλά και η εκτίμηση της συμβολής του κοινωνικού κεφαλαίου των ατόμων στη μετάβαση από το εκπαιδευτικό σύστημα στην αγορά εργασίας και την ενσωμάτωση σε αυτή.

Παράρτημα Πινάκων**ΠΙΝΑΚΑΣ Ι: Εκπαιδευτικό επίπεδο οικονομικά ενεργού πληθυσμού
(Απογραφή 2001)**

Βαθμίδα εκπαίδευσης	Άτομα	%
Απολυτήριο 3ταξίου Γυμνασίου	513.323	11
Απολυτήριο Γεν.λυκείου ή 6ταξίου Γυμνασίου ή ΕΠΑ	1.275.722	27
Απολυτήριο Δημοτικού	1.155.325	25
Δεν γνωρίζει γραφή και ανάγνωση.	50602	1
Διδακτορικό	23.861	1
Εγκατέλειψε το Δημοτικό αλλά γνωρίζει γραφή και ανάγνωση.	89.402	2
Μάστερ	48.074	1
Πτυχίο ΑΕΙ	681.642	15
Πτυχίο Μεσοδευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (ΙΕΚ, Κολέγια κλπ)	275.100	6
Πτυχίο ΤΕΙ ΚΑΤΕ ΚΑΤΕΕ Ανώτερης σχολής και Εκκλησιαστικής Εκπ/σης	258.205	6
Πτυχίο ΤΕΛ	164.801	4
Πτυχίο ΤΕΣ	148.338	3
Σύνολο	4.684.395	100
Σύνολο ατόμων με ανώτατη και ανώτερη μόρφωση	1.011.782	22

ΠΗΓΗ: Απογραφή Πληθυσμού 2001, Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων ΕΣΥΕ/ΕΚΚΕ (επεξεργασία των συγγραφέων)

ΠΙΝΑΚΑΣ Π: Επάγγελμα οικονομικά ενεργού πληθυσμού (Απογραφή 2001)

Επάγγελμα (κατά μονοψήφιο κωδικό)	Αριθμός	%
(1) ΜΕΛΗ ΤΩΝ ΒΟΥΛΕΥΟΜΕΝΩΝ ΣΩΜΑΤΩΝ:ΑΝΩΤΕΡΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΚΑΙ ΔΙΕΥΘΥΝΤΙΚΑ ΣΤΕΛΕΧΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ	384439	8
(2) ΠΡΟΣΩΠΑ ΠΟΥ ΑΣΚΟΥΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ, ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΑ ΚΑΙ ΣΥΝΑΦΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ	517226	11
(3) ΤΕΧΝΟΛΟΓΟΙ, ΤΕΧΝΙΚΟΙ ΒΟΗΘΟΙ ΚΑΙ ΑΣΚΟΥΝΤΕΣ ΣΥΝΑΦΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ	348131	8
(4) ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΚΑΙ ΑΣΚΟΥΝΤΕΣ ΣΥΝΑΦΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ	422727	9
(5) ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΚΑΙ ΠΩΛΗΤΕΣ ΣΕ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΥΠΑΙΘΡΙΕΣ ΑΓΟΡΕΣ	556082	12
(6) ΕΙΔΙΚΕΥΜΕΝΟΙ ΓΕΩΡΓΟΙ, ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΟΙ, ΑΛΙΕΙΣ Κ.Π.Α.Ε	558360	12
(7) ΕΙΔΙΚΕΥΜΕΝΟΙ ΤΕΧΝΙΤΕΣ ΚΑΙ ΑΣΚΟΥΝΤΕΣ ΣΥΝΑΦΗ ΤΕΧΝΙΚΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ	674399	15
(8) ΧΕΙΡΙΣΤΕΣ ΣΤΑΘΕΡΩΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ, ΜΗΧΑΝΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΣΥΝΑΡΜΟΛΟΓΗΤΕΣ (ΜΟΝΤΑΔΟΡΟΙ)	313755	7
(9) ΑΝΕΙΔΙΚΕΥΤΟΙ ΕΡΓΑΤΕΣ, ΧΕΙΡΩΝΑΚΤΕΣ ΚΑΙ ΜΙΚΡΟΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	599945	13
ΝΕΟΙ ΑΝΕΡΓΟΙ	251723	5
ΣΥΝΟΛΟ	4626787	100

Πηγή: Απογραφή Πληθυσμού 2001, Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων ΕΣΥΕ/ΕΚΚΕ (επεξεργασία των συγγραφέων)

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Ayalon, H., Yogeve, A., 2005, “Field of Study and Students’ Stratification in an Expanded System of Higher Education: The Case of Israel”, *European Sociological Review*, Vol. 21, 3, pp. 227-241.
- Bernstein B., 1991, *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, Αλεξάνδρεια,
- Bowles, S., Gintis, H., 1976, *Schooling in capitalist America: Educational reform and the contradictions of economic life*, New York: Basic Books/Harper.
- Bourdieu, P., 2002, *Η Διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, Αθήνα: Πατάκης.
- Bourdieu, P., Boltanski, L., 1975, “Le titre et le poste: rapports entre le système de production et le système de reproduction”, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 2, pp. 95-107.
- Bourdieu, P., 1970, *La reproduction. Eléments pour une théorie du système d’enseignement*, Paris: Minuit.
- Bourdieu, P., Passeron, J-Cl., 1996, *Οι κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα*, Αθήνα: Καρδαμίτσα
- Boudon, R., 1973, *L’inégalité des chances*, Paris: A.Colin.
- Brooks, R., 2003, “Young People’s Higher Education Choices: The Role of Family and Friends”, *British Journal of Sociology of Education*, Vol. 24, 3, pp. 83-297.
- Devine, F., 2004, *Class practices. How parents help their children get good jobs*, Cambridge: Cambridge University Press.
- De Graaf, N. D., Flap, H., 1988, “With a Little Help from My Friends: Social Resources as an Explanation of Occupational Status and Income in West Germany, the Netherlands, and the United States”, *Social Forces*, 67, pp. 452–472.
- Duru-Bellat, M., 2006, *L’inflation scolaire*, Paris : Seuil.

- Euriat, M., Thelot, M., 1995, “Le recrutement social de l’élite scolaire en France. Evolution des inégalités de 1950 à 1990”, *Revue Française de Sociologie*, 36, pp. 403-438.
- García-Espejo, I., Ibáñez, M., 2006, “Educational-Skill Matches and Labour Achievements among Graduates in Spain”, *European Sociological Review*, 22, pp. 141-156.
- Garcia, S., Poupeau, F., 2003, “La mesure de la «démocratisation» scolaire”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, 149, pp. 74-87.
- Goldthorpe, J.H., Breen R., 1997, “Explaining Educational differentials: Towards a Formal Rational Action Theory”, *Rationality and Society*, 9, pp. 275-305.
- Goux, D., Maurin, E., 1995, “Origine sociale et destinée scolaire. L’inégalité des chances devant l’enseignement à travers les enquêtes Formation - Qualification Professionnelle 1970, 1977, 1985 et 1993”, *Revue Française de Sociologie*, 36, pp. 81-121.
- Hadjiyanni, A., Valassi, D., 2005. «The creation of a Subject Matter Data Base for tertiary education: choices, prospects and possibilities», in J.Kallas (ed.) *Node for secondary Processing: a Comparative Research Infrastructure*, Athens: National Center for Social Research, pp. 145-160.
- Jencks, C., Smith, M., Acland, H., Bare, M., Cohen, D., Gintis, H., Heyns, B., Michelson, S., 1972, *Inequality: A Reassessment of the Effects of Family and Schooling in America*, New York: Harper & Row.
- Karabel J., Halsey A.H. (eds), 1977, *Power and Ideology in Education*, New York: Oxford University Press.
- Κασιμάτη, Κ., 2004, *Δομές και ροές. Το φαινόμενο της κοινωνικής και επαγγελματικής κινητικότητας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Κασσωτάκης, Μ., 1996, *Η πρόσβαση στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση*, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Κασίμης, Χ., Χατζηγιάννη, Α., Κάλλας, Γ., Παπαδόπουλος, Α., Σερεμέτης, Δ., Παπακωνσταντίνου, Γ., Παπακωνσταντίνου, Π., 2000, *Διαδικασίες*

Ενσωμάτωσης των Νέων στην Αγορά Εργασίας: Η Περίπτωση των Αποφοίτων Κοινωνικών Επιστημών της Ανώτατης Εκπαίδευσης, Έκθεση Αποτελεσμάτων Έρευνας, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

- Κάτσικας, Χ., Καβαδίας, Γ., 1994, *Ανισότητα στην ελληνική εκπαίδευση. Η εξέλιξη των ευκαιριών πρόσβασης στην ελληνική εκπαίδευση (1960-1994)*, Αθήνα: Gutenberg.
- Katsillis, J., Rubinson, R., 1990, “Cultural capital, student achievement, and educational reproduction: the case of Greece”, *American Sociological Review*, 55, pp. 270–279.
- Lampard, R., 1995, “Parents' Occupations and their Children's Occupational Attainment: A Contribution to the Debate on the Class Assignment of Families”, *Sociology*, 29, pp. 715-728.
- Lee, D., 1968, “Class Differentials in Educational Opportunity and Promotions from the Ranks”, *Sociology*, 2, pp. 293-312.
- Maloutas, Th., 2007, “Middle class education strategies and residential segregation in Athens”, *Journal of Education Policy*, 22, pp. 49-68.
- Μαλούτας, Θ., 2006, “Εκπαιδευτικές στρατηγικές των μεσαίων στρωμάτων και στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 119, σ. 175-209.
- Morrow, R., Torres, C., 1995, *Social Theory and Education. A Critique of Theories of Social and Cultural Reproduction*, New York: State University of New York Press.
- Müller, D., Ringer, F., Simon B., 1989, (eds), *The Rise of the Modern Educational System. Structural Change and Social Reproduction 1870 – 1920*, Paris: Editions de la Maison des Sciences de l' Homme – New York: Cambridge University Press.
- Οικονομάκης, Γ., Μαρούδας, Λ., Κυριακίδου, Ο., 2006, “Το ελληνικό Πανεπιστήμιο στην εποχή των νεοφιλελεύθερων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων”, *Θέσεις*, 94, σ. 24-65.

- Panayotopoulos, N., 2000, "Oppositions sociales et oppositions scolaires: Le cas du système d'enseignement supérieur grec", *Regards Sociologiques*, 19, pp. 57-74.
- Panayotopoulos N., 1998, "Les "grandes écoles" d'un petit pays. Les études à l'étranger: Le cas de la Grèce", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 121-122, pp. 77-91.
- Passeron, J-C., 1982, "L'inflation des diplômés", *Revue Française de Sociologie*, 23, pp. 551-584.
- Πετμεζίδου-Τσουλουβή, Μ., 1987, *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής*, Αθήνα: Εξάντας.
- Raftery, A.E., Hout, M., 1993, Maximally maintained inequality: Expansion, reform and opportunity in Irish education, 1921 – 1975, *Sociology of Education*, 66, pp. 41 – 62.
- Rosenbaum, J., Kariya, T., Settersten R., Maier, T., 1990, "Market and Network Theories of the Transition from High School to Work: Their Application to Industrialized Societies", *Annual Reviews of Sociology*, 16, pp. 263-299.
- Σολομών, Ι., 1991, "Εισαγωγή στην προβληματική της πολιτισμικής αναπαραγωγής του Basil Bernstein", στο Basil Bernstein, *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σιάνου-Κύργιου, Ε., 2006, *Εκπαίδευση και κοινωνικές ανισότητες*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Sieben, I., De Graaf, P., 2003, "The total impact of the family on education attainment. A comparative sibling analysis", *European Societies*, 5, pp. 33-68.
- Sullivan, A., 2001, "Cultural Capital and Educational Attainment", *Sociology*, 35, pp. 893–912.
- Φραγκουδάκη, Α., 1985, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Αθήνα: Παπαζήσης.

- Χατζηγιάννη, Α., Κάλλας, Γ., 2005, “Εκπαιδευτικό κεφάλαιο και πρόσβαση στην αγορά εργασίας. Η περίπτωση των αποφοίτων των κοινωνικών επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 116, σ. 141-165.
- Van de Werfhorst, H., Andersen, R., 2005, “Social background, Credential Inflation and Educational Strategies”, *Acta Sociologica*, 48, pp. 321-340.
- Van de Werfhorst, H., 2005, “A detailed examination of the role of education in intergenerational social-class mobility”, *Social Science Information*, 41, pp. 407-438.
- Van de Werfhorst, H., Sullivan, A., Cheung, S-Y., 2003, “Social Class, Ability and Choice of Subject in Secondary and Tertiary Education in Britain”, *British Educational Research Journal*, 29, pp. 41-62.
- Van Zanten, A., 2005, “New Modes of Reproducing Social Inequality in Education: the changing role of parents, teachers, schools and educational policies”, *European Educational Research Journal*, 4, pp. 155-169.

Εξέλιξη των αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις στην Αθήνα, 1988-2006

Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, Μανίνα. Κακεπάκη, Άννα Νικολάου

Εισαγωγή

Τα στοιχεία στα οποία βασίζεται το παρόν άρθρο αποτελούν τμήμα πανελλαδικών ερευνών πολιτικής κουλτούρας που διενεργήθηκαν το 1988 και το 2006, και στις οποίες κεντρική έμφαση αποδίδεται στο φύλο. Στη δεύτερη έρευνα, αυτήν του 2006,¹ που επικεντρώθηκε στις «έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας», η εξέλιξη των αντιλήψεων για την έμφυλη ανισότητα από το 1988 έως το 2006 αποτέλεσε κεντρικό αντικείμενο διερεύνησης. Βασικός στόχος στο εν λόγω ερευνητικό πρόγραμμα ήταν να εξεταστούν οι πιθανές επιπτώσεις στο πολιτισμικό επίπεδο από τη σχεδόν εικοσαετή εφαρμογή πολιτικών για την έμφυλη ισό-

¹ Η έρευνα του 2006 πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας: διερεύνηση της εξέλιξης των διαφορών στην ιδεολογική τοποθέτηση και πολιτική συμπεριφορά ανάλογα με το φύλο στις νέες κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες» που εντάσσεται στην πράξη Πυθαγόρας II – Ενίσχυση των Ερευνητικών Ομάδων στα Πανεπιστήμια. Το έργο συγχρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από Εθνικούς Πόρους (ΕΠΕΑΕΚ II) ΠΥ-ΘΑΓΟΡΑΣ II. Την ερευνητική ομάδα απετέλεσαν οι: Μ. Παντελίδου – Μαλούτα (επιστημονική υπεύθυνος του έργου, καθηγήτρια στο τμήμα Π.Ε.Δ.Δ.), Η. Νικολακόπουλος (καθηγητής στο τμήμα Π.Ε.Δ.Δ.), Κ. Δοξιάδης (αν. καθηγητής στο τμήμα Π.Ε.Δ.Δ.), Μ. Κακεπάκη (Μεταδιδακτορική ερευνήτρια), Φ. Γεωργακόπουλος, Γ. Διακουμάκος, Γ. Κανδύλης, Α. Κοσυφολόγου, Α. Νικολάου και Ε. Τσιδεμιάδου (ερευνητές/τριες στο έργο). Η εμπειρική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο αυτό, έγινε με βάση επιτόπια δειγματοληψία σε πανελλαδικό δείγμα 1600 ατόμων (1000 γυναίκες και 600 άνδρες) 18 ετών και άνω, στρωματοποιημένο ως προς την ηλικία, στο διάστημα μεταξύ 9 Δεκεμβρίου 2005 και 2 Ιανουαρίου 2006. Σε μεγάλο βαθμό η έρευνα αυτή αποτελεί επανάληψη (αλλά με πολλές πρόσθετες θεματικές), της έρευνας του ΕΚΚΕ του 1988, για την *Πολιτική συμπεριφορά των γυναικών στην Ελλάδα*, έρευνα που είχαν τότε συν-διευθύνει ο Η. Νικολακόπουλος με τη Μ. Παντελίδου Μαλούτα, και η οποία αποτελεί σημείο αναφοράς για σύγκριση και μελέτη των εξελίξεων. Τα στοιχεία της έρευνας του 1988 έχουν δημοσιοποιηθεί πρωτίστως στη σχετική έκθεση (Η. Νικολακόπουλος, Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1988, *Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών*, Αθήνα, ΕΚΚΕ/ΓΓΙ.), καθώς και στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1992, *Γυναίκες και πολιτική*, Αθήνα, Gutenberg.

τητα και από το λόγο που τις συνοδεύει, καθώς και να καταγραφούν οι ενδεχόμενες επιδράσεις της «γενιάς» στις αντιλήψεις και στις επιδιώξεις που σχετίζονται με το σύστημα των έμφυλων σχέσεων. Στα παραπάνω συνηγορούν και άλλες αλλαγές που σημειώθηκαν στο γενικότερο πολιτισμικό και πολιτικό κλίμα (μείωση, παραδείγματος χάρη, στη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος και στη διάδοση της αριστερής ταυτότητας), οι οποίες και σχετίζονται λιγότερο ή περισσότερο με μεταβολές στις αντιλήψεις περί έμφυλων σχέσεων. Το πώς, με άλλα λόγια, βιώνεται σήμερα από τις ίδιες τις γυναίκες το σύστημα των έμφυλων σχέσεων στην Ελλάδα και σε ποιο βαθμό έχει μεταβληθεί από το 1988 στο 2006 η αντίληψη για την έμφυλη ανισότητα ως πρόβλημα προς επίλυση, αλλά και ειδικότερα η ανισότητα στη σφαίρα της πολιτικής, αποτέλεσαν κεντρικές κατευθύνσεις έρευνας για την εξέλιξη που εμφανίζουν οι σχετικές αντιλήψεις.

Με δεδομένο ότι τόσο το θεσμικό περιβάλλον, όσο και πολλές παράμετροι που αναφέρονται στην καθημερινότητα των έμφυλων σχέσεων, έχουν μεταβληθεί σε σημαντικό βαθμό κατά το διάστημα αυτής της «μικρής» εικοσαετίας (1988-2006), είναι αναμενόμενες οι διαφοροποιήσεις στο πώς τα έμφυλα υποκείμενα αντιλαμβάνονται τη θέση τους στο σχετικό σύστημα σχέσεων, αλλά και στο πώς αιτιολογούν τις όποιες διαφορές παρατηρούν στην κοινωνική θέση και στις διαδρομές της ζωής ανάλογα με το φύλο. Στην εν λόγω περίοδο, που σηματοδοτεί την εξάλειψη των έντονων φεμινιστικών διεκδικήσεων και την αναδίπλωσή τους, θεσμοθετούνται βασικά μέτρα για την “ισότητα”. Μεταβάλλεται δε και παγιώνεται το πλαίσιο των σχετικών ευρωπαϊκών πολιτικών, ενώ συγχρόνως παγιώνεται ο -αδιαμφισβήτητος πλέον- ρόλος του «κρατικού φεμινισμού».² Είναι η περίοδος στην οποία η γυναικεία συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό έχει αυξηθεί, το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών έχει ανέλθει σημαντικά, ενώ στον τομέα των πολιτικών έχουν θεσμοθετηθεί οι κατά φύλα ποσοτώσεις στις δημοτικές εκλογές, με όλο και πιο συχνές αναφορές στο ενδεχόμενο θεσμοθέτησής τους και στις βουλευ-

² Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 2007, “Κρατικός φεμινισμός, πολιτικές για την έμφυλη ισότητα και κοινωνικές αντιλήψεις”, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 29, σσ.5-39.

τικές.³ Μάλιστα, η θεσμοθέτηση ποσοτώσεων και στις βουλευτικές εκλογές, που στην παρούσα έρευνα αντιμετωπίζεται μαζικά θετικά από το εκλογικό σώμα, γυναικείο και ανδρικό, αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο για τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιες οι γυναίκες αντιλαμβάνονται την έμφυλη ανισότητα.

Οι σημαντικές αλλαγές σε βασικές συνιστώσες που διέπουν την πολιτική φυσιογνωμία γυναικών και ανδρών -κάτι που ασφαλώς δεν σημειώνεται αποκλειστικά στην ελληνική πολιτική κουλτούρα- είναι αναμενόμενο να συνοδεύονται και από μεταβολές στο επίπεδο των αντιλήψεων για την έμφυλη ανισότητα. Και δεν εκπλήσσει, βέβαια, το ότι οι αλλαγές που τις προηγούμενες δεκαετίες συντελέστηκαν στο επίπεδο του φύλου –το οποίο υπήρξε ένα από τα σταθερότερα σημεία διασύνδεσης των υποκειμένων με τον κοινωνικό τους περίγυρο-, επιφέρουν αλλαγές και στην πολιτική φυσιογνωμία των γυναικών, όπως επίσης και στις αντιλήψεις τους για τις έμφυλες σχέσεις. Αναμφίβολα, θα πρέπει να καταγραφεί ως θετική εξέλιξη την περίοδο 1981-1898 η πρόνοια που υπήρξε να κατοχυρωθεί η ισονομία γυναικών και ανδρών, που συγκεκριμενοποίησε τη σχετική κατοχύρωση στο Σύνταγμα του 1975, καθώς και η συνακόλουθη ευαισθητοποίηση της ελληνικής κοινωνίας σε θέματα που αναφέρονται στη γυναικεία υποτέλεια. Διότι, έτσι, δρομολογήθηκε μια δυναμική σε επίπεδο πολιτισμού, η οποία δημιούργησε νέο κλίμα και νέες συνθήκες ώστε να αναπτυχθεί η φεμινιστική και γυναικεία αμφισβήτηση και παράλληλα να ενταθεί η διάδοση, αλλά και η διαφήμιση, των ευρωπαϊκών μέτρων για την έμφυλη ισότητα.

Κεντρικό ζήτημα που μας θα απασχολήσει στη συνέχεια αναφορικά με την εξέλιξη που εμφανίζουν στην Αθήνα οι αντιλήψεις για την έμφυλη ανισότητα, τις έμφυλες σχέσεις και τους κοινωνικούς ρόλους ανάλογα με το φύλο, είναι εάν μπορεί να διακριθεί ένα συγκεκριμένο πρότυπο στις σημειούμενες αλλαγές. Εάν, δηλαδή, στο διάστημα αυτής της “μικρής εικοσαετίας” παρατηρούμε γενικά συντηρητικότερες τοποθετήσεις ή, ενδεχομένως, υπάρχουν πλέον ορισμένα κεκτημένα που δεν αμφι-

³ Η πρόταση για αλλαγή του εκλογικού νόμου, που επεξεργάστηκε η κυβέρνηση της ΝΔ (Νοέμβριος 2007) περιλαμβάνει και πρόβλεψη για ποσοτώσεις στις λίστες των υποψηφίων για τις βουλευτικές εκλογές, ενώ ήδη από το 2002 υπήρχαν σχετικές νύξεις στη Βουλή.

σβητούνται και τα οποία αποτυπώνονται σε ριζοσπαστικότερες τοποθετήσεις. Ακόμη, θα μας απασχολήσει το *πως* επιδρά η μεταβλητή της ηλικίας, καθώς και σε ποιες περιπτώσεις σημειώνεται η διαφοροποίηση των μεσήλικων γυναικών, οι οποίες προβάλλουν ως διεκδικητικότερες και κριτικότερες σε θέματα έμφυλων σχέσεων, (σημερινές μεσήλικες που είναι οι διεκδικητικές και μαχητικές νέες του '88). Τέλος, σε σχέση με τα ερωτήματα αυτά, θα επιχειρηθεί να δοθούν -σε ψήγματα έστω- απαντήσεις στο *γιατί* των παρατηρούμενων αλλαγών.

Εξέλιξη των αντιλήψεων για την έμφυλη ανισότητα στην Αθήνα, 1988 – 2006⁴

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στην Αθήνα, διότι στόχος μας είναι να συμβάλλουμε στο να σκιαγραφηθεί η πολιτισμική φυσιογνωμία των ατόμων της πρωτεύουσας, με το να εξεταστεί το κατά πόσο δεδομένες είναι οι “νεωτερικές” ή οι “παραδοσιακές” αντιλήψεις για τις έμφυλες σχέσεις. Σ' ένα πρώτο επίπεδο, αποπειράται την ανίχνευση των μεταβολών στις αντιλήψεις περί έμφυλης ισότητας μεταξύ 1988 και 2006, μέσω σειράς ερωτήσεων οι οποίες έχουν ως στόχο να διερευνήσουν τις αντιλήψεις για τη θέση των γυναικών στην κοινωνία, την εμπλοκή τους (ή μη) στις πολιτικές διαδικασίες, αλλά και τη θέση τους στην οικογένεια. Εν συνεχεία, θα συνυπολογισθούν, ως παράγοντες διαφοροποίησης του πληθυσμού, μεταβλητές όπως η ηλικία και η ιδεολογική ταυτότητα.

Ένα από τα κεντρικά ζητήματα που μας απασχολεί είναι σε ποιο βαθμό γυναίκες και άνδρες υιοθετούν ή απορρίπτουν (μέσω της απόλυτης συμφωνίας/ διαφωνίας τους με τις προτεινόμενες φράσεις) ένα ανδροκρατικό πρότυπο άσκησης πολιτικής, το οποίο προσλαμβάνει τις

⁴ Για τις ανάγκες του άρθρου, απομονώσαμε από το δείγμα των 3000 ατόμων της έρευνας του 1988 τους/τις κατοίκους της Αθήνας (N = 954). Από το πανελλαδικό δείγμα 1600 ατόμων της δεύτερης έρευνας του 2005, τα στοιχεία που παρουσιάζονται αφορούν τους/τις κατοίκους της Αθήνας (N = 573). Όλα τα στοιχεία που παρουσιάζονται στους πίνακες είναι σταθμισμένα ως προς το φύλο, ενώ έχουν εξαιρεθεί τα Δ.Γ. και Δ.Α.

σχετικές διαδικασίες ως καθαρά ανδρικές. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, οι γυναίκες οφείλουν να ακολουθούν τη βούληση των ανδρών, προκειμένου να μη διαταραχθεί η οικογενειακή αρμονία,

Πίνακας 1.1
Συμφωνούν απόλυτα/ διαφωνούν απόλυτα ότι (απαντήσεις γυναικών)

	Αθήνα		Σύνολο χώρας	
	2006	1988	2006	1988
<i>Συμφωνούν απόλυτα (%)</i>				
Η πολιτική πρέπει να είναι κυρίως υπόθεση των ανδρών	1,7	9,4	2,1	15
Σε μια οικογένεια η γυναίκα πρέπει να ψηφίζει ότι και ο άνδρας της	2,8	6,8	3,3	15,4
<i>Διαφωνούν απόλυτα (%)</i>				
Η πολιτική πρέπει να είναι κυρίως υπόθεση των ανδρών	69,2	77,2	62,8	65,7
Σε μια οικογένεια η γυναίκα πρέπει να ψηφίζει ότι και ο άνδρας της	66,9	81,7	60,6	68,8

ΠΗΓΗ: ΕΚΚΕ 1988, ΕΚΠΑ 2006

Πίνακας 1.2
Συμφωνούν απόλυτα/ διαφωνούν απόλυτα ότι (απαντήσεις ανδρών)

	Αθήνα		Σύνολο χώρας	
	2006	1988	2006	1988
<i>Συμφωνούν απόλυτα (%)</i>				
Η πολιτική πρέπει να είναι κυρίως υπόθεση των ανδρών	1,8	5,3	3,1	10,1
Σε μια οικογένεια η γυναίκα πρέπει να ψηφίζει ότι και ο άνδρας της	5,4	3,4	5,4	10,6
<i>Διαφωνούν απόλυτα (%)</i>				
Η πολιτική πρέπει να είναι κυρίως υπόθεση των ανδρών	58,4	79,9	52,6	70,1
Σε μια οικογένεια η γυναίκα πρέπει να ψηφίζει ότι και ο άνδρας της	59,8	85,6	52,4	71,9

ΠΗΓΗ: ΕΚΚΕ 1988, ΕΚΠΑ 2006

αποδεχόμενες έτσι την υπαγωγή τους στην πολιτική πρωτοκαθεδρία τους (για μια παρουσίαση των ανάλογων ευρημάτων της έρευνας του 1988, βλ. Παντελίδου - Μαλούτα 1992, κεφ. 2).

Οι πίνακες 1.1 και 1.2 παρουσιάζουν ορισμένες πρώτες ενδιαφέρουσες ενδείξεις ως προς το είδος και την κατεύθυνση των μεταβολών στις αντιλήψεις των κατοίκων της πρωτεύουσας, στο διάστημα αυτών των δύο σχεδόν δεκαετιών. Μια πρώτη, γενική διαπίστωση, είναι ότι το 2006 αμβλύνονται σημαντικά οι αρκετά έντονες διαφορές ανάμεσα στις αντιλήψεις των κατοίκων της πρωτεύουσας και εκείνων του συνόλου της χώρας που σημειώνονται το 1988, όταν δεν εξαλείφονται εξολοκλήρου. Η εικόνα που παρουσιάζεται έχει δηλαδή σαφέστατα χαρακτηριστικά μιας μεγαλύτερης ομοιογένειας στις απαντήσεις, ιδιαίτερα στα ποσοστά της *απόλυτης συμφωνίας* με τις πλέον παραδοσιακές αντιλήψεις σχετικά με τη μη-εμπλοκή των γυναικών στις πολιτικές διεργασίες. Οι ποσοστιαίες διαφορές μεταξύ της Αθήνας και του συνόλου της χώρας κυμαίνονται κοντά ή λίγο κάτω από το 1%, διαφορά δηλαδή που είναι ουσιαστικά ασήμαντη και υποδηλώνει ότι, πλέον, οι φορείς (άνδρες και γυναίκες) των περισσότερο οπισθοδρομικών αντιλήψεων είναι ομοιόμορφα κατανεμημένοι/ες στην επικράτεια της χώρας, χωρίς η περιφέρεια να αποτελεί πια “προνομιακό” κομμάτι έκφρασης αυτών των αντιλήψεων. Λογικό παρεπόμενο της διαπίστωσης αυτής είναι ότι ο ρυθμός μεταστροφής των αντιλήψεων ανάμεσα στο 1988 και το 2006 υπήρξε εντονότερος για τη χώρα *εν γένει* απ’ ότι για την πρωτεύουσα, της οποίας οι κάτοικοι εμφορούνταν από περισσότερο «προοδευτικές» αντιλήψεις ήδη από τη δεκαετία του ’80.

Σ’ ένα δεύτερο επίπεδο, εξετάζοντας τα ποσοστά της απόρριψης των αντιλήψεων αυτών, όπως εκφράζονται από την *απόλυτη διαφωνία* των ερωτώμενων στις σχετικές ερωτήσεις, παρατηρούμε ορισμένες ουσιαστικές αλλαγές, ιδιαίτερα στις ανδρικές απαντήσεις. Το 1988, περίπου οι 8 στους 10 Αθηναίους (και 7 στους 10 στο σύνολο της χώρας) δήλωναν ρητά την απόλυτη διαφωνία τους με τη φράση «η πολιτική πρέπει να είναι κυρίως υπόθεση των ανδρών». Το 2006, το ποσοστό αυτό μειώνεται πάνω από είκοσι ποσοστιαίες μονάδες στην Αθήνα (21,5%), με κάπως μικρότερη πτώση στο σύνολο των ερωτώμενων (17,5%). Ιδιαίτερα αισθητή είναι και η μείωση των ποσοστών στην απόλυτη διαφωνία με τη φράση «σε μια οικογένεια η γυναίκα πρέπει να ψηφίζει ό,τι και ο άνδρας της», ανάμεσα στο 1988 και το 2006. Βρισκόμαστε, δηλαδή,

ενώπιον μιας, εκ πρώτης όψεως, παράδοξης διαπίστωσης: ενώ ανάμεσα στις δυο χρονικές περιόδους που εξετάζουμε οι ακραία σεξιστικές αντιλήψεις για τη θέση των γυναικών συρρικνώνονται (κάτι που θα φανεί και στη συνέχεια), παράλληλα υποχωρούν και οι αντιλήψεις που τοποθετούνται στο άλλο άκρο. Μάλιστα, η τάση αυτή είναι εντονότερη στην Αθήνα, ως εάν η ομογενοποίηση των αντιλήψεων στο σύνολο της επικράτειας να απαιτούσε ή να προϋπέθετε τη σύγκλιση των άκρων, προς όφελος των ενδιάμεσων τοποθετήσεων. Με άλλα λόγια, η τάση ομογενοποίησης στις αντιλήψεις και άμβλυνσης των γεωγραφικών διαφορών είχε δυο προαπαιτούμενα: τη σχετική υπαναχώρηση των Αθηναίων από τις προοδευτικές θέσεις τους και, παράλληλα, τη σχετική υπαναχώρηση του συνόλου της χώρας από τις οπισθοδρομικές, ούτως ώστε οι δυο αυτές ομάδες πληθυσμού να συναντηθούν στις ενδιάμεσες τοποθετήσεις.

Ως προς τα αίτια της περιορισμένης συμμετοχής των γυναικών σε Βουλή και κυβέρνηση (πίνακας 2), οι ερωτώμενοι/ες είχαν να επιλέξουν ανάμεσα σε τρεις διαφορετικές εναλλακτικές αιτιάσεις, η κάθε μια δηλωτική μιας διαφορετικής αντίληψης για τις ικανότητες των γυναικών και τα εμπόδια που μπορεί να αντιμετωπίζουν. Μια πρώτη διαπίστωση είναι ότι η παρατηρούμενη ομογενοποίηση των αντιλήψεων ανάμεσα στην Αθήνα και στο σύνολο του δείγματος να μεν εκφράζεται στις απαντήσεις των γυναικών, όχι όμως και των ανδρών. Δηλαδή, η απόσταση (μικρότερη ή μεγαλύτερη) που χώριζε τις Αθηναίες από τις γυναίκες όλης της χώρας το 1988 (ανεξάρτητα από το είδος της απάντησης) το 2006 καταργείται. Κάτι τέτοιο όμως δεν συμβαίνει και στους άνδρες. Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις εντυπωσιακές ανακατατάξεις στις απαντήσεις των ανδρών της Αθήνας: συρρικνώνεται σημαντικά το ποσοστό όσων θεωρούν ότι οι γυναίκες 'δεν έχουν ίσες ευκαιρίες να αναδειχθούν' (το 1988 το υποστήριζε το 64,6 των Αθηναίων, έναντι 46,5 το 2006), ενώ σχεδόν αντιστρόφως

Πίνακας 2
Πιστεύουν ότι στη Βουλή και στην κυβέρνηση συμμετέχουν πολύ λίγες γυναίκες, επειδή:

	Αθήνα (%)		Σύνολο χώρας (%)	
	2006	1988	2006	1988
<i>Γυναίκες</i>				
Δεν έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες να αναδειχθούν	68,9	71,0	67,9	65,0
Δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική	26,9	18,4	28,5	21,0
Δεν έχουν τις αναγκαίες ικανότητες	4,2	10,3	3,6	14
<i>Άνδρες</i>				
Δεν έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες να αναδειχθούν	46,5	64,6	51,8	57,4
Δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική	44,0	23,2	38,6	27,5
Δεν έχουν τις αναγκαίες ικανότητες	9,1	12,1	9,6	15,1

ΠΗΓΗ: ΕΚΚΕ 1988, ΕΚΠΑ 2006

ανάλογη είναι η αύξηση όσων πιστεύουν ότι 'οι γυναίκες δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική', συνεπώς γι' αυτό δεν συμμετέχουν (από 23,2 το 1988 το ποσοστό ανεβαίνει στο 44,0 το 2006).

Πώς μπορεί να ερμηνευθεί η μεταστροφή αυτή; Σ' ένα πρώτο επίπεδο, θα λέγαμε ότι το αίτημα για ισότητα ευκαιριών φαίνεται ότι, στα μάτια των ανδρών, ικανοποιήθηκε μέσα από τις πολιτικές ισότητας οι οποίες υιοθετήθηκαν κυρίως από τη δεκαετία του ενενήντα και έπειτα, λόγω ευρωπαϊκών επιταγών. Αν οι πολιτικές αυτές θεωρούνται από μερίδα των ερωτώμενων ως αποτελεσματικό μέσο για την άρση των εμποδίων, αυτόματα συνάγεται ότι, εάν δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα, αυτό δεν μπορεί παρά να οφείλεται στις ίδιες τις γυναίκες, καθώς πλέον μετατίθεται σ' εκείνες η ευθύνη για τη μη συμμετοχή τους. Εάν υποθέσουμε μάλιστα ότι τα διαφορετικά μέτρα γίνονται αισθητά πρώτα στην πρωτεύουσα, τότε μπορούμε να ερμηνεύσουμε αναλόγως την πτώση στα ποσοστά των απαντήσεων των Αθηναίων. Αντίθετα, στο σύνολο της χώρας, το 2006 οι άνδρες εμφανίζονται ελαφρώς πιο «προοδευτικοί» στην ερμηνεία τους από ότι στην Αθήνα, ενδεχομένως διότι εκεί οι εκφάνσεις της έμφυλης ανισότητας εξακολουθούν να είναι περισσότερο

“ορατές”. Λέγοντας αυτά, βέβαια, δεν πρέπει να υποβαθμιστεί το γεγονός ότι η αναφορά στην ισότητα ευκαιριών και η αιτιολόγηση της μειωμένης παρουσίας γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο με αναφορά στην έλλειψή της, ακόμη και σήμερα, εξακολουθεί να παραμένει η πρώτη επιλογή των απαντήσεων. Τέλος, έχει ενδιαφέρον να δούμε ότι τα ποσοστά όσων στηρίζουν την ακραία σεξιστική αντίληψη ότι οι γυναίκες δεν έχουν τις αναγκαίες ικανότητες, γι’ αυτό και δεν συμμετέχουν, συρρικνώνονται μεν, με μεγαλύτερο όμως ρυθμό στις γυναίκες και στους κατοίκους της χώρας συνολικά. Όπως ειπώθηκε δηλαδή και παραπάνω, η απομάκρυνση από τις έντονα οπισθοδρομικές θέσεις οφείλεται περισσότερο στο ότι η χώρα πλησιάζει την Αθήνα, καθώς ο ρυθμός μεταβολής των αντιλήψεων υπήρξε βραδύτερος στην Αθήνα σε σχέση με όλη τη χώρα.

Εξετάζοντας το ποσοστό των γυναικείων απαντήσεων παρατηρούμε ότι πλέον είναι πολύ λιγότερες σήμερα οι γυναίκες που αποδέχονται τον αποκλεισμό τους από τη δημόσια σφαίρα ελλείψει ικανοτήτων. Αυτό διαφαίνεται και από τις απαντήσεις στην ερώτηση για το πώς θα ήταν τα πράγματα αν συμμετείχαν περισσότερες γυναίκες στη Βουλή (πίνακας 3). Το 1988, στο σύνολο της χώρας, το ποσοστό όσων θεωρούσαν ότι αν συμμετείχαν περισσότερες γυναίκες στη Βουλή τα πράγματα θα ήταν γενικά χειρότερα, ήταν υπερδιπλάσιο της Αθήνας, κατά 7,7% στις γυναίκες και 8,9% στους άνδρες, δεδομένο που επιβεβαιώνει την προηγούμενη εικόνα περί μιας συντηρητικότερης Ελλάδας και μιας προοδευτικότερης Αθήνας. Σήμερα, αντίθετα, η εξομοίωση μεταξύ τους ως προς τις σχετικές αντιλήψεις είναι εμφανής. Από την άλλη, πρέπει να σημειωθεί ότι η αντίληψη πως ‘αν συμμετείχαν περισσότερες γυναίκες στη Βουλή, τα πράγματα θα ήταν γενικά καλύτερα’, είναι πολύ λιγότερο διαδεδομένη σήμερα στον ανδρικό πληθυσμό σε σχέση με το 1988, εν αντιθέσει με την πιο ‘σκεπτικιστική’ θέση ότι ‘δεν θα υπήρχε κατ’ ανάγκη διαφορά’, η οποία και παρουσιάζεται ιδιαίτερα αυξημένη. Βέβαια, ο τρόπος με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η τοποθέτηση ‘δεν θα υπήρχε κατ’ ανάγκη διαφορά’, από διαφορετικές κατηγορίες ερωτώμενων, δεν είναι εύκολο να ανιχνευθεί στην παρούσα έρευνα. Η εντυπωσιακή μεταστροφή στις ανδρικές, αλλά όχι και στις γυναικείες, απαντήσεις, μάλ-

λον δεν θα έπρεπε να αποδοθεί σε μια κριτικότερη αντιμετώπιση εκ μέρους των ανδρών των όρων και των προϋποθέσεων υπό τους οποίους θα ήταν θετική η αυξημένη πολιτική συμμετοχή των γυναικών. Πιθανολογούμε ότι αποτελεί ακόμη μια ένδειξη εγκατάλειψης των ‘ακραίων’ θέσεων (‘καλύτερα’/‘χειρότερα’), προς μια ενδιάμεση, περισσότερο ουδέτερη και λιγότερο φορτισμένη, τοποθέτηση.

Πίνακας 3
Αν υπήρχαν περισσότερες γυναίκες στη Βουλή, τα πράγματα θα ήταν γενικά:

	Αθήνα (%)		Σύνολο χώρας (%)	
	2006	1988	2006	1988
<i>Γυναίκες</i>				
Καλύτερα	61,1	58,7	69,2	58,4
Χειρότερα	2,4	7,4	3,7	15,1
Δεν θα υπήρχε κατ’ ανάγκη διαφορά	36,5	33,9	27,1	26,4
<i>Ανδρες</i>				
Καλύτερα	29,2	47,4	39,7	45,5
Χειρότερα	5,5	9	6,9	17,9
Δεν θα υπήρχε κατ’ ανάγκη διαφορά	65,3	43,3	53,4	36,6

ΠΗΓΗ: ΕΚΚΕ 1988, ΕΚΠΑ 2006.

Μια σημαντική διάσταση στη διερεύνηση της έμφυλης ανισότητας αφορά στον τρόπο με τον οποίο τα ίδια τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται την έμφυλη κατηγορία στην οποία εντάσσονται, όπως αυτός εκφράζεται μέσα από το βαθμό στον οποίο θεωρούν ικανοποιητική τη θέση των Ελληνίδων, αλλά και μέσω των αντιλήψεών τους για τη φυσική ή μη κατωτερότητα της θέσης στην οποία βρίσκονται οι γυναίκες. Στον πίνακα 4, παρατηρούμε ότι, σε αντίθεση με τις προηγούμενες ερωτήσεις, η απόσταση που χαρακτήριζε το 1988 τις Αθηναίες και τους Αθηναίους από το συνολικό πληθυσμό (ως σχετικά λιγότερο ικανοποιημένους) διευρύνεται και σήμερα ή και διευρύνεται, ακόμη κι εάν τα απόλυτα ποσοστά ικανοποίησης είναι εντυπωσιακά υψηλότερα, καθώς 8 στους δέκα Αθηναίους και περίπου 6 στις δέκα Αθηναίες εκφράζουν την ικανοποίησή τους από τη θέση των Ελληνίδων. Τα ιδιαίτερα υψηλά αυτά ποσο-

στά ικανοποίησης αντανακλώνται και στις απαντήσεις που δίνονται στην ερώτηση (πίνακας 5) σχετικά με τον φυσικό χαρακτήρα της κατωτερότητας στην κοινωνική θέση των γυναικών. Το 1988, υπήρχε ένα ευδιάκριτο χάσμα αντιλήψεων στις δυο αντιδιαμετρικά αντίθετες απαντήσεις, εκείνη δηλαδή που αποδέχεται ως φυσική την κατώτερη θέση των γυναικών, παραπέμποντας σε μια ουσιολογική αντίληψη δοτών και παραδεδεγμένων ρόλων από τη μια, και από την άλλη στην αντίληψη που αμφισβητεί τη θέση περί φυσικής κατωτερότητας, αλλά ταυτόχρονα αναγνωρίζει την ύπαρξη κοινωνικών ανισοτήτων εις βάρος των γυναικών και επιζητά την επίλυσή τους. Οι Αθηναίοι/ες επέλεξαν σε υψηλότερα ποσοστά την τελευταία αυτή θέση και, αντιστρόφως, πολύ λιγότερο την πρώτη. Επιβεβαιωνόταν, δηλαδή, η εικόνα μιας προοδευτικότερης πρωτεύουσας και μιας μεγαλύτερης συγκέντρωσης των οπισθοδρομικότερων αντιλήψεων στο σύνολο του πληθυσμού. Το 2006, η τάση αυτή είναι για άλλη μια φορά πολύ λιγότερο ορατή, καθώς η σύγκλιση αντιλήψεων είναι πασιδήλη. Παράλληλα, όμως, επιβεβαιώνεται η απομάκρυνση από τις καθαρά οπισθοδρομικές, αλλά και καθαρά προοδευτικές, αντιλήψεις προς όφελος των περισσότερο ενδιάμεσων τοποθετήσεων, τάση που είναι περισσότερο έκδηλη στους άνδρες. Ενώ το 1988 το 55,4% των Αθηναίων ζητούσε να επιλυθεί το πρόβλημα της κατώτερης θέσης των γυναικών, το 2006 μόλις το 15,2% διατυπώνει την ίδια θέση. Κατ' αναλογία, ενώ το 1988 το 40,5% δεν θεωρούσε ότι οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση, το 2006 το ποσοστό ανεβαίνει στο 78,6%. Εν ολίγοις, οι άνδρες σήμερα (και οι γυναίκες λιγότερο, αλλά σε αυξημένα ποσοστά σε σχέση με το 1988,) ναι μεν εμφανίζονται να έχουν ως ένα βαθμό απεμπολήσει τις ακραία παραδοσιακές αντιλήψεις τους σχετικά με τις έμφυλες σχέσεις, παράλληλα όμως έχουν εγκαταλείψει τις περισσότερο διεκδικητικές θέσεις για ανατροπή του υπάρχοντος συστήματος έμφυλων σχέσεων. Καθώς φαίνεται, οι πολιτικές ισότητας που εφαρμόστηκαν στο διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη έρευνα λειτούργησαν 'κατευναστικά' ως προς τις διεκδικήσεις, στο βαθμό που ευνόησαν την αντίληψη (ιδιαίτερα στους άνδρες) ότι, αν κάποτε υπήρχε πρόβλημα έμφυλης ανισότητας, σήμερα δεν υπάρχει πλέον.

Πίνακας 4
Ικανοποίηση από τη θέση των Ελληνίδων στη σημερινή κοινωνία (θετικές απαντήσεις)

	Γυναίκες		Άνδρες	
	2006	1988	2006	1988
Σύνολο χώρας	70	50,4	84,2	58,6
Αθήνα	63	44,8	80,6	51,9

ΠΗΓΗ: ΕΚΚΕ 1988, ΕΚΠΑ 2006.

Πίνακας 5
Αντιλήψεις για την κατώτερη κοινωνική θέση των γυναικών

	Αθήνα (%)		Σύνολο χώρας (%)	
	2006	1988	2006	1988
<i>Γυναίκες</i>				
Είναι φυσικό οι γυναίκες να βρίσκονται σε κατώτερη θέση	5,6	6,3	7,4	14,1
Οι γυναίκες δεν βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες	62,5	36,4	59,4	36
Οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση, και αυτό αποτελεί πρόβλημα προς επίλυση	31,9	57,6	33,1	49,8
<i>Άνδρες</i>				
Είναι φυσικό οι γυναίκες να βρίσκονται σε κατώτερη θέση	6,2	4,1	8,8	10,8
Οι γυναίκες δεν βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες	78,6	40,5	73,3	43,4
Οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση, και αυτό αποτελεί πρόβλημα προς επίλυση	15,2	55,4	17,9	45,8

ΠΗΓΗ: ΕΚΚΕ 1988, ΕΚΠΑ 2006.

Η ανίχνευση αυτών των μεταβολών οδηγεί στο να εξεταστεί η συσχέτιση με την ηλικιακή κατηγορία των ερωτώμενων. Ο πίνακας 6 αποτυπώνει σε συγκριτική προοπτική (1988 και 2006) τις ηλικιακές κατανομές των απαντήσεων των Αθηναίων για τη μειωμένη πολιτική συμμετοχή των γυναικών. Τα στοιχεία είναι δηλωτικά ορισμένων εξαιρετικά

σημαντικών ανακατατάξεων. Το 1988, ήταν οι νεότερες γυναίκες (18-30) εκείνες που απέδιδαν σε υψηλότερα ποσοστά τον πολιτικό αποκλεισμό των γυναικών στην έλλειψη ίσων ευκαιριών, ενώ οι μεγαλύτερες θεωρούσαν κυρίως ότι κάτι τέτοιο οφείλεται στην αδιαφορία τους για την πολιτική ή την έλλειψη ικανοτήτων. Η τάση αυτή, ενυπήρχε και στις ανδρικές απαντήσεις, αν και με μικρότερη ευκρίνεια. Στις γυναίκες, δηλαδή, αποτυπωνόταν με ευκρίνεια ένα γενεαλογικό χάσμα αντιλήψεων, με τις νεότερες να είναι φορείς περισσότερο προοδευτικών αντιλήψεων αναφορικά με τις έμφυλες σχέσεις. Η τάση αυτή επιβεβαιώνεται πλήρως και από τα στοιχεία των πινάκων 7 και 8, όπου οι νεότερες γυναίκες ήταν το 1988 λιγότερο ικανοποιημένες από τη θέση τους, απορριπτικές της θέσης περί της φυσικής τους κατωτερότητας και διεκδικητικές μιας άλλης πραγματικότητας.

Το 2006 παρατηρούμε μια σχεδόν ολοκληρωτική μεταστροφή, δηλωτική ευρύτερων μεταβολών στις πολιτισμικές αξίες της νεότερης γενιάς, οι οποίες έχουν αρχίσει να καταγράφονται και να γίνονται αντικείμενο ανάλυσης (βλ. Δραγώνα 2007, Κακεπάκη 2006, Παντελίδου Μαλούτα, 1991). Οι νεότερης ηλικίας άνδρες και γυναίκες γίνονται φορείς παραδοσιακότερων αντιλήψεων αναφορικά με τη θέση των γυναικών στην κοινωνία, ενώ η γενιά των γυναικών ηλικίας 45-59 είναι κυρίως εκείνη η οποία διατηρεί, αν όχι αυτούσια, πάντως σαφώς ευδιάκριτα, τα χαρακτηριστικά μιας μεγαλύτερης αυτοσυνείδησης των περιορισμών που απορρέουν από το φύλο της, παράλληλα με το αίτημα για την ανατροπή των περιορισμών αυτών.

Τέλος, διαπιστώνονται και κάποιες πρώτες ενδείξεις για μεταστροφές στην ιδεολογία που διέπει τους κατοίκους της Αθήνας, από το 1988 μέχρι τις μέρες μας (οι πίνακες δεν παρουσιάζονται). Αν και αναγκαστικά περιοριζόμαστε σε κάποιες πρώτες διαπιστώσεις, αυτό που διαφαίνεται είναι ότι το δίπολο Αριστερά/Δεξιά, το οποίο κατά τη δεκαετία του '80 αντανάκλασε ευκρινώς διαφορετικά αξιακά πρότυπα,

Πίνακας 6
Λόγοι για τη μικρή συμμετοχή γυναικών στη Βουλή και την κυβέρνηση (κατανομές ανά φύλο και ηλικία)

<i>Κάτοικοι Αθήνας (%)</i>	18-30		31-44		45-59		60+	
	2006	1988	2006	1988	2006	1988	2006	1988
<i>Γυναίκες</i>								
Έλλειψη ίσων ευκαιριών	64,6	79,2	81,7	72,0	67,2	63,6	61,8	68,6
Έλλειψη ενδιαφέροντος	33,9	15,6	16,9	19,2	29,3	23,5	28,9	16,4
Έλλειψη ικανοτήτων	1,7	5,2	1,4	8,8	3,4	13,0	9,2	15,0
<i>Άνδρες</i>								
Έλλειψη ίσων ευκαιριών	39,3	65,5	46,6	73,8	58,6	56,4	42,3	64,8
Έλλειψη ενδιαφέροντος	48,2	29,9	50,0	11,9	37,9	24,4	40,8	23,9
Έλλειψη ικανοτήτων	12,5	4,6	3,4	14,8	3,4	19,2	16,9	11,3

Πίνακας 7
Ικανοποίηση από τη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία (κατανομές ανά φύλο και ηλικία)

<i>Κάτοικοι Αθήνας %</i>	18-30		31-44		45-59		60+	
	2006	1988	2006	1988	2006	1988	2006	1988
<i>Γυναίκες</i>								
Ναι, είναι ικανοποιητική	71,7	33,3	59,2	33	54,1	49,1	67,1	64,1
Όχι, δεν είναι ικανοποιητική	28,3	66,7	40,8	66,9	45,9	50,9	32,9	35,9
<i>Άνδρες</i>								
Ναι, είναι ικανοποιητική	88,9	51,7	79	40,3	75,8	50,6	78	62,8
Όχι, δεν είναι ικανοποιητική	11,1	48,3	21	59,7	24,2	49,4	21,4	37,2

ΠΗΓΗ: ΕΚΚΕ 1988, ΕΚΠΑ 2006.

Πίνακας 8
Αντιλήψεις για την κατώτερότητα των γυναικών
(κατανομές ανά φύλο και ηλικία)

<i>Κάτοικοι Αθήνας (%)</i>	18-30		31-44		45-59		60+	
<i>Γυναίκες</i>	2006	1988	2006	1988	2006	1988	2006	1988
Είναι φυσικό οι γυναίκες να βρίσκονται σε κατώτερη θέση	3,2	1,7	3,9	4,7	2,9	6,0	11,3	13,2
Οι γυναίκες δεν βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες	71,4	31,1	59,7	28,9	61,8	37,7	58,8	46,4
Οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση, και αυτό αποτελεί πρόβλημα προς επίλυση	25,4	67,2	36,4	66,4	35,3	56,3	30,4	40,4
<i>Άνδρες</i>								
Είναι φυσικό οι γυναίκες να βρίσκονται σε κατώτερη θέση	4,4	2,2	7,4	4,8	2,9	4,8	9,9	5,1
Οι γυναίκες δεν βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες	73,5	40,7	82,4	33,3	72,5	42,2	85,9	44,3
Οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση, και αυτό αποτελεί πρόβλημα προς επίλυση	22,1	57,1	10,3	61,9	24,6	53,0	4,2	50,6

ΠΗΓΗ: ΕΚΚΕ 1988, ΕΚΠΑ 2006

σήμερα έχει κλονιστεί -ιδίως στις απαντήσεις των γυναικών-, ενώ δεν διαγράφεται ένα άλλο πρότυπο αξιών σε ξεκάθαρη συναλληλία με την ιδεολογική ταυτότητα των ερωτώμενων. Δηλαδή, η εικόνα της συνταύτισης προοδευτικών στάσεων και αντιλήψεων και Αριστερής ταυτότητας έχει εν μέρει ανατραπεί προς όφελος μιας συγκεχυμένης εικόνας, όπου τα άτομα που δηλώνουν ταύτιση με την Αριστερά ή τη Δεξιά δεν παρουσιάζουν την αναμενόμενη (με βάση την εικόνα προηγούμενων δεκαετιών) κανονικότητα στις απαντήσεις τους, ως φορείς προοδευτικών ή παραδοσιακών αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις. Η διαπίστωση αυτή, εντάσσεται σε ένα πλαίσιο ανασύστασης και αναδιοργάνωσης των πολιτικών ταυτοτήτων, οι οποίες παραμένουν πολύ περισσότερο ρευστές σήμερα σε σχέση με τη δεκαετία του '80, όπου ο κομματικός ανταγωνισμός και η κομματική πόλωση λειτουργούσαν ως υπόμνηση έντονων διαιρετικών τομών, οι οποίες και διέτρεχαν την ελληνική κοινωνία στο σύνολό της. Η άμβλυνσή τους συνέβαλε ούτως ώστε να αναδειχθούν νέες παράμετροι, οι οποίες και τέμνουν το κομματικό σκηνικό και δημιουργούν νέες ορίζουσες.

Φύλο – Οικογένεια – Εργασία

Μια πρώτη γενική παρατήρηση, όσον αφορά στις αντιλήψεις για τους ρόλους των γυναικών στην οικογένεια και την κοινωνία, όπως καταγράφονται στην Αθήνα, αναφέρεται στο ότι και οι δύο έρευνες (1988, 2006) αποτυπώνουν ένα συγκεκριμένο παραδοσιακών και σύγχρονων αντιλήψεων. Δεκαοκτώ χρόνια μετά τη διεξαγωγή της πρώτης έρευνας (1988) δεν διακρίνουμε ένα πιο ομοιογενές σύστημα αντιλήψεων για την κοινωνική θέση των γυναικών. Αυτό, τουλάχιστον, προκύπτει από τις απαντήσεις που δόθηκαν στις δύο ερωτήσεις που αφορούσαν τις αντιλήψεις γυναικών και ανδρών αφενός για την αμειβόμενη εργασία των γυναικών ανάλογα με τη θέση τους στον κύκλο της ζωής και, αφετέρου, για τους οικογενειακούς ρόλους και την κατανομή τους ανάλογα με το φύλο. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν άλλες επιμέρους διαφοροποιήσεις μεταξύ 1988 και 2006.

Πίνακας 9.1
Πιστεύουν ότι η φροντίδα των παιδιών και οι δουλειές του σπιτιού πρέπει να είναι:

	Αθήνα (%)		Σύνολο χώρας (%)	
	2006	1988	2006	1988
<i>Γυναίκες</i>				
Αποκλειστικά υπόθεση της γυναίκας	4,8	6,5	5,1	8,9
Κυρίως υπόθεση της γυναίκας, με τη βοήθεια όμως και του άνδρα	46,8	35,4	39,9	42,0
Υπόθεση και των δυο εξίσου	48,5	57,9	54,5	49,0
Κυρίως υπόθεση του άνδρα, με τη βοήθεια όμως και της γυναίκας	-	-	0,2	-
Αποκλειστικά υπόθεση του άνδρα	-	0,2	0,3	0,1
<i>Άνδρες</i>				
Αποκλειστικά υπόθεση της γυναίκας	6,1	7,3	6,4	11,5
Κυρίως υπόθεση της γυναίκας, με τη βοήθεια όμως και του άνδρα	51,8	38,8	50,0	44,2
Υπόθεση και των δυο εξίσου	41,4	53,9	42,8	44,2
Κυρίως υπόθεση του άνδρα, με τη βοήθεια όμως και της γυναίκας	0,7	-	0,8	0,1
Αποκλειστικά υπόθεση του άνδρα	-	-	-	-

ΠΗΓΗ: ΕΚΚΕ 1988, ΕΚΠΑ 2006

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των δύο ερευνών, από τη μία μεριά το παραδοσιακό πρότυπο της οικογένειας τίθεται σε αμφισβήτηση, όπως προκύπτει από την ιδιαίτερα χαμηλή αποδοχή της αναχρονιστικής άποψης ότι η φροντίδα της οικογένειας είναι αποκλειστικά «γυναικεία υπόθεση» και, συγχρόνως, τη μεγάλη αποδοχή ενός εξισωτικού προτύπου έμφυλων σχέσεων στην οικογένεια, το οποίο εκφράζει η άποψη ότι η «φροντίδα των παιδιών και οι δουλειές του σπιτιού πρέπει να είναι υπόθεση εξίσου ανδρών και γυναικών». Από την άλλη μεριά, όμως, η επίσης συντηρητική αντίληψη ότι η οικογένεια είναι κυρίως «γυναικεία υπόθεση» παραμένει αρκετά ισχυρή εδώ και μία εικοσαετία, στο μέτρο που συγκεντρώνει και στις δύο έρευνες υψηλά ποσοστά συμφωνίας -κυρίως στις μεγαλύτερες ηλικίες γυναικών και ανδρών.

Μια άλλη διαπίστωση είναι ότι το 1988 οι Αθηναίες και οι Αθηναίοι αποτελούσαν σημαντικούς φορείς προοδευτικών αντιλήψεων. Για παράδειγμα, η άποψη ότι η οικογένεια είναι υπόθεση εξίσου ανδρών και γυναικών υπερίσχυε μεταξύ των κατοίκων της Αθήνας. Συγχρόνως, η αντίληψη ότι η οικογένεια είναι αποκλειστικά ή κυρίως υπόθεση της γυναίκας υπερείχε στο σύνολο της χώρας. Αντίθετα, σήμερα έχουν πλέον αμβλυνθεί οι διαφορές ως προς τις αντιλήψεις για τους οικογενειακούς ρόλους μεταξύ των κατοίκων της Αθήνας και των λοιπών περιοχών. Στη περίπτωση μάλιστα των γυναικών, παρατηρούμε ότι οι Αθηναίες εμφανίζονται σήμερα λιγότερο προοδευτικές από το σύνολο των γυναικών της χώρας (βλ. πίνακα 9.1). Ακόμη, το 2006 παρατηρούμε ότι στην πλειονότητά τους οι άνδρες στην περιφέρεια και στην Αθήνα εκτιμούν ότι η οικογένεια είναι θέμα που αφορά κυρίως τις γυναίκες. Αντίθετα, το 1988 ως επί το πλείστον οι Αθηναίοι (όπως και οι Αθηναίες) υπήρξαν οι κύριοι εκφραστές σύγχρονων αντιλήψεων σχετικά με τον ισότιμο καταμερισμό των οικογενειακών ρόλων και ευθυνών μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Η έρευνα του 1988 δείχνει ότι οι Αθηναίες και οι Αθηναίοι σχεδόν όλων των ηλικιών, ιδιαίτερα όμως τα άτομα ηλικίας 18-29 και 30-44 ετών, αμφισβητούν τους παραδοσιακούς ρόλους γυναικών και ανδρών, έναντι ενός πιο εξισωτικού συστήματος οργάνωσης και κατανομής των έμφυλων ρόλων στην οικογένεια. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι αντιλήψεις τόσο των νέων, οικονομικά ενεργών γυναικών και ανδρών, όσο και των υπολοίπων ηλικιών που συμμετείχαν στην έρευνα, σχηματίστηκαν σ' ένα συγκεκριμένο πολιτικό περιβάλλον.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 το αίτημα για κοινωνική αλλαγή ήταν ισχυρό και συνοδεύτηκε, μεταξύ άλλων, από μεταρρυθμίσεις, όπως η αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου, οι οποίες συνέβαλαν σημαντικά στο να απορριφθεί το παραδοσιακό πρότυπο της «πατριαρχικής οικογένειας». Η συμβολή του φεμινιστικού κινήματος υπήρξε αναμφίβολα καθοριστική σε σχέση με τις θεσμικές αλλαγές που ακολούθησαν. Η επίλυση του προβλήματος της έμφυλης ανισότητας ήταν στην ημερήσια διάταξη, αποτελούσε βασικό αίτημα για τις γυναικείες διεκδικήσεις και σημείο αναφοράς για όλες τις γυναίκες οι

Πίνακας 9.2
Αντιλήψεις για τη φροντίδα των παιδιών και τις δουλειές του σπιτιού (κατανομές ανά φύλο και ηλικία)

Κάτοικοι Αθήνας (%)	18-30		31-44		45-59		60+	
	2006	1988	2006	1988	2006	1988	2006	1988
<i>Γυναίκες</i>								
Αποκλειστικά υπόθεση της γυναίκας	1,7	2,2	3,6	5,4	7,2	6,0	6,0	12,7
Κυρίως υπόθεση της γυναίκας, με τη βοήθεια όμως και του άνδρα	25,4	23	42,2	27,9	46,4	45,2	66,3	45,2
Υπόθεση και των δυο εξίσου	72,9	74,7	54,2	65,9	44,9	48,8	27,7	42,0
Κυρίως υπόθεση του άνδρα, με τη βοήθεια όμως και της γυναίκας	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Άνδρες</i>								
Αποκλειστικά υπόθεση της γυναίκας	2,9	3,3	4,2	4,8	-	9,8	16,9	11,3
Κυρίως υπόθεση της γυναίκας, με τη βοήθεια όμως και του άνδρα	47,1	37,0	51,4	23,8	53,6	45,1	54,9	46,9
Υπόθεση και των δυο εξίσου	47,1	59,8	44,4	71,4	46,4	45,1	28,2	42,5
Κυρίως υπόθεση του άνδρα, με τη βοήθεια όμως και της γυναίκας	2,9	-	-	-	-	-	-	-

ΠΗΓΗ: ΕΚΚΕ 1988, ΕΚΠΑ 2006

οποίες δεν θεωρούσαν φυσική την κοινωνική κατωτερότητα του φύλου τους. Σήμερα, αντίθετα, το πρόβλημα θεωρείται από πλατιά στρώματα γυναικών πως έχει ήδη επιλυθεί. Τα στοιχεία του 2006 δείχνουν ακριβώς ότι η αντίληψη των γυναικών για την έμφυλη ανισότητα άλλαξε ως ένα βαθμό. Είναι πολύ πιθανό οι θεσμικές αλλαγές και οι νομοθετικές ρυθμίσεις που έγιναν προς την κατεύθυνση της ισότητας γυναικών και ανδρών να λειτούργησαν εφησυχαστικά, καθώς «οι επιμέρους «παραχωρήσεις» ή η μερική ικανοποίηση ριζοσπαστικών αιτημάτων λειτουργούν μάλλον εκτονωτικά για τις διεκδικήσεις, κι αυτό όχι μόνο στο πλαίσιο του φεμινισμού» (Παντελίδου-Μαλούτα 2007:6).

Το 2006, η αποδοχή ενός εξισωτικού συστήματος ρύθμισης των έμφυλων σχέσεων αφορά κυρίως τις γυναίκες ηλικίας 18-29 ετών. Αυτές, δηλαδή, που, κατά τεκμήριο, διεκδικούν τη συμμετοχή τους στην εκπαίδευση και την εργασία, καθώς και τις γυναίκες ηλικίας 30-44 ετών -σε μικρότερο όμως ποσοστό συγκριτικά με το 1988. Τόσο οι γυναίκες των μεγαλύτερων ηλικιών, όσο και οι άνδρες όλων των ηλικιών, με μόνη εξαίρεση αυτούς που ανήκουν στη μικρότερη ηλικιακή ομάδα 18-29 ετών, όπου οι απαντήσεις είναι μοιρασμένες, στην πλειονότητά τους εκτιμούν σήμερα ότι η οικογένεια είναι κυρίως ευθύνη των γυναικών. Παρατηρούμε, λοιπόν, μία μεταστροφή σε παραδοσιακές αξίες. Πολύ περισσότερες γυναίκες σήμερα, συγκριτικά με το παρελθόν, αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο της μητέρας και στην παροχή φροντίδας. Παρόμοιες τάσεις σχετικά με τις συζυγικές πρακτικές στον οικιακό χώρο είχαν παρατηρηθεί και σε παλαιότερη έρευνα του ΕΚΚΕ όπου διαπιστώθηκε ότι τα οικογενειακά πρότυπα στην Αθήνα τείνουν προς παραδοσιακά σχήματα (βλ. Μαράτου-Αλιπράντη, 1999: 75-88). Ωστόσο, ανάμεσα στα νέα ζευγάρια και στις περιπτώσεις που οι δύο σύζυγοι εργάζονται υιοθετούνται πιο προοδευτικά πρότυπα για τους κοινωνικούς ρόλους και επικρατούν πιο ισότιμα σχήματα οικογενειακής ζωής.

Όσον αφορά τη σχέση αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας,⁵ η άποψη ότι «είναι καλύτερο για τις γυναίκες να εργάζονται συνεχώς μέχρι τη σύνταξη» συγκεντρώνει υψηλά ποσοστά αποδοχής μεταξύ των Αθηναίων και στις δύο χρονικές περιόδους, αλλά σαφώς μεγαλύτερα το 1988 και στις γυναίκες και στους άνδρες. Το 1988, πάνω από τις μισές γυναίκες του δείγματος υιοθετούσαν αυτήν την άποψη, με ποσοστά της τάξης του 51% και 57% για την Αθήνα και το σύνολο της χώρας αντίστοιχα, τα οποία μειώνονται το 2006 στο 44% και το 45,9%. Φαίνεται ότι σήμερα γυναίκες και άνδρες προσανατολίζονται σε πιο παραδοσιακές αξίες σχετικά με τους οικογενειακούς ρόλους. Γι' αυτό βλέπουμε ότι έχει σημαντικά αυξηθεί κυρίως το ποσοστό των γυναικών που υποστηρίζουν την άποψη ότι «είναι καλύτερο για τις γυναίκες να σταματούν την εργασία μέχρι να μεγαλώσουν τα παιδιά τους και να ζαναδουλεύουν μετά».

Επίσης, αν και το 2006 έχει μειωθεί σε μεγάλο βαθμό το ποσοστό των ανδρών που υποστήριζαν το 1988 ότι «είναι καλύτερο για τις γυναίκες να μην εργάζονται ή να εργάζονται μέχρι να παντρευτούν», έχει σχεδόν διπλασιαστεί το ποσοστό των ανδρών που υποστηρίζουν ότι «είναι καλύτερο για τις γυναίκες να εργάζονται μέχρι να κάνουν παιδιά». Με εξαίρεση τις γυναίκες του 1988, οι άνδρες και τότε, αλλά και τώρα, και οι γυναίκες το 2006, στην πλειοψηφία τους θεωρούν ότι η οικογένεια (κυρίως η ανατροφή των παιδιών) αποτελούν βασικό καθήκον των γυναικών και γι' αυτό θα πρέπει είτε να σταματούν εντελώς να εργάζονται ή να διακόπτουν τουλάχιστον για ένα χρονικό διάστημα την εργασία τους. Αντίστοιχες τάσεις παρατηρούμε επίσης στο σύνολο της χώρας. Στα τέλη της δεκαετίας του 1988 η επαγγελματική απασχόληση των γυναικών

⁵ Για τη διάκριση μεταξύ αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας, τις πολιτικές εναρμόνισης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, καθώς επίσης και τα νοηματικά πλαίσια που διέπουν τον ελληνικό και Ευρωπαϊκό πολιτικό λόγο σε ζητήματα οικογένειας και έμφυλης ισότητας βλ. Verloo, M., Maratou-Alipranti, L., Tertinegg, K. and Beveren, J. "Framing the Organisation of Intimacy as a Policy Problem Across Europe", *The Greek Review of Social Research*, vol 111-112 2005, ΕΚΚΕ pp. 119-147. Για την εναρμόνιση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής βλ. επίσης Μουσσούρου, Λ. "Επαγγελματική και Οικογενειακή ζωή", στο Μουσσούρου, Λ. και Στρατηγάκη Μ. (επιμ.) *Ζητήματα Οικογενειακής Πολιτικής. Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρικές Διερευνήσεις*, Αθήνα, Gutenberg, 2004, σσ.73-106.

Πίνακας 10.1
Νομίζετε ότι είναι καλύτερο για τις γυναίκες:

	Αθήνα (%)		Σύνολο χώρας (%)	
	2006	1988	2006	1988
<i>Γυναίκες</i>				
Να μην εργάζονται	3,1	5,6	2,8	7,1
Να εργάζονται μέχρι να παντρευτούν	4,8	6,7	3,0	4,5
Να εργάζονται μέχρι να κάνουν παιδιά	10,7	11,4	9,3	9,3
Να σταματούν την εργασία μέχρι να μεγαλώσουν τα παιδιά τους και να ξαναδουλεύουν μετά	37,5	24,8	39,0	21,4
Να εργάζονται συνεχώς μέχρι τη σύνταξη	44,0	51,6	45,9	57,6
<i>Ανδρες</i>				
Να μην εργάζονται	4,4	13,4	6,8	14,9
Να εργάζονται μέχρι να παντρευτούν	4,8	10,5	3,0	9,2
Να εργάζονται μέχρι να κάνουν παιδιά	17,4	8,0	13,5	9,4
Να σταματούν την εργασία μέχρι να μεγαλώσουν τα παιδιά τους και να ξαναδουλεύουν μετά	33,0	23,6	36,9	21,0
Να εργάζονται συνεχώς μέχρι τη σύνταξη	40,4	44,4	39,9	45,6

ΠΗΓΗ: ΕΚΚΕ 1988, ΕΚΠΑ 2006

μέχρι τη σύνταξη αντιμετωπίστηκε αρκετά θετικά τόσο από τις Αθηναίες όσο και από τις γυναίκες στο σύνολο της χώρας. Σήμερα, στην πλειοψηφία τους οι Αθηναίες και οι γυναίκες των υπολοίπων περιοχών βλέπουν μάλλον αρνητικά το να εργάζονται συνεχώς μέχρι τη σύνταξη, προκρίνοντας την οριστική ή, κυρίως, την προσωρινή διακοπή μετά την απόκτηση παιδιών για το μέγαλωμά τους.

Στην Αθήνα, η άποψη ότι οι γυναίκες θα πρέπει «να εργάζονται συνεχώς μέχρι τη σύνταξη» συγκεντρώνει υψηλά ποσοστά αποδοχής σε όλες τις ηλικίες γυναικών και στις δύο έρευνες, ιδιαίτερα όμως στις ηλικίες 18-29 και 30-44 ετών. Ωστόσο, είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες τα σχετικά ποσοστά είναι υψηλότερα το 1988 απ' ό τι το 2006, διαφορά που είναι ακόμη μεγαλύτερη στις δύο νεότερες κατηγορίες ηλικιών.

Πίνακας 10.2
Αντιλήψεις για την εργασία των γυναικών (κατανομές ανά φύλο και ηλικία)

<i>Κάτοικοι Αθήνας (%)</i>	18-30		31-44		45-59		60+	
	2006	1988	2006	1988	2006	1988	2006	1988
<i>Γυναίκες</i>								
Να μην εργάζονται		2,2	2,4	3,9	4,3	4,8	4,8	11,5
Να εργάζονται μέχρι να παντρευτούν	5,1	2,8	3,6	6,3		8,3	9,6	9,6
Να εργάζονται μέχρι να κάνουν παιδιά	3,4	3,9	7,2	13,3	14,5	11,9	15,7	17,9
Να σταματούν την εργασία μέχρι να μεγαλώσουν τα παιδιά τους και να ξαναδουλεύουν μετά	30,5	25,8	43,4	21,1	37,7	30,4	34,9	20,5
Να εργάζονται συνεχώς μέχρι τη σύνταξη	57,6	65,2	42,2	55,5	43,5	44,6	34,9	40,4
<i>Άνδρες</i>								
Να μην εργάζονται	2,9	9,0	2,7	14,3		17,1	11,4	13,9
Να εργάζονται μέχρι να παντρευτούν	2,9	6,7	4,1	6,3		15,9	11,4	12,7
Να εργάζονται μέχρι να κάνουν παιδιά	7,4	6,7	13,7	4,8	17,1	8,5	28,6	11,4
Να σταματούν την εργασία μέχρι να μεγαλώσουν τα παιδιά τους και να ξαναδουλεύουν μετά	25,0	28,1	30,1	25,4	41,4	23,2	31,4	17,7
Να εργάζονται συνεχώς μέχρι τη σύνταξη	54,4	49,4	46,6	49,2	41,4	35,4	14,3	44,3

ΠΗΓΗ: ΕΚΚΕ 1988, ΕΚΠΑ 2006

Το 2006, αντίθετα, οι άνδρες ηλικίας 18-29 ετών σε ποσοστό 54,4% έναντι 49,4% το 1988 πιστεύουν ότι οι γυναίκες θα πρέπει να εργάζονται αδιάκοπα μέχρι τη σύνταξη. Η εξέλιξη αυτή ενδεχομένως να μπορούσε να χαρακτηριστεί ως θετική. Σε συνδυασμό, όμως, με την αντίληψη που έχει ένας στους δύο άνδρες αυτής της ηλικίας ότι το σπίτι και η οικογένεια είναι αποκλειστικά ή κυρίως υπόθεση των γυναικών, δείχνει ότι οι νέοι άνδρες παραβλέπουν το ζήτημα της ανακατανομής των ρόλων. Η καινούργια πραγματικότητα που διαμορφώνεται με την αυξανόμενη γυναικεία απασχόληση κλονίζει το αστικό πρότυπο της οικογένειας (βλ. Μουσούρου, 2004:74). Η οικογένεια, όμως, δεν έχει απολέσει την οικονομική λειτουργία της, ενώ όλο και περισσότερες γυναίκες είναι πλέον οικονομικά ανεξάρτητες και συνεισφέρουν με την επαγγελματική εργασία τους στο οικογενειακό εισόδημα.⁶ Όπως κατέγραψαν οι δύο έρευνες, αυτή η εξέλιξη αντιμετωπίζεται ως επί το πλείστον θετικά από τους νέους άνδρες και τις νέες γυναίκες. Όμως, απέναντι στο εξισωτικό πρότυπο ρύθμισης των έμφυλων σχέσεων στην οικογένεια που προβάλλεται σήμερα από τις νέες γυναίκες, οι νέοι άνδρες αντίθετα προβάλλουν ένα πρότυπο οικογένειας με σαφή διάκριση των ρόλων στη βάση παραδοσιακών πολιτισμικών προτύπων και στερεοτύπων⁷.

⁶ Όπως δείχνει μάλιστα η έρευνα της Λ. Μουσούρου, “Επαγγελματική και Οικογενειακή ζωή”, στο Μουσούρου, Λ. και Στρατηγάκη Μ. (επιμ.) *Ζητήματα Οικογενειακής Πολιτικής. Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρικές Διερευνήσεις*, Αθήνα, Gutenberg, 2004, σσ.73-106, πολλοί «...αναγνωρίζουν την σύγχρονη ανάγκη να εργάζονται και οι δύο σύζυγοι-γονείς προκειμένου να εξασφαλισθεί η καλύτερη διαβίωση της οικογένειας. Ωστόσο, και πάλι το ζήτημα της μεταβολής ρόλων παρακάμπτεται με αναφορά στην (απαραίτητη) συνδρομή γονέων και πεθερικών» σ. 93.

⁷ Για τον ρόλο των πατέρων στην εναρμόνιση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής βλέπε σχετική έρευνα του ΚΕΘΙ (Κορωναίου 2007).

Πίνακας 10.3
Αντιλήψεις για την εργασία των γυναικών (κατανομές ανά φύλο και ιδεολογική τοποθέτηση)

<i>Κάτοικοι Αθήνας (%)</i>	Μάλλον αριστερός/η		Μάλλον δεξιός/α		Μάλλον κεντρώος/α		όλα αυτά δεν σημαί- νουν τίποτα	
	2006	1988	2006	1988	2006	1988	2006	1988
<i>Γυναίκες</i>								
Να μην εργάζονται	-	1,6	3,3	7,8	4,4	6,8	4,3	2,0
Να εργάζονται μέχρι να παντρευτούν	3,8	3,2	5,0	10,2	2,2	8,4	8,6	9,8
Να εργάζονται μέχρι να κάνουν παιδιά	7,7	12,3	13,3	8,6	14,3	13,6	5,7	11,8
Να σταματούν την εργασία μέχρι να μεγαλώσουν τα παιδιά τους και να ξαναδουλεύουν μετά	42,3	19,3	38,3	29,7	33,0	26,7	34,3	23,5
Να εργάζονται συνεχώς μέχρι τη σύνταξη	46,2	63,6	40,0	43,8	46,2	44,5	47,1	52,9
<i>Άνδρες</i>								
Να μην εργάζονται	-	8,9	10,9	18,2	3,0	12,5	4,5	17,9
Να εργάζονται μέχρι να παντρευτούν	4,2	5,9	10,9	9,1	5,1	13,5	-	10,7
Να εργάζονται μέχρι να κάνουν παιδιά	14,6	9,9	37,0	4,5	15,2	10,6	12,1	3,6
Να σταματούν την εργασία μέχρι να μεγαλώσουν τα παιδιά τους και να ξαναδουλεύουν μετά	39,6	21,8	15,2	31,8	37,4	25,0	30,3	25,0
Να εργάζονται συνεχώς μέχρι τη σύνταξη	41,7	53,5	26,1	36,4	39,4	38,5	53,0	42,9

ΠΗΓΗ: ΕΚΚΕ 1988, ΕΚΠΑ 2006

Οι γυναίκες που δήλωναν το 1988 «μάλλον αριστερές» συμφωνούν σε συντριπτικό ποσοστό έναντι των υπολοίπων ομάδων γυναικών, αλλά και ανδρών, *υπέρ της συνέχισης της εργασίας μέχρι τη σύνταξη*. Το 2006 το ποσοστό αυτό έχει σημαντικά μειωθεί, καθώς αντίστροφα έχει αυξηθεί το ποσοστό των αριστερών γυναικών οι οποίες σήμερα θεωρούν ότι *οι γυναίκες θα πρέπει να διακόπτουν την εργασία τους προκειμένου να μεγαλώσουν τα παιδιά τους*. Αντίστοιχα, το 2006 έχει αυξηθεί το ποσοστό των ανδρών οι οποίοι δήλωσαν «μάλλον αριστεροί» και των γυναικών οι οποίες δήλωσαν «μάλλον δεξιές» και «μάλλον κεντρώες» που συμφωνούν με την παραπάνω άποψη. Το δεδομένο αυτό επιβεβαιώνει την υπόθεση που διατυπώσαμε ήδη σχετικά με τη μείωση των γενικότερων πολιτισμικών διαφοροποιήσεων που συνοδεύουν σήμερα την αριστερή και τη δεξιά ταυτότητα.

Επίσης, αύξηση παρουσιάζει το ποσοστό των γυναικών που δήλωσαν «μάλλον δεξιές» και οι οποίες θεωρούν ότι είναι καλύτερο οι γυναίκες να σταματούν τελείως την εργασία τους μόλις κάνουν παιδιά. Οι άνδρες που δήλωσαν «μάλλον δεξιοί» τάσσονται υπέρ της ίδιας άποψης σε ποσοστό 37,%, έναντι 13,3% της αντίστοιχης κατηγορίας γυναικών, ενώ το 21,8% των δεξιών ανδρών εκτιμούν ότι *είναι καλύτερο για τις γυναίκες να μην εργάζονται ή τουλάχιστον να εργάζονται μέχρι να παντρευτούν*, έναντι του 27,3% το 1988. Η σχέση αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας φαίνεται ότι επανασυγκροτείται στη βάση παραδοσιακών πολιτισμικών προτύπων για τους γυναικείους ρόλους. Με άλλα λόγια, σήμερα αποδίδεται μεγαλύτερη έμφαση σε σχέση με το παρελθόν από τις ίδιες τις γυναίκες στην οικογένεια και στον παραδοσιακό τους ρόλο σχετικά με την παροχή φροντίδας. Εκτός από τον εφησυχασμό που ακολούθησε μία περίοδο ικανοποίησης βασικών γυναικείων διεκδικήσεων, θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι η υπαναχώρηση στο θέμα των αντιλήψεων περί αμειβόμενης εργασίας ενδεχομένως να είναι απόρροια και κάποιων άλλων παραγόντων. Για παράδειγμα, οι προσπάθειες για την αναδιοργάνωση της αγοράς εργασίας με στόχο την προώθηση της γυναικείας απασχόλησης δεν συνοδεύτηκαν από αντίστοιχη

αναδιοργάνωση του οικιακού χώρου,⁸ θέτοντας συγκεκριμένα ως βασική προϋπόθεση την ανακατανομή των οικογενειακών ρόλων, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να επιβαρύνονται διπλά από τις ασύμβατες επαγγελματικές και οικογενειακές υποχρεώσεις. Επιπλέον, πολλές γυναίκες έχοντας βιώσει τις ελλείψεις στην κοινωνική οργάνωση παροχής φροντίδας, τη μη ανταποκρινόμενη στις σύγχρονες οικογενειακές ανάγκες αγορά εργασίας και τις γενικότερες συνέπειες των πολιτικών εναρμόνισης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, φαίνεται πως αρχίζουν σταδιακά να αμφισβητούν βασικές αξιώσεις όσον αφορά τη θέση τους στην κοινωνία και την ενσωμάτωσή τους στην αγορά εργασίας.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Μέσα στις δυο σχεδόν δεκαετίες που μεσολάβησαν ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη έρευνα οι αντιλήψεις για τις έμφυλες σχέσεις παρουσιάζουν στοιχεία μεταβολής. Το 1988, ένα συμπαγές τμήμα του πληθυσμού ανδρών και γυναικών (κυμαινόμενο ανάμεσα στο 10% – 15%, προερχόμενο κυρίως από τους/τις μεγαλύτερους/ες σε ηλικία και από εκείνους/ες με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο) υιοθετούσε πλήρως το ανδροκρατικό πρότυπο της κοινωνίας, αποδεχόμενο ως «φυσική» την κατώτερη θέση των γυναικών. Εντούτοις, απέναντι σε αυτό το τμήμα του πληθυσμού ισχυρές πλειοψηφίες (περίπου τα ¾ του πληθυσμού) εξέφραζαν την *απόλυτη* αντίθεσή τους, αφήνοντας ελάχιστο χώρο για ενδιάμεσες τοποθετήσεις. Το 2006, αντίθετα, αν και υποχωρούν σαφώς οι ακραία ανδροκρατικές αντιλήψεις (χωρίς όμως να εξαλείφονται) εντούτοις παρατηρείται τάση συγκέντρωσης προς περισσότερο ενδιάμεσες τοποθετήσεις, ακόμα και αναδίπλωσης σε ορισμένες περιπτώσεις.

Το 1988, οι Αθηναίοι/ες συγκροτούσαν έναν αρκετά διαφοροποιημένο πυρήνα σε σχέση με το σύνολο της χώρας, όντας φορείς περισσότερο προοδευτικών αντιλήψεων αναφορικά με τις έμφυλες σχέσεις. Έστω και καταχρηστικά, θα μπορούσε να λεχθεί ότι γινόμασταν

⁸ Βλ. Verloo, M., Maratou-Alipranti, L., Tertinegg, K. and Beveren, J. “Framing the Organisation of Intimacy as a Policy Problem Across Europe”, *The Greek Review of Social Research*, B’ 2005, EKKE pp. 119-147.

μάρτυρες μιας διπλής πραγματικότητας της ελληνικής κοινωνίας: από τη μια μεριά, οι κάτοικοι της Αθήνας ως φορείς νεωτερικών ιδεών, αντιλήψεων και συμπεριφορών και, απέναντί τους, η Ελλάδα: μια χώρα με ισχυρά ριζωμένες παραδοσιακές αντιλήψεις για την άσκηση των έμφυλων ρόλων και το σύστημα έμφυλων σχέσεων. Το 2006, η διπλή αυτή πραγματικότητα υφίσταται πολύ λιγότερο. Υπάρχει μια σαφής τάση «ομογενοποίησης» των αντιλήψεων, απόρροια των ευρύτερων οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών της ελληνικής κοινωνίας.

Το 1988, η απόλυτη πλειοψηφία των γυναικών της Αθήνας διαπίστωνε την κατώτερη θέση των γυναικών, δήλωνε *μη* ικανοποιημένη και για αυτό το λόγο απαιτούσε αλλαγές. Το αίτημα αυτό ήταν εντονότερο στις νεαρές ηλικίες, καθώς και στις γυναίκες με αριστερή ταυτότητα. Το 2006, οι γυναίκες στην Αθήνα δηλώνουν σε πολύ υψηλά ποσοστά ικανοποιημένες από τη θέση τους, ενώ πάνω από 6 στις 10 θεωρούν ότι δεν βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες (ποσοστό που είναι ακόμα υψηλότερο στις απαντήσεις των ανδρών). Ακόμη όμως και όταν δηλώνουν ότι βρίσκονται σε κατώτερη θέση, επιζητούν πολύ περισσότερο από παλαιότερα «παροχές», και μάλιστα σε υπερπολλαπλάσιο ποσοστό σε σχέση με τις γυναίκες στο σύνολο της χώρας. Παράλληλα, όμως, σήμερα δεν είναι οι νεότερες ηλικίες, αλλά οι ενδιάμεσες (κυρίως στην κατηγορία 45-59 ετών) οι οποίες δηλώνουν λιγότερο ικανοποιημένες και επιζητούν αλλαγές. Διαφαίνεται η ύπαρξη μιας «πολιτικής γενιάς» γυναικών η οποία φέρει, ως ένα βαθμό αναλλοίωτα από τη δεκαετία του '80 μέχρι σήμερα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Ποια είναι αυτά; Υψηλότερος βαθμός πολιτικοποίησης, μεγαλύτερη εμπλοκή στις πολιτικές διαδικασίες και εντονότερη συνείδηση των περιορισμών και διακρίσεων που υφίσταται λόγω του φύλου τους.

Τέλος, ο ρόλος των πολιτικών ιδεολογιών ως παραγόντων διαμόρφωσης σαφώς διακριτών και αντιτιθέμενων ταυτοτήτων (και ιδιαίτερα ανάμεσα σε Δεξιούς/ες και Αριστερούς/ες) αποδυναμώνεται. Οι Αριστερές γυναίκες (αλλά και οι άνδρες) μπορεί να είναι εξίσου ή και περισσότερο φορείς παραδοσιακών αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις αλλά και για τα οικογενειακά πρότυπα, από τους/τις αντίστοιχους/ες Δεξιούς/ές, καταδεικνύοντας τους έντονους μετασχηματισμούς που έχουν

σημειωθεί στο πεδίο της ιδεολογικής διαπάλης από τη δεκαετία του '80 μέχρι σήμερα.

Αναφορικά με τη θέση των γυναικών στην οικογένεια και την κοινωνία, προκύπτει ότι στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας δεν διαμορφώθηκε στην Αθήνα ένα ομοιογενές σύστημα αντιλήψεων. Οι Αθηναίες και οι Αθηναίοι που βρέθηκαν στο επίκεντρο των εξελίξεων της δεκαετίας του 1980, και συγκεκριμένα των κοινωνικών αλλαγών που είχαν στόχο τη θεσμική κατοχύρωση της "ισότητας των φύλων", αμφισβήτησαν τους παραδοσιακούς ρόλους. Οι γυναίκες διεκδίκησαν την παρουσία τους στο δημόσιο χώρο και τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας. Οι νεότερες ηλικίες, κυρίως των οικονομικά ενεργών Αθηναίων γυναικών και ανδρών, υπήρξαν σε μεγάλο βαθμό υποστηρικτές της ισότητας που προϋπέθετε, όμως, ανακατανομή των ευθυνών στο πλαίσιο της οικογένειας. Εντούτοις, τα σημαντικά βήματα που σημειώθηκαν με σκοπό τη θεσμική κατοχύρωση της ισότητας λειτούργησαν μάλλον εκτονωτικά για τις γυναικείες διεκδικήσεις, καθώς σήμερα είναι πλέον διάχυτη στα ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας η αντίληψη ότι το πρόβλημα της έμφυλης ανισότητας έχει οριστικά επιλυθεί. Παρατηρούμε ότι, γυναίκες και άνδρες προσανατολίζονται σε παραδοσιακότερα πρότυπα οργάνωσης των έμφυλων σχέσεων, με αποτέλεσμα να διαφαίνεται μία συντηρητικότερη τάση στη περιοχή της Αθήνας. Η ιδέα ότι η οικογένεια είναι γυναικεία υπόθεση όχι μόνο επιβίωσε το 2006, αλλά εμφανίζεται ακόμη πιο έντονη σε αρκετές κατηγορίες Αθηναίων ανδρών και γυναικών. Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι, σε αντίθεση με τα παρατηρούμενα αναφορικά με τις αντιλήψεις περί έμφυλης ανισότητας, σε ζητήματα οικογενειακής ζωής και κατανομής των ρόλων στο εσωτερικό της οικογένειας, η επίδραση της πολιτικής γενιάς στις αντιλήψεις των γυναικών δεν είναι τόσο έντονα ανιχνεύσιμη, μιας και οι βασικές αξιώσεις των γυναικών όσον αφορά τη θέση τους στην κοινωνία και τη συνεχή ή μη παρουσία στην αγορά εργασίας βρίσκονται και σε συναλληλία με τη θέση τους στον κύκλο της ζωής. Έτσι, οι νεότερες σε ηλικία γυναίκες (18-29 ετών) εξακολουθούν ακόμη και σήμερα να απορρίπτουν μαζικότερα τις αντιλήψεις αυτές, καθώς δηλώνουν σε υψηλότερα ποσοστά από τις άλλες ηλικιακές ομάδες ότι οι γυναίκες "πρέπει να ερ-

γάζονται μέχρι τη σύνταξη" ή ότι "η φροντίδα των παιδιών και οι δουλειές του σπιτιού είναι υπόθεση και των δυο εξίσου". Ωστόσο, τα ποσοστά αυτά είναι χαμηλότερα από εκείνα του 1988, γεγονός το οποίο αποτελεί αναμφίβολα ένδειξη μιας γενικότερης συντηρητικής στροφής που διέπει τους κατοίκους της Αθήνας, στα 18 χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη έρευνα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Δραγώνα Θ., 2007, «Έλληνες έφηβοι και εθνικός εαυτός: Ανάμεσα στην ανατροπή και στην εξασφάλιση του οικείου», στο Καφετζής Π., Θ. Μαλούτας, Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική, Κοινωνία, Πολίτες. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 99-123.
- Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2006, *Έρευνα πολιτικών προτύπων και πολιτικής συμπεριφοράς*.
- Κακεπάκη Μ., 2006, «Από τη γενιά του πολιτικού ενδιαφέροντος στη γενιά της πολιτικής αδιαφορίας; Μεταβολές στην Ελληνική πολιτική κουλτούρα, 1988 – 2005», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, σ. 111-128.
- Κορωναίου Α., 2007, *Ο ρόλος των πατέρων στην εξισορρόπηση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής*. Αθήνα, ΚΕΘΙ.
- Μαλούτας Θ., Δ. Εμμανουήλ, Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 2006, *Αθήνα. Κοινωνικές δομές, πρακτικές και αντιλήψεις: Νέες παράμετροι και τάσεις μεταβολής 1980 – 2000*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ., 1999, *Η οικογένεια στην Αθήνα. Πρότυπα οικογένειας και συζυγικές πρακτικές*. Πρόλογος: Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μουσούρου, Λ., 2004, «Επαγγελματική και Οικογενειακή ζωή», στο Μουσούρου, Λ. και Στρατηγάκη Μ. (εκδ.) *Ζητήματα Οικογενειακής Πολιτικής. Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρικές Διερευνήσεις*, Αθήνα, Gutenberg, σ.73-106.

- Νικολακόπουλος Η., Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 1988, *Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ/ΓΓΙ.
- Παντελίδου- Μαλούτα Μ., 2007, «Κρατικός φεμινισμός, πολιτικές για την έμφυλη ισότητα και κοινωνικές αντιλήψεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 29, σ. 5-39.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 1992, *Γυναίκες και πολιτική. Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων*, Αθήνα, Gutenberg.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 1991, «Οι έφηβοι της αλλαγής: Κοινωνικοποιητικές επιδράσεις και μεταβολές στην πολιτική φυσιογνωμία των εφήβων: 1982–1990», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 80, σ. 41–69.
- Verloo, M., Maratou-Alipranti, L., Tertinegg, K. and Beveren, J., 2005, “Framing the Organisation of Intimacy as a Policy Problem Across Europe”, *The Greek Review of Social Research*, vol 111-112, ΕΚΚΕ σ. 119-147.

Διεύρυνση του κοινού, εκλέπτυνση των διακρίσεων: κοινωνική κατασκευή της ζήτησης στην αθηναϊκή συμβολική οικονομία από τα μέσα της δεκαετίας του '70 ως σήμερα

Νίκος Σουλιώτης

Εισαγωγή

Διανύουμε μια περίοδο αξιοπρόσεκτης ανάπτυξης των δραστηριοτήτων και των υποδομών της Αθήνας στους τομείς της διαχείρισης κληρονομιάς, της τέχνης και της διασκέδασης. Τα τελευταία 15-20 χρόνια δημιουργούνται νέα μουσεία και πολιτιστικοί χώροι από το δημόσιο και ιδιωτικά μη-κερδοσκοπικά ιδρύματα, υλοποιούνται έργα πρόσβασης στους αρχαιολογικούς χώρους, αυξάνεται ο αριθμός των θεάτρων και των γκαλερί, διοργανώνονται φουάρ και μπιενάλε σύγχρονης τέχνης, νέες περιοχές διασκέδασης αναδύονται στην δυτική πλευρά του ιστορικού κέντρου της πόλης και τα προάστια.

Οπωσδήποτε δεν υπάρχει καμία πρωτοτυπία στην επισήμανση ότι η σημασία του πολιτισμού για την οικονομία και τη χωρική οργάνωση των πόλεων στην Ευρώπη και τις Η.Π.Α. τα τελευταία τριάντα χρόνια έχει αυξηθεί, αφήνοντας τα εντυπωσιακά χωρικά της αποτυπώματα στα νέα μουσεία-τοπόσημα, τα «εξευγενισμένα» ιστορικά κέντρα και τις πρώην βιομηχανικές εγκαταστάσεις οι οποίες αποκτούν νέες χρήσεις. Οι εξελίξεις στην Αθήνα δεν αποτελούν παρά μια έκφανση αυτής της ευρύτερης τάσης με έναν τρόπο που καθορίζεται από τις τοπικές συνθήκες.

Η εργασία αυτή διερευνά τη μεγέθυνση της αθηναϊκής συμβολικής οικονομίας από την πλευρά της ζήτησης. Στόχος της είναι η συσχέτιση της αύξησης της ζήτησης για τις υπηρεσίες και τα αγαθά της συμβολικής οικονομίας, από τα μέσα της δεκαετίας του 70 και μετά, με τις μεταβολές της αθηναϊκής κοινωνικής δομής. Στη διεθνή βιβλιογραφία, οι ερευνητές που επιχειρούν να ερμηνεύσουν τη μεγέθυνση της πολιτιστικής κατανάλωσης και τις χωρικές της

εκφράσεις με αφετηρία τους μετασχηματισμούς της κοινωνικής δομής δίνουν έμφαση στην αυξημένη ζήτηση που προέρχεται από τα «νέα μεσαία στρώματα», τα οποία συγκροτήθηκαν στο πλαίσιο της διεύρυνσης του τριτογενούς τομέα¹. Η μεγέθυνση των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων και η συνακόλουθη αύξηση της ζήτησης για υπηρεσίες πολιτισμού και αναψυχής ήταν αντιστοίχως στην Αθήνα, όπως σε άλλες ευρωπαϊκές και βορειοαμερικανικές πόλεις, μια από τις συνθήκες που συνέβαλαν καθοριστικά στη διεύρυνση της συμβολικής οικονομίας. Ο χαρακτήρας του μετασχηματισμού αυτού της κοινωνικής δομής της πόλης πρέπει, ωστόσο, να προσδιοριστεί. Σε μια πόλη η οποία δεν υπήρξε μεγάλο βιομηχανικό κέντρο η τριτογενοποίηση δεν ήταν τόσο καθοριστική για τη μεταβολή της κοινωνικής δομής της. Η μεγέθυνση των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων πρέπει να συσχετιστεί πρωτίστως με την κοινωνική κινητικότητα που χαρακτήρισε την Αθήνα και συνολικότερα κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Η ανάπτυξη και η αστικοποίηση οδήγησαν σε έναν σχετικά υψηλό βαθμό ευημερίας μια κοινωνία η μεγάλη πλειονότητα της οποίας συγκεντρώνονταν ως την πρώτη μεταπολεμική περίοδο στις χαμηλότερες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας (Μαλούτας κ.α. 2006 : 79).

Πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι η αύξηση της ζήτησης για υπηρεσίες και αγαθά αναψυχής δεν είναι η μόνη συνθήκη στην οποία οφείλεται η διεύρυνση της συμβολικής οικονομίας της πόλης. Καθοριστικοί υπήρξαν, επίσης, τρεις παράγοντες οι οποίοι δεν θα εξεταστούν εδώ : η ανάπτυξη του τουρισμού ήδη από τη δεκαετία του 60, οι επενδύσεις στα Μ.Μ.Ε. και η ανάπτυξη πολιτιστικών κοινωφελών δραστηριοτήτων από τις επιχειρηματικές ελίτ στις δεκαετίες 80-90² και οι εκτεταμένες δημόσιες επενδύσεις σε πολιτιστικές υποδομές που

¹ Η σχετική βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη και, προφανώς, οι διαδικασίες αυτές δεν είναι ίδιες σε όλες τις πόλεις. Για μια παρουσίαση της συζήτησης Stevenson, 2007, κυρίως σ. 65-94 και Savage, Warde 2005 κυρίως σ. 153-163, 252-265.

² Για το θέμα αυτό βλ. Σουλιώτης υπό δημοσίευση (β).

συνδύαστηκαν με την απορρόφηση των κοινοτικών κονδυλίων από τα μέσα της δεκαετίας του 90³.

Το υλικό στο οποίο στηρίζονται οι αναλύσεις μας είναι διττό : στο πρώτο μέρος, επεξεργαζόμαστε δεδομένα από τις Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών της ΕΣΥΕ από τα μέσα της δεκαετίας του 70 ως τα τέλη της δεκαετίας του 90. Η ανάλυση αυτή δείχνει τη διεύρυνση της πρόσβασης των μεσαίων και χαμηλών στρωμάτων στις υπηρεσίες αναψυχής τις τελευταίες δεκαετίες. Η κοινωνικά άνιση πρόσβαση στην αναψυχή εκτός οικιακού χώρου και στην τέχνη εξακολουθεί να υφίσταται, αλλά είναι αμβλυμμένη και πλέον αφορά την ένταση της κατανάλωσης εντός της αγοράς. Στο δεύτερο μέρος, παρουσιάζουμε μια σύνθεση στοιχείων τα οποία προέρχονται από ποιοτικές έρευνες για τη συγκέντρωση δραστηριοτήτων τέχνης και διασκέδασης σε περιοχές του κέντρου και των προαστίων της Αθήνας, τις οποίες έχουμε πραγματοποιήσει πρόσφατα ή λίγο παλαιότερα⁴. Υποστηρίζουμε ότι η εντύπωση ομογενοποίησης που δημιουργεί η διάχυση των καταναλωτικών πρακτικών υποκρύπτει τη διαφορετική σημασία που προσλαμβάνουν για τις διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες. Επιπλέον, διαπιστώνουμε ότι η διεύρυνση των αγορών υπηρεσιών αναψυχής εκφράζεται χωρικά στη δημιουργία μιας πολυκεντρικής δομής, η οποία αποτελείται από συγκεντρώσεις δραστηριοτήτων στα προάστια και το κέντρο. Η αγορά αυτή στο σύνολό της έχει μαζική απεύθυνση και η μεγέθυνσή της στηρίζεται στη διάχυση

³ Για την πληρέστερη κατανόηση της διεύρυνσης της συμβολικής οικονομίας θα έπρεπε, επιπλέον, να ληφθούν υπόψη τα οργανωτικά χαρακτηριστικά και οι στρατηγικές των επιχειρήσεων διασκέδασης και τέχνης. Τα στοιχεία αυτά καθόρισαν τον τρόπο με τον οποίο τα πεδία των παραγωγών ανταποκρίθηκαν στην αύξηση της ζήτησης για τις αντίστοιχες υπηρεσίες. Για ορισμένες αναλύσεις σε αυτή την κατεύθυνση βλ. Σουλιώτης 2007, 2005, Souliotis 2005.

⁴ Πρόκειται για τη διδακτορική μου διατριβή σχετικά με τις αγορές τέχνης και διασκέδασης στο ιστορικό κέντρο και τα δυτικά προάστια της Αθήνας, με πεδία έρευνας τις γειτονιές του Ψυρρή και του Μπουρναζίου (Souliotis 2005). Επίσης, αντλώ από την ατομική έρευνα με θέμα τα ιδιωτικά πολιτιστικά μη-κερδοσκοπικά ιδρύματα (Σουλιώτης 2007) που διεξήγαγα στο πλαίσιο του προγράμματος που υλοποιήθηκε στο ΙΑΑΚ (Σεπτέμβριος 2006-Δεκέμβριος 2007) με τίτλο «Τάσεις κοινωνικού μετασχηματισμού στον αστικό χώρο : κοινωνική αναπαραγωγή, κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική συνοχή στην Αθήνα του 21^{ου} αιώνα» (χρηματοδότης : ΓΓΕΤ, επιστημονικά υπεύθυνος : Θωμάς Μαλούτας).

της πρόσβασης στην «πολυτέλεια». Σε αυτό το πλαίσιο, νέες πιο εκλεπτυσμένες διαφοροποιήσεις σηματοδοτούν την κοινωνική διάκριση, βασιζόμενες σε στοιχεία όπως ο βαθμός προσωποποίησης της εξυπηρέτησης και ο βαθμός χρήσης του σώματος από τους καταναλωτές την ώρα της διασκέδασης. Τα όρια αυτής της μαζικής αγοράς προσδιορίζονται από τις πρακτικές των κοινωνικών κατηγοριών που καταλαμβάνουν τα άκρα της κοινωνικής ιεραρχίας : τις αγορές αγαθών και υπηρεσιών αναψυχής των μεταναστών και ορισμένες πρακτικές οικειοποίησης της τέχνης των κοινωνικο-οικονομικών ελίτ (συλλογή έργων τέχνης, κοινωφελείς δραστηριότητες).

Ο συνδυασμός «ποσοτικών» και «ποιοτικών» μεθόδων εξυπηρετεί μια βασική υπόθεση που διαπερνά το σύνολο της εργασίας : η ζήτηση (εν προκειμένω αγαθών και υπηρεσιών της συμβολικής οικονομίας) προκύπτει από τον τρόπο με τον οποίο κινητοποιούνται στο πλαίσιο των συγκεκριμένων αστικών αγορών οι βασικές πολιτισμικές διαθέσεις των προσώπων, όπως αυτές απορρέουν από την κοινωνική τους θέση. Η ανάλυση των «σκληρών» στατιστικών δεδομένων έχει ως στόχο στην ανάδειξη αυτών των προδιαθέσεων, ενώ η πιο εστιασμένη ανάλυση των πολιτισμικών πρακτικών στο αστικό τους πλαίσιο αποσκοπεί στην ανασύσταση της δημιουργίας των συγκεκριμένων μορφών ζήτησης.

Πρόκειται για μια προσέγγιση των καταναλωτικών πρακτικών μέσα από τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής δομής, των αστικών διαδικασιών και της λειτουργίας των θεσμών που λειτουργούν ως ρυθμιστικοί μηχανισμοί (καταναλωτική πίστη, αστική πολιτική, *lifestyle* δημοσιογραφία)⁵. Μια παραδοσιακή ανάλυση οικονομικής επιστήμης θα απέδιδε την αύξηση της κατανάλωσης σε «πολυτελή» αγαθά και υπηρεσίες (όπως τα έργα τέχνης, το θέατρο, τα εστιατόρια, τα κέντρα διασκέδασης κ.λπ.), στην αύξηση του εισοδήματος, κάτι που ισχύει στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας⁶. Η σύνδεση αυτή, όμως, συ-

⁵ Για τη σημασία των κοινωνικών δομών στη μελέτη των οικονομικών φαινομένων βλ. Bourdieu 2000. Ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούμε την έννοια της «διαδικασίας» παραπέμπει στην ιδέα της αλληλοπεριχώρησης των ατομικών και συλλογικών δράσεων όπως την αναπτύσσει ο Elias (1991).

⁶ Για μια παρουσίαση των διαφορετικών ερμηνειών της οικονομικής επιστήμης και της κοινωνιολογίας σχετικά με την μεγέθυνση του τριτογενούς τομέα στις σύγχρονες οικονομίες βλ. Bosch, Wagner 2004.

σχετίζει άμεσα δύο μεγέθη μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται μια σειρά μηχανισμοί που καθορίζουν την ένταση, τη συγκεκριμένη μορφή και την κοινωνική σημασία της ζήτησης. Αν η συνολική ανάπτυξη της οικονομίας ή η σχετική βελτίωση της κατάστασης μιας κοινωνικής κατηγορίας παρέχει τους οικονομικούς πόρους, η ζήτηση δεν μπορεί να διαμορφωθεί έξω από τους παράγοντες που αναφέραμε προηγουμένως.

Κοινωνική θέση και γένεση των προτιμήσεων

Ορισμοί και δεδομένα

Με τον όρο «συμβολική οικονομία» εννοούμε ένα ευρύ πεδίο παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών, των οποίων το κοινό χαρακτηριστικό συνίσταται στην ιδιαίτερη σημασία της κατανάλωσής τους για την κατασκευή των ατομικών και κοινωνικών ταυτοτήτων. Οι εκδόσεις, τα Μ.Μ.Ε., η παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών, η μουσική βιομηχανία, οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες (θέατρο, γκαλερί κ.λπ.), οι διάφορες υπηρεσίες διασκέδασης, η βιομηχανία ενδυμάτων είναι μερικές από τις δραστηριότητες τις οποίες περιγράφουμε συνήθως με τον όρο (για τη σχετική συζήτηση βλ. Scott 1997, Zukin 1995).

Στην εργασία αυτή δίνουμε έμφαση στις υπηρεσίες αναψυχής και πολιτισμού: χώροι διασκέδασης, θέατρα, γκαλερί, μουσειακοί, εκθεσιακοί και μουσικοί χώροι ιδιωτικών μη-κερδοσκοπικών ιδρυμάτων. Οι κλάδοι αυτοί παρουσιάζουν ενδιαφέρον από την πλευρά των διακρίσεων, στο βαθμό που ως τη δεκαετία του 70 εξακολουθούσαν στην Ελλάδα να είναι προνομιακό πεδίο των ανώτερων τάξεων. Η επιλογή των στοιχείων των Ερευνών Οικογενειακών Προϋπολογισμών των ετών 1974-1998/9 που αναλύονται στο πρώτο μέρος αφορούν σε αυτές τις υπηρεσίες.

Πρέπει να σημειώσουμε δυο βασικά προβλήματα που θέτουν στην ανάλυση οι Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών: πρώτον, χρησιμοποιούν μια αρκετά αδρομερή ταξινόμηση των επαγγελματιών των υπευθύνων των νοικοκυριών. Στα δημοσιευμένα στοιχεία αυτής της περιόδου γίνεται χρήση επτά κατηγοριών τις οποίες κρατήσαμε ως

έχουν. Δεύτερον, υπάρχει μεταβολή των κατηγοριών αγαθών και υπηρεσιών από την μία έρευνα στην άλλη, κάτι που έχει ως αποτέλεσμα ότι τα στοιχεία δεν είναι απολύτως συγκρίσιμα. Από αυτή την άποψη, το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι η λεπτομερής παράθεση των κωδικών που χρησιμοποιούμε κάθε φορά. Τέλος, να σημειώσουμε ότι για τα έτη 1974-1981/2 τα δημοσιευμένα στοιχεία των Ερευνών Οικογενειακών Προϋπολογισμών δεν παρουσιάζουν ξεχωριστά τα αποτελέσματα για την περιφέρεια της πρωτεύουσας, οπότε έγινε χρήση των στοιχείων για τις αστικές περιοχές συνολικά.

Η διεύρυνση της ζήτησης υπηρεσιών αναψυχής

Γνωρίζουμε ότι κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, και ειδικά μετά τη δεκαετία του 60, τα διαφορετικά κοινωνικά στρώματα σύγκλιναν στην απόκτηση των βασικών διαρκών αγαθών, ενώ ένα από τα πεδία της κατανάλωσης όπου συνέχιζε να υφίσταται έντονη ανισότητα ήταν οι υπηρεσίες αναψυχής (Καραποστόλης 1984). Η εξέταση, ωστόσο, των σχετικών δεδομένων για την περίοδο 1974-1999 δείχνει ότι η ανισότητα αυτή έχει αμβλυνθεί κατά πολύ.

Στον παρακάτω πίνακα⁷ παρουσιάζουμε τις δαπάνες των νοικοκυριών κατά επάγγελμα υπευθύνου σε μια σειρά υπηρεσιών

⁷ Οι μεταβολές των κατηγοριών (οι σημαντικότερες πραγματοποιήθηκαν στις έρευνες των ετών 1981/2 και σε αυτή των ετών 1998/9) δεν επιτρέπουν την κατασκευή ενός πλήρως ομοιογενούς πίνακα. Οι επιλεγμένοι κωδικοί για το 1974 είναι : 182 (Φαγητά σε εστιατόρια (συμπεριλαμβανομένων των φαγητών σε πακέτα)), 183 (Σουβλάκια, τυρόπιτες, σάντουιτς κ.λπ.), 731 (Κινηματογράφος), 732 (Θέατρα), 733 (Λοιπά θεάματα), 734 (Κέντρα διασκέδασης). Για τις έρευνες των ετών 1981/2, 1987-88 και 1993/4 : 101 (Εξοδα σε εστιατόρια, ταβέρνες, πιτσαρίες κ.λπ. (συμπεριλαμβανομένων των φαγητών σε πακέτα)), 102 (Εξοδα σε καφενεία, ζαχαροπλαστεία, καντίνες κ.λπ. (καφέδες, αναψυκτικά, γλυκά, τυρόπιτες, σουβλάκια κ.λπ.)), 751 (Κινηματογράφος), 752 (Θέατρα, συναυλίες κ.λπ.), 753 (Λοιπά θεάματα (κέντρα διασκέδασης, τσίρκα, αθλητικές συναντήσεις κ.λπ.)). Στην έρευνα των ετών 1993/4 περιλάμβανε και τον κωδικό 103 ο οποίος αντιστοιχεί στις δαπάνες σε εστιατόρια κ.λπ. και καφενεία κ.λπ. σε περίοδο διακοπών. Για τα έτη 1998/9 : 94211 (Κινηματογράφος), 94212 (Θέατρο, συναυλίες, όπερα, τσίρκο κ.λπ.), 94220 (Μουσεία, βιβλιοθήκες, αίθουσες τέχνης κ.λπ.), 111111 (Εξοδα σε εστιατόρια, ταβέρνες, καντίνες, ουζερί κ.λπ. (εκτός διακοπών)), 111121 (Εξοδα σε καφενεία, καφετέριες κ.λπ. (εκτός διακοπών)), 11122 (Τα παραπάνω όταν αφορούν διακοπές). Για τους πίνακες I, II, και III που παρατίθενται στο παράρτημα έχουν χρησιμοποιηθεί οι ίδιοι κωδικοί.

αναψυχής (καφενεία, εστιατόρια, κέντρα διασκέδασης, κινηματογράφος, θέατρο, διάφορα θεάματα).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 : Δαπάνες νοικοκυριών κατά επάγγελμα του υπευθύνου σε επιλεγμένες υπηρεσίες αναψυχής (τιμές 1998). Αστικές περιοχές

	Επιστήμονας, ελεύθερος επαγγελματίας, τεχνικοί βοηθοί κλπ.	Διευθύνων ή ανώτερο διοικητικό στελέχος	Υπάλληλος γραφείου	Έμπορος ή πωλητής	Απασχολούμενος στην παροχή υπηρεσιών	Γεωργός, κτηνοτρόφος, δασοκόμος, αλιέας κλπ.	Τεχνίτης ή εργάτης (εκτός γεωργίας) ή χειριστής μεταφορικών μέσων	Μη εργαζόμενος ή ζητών εργασία για πρώτη φορά
1974	30405	36176	15045	17852	11670	7948	14193	11670
1981/2	44536	57131	43280	46445	36002	32975	36667	25116
1987/8	57202	65106	44231	49204	37214	41313	33964	23352
1993/4	64228	49916	45467	50375	35298	34407	30814	22068
1998/9	73864	83510	63861	64592	54675	35420	42236	30585

ΠΗΓΗ : ΕΣΥΕ, Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, 1981/2, 1987/8, 1993/4, 1998/9 (ιδία επεξεργασία)

Βλέπουμε ότι από το 1974 ως το 1998/9 οι δαπάνες των μεσαίων και χαμηλών επαγγελματικών κατηγοριών αυξήθηκαν σημαντικά περισσότερο από ό,τι οι αντίστοιχες των υψηλών. Ενώ οι δαπάνες των ελεύθερων επαγγελματιών και των διευθυντικών στελεχών αυξήθηκαν συνολικά κατά 143% και 131% αντίστοιχα, των υπαλλήλων γραφείου αυξήθηκαν κατά 324%, των εμπόρων-πωλητών κατά 262%, των απασχολούμενων στις υπηρεσίες κατά 369% και των τεχνιτών εργατών κατά 198%. Η διαδικασία αυτή γνώρισε διακυμάνσεις τις οποίες διαπιστώνουμε εξετάζοντας την ποσοστιαία μεταβολή των σχετικών δαπανών καθώς και τη μεταβολή του λόγου των δαπανών των υψηλών κατηγοριών προς τις μεσαίες και τις χαμηλές (για τους σχετικούς πίνακες βλ. παράρτημα).

Με βάση αυτούς τους δείκτες, παρατηρούμε ότι η μεγαλύτερη μείωση της απόστασης μεταξύ των επαγγελματικών κατηγοριών σημειώθηκε από το 1974 στο 1981/2 (οπότε ο λόγος των δαπανών των υψηλών προς το σύνολο του πληθυσμού μειώθηκε από 0,459 σε 0,315, ενώ η ποσοστιαία μεταβολή των δαπανών των μεσαίων κατηγοριών

ήταν υπερτριπλάσια από αυτή των υψηλών). Μάλιστα, σε αυτή την περίοδο οι δαπάνες των μεσαίων και χαμηλών κατηγοριών στις υπηρεσίες αναψυχής αυξήθηκαν περισσότερο από ό,τι βελτιώθηκε σχετικά το συνολικό οικονομικό τους επίπεδο (ο λόγος των συνολικών δαπανών των υψηλών κατηγοριών προς αυτές του συνόλου του πληθυσμού σημείωσε μικρότερη μείωση, από 0,382 σε 0,326).

Η τάση αυτή αντιστράφηκε την περίοδο 1981-1987/8, οπότε οι ανώτερες κατηγορίες αύξησαν την απόστασή τους από το σύνολο του πληθυσμού (ο λόγος των δαπανών στις υπηρεσίες αναψυχής πέρασε από 0,315 σε 0,35). Τάση επανόδου παρουσιάστηκε στο διάστημα 1987/8-1993/4 κυρίως όμως λόγω της μείωσης των δαπανών των διευθυντικών στελεχών (οπότε ο προαναφερόμενος λόγος μειώθηκε ελαφρά από το 0,35 σε 0,34). Οι κύριοι, όμως, ωφελημένοι ήταν πλέον μόνο ένα μέρος των μεσαίων κατηγοριών (υπάλληλοι γραφείου, έμποροι-πωλητές) οι οποίες βελτίωσαν τη θέση τους σε σχέση με τις ανώτερες (Πίνακας II, παράρτημα). Αντίθετα, η κατάσταση των απασχολουμένων στις υπηρεσίες και των εργατικών κατηγοριών επιδεινώθηκε (Πίνακας II, παράρτημα).

Νέα σημαντική αύξηση των δαπανών των μεσαίων και χαμηλών κατηγοριών καταγράφηκε το 1998/9: το σύνολο των μεσαίων και χαμηλών κατηγοριών έχουν υψηλότερο ρυθμό αύξησης από τους ελεύθερους επαγγελματίες και τους τεχνικούς βοηθούς (αν και όχι από τα διευθυντικά στελέχη). Μεταξύ των μεσαίων κατηγοριών τα υψηλότερα ποσοστά αντιστοιχούν στους υπαλλήλους και τους απασχολούμενους στις υπηρεσίες, οι οποίοι μείωσαν την απόστασή τους από τις ανώτερες κατηγορίες (ο λόγος των επιλεγμένων δαπανών των ανώτερων κατηγοριών προς τις αντίστοιχες δαπάνες αυτών των κατηγοριών πέρασε από 2,51 και 3,2 το 1993/4 σε 2,46 και 2,88 το 1998/9).

Όπως μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις εξελίξεις ειδικά για την περιφέρεια της πρωτεύουσας μετά το 1987/8 ισχύουν οι ίδιες διαπιστώσεις, με δύο μόνο διαφορές, που δεν αλλάζουν τη γενική εικόνα: την καλύτερη θέση, σε σχέση με τις ανώτερες κατηγορίες, των

εργατικών κατηγοριών το 1993-94 και των εμπόρων-πωλητών το 1998/9 (Πίνακας ΙΙΙ, παράρτημα).

Οι υπολογισμοί αυτοί δείχνουν, έστω και σε πολύ γενικές γραμμές, μια καίρια εξέλιξη για τη συμβολική οικονομία των ελληνικών πόλεων, και, ειδικότερα, της Αθήνας : την σημαντικότερη διεύρυνση του κοινού τους, μέσα από την ενσωμάτωση των μεσαίων και, σε μικρότερη έκταση, των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων. Συνεπακόλουθα, οι πρακτικές διάθεσης του ελεύθερου χρόνου των μεσαίων και χαμηλών στρωμάτων, εμπορευματοποιήθηκε σε έναν βαθμό ως τότε άγνωστο.

Η συνολική ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας είναι ασφαλώς μια από τις βασικότερες αιτίες αυτής της εξέλιξης, όπως άλλωστε σε αυτή οφείλονταν και η σύγκλιση στο επίπεδο των διαρκών αγαθών τις δεκαετίες 60-70. Βέβαια, τα στοιχεία των Ερευνών Οικογενειακών Προϋπολογισμών μας δίνουν μια ασυνεχή εικόνα και δεν είναι δυνατό να παρακολουθήσουμε με ακρίβεια τη σχέση της διακύμανσης των δαπανών για τις υπηρεσίες αναψυχής με την ευρύτερη οικονομική συγκυρία. Ο γενικός ρυθμός ανάπτυξης και οι πολιτικές τόνωσης ή περιστολής της ζήτησης που εφαρμόστηκαν κατά περιόδους από το 1974 και μετά ακολούθησαν κύκλους βραχύτερους των 7 περίπου ετών που μεσολαμβάνουν μεταξύ των ερευνών της ΕΣΥΕ.

Αξίζει, ωστόσο, να σταθούμε σε μια παρατήρηση: μεταξύ 1974-1981/2 όταν η απόσταση των συνολικών δαπανών των ανώτερων κατηγοριών από τις αντίστοιχες των μεσαίων και των κατώτερων κατηγοριών μειώθηκε σημαντικά, η απόσταση στις δαπάνες στις επιλεγμένες υπηρεσίες αναψυχής μειώθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό. Και αντίστροφα, όταν μεταξύ 1981/2-1987/8 η απόσταση των συνολικών δαπανών αυξήθηκε, αυξήθηκε περισσότερο η απόσταση σε ό,τι αφορά τις υπηρεσίες αναψυχής (Πίνακας ΙΙ, παράρτημα). Πρόκειται για τη συμπεριφορά έναντι των δαπανών σε υπηρεσίες «πολυτελείας» που προσιδιάζει στα χαμηλότερα στρώματα, τα οποία επηρεάζονται περισσότερο από την οικονομική συγκυρία. Σε περιόδους ευημερίας αυξάνουν τις δαπάνες τους για αυτού του είδους τις υπηρεσίες, συγκλίνοντας προς τις πρακτικές των υψηλότερων στρωμάτων. Αντίθετα, σε περιόδους στενότητας, καθώς οι οικονομικοί τους πόροι

έχουν μικρότερο βάθος, τείνουν να περικόπουν πρώτα από όλα από ό,τι παρουσιάζεται στις αναπαραστάσεις ως λιγότερο αναγκαίο.

Μια ενδιαφέρουσα «παραφωνία» παρουσιάζεται την περίοδο 1993/4-1998/9 : ενώ η απόσταση των συνολικών δαπανών των ανώτερων κατηγοριών από τις δαπάνες του συνόλου του πληθυσμού στις αστικές περιοχές αυξήθηκε (ο αντίστοιχος λόγος πέρασε από 0,324 σε 0,344), η απόσταση των δαπανών στις επιλεγμένες υπηρεσίες αναψυχής των ανώτερων κατηγοριών από αυτές των υπαλλήλων και απασχολούμενων στις υπηρεσίες μειώθηκε (βλ. παραπάνω). Στην Αθήνα η τάση αυτή ήταν πιο έντονη, ενώ, όπως είδαμε, αφορούσε και τους εμπόρους-πωλητές. Η εξαετία αυτή ήταν περίοδος υψηλών ρυθμών ανάπτυξης, η οποία συνδυάστηκε με αύξηση της ανισοκατανομής του πλούτου (Emmanuel 2004 : 128). Αυτό μας δείχνει ότι η συνολική ανάπτυξη μπορεί να αντισταθμίσει την επιδείνωση της σχετικής θέσης των μεσαίων και χαμηλών στρωμάτων ως προς τη διαμόρφωση του ύψους των δαπανών για «πολυτελείς» υπηρεσίες όπως αυτές της αναψυχής. Μας παραπέμπει, όμως, επίσης στους μηχανισμούς ρύθμισης της ζήτησης που στήριζαν οικονομικά και συμβολικά την κατανάλωση ή, πιο ειδικά, τις δαπάνες στις υπηρεσίες αναψυχής, όπως η καταναλωτική πίστη και η *lifestyle* δημοσιογραφία⁸.

*Ένας βασικός μηχανισμός ρύθμισης της ζήτησης : η καταναλωτική πίστη*⁹

Η καταναλωτική πίστη λειτουργεί ως ένας μηχανισμός υπεραναπλήρωσης οικονομικών πόρων προκειμένου να επιτευχθεί ή να διατηρηθεί το επιθυμητό βιοτικό επίπεδο : αυτό συμβαίνει όταν υπάρχει ασυμμετρία μεταξύ του οικονομικού και το πολιτισμικού κεφαλαίου, καθώς και σε περιόδους αρνητικής οικονομικής συγκυρίας για την οποία, όμως, τα άτομα εκτιμούν ότι θα είναι βραχυπρόθεσμη και θα ακολουθήσει βελτίωση.

Μια ένδειξη για την κοινωνική διαφοροποίηση της χρήσης της καταναλωτικής πίστης είναι τα ποσοστά κατοχής πιστωτικής κάρτας ανά επαγγελματική κατηγορία. Με βάση τα νοικοκυριά που παρουσίασαν δαπάνες στη σχετική κατηγορία στην έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών της ΕΣΥΕ του 2004, βλέπουμε ότι τα ποσοστά κατοχής πιστωτικής κάρτας

⁸ Για τη *lifestyle* δημοσιογραφία βλ. παρακάτω.

⁹ Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν βασίζονται στην Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών του 2004, την αρχική βάση δεδομένων της οποίας μου παρέσχε ο Δ. Εμμανουήλ. Ιδιαίτερες ευχαριστίες του οφείλω επίσης για τη βοήθειά του στην επεξεργασία της.

κυμαίνονται ως εξής : 31% των ανώτερων διοικητικών και διευθυντικών στελεχών, 41,7% των ελεύθερων επαγγελματιών, 33,3% των τεχνικών βοηθών, 29,5% των υπαλλήλων, 15,9% των πωλητών και εργαζομένων στην παροχή υπηρεσιών, 20% των γεωργών κλπ., 17,7% των ειδικευμένων τεχνιτών κλπ., 16,5% των χειριστών μηχανημάτων, το 18,2% των ανειδίκευτων εργατών και το 22,2% των εργαζόμενων στις ένοπλες δυνάμεις.

Διαπιστώνουμε ότι η χρήση πιστωτικής κάρτας συναρτάται προς την κοινωνικοεπαγγελματική θέση, καθώς τα ποσοστά κατοχής της μειώνονται όσο κατερχόμαστε στην ιεραρχία. Η διαφοροποίηση αυτή συνδέεται οπωσδήποτε με τη δυνατότητα χρηματοδότησης της πιστωτικής κάρτας. Είναι, όμως, επίσης εμφανές ότι η συνάρτηση των ποσοστών κατοχής πιστωτικής κάρτας προς τη θέση στην κοινωνική ιεραρχία δεν είναι γραμμική : το ποσοστό των υπαλλήλων είναι πολύ κοντά σε εκείνο των διευθυντικών στελεχών, ενώ το ποσοστό των τεχνικών βοηθών το υπερβαίνει. Πρόκειται για μια σύγκλιση των πρακτικών, οι οποίες όμως έχουν διαφορετικό νόημα για τα διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες.

Η χρήση πιστωτικής κάρτας από τα ανώτερα στρώματα θα πρέπει να ερμηνευθεί σαν ένα μέσο διευκόλυνσης των πληρωμών. Ειδικά για τα μέλη τους με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, είναι ενδεχομένως, ταυτόχρονα, ένα σύμβολο κατοχής του πλούτου (κάτι που αποτυπώνεται στη συμβολική των διαφορετικών κατηγοριών καρτών) αλλά όχι επίδειξης του, την οποία συνεπάγεται η χρήση των μετρητών. Για τις μεσαίες επαγγελματικές κατηγορίες (υπάλληλοι, τεχνικοί βοηθοί) η πιστωτική κάρτα είναι περισσότερο ένα μέσο αποκατάστασης της ανισορροπίας οικονομικών και πολιτισμικών πόρων, την οποία αντιλαμβανόμαστε αν αναλογιστούμε ότι έχουν συγκρίσιμο εκπαιδευτικό επίπεδο με πολύ ευπορότερες κατηγορίες (στο δείγμα της ΕΣΥΕ, 39,7% των διευθυντικών στελεχών έχουν μεταλυκειακή, ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση έναντι 40,9% των υπαλλήλων). Για τις μεσαίες κατηγορίες, η προσφυγή στην καταναλωτική πίστη εξυπηρετεί την ικανοποίηση προσδοκιών τις οποίες καλλιεργεί η απομάκρυνση από τη χειρωνακτική εργασία και η μόρφωση, αλλά που δεν καλύπτουν πλήρως οι οικονομικοί τους πόροι. Το γεγονός ότι οι υπάλληλοι και οι τεχνικοί βοηθοί έχουν παρόμοια ή μεγαλύτερα ποσοστά κατοχής πιστωτικής κάρτας από τα διευθυντικά στελέχη τα οποία έχουν σαφώς υψηλότερες συνολικές δαπάνες, δείχνει τη σχετικά μεγαλύτερη σημασία της καταναλωτικής πίστης για τη χρηματοδότηση του επιθυμητού τρόπου ζωής. Και αντίστροφα, τα ποσοστά κατοχής πιστωτικής κάρτας των υπαλλήλων και των τεχνικών βοηθών είναι τα διπλάσια από αυτά των χειριστών μηχανημάτων των οποίων οι συνολικές δαπάνες είναι μικρότερες αλλά συγκρίσιμες (2630 ευρώ έναντι 2872 των υπαλλήλων), ενώ το μορφωτικό επίπεδο πολύ χαμηλότερο (το 9,9% των χειριστών μηχανημάτων είναι απόφοιτοι μεταλυκειακής, ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης).

Αν και τα ποσοστά κατοχής πιστωτικής κάρτας μειώνονται στις μεσαίες-χαμηλές και χαμηλές κατηγορίες δεν είναι, ωστόσο, ασήμαντα. Αντίθετα, στο βαθμό που κυμαίνονται μεταξύ 16%-18%, δείχνουν μια σημαντική διείσδυση

της καταναλωτικής πίστης. Πρόκειται για μια από τις ενδείξεις της διεύρυνσης των καταναλωτικών αγορών και, σε ό,τι αφορά ειδικά στη συμβολική οικονομία της πόλης, της εμπορευματοποίησης του ελεύθερου χρόνου του συνόλου σχεδόν του αθηναϊκού πληθυσμού. Η καταναλωτική πίστη είναι ένα βασικό μέσο ικανοποίησης των καταναλωτικών προσδοκιών που καλλιεργήθηκαν στην περίοδο της σχετικής σύγκλισης των μεσαίων και χαμηλών κατηγοριών με τις ανώτερες και οι οποίες δοκιμάζονται ειδικά στις περιόδους έντασης της ανισοκατανομής του πλούτου, όπως στο διάστημα 1994-1999.

Η δυναμική της ζήτησης στο αστικό της πλαίσιο

Εκτός από τη διεύρυνση, με ποσοτικούς όρους, των αγορών υπηρεσιών αναψυχής της πόλης, οι μεταβολές στην κοινωνική δομή είχαν άμεσες επιπτώσεις στη λογική κατασκευής της προσφοράς. Η ανοδική κοινωνική κινητικότητα δημιουργεί μια αντίφαση ανάμεσα από τη μία στις πολιτισμικές έξεις των προσώπων και από την άλλη τις προσδοκίες που αναπτύσσουν χάρη στη νέα κοινωνική τους θέση. Οι αγορές υπηρεσιών αναψυχής, αλλά και γενικότερα η συμβολική οικονομία, επιδεικνύει μια αξιοπρόσεκτη επινοητικότητα για την κατασκευή υπηρεσιών που προσφέρουν ικανοποίηση «λύνοντας» συμβολικά αυτή την αντίθεση.

Σε χωρικό επίπεδο, η διεύρυνση των αγορών οδήγησε σε μια πολυκεντρική δομή, στο πλαίσιο της οποίας διαχέονται ορισμένες κατηγορίες χώρων διασκέδασης (καφέ, ταβέρνες, κινηματογράφοι) σε ολόκληρη την έκταση της πόλης. Στο εσωτερικό αυτής της μαζικής αγοράς, προκύπτουν νέες λεπτότερες, διαφοροποιήσεις. Αυτές σχετίζονται με τις λογικές κοινωνικής ανάμειξης (μικρά και μεγάλα «κοινά», διαχωρισμός στη μικροκλίμακα της γειτονιάς ή και του καταστήματος), καθώς και με παραμέτρους όπως ο βαθμός προσωποποίησης της υπηρεσίας και χρήσης του σώματος στη διασκέδαση.

Θα δούμε, τέλος, ότι τα όρια αυτής της μαζικής αγοράς προσδιορίζονται από τα άκρα της κοινωνικής ιεραρχίας : από τη μία, τις αγορές υπηρεσιών αναψυχής των μεταναστών και, από την άλλη, ορισμένες πρακτικές οικειοποίησης της τέχνης από τις κοινωνικο-

οικονομικές ελίτ (συλλογή έργων τέχνης, κοινωφελής δραστηριότητα) οι οποίες παραμένουν απρόσιτες για τη συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού.

Η σημασία της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας

Γνωρίζουμε ότι το κυριότερο γνώρισμα του μετασχηματισμού της αθηναϊκής κοινωνικής δομής από τις αρχές της δεκαετίας του 70 ως σήμερα, ήταν η αύξηση των υψηλών και υψηλών-μεσαίων κατηγοριών (ελεύθερα και επιστημονικά επαγγέλματα, διευθυντικά στελέχη και επιχειρηματίες) με γρηγορότερο ρυθμό από όλες τις υπόλοιπες. Η αύξηση αυτή γνώρισε διαδοχικά άλματα: από 11,7% του ενεργού πληθυσμού το 1971, οι υψηλές και υψηλές-μεσαίες κατηγορίες έφτασαν να αντιπροσωπεύουν περίπου το 18,3% το 1981, το 21,7% το 1991 και το 32,7% το 2001. Ανάλογη αύξηση γνώρισαν τα περιθωριακά επαγγέλματα, ενώ μικρότερη οι μεσαίες και χαμηλές-μεσαίες κατηγορίες. Αντίθετα, σημαντική μείωση παρουσίασαν οι εργατικές κατηγορίες και ιδιαίτερα οι μισθωτοί εργάτες (από περίπου 45,3% το 1971 σε 30,1% το 2001, βλ. Μαλούτας 2008 : 5, Μαλούτας κ.α., 2006 : 27).

Εδώ δεν μπορούμε να επεκταθούμε στους λόγους οι οποίοι οδήγησαν σε αυτόν το μετασχηματισμό. Από τη σκοπιά μας, είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι συνδέεται με τρεις διαδικασίες : Πρώτον, με τη διεύρυνση της πρόσβασης στις υψηλότερες βαθμίδες της εκπαίδευσης, η οποία υπήρξε ένας από τους βασικότερους μοχλούς μεγέθυνσης της ανώτερης και μεσαίας δημοσιοϋπαλληλίας και των ελεύθερων και επιστημονικών επαγγελμάτων. Δεύτερον, με την ενίσχυση του τριτογενούς τομέα σε βάρος της μεταποίησης. Παράλληλα, ο ίδιος ο τριτογενής τομέας αναδιαρθρώθηκε εσωτερικά με την υποχώρηση της απασχόλησης στις προσωπικές υπηρεσίες και την ενίσχυση της απασχόλησης στην ευρύτερη συμβολική οικονομία (αναψυχή, πολιτισμός, ξενοδοχεία, εστιατόρια), τις τράπεζες, τις ασφάλειες και τις κτηματικές επιχειρήσεις (Αγγελίδης, Μανουσαρίδη υπό δημοσίευση, Σαγιάς 2000 : 58-9). Τρίτον, κάτι που σχετίζεται με το προηγούμενο, μέρος της διεύρυνσης της απασχόλησης στις υπηρεσίες και της αύξησης των υψηλών και υψηλών-μεσαίων κατηγοριών, οφείλεται στη

διαγενεακή ανοδική κοινωνική κινητικότητα τμημάτων των λαϊκών στρωμάτων. Γόνιμοι χειρωνακτών μετακινήθηκαν σε όλες τις βαθμίδες των θέσεων στις υπηρεσίες, συμπεριλαμβανομένων των υψηλότερων (μεταξύ 1981 και 1991, οι εργατικές περιοχές της πόλης φιλοξένησαν το 40% της αύξησης των χαμηλότερων θέσεων των υπηρεσιών, 33,5% των μεσαίων, 18% των υψηλών-μεσαίων και 15,5% υψηλών, ενώ ταυτόχρονα, στις ίδιες περιοχές αντιστοιχούσε το 24% της μείωσης των μισθωτών εργατών της πόλης, Maloutas, 2004: 11, Μαλούτας κ.α. 2006: 40-41).

Ο μετασχηματισμός της αθηναϊκής κοινωνικής δομής σε αυτή την κατεύθυνση διεύρυνε και τόνισε τη ζήτηση για συμβολικά αγαθά και υπηρεσίες, συμβάλλοντας καθοριστικά στη μεγέθυνση και διαφοροποίηση της πολιτιστικής οικονομίας της πόλης. Η μεγέθυνση των υψηλών και μεσαίων επαγγελματικών κατηγοριών σε βάρος των εργατικών, διεύρυνε το κοινό των πολιτιστικών αγορών της πόλης, καθώς πρόκειται για τα στρώματα (και κυρίως τα ανώτερα, τα οποία παρουσίασαν και τη μεγαλύτερη αύξηση) που δαπανούν τα μεγαλύτερα ποσά στα πολιτιστικά αγαθά και υπηρεσίες. Η σύνδεση της μεταβολής της κοινωνικής δομής με τη σχετικά διευρυμένη πρόσβαση στις υψηλότερες βαθμίδες της εκπαίδευσης είχε σαν αποτέλεσμα την ενίσχυση των πολιτισμικών πόρων μεγάλου τμήματος του πληθυσμού. Η εξέλιξη αυτή αποτελεί καθαυτή παράγοντα αύξησης της ζήτησης για συμβολικά αγαθά με τρόπο που εξειδικεύεται κάθε φορά, όπως είδαμε, ανάλογα με τον τρόπο που συνδυάζονται οι πολιτισμικοί πόροι με τους οικονομικούς και άλλα χαρακτηριστικά της κοινωνικοεπαγγελματικής θέσης.

Η διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα που μετατόπισε τμήματα των λαϊκών στρωμάτων σε θέσεις του τριτογενούς είναι μείζονος σημασίας, καθώς, ακόμη και όταν δεν οδηγεί σε μεσαίες και υψηλές επαγγελματικές κατηγορίες, συνεπάγεται το πέρασμα από τη χειρωνακτική στην πνευματική εργασία, κάτι που είναι καθοριστικό για τη διαμόρφωση της ζήτησης αγαθών και υπηρεσιών της συμβολικής οικονομίας. Ακόμη και στην περίπτωση της κατάληψης μιας χαμηλής θέσης στις υπηρεσίες όπου η κοινωνική απόσταση από τις υψηλότερες κατηγορίες

είναι μεγάλη και το σχετικό κύρος και εισόδημα είναι χαμηλά (μάλιστα οι αποδοχές μπορεί να είναι χαμηλότερες από ό,τι σε ένα χειρωνακτικό επάγγελμα), η υπέρβαση ενός από τους βασικότερους διαχωρισμούς της αγοράς εργασίας τείνει να νομιμοποιεί στις συνειδήσεις την επιδίωξη οικειοποίησης αγαθών των ανώτερων τάξεων. Στην κατεύθυνση αυτή συμβάλλει, χωρίς αμφιβολία, η εσωτερική αναδιάρθρωση του τριτογενούς τομέα : η απασχόληση σε τομείς όπως οι τράπεζες και οι ασφαλιστικές εταιρείες, ή και σε πιο «ταπεινές» θέσεις στον ξενοδοχειακό κλάδο και την εστίαση ενθαρρύνουν σαφώς περισσότερο την κατανάλωση στις πολιτιστικές αγορές από ό,τι η μεταπολεμική απασχόληση στις προσωπικές υπηρεσίες (έτσι, για να περιοριστούμε σε ένα παράδειγμα σχετικό με το αντικείμενο αυτού του άρθρου, η απασχόληση νέων στη διασκέδαση ή τον τουρισμό εντάσσεται συχνά σε έναν τρόπο ζωής που «συνδυάζει τη δουλειά με τη διασκέδαση», κάτι που δημιουργεί, με τη σειρά του, προδιάθεση για αυξημένες καταναλώσεις στην αγορά της διασκέδασης).

Μπορούμε να κατανοήσουμε ένα μέρος της προσφοράς της συμβολικής οικονομίας και ορισμένες πρακτικές οικειοποίησής των αγαθών της από τους καταναλωτές ως απάντηση στις ανάγκες που δημιουργούν οι διαδικασίες ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας. Έτσι, η κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών με αναφορά στην Ευρώπη και τις Η.Π.Α. εντάχθηκε συστηματικά σε πρακτικές διάκρισης από τη λαϊκή ταυτότητα από άτομα που παρουσίαζαν ανοδική κινητικότητα. Η διάκριση των ανώτερων στρωμάτων από τα κατώτερα με βάση την κατανάλωση ευρωπαϊκής προέλευσης αγαθών έχει βαθιές ιστορικές ρίζες στην Ελλάδα και προφανώς συνδέεται με τη θέση της χώρας στην ευρωπαϊκή περιφέρεια. Για να αντλήσουμε ένα παράδειγμα από τις δραστηριότητες που μας απασχολούν, τα εστιατόρια με ξένη κουζίνα, και κυρίως γαλλική, εξακολουθούν να συγκαταλέγονται μεταξύ των πολυτελέστερων της πόλης. Πιο ειδικά στο χώρο της νεολαίας, μουσικά ρεύματα όπως το ροκ και το Νέο κύμα διέκριναν στις δεκαετίες 60-70 τον ακροατή τους από αυτόν της λαϊκής μουσικής. Η διεύρυνση της αγοράς διασκέδασης από τα τέλη της δεκαετίας του 70 και κυρίως από τα τέλη της δεκαετίας του 80, μετέφεραν αυτό τον μηχανισμό στο

εσωτερικό των ίδιων των λαϊκών στρωμάτων. Η μεταφορά των «παμπ», των καφέ «ιταλικού τύπου» και των κλαμπ από περιοχές όπως το Κολωνάκι και η Γλυφάδα στα δυτικά προάστια επέτρεψε τη διάκριση των νεότερων γενεών, που ξέφευγαν από το φάσμα της χειρωνακτικής εργασίας, από τους γονείς τους και τους χώρους διασκέδασης τους (ταβέρνα, καφενείο).

Από αυτή την άποψη, είναι πολύ χαρακτηριστική η ορολογία που χρησιμοποιούσαν οι νέοι των μεσαίων και λαϊκών στρωμάτων στα τέλη της δεκαετίας του 70 και στη δεκαετία του 80. Διακρίνονταν ανάλογα με τις μουσικές προτιμήσεις, το ντύσιμο και τους χώρους διασκέδασης, σε «ροκάδες», «καρεκλάδες», «φλώρους», «πανκιά» και «γκιράπηδες». Στο σύνολό τους οι κατηγορίες αυτές αντιπαραβάλλονταν στους «λαϊκούς», οι οποίοι αντιστοιχούσαν σε πρόσωπα που δεν συγκέντρωναν τα γνωρίσματα των προαναφερόμενων κατηγοριών και ήταν συνήθως μεγαλύτερης ηλικίας. Διαφαίνεται, έτσι, η ασυμμετρία ανάμεσα στο σύστημα ταξινόμησης των νέων, των οποίων οι καταναλωτικές πρακτικές είναι ενταγμένες στην αγορά της διασκέδασης, και των μεγαλύτερων σε ηλικία, οι οποίοι προσδιορίζονται με βάση την ταξική τους προέλευση.

Η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος είναι οι χώροι διασκέδασης οι οποίοι επανερμηνεύουν σε ένα «σύγχρονο» πλαίσιο στοιχεία που παραπέμπουν στην «παράδοση» ή σε κάποιου είδους ελληνικότητα. Υπάρχει μια σταθερή ροή στην επινοήση νέων τύπων εστιατορίων ή κέντρων διασκέδασης αυτού του χαρακτήρα (τα τελευταία 15 χρόνια τέτοιες περιπτώσεις είναι τα «μεζεδοπωλεία», οι «νεο-ταβέρνες» και τα «ελληνάδικα»¹⁰). Μπορούμε να ερμηνεύσουμε αυτή τη στρατηγική «επικαιροποίησης» παλαιότερων τρόπων διασκέδασης που ανανεώνει την απήχησή τους, ως μια απάντηση της αγοράς της διασκέδασης σε μια ένταση που δημιουργεί η ανοδική κοινωνική κινητικότητα και η αύξηση του εισοδήματος : μεταξύ των έξεων και των εμπειριών που αντιστοιχούν στην προηγούμενη κοινωνική θέση και τις προσδοκίες που αναπτύσσονται χάρη στην ανοδική κινητικότητα.

Η επινοήση και διάδοση αυτού του τύπου χώρων διασκέδασης ακολουθεί συνήθως μια πορεία από τα ανώτερα στρώματα προς τα κατώτερα. Έτσι, το «μεζεδοπωλείο» και η «νεο-ταβέρνα» ξεκίνησαν την

¹⁰ Ένα παλαιότερο παράδειγμα, από τη δεκαετία του 60, είναι οι «κοσμικές ταβέρνες».

πορεία τους ως «εναλλακτικοί» χώροι διασκέδασης στον Ψυρρή και στο Γκάζι, στις αρχές και τα μέσα της δεκαετίας του 90, όταν στις περιοχές αυτές σύχναζε μια μικρή «πρωτοπορία», για να διαχυθούν (ειδικά το «μεξεδωπωλείο») στο σύνολο της πόλης. Ωστόσο, η υποδοχή από τα χαμηλότερα στρώματα δεν περιορίζεται απλώς στη μίμηση, όπως δείχνει το παράδειγμα του «ελληνάδικου», που αν και έκανε την εμφάνισή του στα βόρεια προάστια στις αρχές της δεκαετίας του 90, πήρε την οριστική του μορφή στον Πειραιά και τα δυτικά προάστια όπου γνώρισε και τη μεγαλύτερη διάδοση¹¹ (Σουλιώτης υπό δημοσίευση α).

Στο ίδιο πλαίσιο πρέπει, τέλος, να εντάξουμε την πρακτική επίσκεψης χώρων διασκέδασης που αντιστοιχούν σε χαμηλότερα στρώματα ή ακόμη και σε χώρους οι οποίοι είναι στιγματισμένοι ως «περιθωριακοί» (όπως τα «σκυλάδικα» των εθνικών οδών). Ένα παράδειγμα αποτελεί το Μπουρνάζι, το οποίο αποτελεί εν μέρει υπερτοπικό κέντρο έλκοντας επισκέπτες και από ευπορότερες περιοχές της πόλης. Αλλά και νεαροί του Περιστερίου που προσδιόριζαν στη δεκαετία του 80 τα γούστα τους σε σχέση με ξένα μουσικά ρεύματα (ροκ, «γκεράπικα») αφηγούνται ότι έκαναν περιστασιακές επισκέψεις σε «σκυλάδικα» (Souliotis 2005). Παρόμοιες πρακτικές αναφέρει ο Ιωάννου στην εθνογραφική του έρευνα στα κλαμπ της Παραλιακής του Πειραιά, αναφορικά με παρέες νεαρών σχετικά εύπορων μικροαστών, οι οποίοι στη ρητορική τους απαξιούν το «σκυλάδικο» και τους «σκύλους» (Ιωάννου 2001). Τα πρόσωπα ερμηνεύουν τέτοιες επισκέψεις ως μια ηθελημένη αυτοπαράδοση στην «παρακμή» ή, όταν πρόκειται για χώρους στους οποίους αναγνωρίζεται κάποια πολιτισμική αξία (όπως το «λαϊκό ταβερνάκι») ως αναζήτηση «αυθεντικότητας». Οι εκφράσεις αυτές δείχνουν ότι οι επισκέψεις σε χώρους που αντιστοιχούν σε χαμηλότερη κοινωνική στάθμη αποτελούν, για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο του Bourdieu (2001), μια στρατηγική συγκατάβαση που

¹¹ Στο επίπεδο της μουσικής βιομηχανίας, η επινόηση της σύγχρονης «λαϊκο-ποπ» μουσικής, η οποία αντλεί από το σκυλάδικο, αποτελεί μια ομόλογη διαδικασία προσαρμογής έξεων των λαϊκών στρωμάτων σε μεσοστρωματικές καταναλωτικές προσδοκίες. Για το «λαϊκό-ποπ» και τη σχέση του με το «σκυλάδικο» βλ. Βαρουχάκη 2005, Οικονόμου 2005.

επιβεβαιώνει εμμέσως την κοινωνική ανωτερότητα, εκφράζοντας ταυτόχρονα διαθέσεις που επιβιώνουν από την παλαιότερη κοινωνική θέση του ατόμου ή των γονέων του.

Μια πολυκεντρική χωρική δομή

Κατανοούμε καλύτερα το πώς οι μεταβολές στην κοινωνική δομή και η προδιάθεση για αυξημένη πολιτισμική κατανάλωση φτάνουν να παράγουν συγκεκριμένες μορφές ζήτησης, αν τις συσχετίσουμε με τις «οικολογικές» διαδικασίες μετασχηματισμού του αθηναϊκού αστικού χώρου. Είναι σημαντικό ότι η μεγέθυνση των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων συνδύαστηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 70 και σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 80 με τη διαδικασία της προαστιοποίησης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων συγκεκριμένων επιχειρήσεων διασκέδασης (καφέ, εστιατόρια, κινηματογράφοι) και τέχνης (γκαλερί) στην περιφέρεια, η οποία ήρθε να καλύψει τη χωρικά διαφοροποιημένη ζήτηση για αγαθά και υπηρεσίες της συμβολικής οικονομίας. Έτσι, ενώ μέχρι τη δεκαετία του 70 οι βασικές συγκεντρώσεις επιχειρήσεων αναψυχής εντοπιζόνταν στο κέντρο της πόλης, ως τη δεκαετία του 90 οι πολιτιστικές αγορές της πόλης είχαν αποκτήσει μια *πολυκεντρική γεωγραφική δομή*.

Η δομή αυτή εκφράζει χωρικά τη διεύρυνση των αγορών, αλλά ταυτόχρονα αποτυπώνει τη νέα εσωτερική τους διαφοροποίηση. Είδαμε ότι αν στο παρελθόν η ανισότητα αφορούσε τη δυνατότητα πρόσβασης στις υπηρεσίες αναψυχής, οι διακρίσεις έχουν μεταφερθεί πλέον στο εσωτερικό των αγορών : στο αστικό πλαίσιο οι διακρίσεις εκφράζονται στις λογικές ανάμειξης και διαχωρισμού που διέπουν τις ανθρώπινες συγκεντρώσεις στους χώρους διασκέδασης και οικειοποίησης της τέχνης.

Μια βασική διαίρεση της διευρυμένης, πολυκεντρικής αθηναϊκής συμβολικής οικονομίας είναι αυτή μεταξύ *του κέντρου και των προαστίων*. Στο πρώτο αντιστοιχούν προνομιακά οι ειδικές κατηγορίες κοινού, οι οποίες οργανώνονται γύρω από μουσικές, αισθητικές ή σεξουαλικές προτιμήσεις. Το σχετικά περιορισμένο κοινό στο οποίο απευθύνεται ένας αριθμός πολιτισμικών τάσεων έχει ως αποτέλεσμα τη

χωροθέτηση της στέγης τους στο κέντρο της πόλης¹². Η ύπαρξη αυτών των θυλάκων πολιτισμικής διαφοράς και η συγκέντρωσή τους στο κέντρο είναι χωρίς αμφιβολία ένα από τα χαρακτηριστικά που θεμελιώνουν τη «μητροπολιτική» ταυτότητα της πόλης. Αντίθετα, υπό τις συνθήκες της μαζικής συμβολικής οικονομίας, στα προάστια αντιστοιχούν οι διευρυμένες κατηγορίες κοινού όπου οι αναμειξίες οργανώνονται γύρω από κοινούς τόπους : καθιερωμένες αισθητικές και μουσικές τάσεις στεγάζονται σε μεγάλου μεγέθους χώρους, όπως είναι τα καφέ και τα κλαμπ των προαστίων, οι κινηματογράφοι μούλτιπλεξ και οι αλυσίδες φαστ φουντ.

Η διαίρεση κέντρου/προαστίων τέμνεται από τις κύριες γραμμές κοινωνικού διαχωρισμού της κατοικίας όπως προέκυψαν από τη διαδικασία της προαστιοποίησης (από τη δεκαετία του 70 η αντίθεση αστικό κέντρο/εργατική περιφέρεια άρχισε να δίνει τη θέση της σε αυτή μεταξύ ανατολικών/δυτικών προαστίων). Η χαρτογράφηση βασικών δραστηριοτήτων τέχνης και διασκέδασης στα τέλη της δεκαετίας του 90 έδειξε ότι οι αίθουσες τέχνης και τα μουσεία, εκτός από τη συγκέντρωσή τους στο κέντρο της πόλης, απαντώνται στον Πειραιά και τα εύπορα προάστια (κυρίως στα βόρεια προάστια της Κηφισιάς, του Χαλανδρίου και του Ψυχικού και, δευτερευόντως, στο νότιο προάστιο της Γλυφάδας, Δέφνερ 2000 : 76-77). Αντίστοιχα, σε ό,τι αφορά την εστίαση, ενώ τα εστιατόρια με ελληνική κουζίνα ισοκατανέμονται στον χώρο της πόλης, τα εστιατόρια με διεθνή και ευρωπαϊκή κουζίνα εντοπίζονται κυρίως στο κέντρο και τα βόρεια και νότια προάστια (Δέφνερ-Μαλούτας 2000, σ. 78-79). Διάδοση στο σύνολο της πόλης έχουν γνωρίσει οι αλυσίδες φαστ φουντ και τα καφέ και οι κινηματογράφοι (για τους τελευταίους βλ. Δέφνερ 2000 : 76-77).

Στο πλαίσιο αυτών των διαιρέσεων, τα ανώτερα στρώματα διατηρούν τη δυνατότητα να διαχωρίζονται από τα μεσαία και χαμηλά στους χώρους διασκέδασης και τέχνης των εύπορων προαστίων και των παραδοσιακών «καλών» γειτονιών του κέντρου. Ο μετασχηματισμός των υποβαθμισμένων περιοχών (Ψυρρή, Γκάζι, Κεραμεικός) του ιστορικού κέντρου μέσα από την χωροθέτηση δραστηριοτήτων

¹² Για σχετικά εθνογραφικά παραδείγματα βλ. Souliotis 2005.

αναψυχής, προσφέρει ακόμη ένα περιβάλλον διαχωρισμού στα ανώτερα στρώματα, το οποίο προσδιορίζεται όχι μόνο χωρικά αλλά και χρονικά : πρόκειται για τους «πρωτοποριακούς» χώρους διασκέδασης που συγκεντρώνονται στις περιοχές αυτές στην πρώτη φάση του μετασχηματισμού τους, την οποία ακολουθεί η διεύρυνση του κοινού και η επικράτηση ενός μεσοστρωματικού ή και λαϊκού χαρακτήρα.

Ορισμένοι χώροι, όπως οι κινηματογράφοι και το «εμπορικό» θέατρο, λειτουργούν ως πεδία ανάμειξης των ανώτερων με τα χαμηλότερα στρώματα. Οι κατεξοχήν, όμως, χώροι των μεσαίων και χαμηλών στρωμάτων είναι αυτοί που φιλοξενούν σχετικά διευρυμένες αναμειξεις, χαρακτηριστικότεροι των οποίων είναι τα καφέ, τα κλαμπ και οι πίστες. Αυτό που πρωτίστως τους χαρακτηρίζει είναι η σύνδεσή τους με κάποια αναπαράσταση αλλά και *πρακτική* του προνομίου ή της πολυτέλειας : η διακόσμηση, τα έπιπλα, τα ποτήρια κ.λπ. παραπέμπουν στην αφθονία και την ευημερία, σε πλήρη αντίθεση, για παράδειγμα, με την «παραδοσιακή» ταβέρνα της οποίας ο εξοπλισμός δεν διακρίνεται από τον μέσο οικιακό. Η επιλογή της πελατείας στην είσοδο των κλαμπ από τον «πορτιέρη» επιτελεί ομόλογη λειτουργία, προσδίδοντας στον εισερχόμενο μια αίσθηση επίλεκτου, κάτι άλλωστε που τον κάνει να αναλαμβάνει το ρίσκο μια ενδεχόμενης απόρριψης σε κοινή θέα¹³. Η παρουσία «διασημοτήτων» (δημοσιογράφων, μοντέλων, επιχειρηματιών...) στο εσωτερικό του κλαμπ, την οποία επιδιώκουν μεθοδικά οι επιχειρηματίες, επικυρώνει την εμπειρία ένταξης σε ένα περιβάλλον επίλεκτων. Αυτή η ενατένιση και χρήση της «πολυτέλειας» και του «προνομίου» χαράσσουν μια τομή σε σχέση με το «συνηθισμένο» περιβάλλον της κατοικίας και της εργασίας. Ακόμη περισσότερο, παραπέμπουν ξεκάθαρα στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας, κάτι που καταδεικνύει ότι η διεύρυνση της αγοράς διασκέδασης της πόλης βιώθηκε ως σύγκλιση προς τα αγαθά και τους τρόπους ζωής των ανώτερων στρωμάτων - και τροφοδοτήθηκε ακριβώς από αυτή τη νοσηματοδότηση.

¹³ Για εθνογραφικές περιγραφές της διαδικασίας επιλογής στην «πόρτα» των κλαμπ βλ. Ιωάννου 2001, Souliotis 2005.

Η «πολυτέλεια» των μεσαίων και χαμηλών στρωμάτων διαφοροποιείται από αυτή των ανώτερων (αλλά και η πολυτέλεια των μεσαίων από αυτή των χαμηλών), εκτός από το οικονομικό κόστος, κυρίως, σε δύο σημεία : Πρώτον, στο βαθμό προσωποποίησης της παρεχόμενης υπηρεσίας, η κλίμακα της οποίας έχει στα δύο άκρα της το εξατομικευμένο «σέρβις πολυτελείας» των εστιατορίων των ανώτερων τάξεων και το απρόσωπο προνόμιο της έγκρισης της εισόδου από τον «πορτιέρη» του κλαμπ. Δεύτερον, στο βαθμό στον οποίο γίνεται ρητή αναφορά στην «πολυτέλεια». Οι τρέχουσες μεσοστρωματικές και λαϊκές εκφράσεις που χρησιμοποιούνται συχνά για να περιγράψουν την εμπειρία ενός χώρου και μιας βραδιάς αναφέρονται ρητά στην πολυτέλεια και το προνόμιο, *προδίδοντας* με αυτόν τον τρόπο την επιδίωξη οικειοποίησής τους : έτσι, ένα «μαγαζί» κρίνεται για την «ποιότητά» του και για το αν έχει «καλό κόσμο», η εξυπηρέτηση και το περιβάλλον μπορούν να χαρακτηριστούν «χλιδάτα», όταν ένας πελάτης έχει «καλό» τραπέζι και εξυπηρέτηση είναι «άρχοντας», «χαϊστας» ή «υπουργός», ενώ αντίστροφα ο πελάτης που δεν έχει αυτά τα προνόμια μπορεί να είναι «κλητήρας» ή «σκύλος»¹⁴ (Ιωάννου 2001). Ακόμη και οι επικριτικές εκφράσεις αντανακλούν την ίδια λογική: μπορεί κάποιος να εκτιμήσει ότι οι πελάτες «δείχνονται» ή ψάχνουν «επιβεβαίωση», εκφράσεις που, στην πραγματικότητα, απορρέουν από ένα αίσθημα δυσαρμονίας μεταξύ του εαυτού και του κύρους που αξιώνουν ο χώρος διασκέδασης και η πελατεία του. Στο ίδιο σημασιολογικό πεδίο εγγράφονται πολλά από τα ονόματα των χώρων διασκέδασης, με τα πιο «άκομψα» παραδείγματα να εντοπίζονται συχνότερα στα προάστια των λαϊκών στρωμάτων («Prestige», «VIP», «Privé»...).

¹⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο «σκύλος», με την έννοια που δίνουν στην κατηγορία οι συνομιλητές του Ιωάννου, δεν περιγράφει τόσο ένα πρόσωπο των λαϊκών τάξεων με την έννοια των περιορισμένων οικονομικών πόρων, αλλά κάποιον ο οποίος μειονεκτεί πολιτισμικά καθώς έχει κακό γούστο και δεν γνωρίζει τους αρμόζοντες τρόπους συμπεριφοράς (βλ. και Οικονόμου 2005 : 392). Αν εξετάσουμε αυτή την απόχρωση της έννοιας του «σκύλου» λαμβάνοντας υπόψη ότι το πλαίσιο χρήσης της είναι η διευρυμένη αγορά διασκέδασης, καταλαβαίνουμε ότι φανερώνει μια μετατόπιση των διακρίσεων από το οικονομικό (όπου οι ανισότητες είναι σε ένα μεσαίο κομμάτι της εισοδηματικής κλίμακας αμβλυμένες) στο πολιτισμικό πεδίο.

Μια ακόμη σημαντική διαφοροποίηση των χώρων διασκέδασης των διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων στο ευρύτερο πλαίσιο της διάχυσης της «πολυτέλειας», είναι ο βαθμός χρήσης του σώματος. Η διάδοση του καφέ στο σύνολο της πόλης από τις αρχές της δεκαετίας του 90 αντιπροσωπεύει χωρίς αμφιβολία μια γενικευμένη νίκη του βλέμματος (μεταξύ των πελατών, των πελατών και των «διασημοτήτων», των πελατών και του εξωτερικού χώρου), έναντι της πιο διαφοροποιημένης πρακτικής του παραδοσιακού καφενείου που περιλαμβάνει επίσης το παιχνίδι και το φαγητό σε μικρές ποσότητες (τις δεκαετίες 70-80 ακόμη, οι «καφετέριες» σέρβιραν συχνά μακαρονάδες ή πίτσες). Στη δεκαετία του 90 η διασκέδαση στα κλαμπ γινόταν όλο και πιο στατική με λιγότερο έντονη παρουσία του χορού¹⁵, ενώ ήταν ευρέως γνωστό, και ένα προσφιλέθιμο θέμα του περιοδικού Τύπου, ότι μόνο στα κλαμπ των δυτικών προαστίων (στα «ελληνάδικα» του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 90) μπορούσε κανείς να «ξεφαντώσει» πραγματικά (η σωματική αυτή εκρηκτικότητα της λαϊκής διασκέδασης αντανακλάται ως ένα βαθμό σε ονόματα κλαμπ όπως «Σεισμός», «Κόλαση» κ.λπ.). Συναντούμε εδώ σε άλλη μορφή, στο εσωτερικό της διασκέδασης, τη διαίρεση διανοήσης/σώματος που βρίσκεται στη βάση της ανισότητας στην πρόσβαση στην τέχνη (η διαίρεση αυτή διαπερνά και άλλες δραστηριότητες της διασκέδασης, με ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα τον αυξημένο έλεγχο του σώματος που απαιτεί η κατανάλωση σε ένα εστιατόριο με «σέρβις πολυτελείας»).

Βασικός μηχανισμός ρύθμισης της ζήτησης σε αυτή τη διευρυμένη, εσωτερικά διαφοροποιημένη αγορά υπηρεσιών αναψυχής με την πολυκεντρική γεωγραφική δομή, αναδείχθηκε στη δεκαετία του 90 ο λεγόμενος *lifestyle* περιοδικός τύπος. Εμφανίστηκε στα τέλη του 80 και μεγεθύνθηκε στη δεκαετία του 90 με την κυκλοφορία πολυάριθμων εντύπων παρόμοιου ύφους (στη δεκαετία μεγέθυνσης των εκδοτικών ομίλων, σε κάθε έναν αντιστοιχούσαν ένα ή περισσότερα περιοδικά *lifestyle*). Στη δεκαετία του 2000, η ρητορική και μέρος της θεματολογίας του *lifestyle* διείσδυσαν στην ιδιωτική τηλεόραση, η οποία υπερκέρασε σε επιρροή τον έντυπο τύπο, ενώ είχαν ήδη

¹⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι στις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας γίνονταν λόγος για «χορευτικά» κλαμπ (τα λεγόμενα «dance club») ως ξεχωριστή κατηγορία.

εμποτίσει άλλες μορφές δημοσιογραφικού λόγου (κυρίως τους οδηγούς πόλης και ένθετα κυριακάτικων εφημερίδων). Πιο πρόσφατα, το ύφος *lifestyle* βρήκε μία ακόμη ευρείας απήχησης έκφραση στα δωρεάν διανεμόμενα έντυπα πόλης. Σε όλο αυτό το διάστημα η *lifestyle* δημοσιογραφία παρήγαγε έναν τύπο λόγου που μπορεί να ιδωθεί σαν μια συνολική ερμηνεία της μεγέθυνσης της συμβολικής οικονομίας, στην ευρύτερη της έννοια (διασκέδαση, τουρισμός, μόδα, μουσική, «κοσμική ζωή...»). Τα *lifestyle* περιοδικά μετέφεραν στους αναγνώστες τους πληροφορίες για συγκεκριμένους χώρους και υπηρεσίες, καθώς και κανόνες για τη χρήση τους (πότε «βγαίνουμε», τι φοράμε, ποια είναι τα σημαντικά πρόσωπα σε ένα «μαγαζί»...). Μετέφεραν, επίσης, συστήματα αξιολόγησης χώρων, υπηρεσιών, ανθρώπων και καταστάσεων (συνήθως με την κωδικοποιημένη μορφή ιεραρχήσεων, όπως οι στήλες «τα δέκα πιο...», ή διπώλων απαξίωσης και εξύμνησης, όπως οι στήλες «συν-πλην», «θέλω-δεν θέλω» κ.λπ.).

Τέλος, κάτι που έχει ιδιαίτερη σημασία, κατασκεύασαν και διέδωσαν συστήματα ταξινομήσεων των πληθυσμών που είχαν πλέον ενταχθεί στη διευρυμένη συμβολική αγορά της πόλης : είναι με αυτό τον τρόπο που πρέπει να κατανοήσουμε την περίφημη διάκριση των νέων της πόλης σε «φυλές». Οι τελευταίες αντιστοιχούν λίγο-πολύ στα διαφορετικά κοινωνικά στρώματα. Σχηματοποιούν και υποστασιοποιούν, όμως, τις πολιτισμικές τους διαφορές, μέσα από την αναφορά στη χωρική ένταξη των ατόμων (συνήθως χωρίζονται σε «φυλές» του κέντρου, των βορείων και δυτικών προαστίων κ.ο.κ.) και τις συνήθειές τους (γούστα, στέκια και τρόποι διασκέδασης, τα οποία αντιστοιχούν σε σημαντικό βαθμό σε τμήματα της προσφοράς των πολιτιστικών αγορών)¹⁶. Η χρήση αυτών των συστημάτων ταξινόμησης στην καθημερινή ζωή, και κυρίως στο πλαίσιο της διασκέδασης, επιτρέπουν την αναγνώριση των άλλων, αλλά και τη νοηματοδότηση της εμπειρίας του ανήκειν που συνεπάγεται η επίσκεψη ενός χώρου διασκέδασης και ο συγχρωτισμός με την αντίστοιχη πελατεία.

Η δημοσιογραφία *lifestyle* παρήγαγε αυτόν τον λόγο ακολουθώντας παρόμοιες στρατηγικές με τη διαφήμιση (πρβλ. Bourdieu 2000: 39): ανακαλώντας κοινές εμπειρίες τάξεων ή γενεών και κολακεύοντας τις προϋπάρχουσες διαθέσεις (έτσι, τα ρεπορτάζ με θέμα τα δυτικά προάστια αναφέρονταν συστηματικά στον υποτιθέμενο πιο έντονο ανδρισμό των νέων των λαϊκών στρωμάτων ή την εμπειρία τους από την «πιάτσα», βλ. για παράδειγμα «Είμαστε αλάνια. Τα μπλουζ των δυτικών συνοικιών», 01, τ. 37, 2/1997). Η συνάφεια του λόγου της *lifestyle* δημοσιογραφίας με τη διαφήμιση οφείλεται στο ότι αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της διεύρυνσης των συμβολικών αγορών και σε αναφορά προς αυτή. Έγινε ακόμη πιο έντονη όταν ο ανταγωνισμός που δημιούργησε ο πολλαπλασιασμός των περιοδικών οδήγησε σε μεγαλύτερη εξάρτηση των εσόδων τους από τη διαφημιστική αγορά. Η

¹⁶ Οι παρατηρήσεις αυτές βασίζονται σε συζητήσεις μου με τους Π. Παναγιωτόπουλο και Θ. Σπύρο.

επιτυχία της δημοσιογραφίας *lifestyle*, η οποία παρά τη σημερινή σχετική της παρακμή έφτασε να έχει παραγάγει μια πολιτισμική κατηγορία που παραμένει ισχυρή, έγκειται ακριβώς στη συμβολοποίηση της νέας διευρυμένης και διαχωρισμένης στη βάση λεπτότερων αποχρώσεων συμβολικής οικονομίας. Ο *lifestyle* δημοσιογραφικός λόγος επικύρωσε τον χαρακτήρα αυτής της διαδικασίας ως διάχυση της «πολυτέλειας» και την εξέφρασε ως μια συνολική μεταλλαγή του τρόπου ζωής και του αστικού περιβάλλοντος (τα ρεπορτάζ για τη μετατροπή της Αθήνας στο σύνολό της σε λαμπερή μητρόπολη ήταν συχνά σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 90, όπως το «Η Αθήνα κάνει λίφτινγκ. Πώς από *casual* έγινε *lounge chic*», *Out of limits*, τ. 51, 6/2000¹⁷).

Η εξέταση της *καθημερινής κινητικότητας* στην πόλη μας βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα τη λογική των κοινωνικών αναμειξέων στη μικροκλίμακα, καθώς και τη δυναμική της μεγέθυνσης και του μετασχηματισμού των συμβολικών αγορών της πόλης.

Ο συνδυασμός της αύξησης των υψηλών και μεσαίων στρωμάτων με την προαστιοποίηση τροφοδότησε και μετέβαλλε, στην περίοδο που μας απασχολεί, τις ροές της καθημερινής κινητικότητας στο πλαίσιο του ελεύθερου χρόνου. Οι περιοχές του κέντρου που φιλοξενούσαν στις δεκαετίες 70-80 συγκεντρώσεις δραστηριοτήτων τέχνης και διασκέδασης όπως το Κολωνάκι, τα Εξάρχεια και η Πλάκα (κυρίως μέχρι την ανάπλασή της στις αρχές της δεκαετίας του 80) λειτούργησαν ως προορισμοί στο πλαίσιο μιας κινητικότητας με αφετηρία τα προάστια. Ταυτόχρονα, η ανάδυση παρόμοιων συγκεντρώσεων στα προάστια δημιούργησε νέους προορισμούς στην ίδια την περιφέρεια της πόλης.

Το γεγονός ότι οι κινητικότητες αυτές αναπτύχθηκαν σε μια περίοδο μεταβολών της κοινωνικής δομής της πόλης, είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία σχετικά ετερογενών αναμειξέων στους διαφορετικούς πόλους έλξης : αυτές περιλαμβάνουν μέλη των μεσαίων και χαμηλών στρωμάτων σε κοινωνική άνοδο που επισκέπτονται «καλές» περιοχές σε αναζήτηση «ποιότητας» και «πολυτέλειας», αλλά και, όπως είδαμε, αντιστρόφως μέλη των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων που επισκέπτονται λαϊκούς χώρους σε αναζήτηση «αυθεντικότητας».

Η ανάμειξη αυτή, όμως, συνδέθηκε με διαχωρισμούς που επανεμφανίστηκαν στη μικροκλίμακα της γειτονιάς. Οι περιοχές της

¹⁷ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση βλ. Souliotis 2005 : 289-320.

πόλης στις οποίες συγκεντρώνεται μεγάλος αριθμός χώρων διασκέδασης (γειτονιές του κέντρου της Αθήνας, πλατείες των προαστίων) φαίνεται ότι έχουν μια ιδιότυπη χωρική οργάνωση : οι χωροθετήσεις γύρω από τα κεντρικά τους τμήματα (πλατείες, πεζόδρομοι) φιλοξενούν διαφορετικού ύφους καταστήματα σε σύγκριση με τις «απόμερες» χωροθετήσεις (στα στενά, στα «όρια» της γειτονιάς κοντά στους κύριους οδικούς άξονες)¹⁸. Τα πρώτα λειτουργούν σαν «περατζάδα» και επωφελούνται της κοσμοσυρροής της Παρασκευής και του Σαββάτου, ενώ τα δεύτερα λειτουργούν περισσότερο στη βάση της φήμης του καταστήματος και των προσωπικών δικτύων πελατείας του επιχειρηματία και των εργαζομένων.

Τάσεις διαχωρισμού εντοπίζονται και στο εσωτερικό των πιο μαζικών καταστημάτων : έτσι, στα μεγάλα καφέ συναντούμε την αντίθεση μεταξύ, από τη μία, του κύκλου των «γνωστών» του ιδιοκτήτη και των εργαζομένων που συγκεντρώνονται γύρω από το μπαρ και, από την άλλη, την υπόλοιπη πελατεία. Στα κλαμπ συναντούμε τον έλεγχο της εισόδου και τη διάκριση ανάμεσα στους πελάτες που έχουν πρόσβαση στα τραπέζια και σε αυτούς που διοχετεύονται στην πίστα, ενώ στα κέντρα διασκέδασης με ζωντανή μουσική η αντίστοιχη διάκριση είναι μεταξύ πελατών στα τραπέζια και στα μπαρ (Souliotis 2005). Οι διαχωρισμοί αυτοί αποκτούν το νόημά τους από το γεγονός ότι αφορούν στην εσωτερική διαφοροποίηση μιας *διευρυμένης πελατείας*. Η πρόσβαση στις προνομιακές θέσεις εντός αυτών των συστημάτων μικρο-διακρίσεων προϋποθέτει προσωπικές γνωριμίες ή την ικανότητα καταβολής του ανάλογου οικονομικού τιμήματος, και συνεπάγεται μια σειρά οφέλη : προσωπική εξυπηρέτηση, καλύτερη ορατότητα στον χώρο του καταστήματος, δημόσια επιβεβαίωση της οικονομικής κατάστασης ή της προνομιακής σχέσης με το κατάστημα.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 90, η καθημερινή κινητικότητα στο πλαίσιο του ελεύθερου χρόνου πήρε μια μορφή μείζονος σημασίας όχι μόνο για τη συμβολική οικονομία αλλά για την εξέλιξη της πόλης στο

¹⁸ Για μια λεπτομερή χαρτογράφηση των χώρων διασκέδασης στη μικροκλίμακα της περιοχής του Μπουρναζίου, βλ. Souliotis 2003. Για μια αντίστοιχη επεξεργασία για την περιοχή του Ψυρρή, Souliotis 2005.

σύνολό της. Άρχισε να κατευθύνεται προς τις «υποβαθμισμένες» περιοχές του ιστορικού κέντρου, οι οποίες ως τότε είτε διατηρούσαν το βιοτεχνικό τους χαρακτήρα, είτε μετατρέπονταν σε χώρους κατοικίας μεταναστών. Πρόκειται για μια διαδικασία με στενή συνάφεια με την κατασκευή αστικής ταυτότητας των νεότερων γενεών κατοίκων της πόλης. Όπως γνωρίζουμε, η «επιστροφή» των μεσαίων στρωμάτων στο κέντρο των πόλεων αποτελεί μια τάση αστικού μετασχηματισμού με ευρύτερη διάδοση στον μεταβιομηχανικό κόσμο¹⁹. Η ερμηνεία του φαινομένου ως έκφρασης της ηγεμονίας των πολιτισμικών πρακτικών των νέων ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων στη δόμηση του αστικού χώρου μπορεί να υποστηριχθεί και για την Αθήνα, όπου τα στρώματα αυτά προκύπτουν, όπως είδαμε, μέσα από διαδικασίες διαγενεακής κοινωνικής ανόδου. Ωστόσο, αυτό που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι στην περίπτωση της Αθήνας η αμέσως προηγούμενη φάση αστικοποίησης αντιστοιχεί κυρίως στη μεγέθυνση που επέφερε η αγροτική έξοδος και όχι σε μια πιο μακρόχρονη προαστιοποίηση των μεσαίων στρωμάτων. Η «επιστροφή στο κέντρο» έχει μια διάσταση νοσταλγίας για το παρελθόν της πόλης, αφορά, όμως, κυρίως γενιές στο οικογενειακό περιβάλλον των οποίων δεν διασώζεται μνήμη αστικού χώρου και πολιτισμού, αλλά χώρου και πολιτισμού της υπαίθρου. Από αυτή την άποψη, η «επιστροφή» στο κέντρο αποτυπώνει, επίσης, την πολιτισμική ομογενοποίηση των γεννημένων στην πόλη γενεών μέσα από την αποδοχή μιας κοινής αστικής ταυτότητας²⁰ (Sprygos χ.χ.).

Κεντρικός ρυθμιστικός μηχανισμός σε αυτή τη διαδικασία ήταν η αστική πολιτική, στην πολυετή ρητορική και θεσμική πρακτική της οποίας οφείλεται η σημαντική συμβολική αξία που είχαν πια οι γειτονιές του ιστορικού κέντρου στις αρχές της δεκαετίας του 90 (να θυμίσουμε ότι ο ορισμός του «ιστορικού κέντρου» είχε θεσμοθετηθεί το 1979²¹). Ο «ενδιάμεσος» χαρακτήρας πολλών από αυτές τις γειτονιές,

¹⁹ Μια παρουσίαση της σχετικής συζήτησης στα ελληνικά βρίσκουμε στο Καλαντίδης 2007, ενώ μια πρόσφατη ενδιαφέρουσα αποτίμηση του φαινομένου στην παγκόσμια διάστασή του βρίσκουμε στο Atkinson και Bridge 2005.

²⁰ Τα *lifestyle* περιοδικά συνέβαλλαν στην κατασκευή αυτής της αστικής ταυτότητας εξυμνώντας από τις αρχές της δεκαετίας του 90 της γενιά που «επιστρέφει» στο κέντρο της πόλης.

²¹ Πρόκειται για το Π.Δ. της 21.9/13.10.1979 (ΦΕΚ Δ'567).

που συνδύαζε την αναγνωρισμένη συμβολική αξία και την υποβάθμιση του χτισμένου περιβάλλοντος, τις καθιστούσε κατάλληλες για αυτό το ταυτοτικό παιχνίδι (στο οποίο εκτός από τις νεότερες γενιές ως τέτοιες, μπήκαν τμήματα του καλλιτεχνικού κόσμου και εύποροι καταναλωτές) : η κρατικά καθιερωμένη συμβολική αξία του χώρου εγγυάτο προοπτικές κοινωνικής αναγνώρισης των πολιτισμικών πρακτικών, ενώ η υποβάθμιση απέκλειε την ύπαρξη άλλων ισχυρών ανταγωνιστικών ομάδων στην προοπτική οικειοποίησης του χώρου.

Η κινητικότητα στο πλαίσιο του ελεύθερου χρόνου πρέπει να συσχετιστεί με ένα ακόμη γνώρισμα της συγκρότησης του αθηναϊκού χώρου : τη σχετικά περιορισμένη στεγαστική κινητικότητα. Η τάση αυτή χαρακτηρίζει συνολικά την Αθήνα όπως και άλλες ευρωπαϊκές και νοτιοευρωπαϊκές πόλεις σε αντίθεση με το βορειοαμερικανικό περιβάλλον (Maloutas 2004). Έχει, όμως, ειδική σημασία σε ό,τι αφορά τα δυτικά προάστια της πόλης. Ο Μαλούτας (Maloutas 2004) επεσήμανε ότι η ανοδική κοινωνική κινητικότητα τμημάτων των λαϊκών πληθυσμών που κυρίως συγκεντρώνονται σε αυτή την πλευρά της πόλης δεν εκφράστηκε σε στεγαστική κινητικότητα, όπως θεωρητικά θα μπορούσε. Αντίθετα, συνδυάστηκε με παραμονή στην περιοχή κατοικίας των γονέων, κυρίως λόγω της ισχύος των οικογενειακών δικτύων, συνιστώντας μια κατά κάποιον τρόπο «χωρικά εγκλωβισμένη» κοινωνική κινητικότητα. Το γεγονός αυτό είχε καταλυτική σημασία για τη διαμόρφωση των καταναλωτικών πρακτικών²² ειδικά στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 80, στο βαθμό που ώθησε τους νέους που, είτε είχαν βελτιώσει τη θέση τους σε σχέση με αυτή των γονέων τους, είτε είχαν τουλάχιστον απαλλαγεί από τη χειρωνακτική εργασία, να αναζητήσουν υπηρεσίες ανώτερου κοινωνικού προφίλ μέσα από την επίσκεψη «καλών» περιοχών όπως η Γλυφάδα, η Κηφισιά και το Κολωνάκι²³.

²² Η στεγαστική σταθερότητα στην Αθήνα έχει ως αποτέλεσμα μια γενικότερη μετατόπιση των πρακτικών κοινωνικού διαχωρισμού στο πεδίο της πρόσβασης στις υπηρεσίες. Για την εκπαίδευση βλ. Μαλούτας 2006.

²³ Για εθνογραφικά παραδείγματα αυτής της τάσης βλ. Σουλιώτης 2005, και πιο αναλυτικά Souliotis 2005.

Η κινητικότητα αυτή ήταν μια έκφραση στο πεδίο της κατανάλωσης της εσωτερικής κοινωνικής διαφοροποίησης του πληθυσμού των δυτικών προαστίων. Αποτέλεσε δε τη βάση για τη συσσώρευση εμπειριών που οδήγησαν από τις αρχές της δεκαετίας του 90 στη δημιουργία «πολυτελών» υπηρεσιών στα ίδια τα δυτικά προάστια (για τη διαδικασία της μετατροπής νεαρών καταναλωτών που σύχναζαν στις «καλές» γειτονίες της Αθήνας σε πρωτοπόρους επιχειρηματίες του Μπουρναζίου βλ. Σουλιώτης 2005)²⁴. Η εμφάνιση νέων συγκεντρώσεων επιχειρήσεων διασκέδασης στα δυτικά προάστια ικανοποίησε πλέον τη ζήτηση σε τοπικό επίπεδο, ολοκληρώνοντας τη δημιουργία μιας πολυκεντρικής γεωγραφικής δομής της αθηναϊκής συμβολικής οικονομίας. Ταυτόχρονα, όμως, μετατόπισε την οργάνωση των πρακτικών διαχωρισμού των κοινωνικά διαφοροποιημένων τμημάτων του πληθυσμού των δυτικών προαστίων στη μικροκλίμακα των τοπικών «κέντρων», σύμφωνα με τη λογική που παρουσιάσαμε νωρίτερα (εδώ η διάκριση αφορά επίσης την ηλικία, με τους νεότερους, ως 20-22 ετών να συχνάζουν στα κεντρικά καταστήματα και τους μεγαλύτερους στα «απόμερα»).

Φαίνεται, όμως, ότι η κινητικότητα των νέων των λαϊκών προαστίων προς τις «καλές» περιοχές της Αθήνας, και κυρίως προς το Κολωνάκι, επέδρασε έμμεσα στην τροφοδότηση των ροών προσώπων και δραστηριοτήτων προς τις υποβαθμισμένες γειτονίες του ιστορικού κέντρου. Η μεταβολή της κοινωνικής σύνθεσης των επισκεπτών της περιοχής ώθησε πιθανότατα μέρος των ευπορότερων σε αναζήτηση νέων προορισμών στην πόλη στο πλαίσιο μιας στρατηγικής διάκρισης²⁵. Η τάση αυτή φανερώνεται ξεκάθαρα στη μετακίνηση αρκετών γκαλερί του Κολωνακίου στο ιστορικό κέντρο, η οποία οφείλεται σε σημαντικό βαθμό, σύμφωνα με τους ιδιοκτήτες τους, στην προσέλευση ετερόκλητων επισκεπτών των οποίων το ενδιαφέρον στρέφονταν στα

²⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι το Μπουρνάκι αποκλήθηκε από τον Τύπο και τα περιοδικά *lifestyle* το «Κολωνάκι» των δυτικών προαστίων, βλ. για παράδειγμα «Μπουρνάκι, το... Κολωνάκι της Δυτικής Αθήνας», *TA NEA*, 26/6/1993.

²⁵ Σύμφωνα με μαρτυρίες επιχειρηματιών της περιοχής του Ψυρρή, οι πελάτες των πρώτων «εναλλακτικών» εστιατορίων που άνοιξαν σε αυτή τη γειτονιά στις αρχές της δεκαετίας του 90 σύχναζαν προηγουμένως στο Κολωνάκι (βλ. Souliotis 2005, και για μια συνοπτική παρουσίαση Σουλιώτης 2007).

καφέ και τα εμπορικά καταστήματα. Πρόκειται για ένα κοινό που, αντίθετα με το παλαιότερο κοινό διανοομένων, «αδιαφορεί» για την τέχνη και του οποίου η παρουσία, τελικά, «αλλοίωσε» την καλλιτεχνική ατμόσφαιρα της περιοχής (για τις μαρτυρίες βλ. Souliotis 2005, επίσης Σάκκουλα 2005).

Όρια του «εκδημοκρατισμού» των υπηρεσιών αναψυχής

Ο «εκδημοκρατισμός» των υπηρεσιών αναψυχής, τον οποίο συνεπάγεται η διεύρυνση των αντίστοιχων αγορών, έχει δύο σχεδόν άκαμπτα όρια που αντιστοιχούν στα άκρα της κοινωνικής ιεραρχίας. Τα όρια αυτά διαγράφουν, από τη μία, οι αγορές υπηρεσιών αναψυχής των μεταναστών και, από την άλλη, ορισμένες πρακτικές οικειοποίησης της τέχνης των κοινωνικο-οικονομικών ελίτ.

Οι μετανάστες με την έλευσή τους κατέλαβαν τις χαμηλότερες θέσεις χειρωνακτικής εργασίας στην κοινωνική ιεραρχία. Η εξέλιξη αυτή είχε μια έμμεση επίδραση στη διαμόρφωση των καταναλωτικών πρακτικών των γηγενών στο βαθμό που, όπως είδαμε, η μεταπήδηση τμημάτων των λαϊκών πληθυσμών σε θέσεις του τριτογενούς τομέα ενθαρρύνει τις προσπάθειες σύγκλισης με τα πρότυπα των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων. Ταυτόχρονα, υπό τις συνθήκες μαζικοποίησης της αθηναϊκής συμβολικής οικονομίας, οι αγορές αναψυχής που απευθύνονται στους ίδιους τους μετανάστες, αναπτυσσόμενες σε συνάφεια με την κατοικία τους κυρίως στις πυκνοδομημένες περιοχές γύρω από το κέντρο, είναι οπωσδήποτε οι πιο διαχωρισμένες της πόλης²⁶. Παρ'όλα αυτά μπορούμε να εντοπίσουμε μια δίοδο επικοινωνίας μεταξύ του γηγενούς κοινού και των αγορών των μεταναστών : την πολιτισμική κατηγορία του «έθνικ», η οποία οδηγεί ένα, έστω μικρό, μέρος των γηγενών κατοίκων της πόλης στα καταστήματα των μεταναστών. Η πρακτική αυτή, όπως έδειξε πρόσφατα η Πετρονώτη (2007) με αφετηρία τα αφρικάνικα κομμωτήρια, γίνεται αντιληπτή ως μια αναζήτηση «αυθεντικών»

²⁶ Για τις πρακτικές αναψυχής των μεταναστών βλ. Μαυρέας 2002.

εξωτικών προϊόντων και εντάσσεται στο πλαίσιο κατασκευής μιας «προοδευτικής» ή «μοντέρνας» ατομικής ταυτότητας.

Η ένταξη ευρύτερων τμημάτων του πληθυσμού στις πολιτιστικές αγορές της πόλης άμβλυσε τον κοινωνικά επιλεκτικό χαρακτήρα της πρόσβασης στην τέχνη. Οι κοινωνικο-οικονομικές ελίτ διατήρησαν αποκλειστικότητα σε δύο μόνο πρακτικές οικειοποίησης της τέχνης : τη συλλεκτική δραστηριότητα και τη σύσταση και διεύθυνση πολιτιστικών μη-κερδοσκοπικών ιδρυμάτων.

Δεν υπάρχει μια συνολική μελέτη για τη συλλεκτική δραστηριότητα στην Αθήνα ή την Ελλάδα. Όλες όμως οι ενδείξεις συνηγορούν στο ότι, παρά το σχετικά μικρό εύρος της σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες και τις Η.Π.Α., η συλλεκτική δραστηριότητα ενισχύθηκε σημαντικά τις τελευταίες δεκαετίες: η αύξηση του αριθμού των γκαλερί (με βάση στοιχεία που παρατίθενται στο Σκαλτσά, Τσούγλου 1988 υπολογίζουμε ότι από 23 το 1960 αυξήθηκαν σε 32 το 1970, σε 36 το 1980 και σε 43 το 1988, ενώ το 2007 ήταν τουλάχιστον 45²⁷), η έναρξη διοργάνωσης δημοπρασιών έργων τέχνης από το 1987 (από τον έμπορο Σταύρο Μιχαλαριά, Σώκου 2000), η διοργάνωση της φουάρ ArtAthina από τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο Αιθουσών Τέχνης από το 1993, η ίδρυση πωλητηρίου του οίκου Sotheby's στην Αθήνα την ίδια χρονιά, αλλά και η διοργάνωση τα τελευταία χρόνια δημοπρασιών έργων ελλήνων καλλιτεχνών στο Λονδίνο τα τελευταία χρόνια (οι λεγόμενες «Greek Sales» από τους οίκους Sotheby's και Bonhams), οι οποίες απευθύνονται σε μεγάλο βαθμό σε έλληνες αγοραστές²⁸. Στις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας εκτιμάτο ότι ο συνολικός τζίρος της επίσημης αγοράς τέχνης ήταν 7 δισ. δραχμές (εκτίμηση του γραφείου Γ. Καραβία, εκπροσώπου των Lloyd's στην Ελλάδα, αναφέρεται στο Καρδουλάκη 2001). Σύμφωνα με εκτιμήσεις τραπεζικών στελεχών που δημοσιεύονται στο Τύπο, σήμερα υπάρχουν τουλάχιστον 200 μεγάλοι συλλέκτες στην Ελλάδα, οι επενδύσεις των οποίων σε έργα τέχνης, κυρίως

²⁷ Πηγή: Αθήνα Χάρτης Σύγχρονης Τέχνης, εκδ. The Studio (art project), Ιανουάριος/Φεβρουάριος 2007.

²⁸ Η διοργάνωση των δημοπρασιών αυτών στο Λονδίνο πήρε τη σκυτάλη από το πωλητήριο του Sotheby's της Αθήνας το οποίο έκλεισε στις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας.

ζωγραφικής και δευτερευόντως γλυπτικής, κυμαίνονται μεταξύ 30-50 εκατ. ευρώ (Στεργίου 2007α, 2007β). Οι νέοι συλλέκτες προέρχονται, όπως αναφέρουν τα ίδια τραπεζικά στελέχη και γκαλερίστες, από το χώρο των εφοπλιστών (Στεργίου 2007α), και των στελεχών του τραπεζικού και χρηματιστηριακού τομέα (Καρδουλάκη 2001)²⁹. Η επέκταση των γκαλερί στα βόρεια προάστια τις δεκαετίες 80-90, και ο πολλαπλασιασμός των γκαλερί στις υποβαθμισμένες γειτονίες της δυτικής πλευράς του ιστορικού κέντρου από τα μέσα της δεκαετίας του 90 είναι εν μέρει αποτέλεσμα αυτής της διεύρυνσης του αγοραστικού κοινού των έργων τέχνης.

Παράλληλα, μέλη των κοινωνικο-οικονομικών ελίτ ανέπτυξαν σημαντική δραστηριότητα στους τομείς της πολιτιστικής χορηγίας και της σύστασης πολιτιστικών μη-κερδοσκοπικών ιδρυμάτων. Η πρώτη, από 2 δισ. δραχμές το 1991, έφτασε τα 6,5 δισ. δραχμές το 1997³⁰ (στοιχεία του Ομίλου Ενίσχυσης Πολιτιστικών Δραστηριοτήτων, παρατίθενται στο Ζούνης 2003). Από τις αρχές της δεκαετίας του 80, πάνω από δέκα μη-κερδοσκοπικά ιδρύματα συσταθέντα από επιχειρηματίες και στελέχη προερχόμενους κυρίως από τα ναυτιλιακά, τις τράπεζες, τα χρηματιστηριακά και τις κατασκευές, δημιούργησαν εκθεσιακούς και μουσειακούς χώρους στην πόλη³¹. Η χωροθέτηση των εγκαταστάσεων αυτών, από τη μία, ενέτεινε την ανισοκατανομή των πολιτιστικών

²⁹ Για μια σύντομη παρουσίαση των τάσεων μετασχηματισμού του χώρου των ελλήνων συλλεκτών βλ. Κούρια 2006 και Σουλιώτης 2007.

³⁰ Η φορολόγηση κατά 20% των χορηγιών με σκοπό την ενίσχυση των οικονομικών πόρων του υπουργείου Πολιτισμού το 1997 οδήγησε σχεδόν σε εκμηδένιση τη δήλωση των χορηγιών (Γεωργιάδη 2006), με αποτέλεσμα από αυτή τη χρονολογία και μετά να μην έχουμε καθαρή εικόνα των ποσών που τους αντιστοιχούν. Σύμφωνα με εκτιμήσεις διαφημιστικών στελεχών τα ποσά αυτά πρέπει να ανέρχονταν το 2006 σε περίπου 25 εκατ. ευρώ (Πολυχρονιάδης 2007).

³¹ Για να περιοριστούμε στα ιδρύματα που δημιούργησαν για πρώτη φορά μουσειακό, εκθεσιακό ή συναυλιακό χώρο στην πόλη, αποκλείοντας τα παλαιότερα ιδρύματα που επέκτειναν τις εγκαταστάσεις τους, πρόκειται για τα εξής (στις παρενθέσεις αναφέρεται η χρονιά κατασκευής του μουσειακού-εκθεσιακού χώρου) : Πινακοθήκη Πιερίδη (1981), Μουσείο Βορρέ (1983), Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (1986), Μέγαρο Μουσικής (αποπερατώθηκε το 1991), Μουσείο Κοσμήματος Ηλία Λαλαούνη (1994), Πινακοθήκη Κουβουτσάκη (1996), Ίδρυμα ΔΕΣΤΕ (1998), Ελληνικός Κόσμος (1998), Μουσείο Φρυσίρα (2000), Μουσείο Αρχαίας Κυπριακής Τέχνης Ίδρυματος Πιερίδη (2001), Ίδρυμα Εικαστικών Τεχνών & Μουσικής Βασίλη & Μαρίνας Θεοχαράκη (2007). Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση βλ. Σουλιώτης 2008.

δραστηριοτήτων στην πόλη, στο βαθμό που επελέγησαν τα βόρεια και νότια προάστια (Κηφισιά, Γλυφάδα) και η λεωφόρος Βασ. Σοφίας, ο παραδοσιακός πολιτιστικός άξονας κύρους της Αθήνας. Από την άλλη, συνέβαλλε στην παγίωση της δυναμικής αναβάθμισης του ιστορικού κέντρου (Κεραμεικός, Πλάκα, Ακρόπολη, Εξάρχεια) και της οδού Πειραιώς, τη συμβολική αξία των οποίων προσπάθησαν να αξιοποιήσουν τα ιδρύματα στο πλαίσιο μιας στρατηγικής ανάδειξης νέων πολιτιστικών περιοχών κύρους στην πόλη³².

Η συλλογή έργων τέχνης, η πολιτιστική χορηγία και η σύσταση πολιτιστικών μη-κερδοσκοπικών ιδρυμάτων προϋποθέτουν υψηλότατους οικονομικούς πόρους και αποφέρουν εξίσου σημαντικά συμβολικά οφέλη. Αντίθετα με τη σχετική ανισότητα που συνεπάγεται η κοινωνικά διαφοροποιημένη πρόσβαση στις υπηρεσίες τέχνης, οι δραστηριότητες αυτές θεμελιώνουν μίαν απόλυτη ανισότητα στο επίπεδο του *ελέγχου* των πολιτισμικών αγαθών, είτε αυτός εκφράζεται στην κατοχή τους (όπως στη συλλογή), είτε στον καθορισμό του τρόπου δημόσιας παρουσίας τους (όπως στα μη-κερδοσκοπικά ιδρύματα). Ενώ, λοιπόν, η διαχωριστική γραμμή για την άσκηση αυτού του ελέγχου προσδιορίζεται οικονομικά³³, τα οφέλη που παρέχει συμπυκνώνονται στην αναγνώριση ατομικών (ή και εταιρικών στην περίπτωση των χορηγιών) πολιτισμικών δεξιοτήτων και ηθικών αρετών (και τα δυο συμβάλλουν στη συσσώρευση συμβολικού κεφαλαίου)³⁴: Από τη μία, η συλλογή έργων τέχνης φανερώνει το καλό γούστο μέσα από την απόκτηση αγαθών που είναι απρόσιτα για το μεγαλύτερο μέρος του

³² Από αυτές τις τάσεις εξαιρούνται δυο χώροι που δημιουργήθηκαν, αντίστοιχα, στην Παιανία (Μουσείο Βορρέ) και τη Ν. Ιωνία (ίδρυμα ΔΕΣΤΕ).

³³ Για τη χορηγία και τη σύσταση μη-κερδοσκοπικών ιδρυμάτων αυτό είναι ολοφάνερο, ισχύει όμως και σε ό,τι αφορά στην αγορά έργων τέχνης όταν, τουλάχιστον, δεν αναφερόμαστε στα έργα που πωλούνται σε τουριστικά ή συνοικιακά καταστήματα. Για να επικαλεστούμε εκ νέου τις εκτιμήσεις των ειδικών συμβούλων των τραπεζών, για να πάρει κάποιος μέρος σε μια δημοπρασία έργων τέχνης απαιτούνται στην πράξη περισσότερα από 200.000 ευρώ, ενώ για να γίνει ένας επενδυτής ευπρόσδεκτος από μια τραπεζική υπηρεσία private banking ώστε να του παρασχεθούν υπηρεσίες σχετικές με αγορά έργων τέχνης θα πρέπει να έχει χαρτοφυλάκιο άνω του 1 εκατ. ευρώ (Στεργίου 2007α).

³⁴ Ασφαλώς, τα οικονομικά οφέλη (η σύνδεση των χορηγιών με φοροαπαλλαγές, η διαφοροποίηση του επενδυτικού κινδύνου μέσα από την τοποθέτηση κεφαλαίων σε έργα τέχνης) μπορούν, επίσης, να μην είναι αμελητέα.

πληθυσμού. Από την άλλη, η σύσταση μη-κερδοσκοπικών ιδρυμάτων και η χορηγία θεμελιώνουν την οικονομικά ανιδιοτελή σχέση με τον πολιτισμό και, με αυτόν τον τρόπο, εξιδανικεύουν τον κοινωνικό ρόλο που μπορεί να παίξει ο κάτοχος του πλούτου. Οι δύο πρακτικές αυτές αποτελούν τις ισχυρότερες πηγές διάκρισης στο βαθμό που, ως κοινωφελείς δραστηριότητες, σηματοδοτούν τη μεγαλύτερη δυνατή απούλοποίηση της σχέσης με την τέχνη (όπου η κατανάλωση της τέχνης αντικαθίσταται από την υποστήριξή της) και πραγματοποιούνται σε ένα πεδίο που, τελικά, *τίθεται εκτός των ορίων της αγοράς*³⁵.

Συμπεράσματα

Στη διάρκεια των τελευταίων τριών δεκαετιών οι αγορές υπηρεσιών αναψυχής, και γενικότερα η συμβολική οικονομία της Αθήνας, γνώρισαν μια σημαντικότερη διεύρυνση. Οι κινητήριες δυνάμεις αυτής της διαδικασίας πρέπει να αναζητηθούν στην οικονομική ανάπτυξη και τις μεταβολές της αθηναϊκής κοινωνικής δομής, κυρίως την αύξηση των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων. Ο συνδυασμός των εξελίξεων αυτών από τα μέσα της δεκαετίας του 70 με την προαστιοποίηση και, από τα μέσα της δεκαετίας του 90, με την «επιστροφή» στο κέντρο της πόλης οδήγησε στη διαμόρφωση των κυρίαρχων προτύπων ζήτησης : της «επικαιροποίησης» παραδοσιακών τρόπων διασκέδασης η οποία απαντά στις πολιτισμικές αντιφάσεις που γεννά η ανοδική κοινωνική κινητικότητα, της τάσης συγκρότησης κοινής αστικής ταυτότητας των γόνων των εσωτερικών μεταναστών της μεταπολεμικής περιόδου, και τις αλληπάλληλες μετατοπίσεις των τρόπων οικειοποίησης της «πολυτέλειας» που προκαλεί στο επίπεδο των διακρίσεων η μαζικοποίηση των αγορών.

Η ανάδυση σχετικά ομοιογενών προαστίων μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, και ο συνδυασμός στεγαστικής σταθερότητας και ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας στα λαϊκά προάστια, δημιούργησαν το υπόστρωμα όπου αναπτύχθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 80 μια

³⁵ Για παρόμοιες στρατηγικές των επιχειρηματικών τάξεων στις Η.Π.Α. του 19^{ου} αιώνα, βλ. DiMaggio 1996.

πολυκεντρική αγορά διασκέδασης. Οι περιφερειακές συγκεντρώσεις χώρων διασκέδασης και τέχνης ήρθαν να συμπληρώσουν τις συγκεντρώσεις που υπήρχαν παραδοσιακά στο κέντρο της πόλης. Ταυτόχρονα, ορισμένες από τις «υποβαθμισμένες» γειτονιές του κέντρου άρχισαν να υποδέχονται από τη δεκαετία του 90 τα κύματα των μεταναστών και, στη συνέχεια, τις ροές καθημερινής κινητικότητας των γηγενών οι οποίοι, μετά από μια περίοδο φυγής στα προάστια, επέστρεφαν σε αυτές πλέον ως επισκέπτες στο πλαίσιο του ελεύθερου χρόνου τους.

Υπό τις συνθήκες διεύρυνσης της αγοράς, προαστιοποίησης των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων και ανοδικής κινητικότητας μέρους των λαϊκών στρωμάτων, πιο λεπτές μορφές διαχωρισμού από ό,τι στο παρελθόν έκαναν την εμφάνισή τους, πλέον στο εσωτερικό της αγοράς. Σε μεγάλο βαθμό, εκφράστηκαν μέσα από καθημερινές κινητικότητες για την ικανοποίηση ειδικών προτιμήσεων (στο κέντρο της πόλης), για την αναζήτηση της «πολυτέλειας» (στις «καλές» περιοχές) και «αυθεντικότητας» (στις λαϊκές περιοχές). Για τους νέους των δυτικών προαστίων, η καθημερινή κινητικότητα απέκτησε ιδιαίτερη σημασία, ειδικά σε μια μεταβατική περίοδο που η αγορά δεν παρείχε ακόμη τοπικές εξυπηρετήσεις στους κοινωνικά ανερχόμενους αλλά στεγαστικά σταθερούς πληθυσμούς. Η εκλέπτυνση των διακρίσεων εκφράστηκε, ακόμη, στην αναδιοργάνωση των διαχωρισμών στη μικροκλίμακα των γειτονιών ή ακόμη και του εσωτερικού των καταστημάτων, στον βαθμό προσωποποίησης των υπηρεσιών, στον τρόπο χρήσης του σώματος στο πλαίσιο της διασκέδασης και στις διαφορετικές ρητορικές προσεγγίσεις της πολυτέλειας. Από την πλευρά τους, οι κοινωνικο-οικονομικές ελίτ αναδιέταξαν τις στρατηγικές διάκρισής τους δίνοντας έμφαση είτε στις πλέον δαπανηρές πολιτιστικές δραστηριότητες (όπως η συλλογή έργων τέχνης), είτε στον κοινωφελή τομέα. Μόνη ξεκάθαρη, και ταυτόχρονα κοινωνικά παραγνωρισμένη, διαχωριστική γραμμή διατηρείται μεταξύ των πολιτιστικών αγορών των γηγενών και αυτών των μεταναστών.

Ενώ, λοιπόν, η διεύρυνση της συμβολικής οικονομίας δημιουργεί μια εικόνα γενικευμένης πρόσβασης στα ίδια περίπου αγαθά (η εξύμνηση της οποίας αποτελεί την ουσία του λόγου περί *lifestyle*),

αναδύεται ένα σύστημα λεπτότερων διακρίσεων. Πρόκειται για μια «αναμενόμενη» ανασυγκρότηση της σήμανσης της κοινωνικής ιεραρχίας στο πεδίο της κατανάλωσης, στο βαθμό που η ανοδική κοινωνική κινητικότητα δεν καταργεί τις ανισότητες αλλά μεταβάλλει τη σύνθεση και τις σχετικές θέσεις της κοινωνικής δομής (Μαλούτας 2008). Ταυτόχρονα, όμως, πιθανώς αντανακλά τους τριγμούς που προκαλεί στην αναπαραγωγή των μεσαίων στρωμάτων η αύξηση του κοινωνικού ανταγωνισμού στο εσωτερικό τους και η συρρίκνωση παραδοσιακών διεξόδων βελτίωσης ή διατήρησης της κοινωνικής θέσης (όπως η δημοσιοϋπαλληλία και η αυτοαπασχόληση) μετά από μια μακρά περίοδο μεσοστρωματικής διεύρυνσης (Μαλούτας 2008).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αγγελίδης Μ., Μανουσαρίδη Δ.-Β. (υπό δημοσίευση), «Χωρική ανάπτυξη και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα στην πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα», Πρακτικά 8^{ου} Πανελληνίου Γεωγραφικού Συνεδρίου της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας.
- Atkinson, R and Bridge, G. (eds), 2005, *Gentrification in a Global Context; the New Urban Colonialism*, London and New York, Routledge.
- Βαρουχάκη Τ., 2005: *Μαζική κουλτούρα και σύγχρονο λαϊκό τραγούδι, 1974-2000*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.
- Bosch G., Wagner A., 2004, «Economies de services en Europe et raisons de la croissance de l'emploi dans les services», *Sociologie du travail*, 46, σ. 451-475.
- Bourdieu P., 2000, *Les structures sociales de l'économie*, Paris, Seuil.
- Bourdieu P., 2001, *Langage et pouvoir symbolique*, Paris, Seuil.
- Γεωργιάδη Μ., 2006, «Το νομοσχέδιο για την πολιτιστική χορηγία», *highlights*, τ. 25, Νοέμβριος-Δεκέμβριος, Φάκελος: Χορηγία & πολιτισμός.

- Δέφνερ Α., 2000, Πολιτιστικοί χώροι, στο Θ. Μαλούτας. (επιμ.) *Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας*: τόμος 1: *Οι Πόλεις*, Αθήνα – Βόλος: ΕΚΚΕ – Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας. Β έκδοση 2002, σ. 76-77.
- Δέφνερ Α., Μαλούτας Θ., 2000, Ψυχαγωγία-Τα εστιατόρια, στο Θ. Μαλούτας. (επιμ.) *Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας*: τόμος 1: *Οι Πόλεις*, Αθήνα – Βόλος: ΕΚΚΕ – Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας. Β έκδοση 2002, σ. 78-79.
- DiMaggio P., 1996 (1986 1st), «Cultural entrepreneurship in nineteenth-century Boston: the creation of an organizational base for high culture in America» in R. Cochins, J. Curran, N. Garnham, P. Scannell, P. Schlesinger, C. Sparks (eds), *Media Culture and Society. A critical reader*, Sage. σ. 194-211.
- Elias N., 1991, *Qu'est-ce que la sociologie ?*, Paris, Editions de l'Aube.
- Emmanuel D., 2004, Socio-economic inequalities and housing in Athens: Impacts of the monetary revolution of the 1990s, *The Greek Review of Social Research*, τ. 113A, σ. 121-144.
- Ζούνης Π., 2003, «Η επιχειρηματική χορηγία και οι πολιτιστικοί φορείς στην Ελλάδα», *Τετράδια μουσειολογίας*, τ. 4, Δεκέμβριος, σ. 14-16.
- Ιωάννου Α., 2001, «Η «σκυλότητα» εκτός σκυλάδικου : κατανάλωση και ταυτότητες στην Παραλιακή του Πειραιά», *Δοκιμές. Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών*, τ. 9-10, σ. 239-262.
- Καλαντίδης, Α., 2007, «Για μια πιο αυστηρή χρήση του όρου gentrification», *Γεωγραφίες*, 13, σ. 158-172.
- Καραποστόλης Β., 1984, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Καρδουλάκη, Α., 2001, «Διευρύνεται `η αγορά τέχνης στην Ελλάδα», *Τα Νέα της Τέχνης*, 93, σ. 24-25.
- Κούρια Α., 2006, «Συλλέκτες και συλλογές νεοελληνικής τέχνης», *Τετράδια μουσειολογίας*, τ. 3, σ. 3-8.

- Maloutas Th., 2004, Segregation and residential mobility. Spatially entrapped social mobility and its impact on segregation in Athens, *European Urban and Regional Studies*, 11 (3): 195-211.
- Μαλούτας Θ., Εμμανουήλ Δ., Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 2006, *Αθήνα. Κοινωνικές δομές, πρακτικές και αντιλήψεις. Νέες παράμετροι και τάσεις μεταβολής 1980-2000*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Μαλούτας Θ., 2006, «Εκπαιδευτικές στρατηγικές των μεσαίων στρωμάτων και στεγαστικός διαχωρισμός», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 119, σ. 175-209.
- Μαλούτας Θ., 2008, «Κοινωνική κινητικότητα και στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα: Μορφές διαχωρισμού σε συνθήκες περιορισμένης στεγαστικής κινητικότητας», στον ίδιο τόμο.
- Μαυρέας Κ., 2002, «Όψεις του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα : Η περίπτωση του νομού Αττικής», στο Χριστόφορος Βερναρδάκης, *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες – Δημοσκοπήσεις*, Αθήνα, Λιβάνη, σ. 171-198.
- Οικονόμου Λ., 2005, «Ρεμπέτικα, λαϊκά και σκυλάδικα: όρια και μετατοπίσεις στην πρόσληψη της λαϊκής μουσικής του 20^{ου} αιώνα», *Δοκίμες. Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών*, τ. 13-14, σ. 361-398.
- Πετρονώτη Μ., 2007, «Γυναίκες, ομορφιά, μετανάστευση. Όψεις της πολιτισμικής κατανάλωσης στην αθηναϊκή κοινωνία», Έκθεση αποτελεσμάτων στο πλαίσιο του ερευνητικού έργου «Τάσεις κοινωνικού μετασχηματισμού στον αστικό χώρο: κοινωνική αναπαραγωγή, κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική συνοχή στην Αθήνα του 21^{ου} αιώνα», Ι.Α.Α.Κ., Ε.Κ.Κ.Ε.
- Πολυχρονιάδης Χ.Ε., 2007, «Η χαρά του χορηγού», *Γαλέρα*, τ. 16, Ιανουάριος, <http://galera.gr>.
- Savage M., Warde A., 2005, *Αστική κοινωνιολογία, καπιταλισμός και νεωτερικότητα*, Παπαζήση, Αθήνα.
- Scott A.J., 1997, «The cultural economy of cities», *International Journal of Urban and Regional Research*, n° 21, σ. 323-329.

- Σκαλτσά Μ., Τσούγλου Δ., 1988, *Αίθουσες Τέχνης στην Ελλάδα. Αθήνα Θεσσαλονίκη 1920-1988*, Αθήνα, γκαλερί Αποψη.
- Souliotis N., 2003, « Propriétés sociales des entrepreneurs et propriétés économiques du marché : le cas des loisirs dans une banlieue populaire d'Athènes », *Regards Sociologiques*, τ. 25-26.
- Souliotis N., 2005, *Des quartiers à la mode. Enquête sociologique sur les mutations des marchés du divertissement et de l'art à Athènes (années 1990)*, Doctorat de thèse, Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Παρίσι.
- Σουλιώτης Ν. (υπό δημοσίευση α), «Νέες αγορές διασκέδασης στην Αθήνα : χωροθετικά σχήματα μικρών επιχειρήσεων διασκέδασης και καταναλωτικές πρακτικές (1990-2005)», Πρακτικά 8^{ου} Πανελληνίου Γεωγραφικού Συνεδρίου της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας.
- Σουλιώτης Ν., (υπό δημοσίευση β), «Υποστηρίζοντας τη σύγχρονη τέχνη : συλλεκτική δραστηριότητα και δημιουργία πολιτιστικών θεσμών στην Αθήνα. Μια μελέτη περίπτωσης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*.
- Σουλιώτης Ν., 2008, *Ερευνώντας την πολιτιστική υποδομή της Αθήνας : οι χώροι των ιδιωτικών ιδρυμάτων μη-κερδοσκοπικού χαρακτήρα*, Κείμενα Εργασίας, αρ. 16, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Σουλιώτης Ν., 2005, «Κατασκευάζοντας πολυτελείς χώρους διασκέδασης σε ένα λαϊκό προάστιο. Κοινωνιολογική προσέγγιση των οικονομικών πρακτικών της αγοράς του Μπουρναζίου στο Περιστέρι», *Δοκίμης. Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών*, τ. 13-14, σ. 20.
- Spyros Th. χ.χ., *Hier nomades, aujourd'hui citadins : appropriation de l'espace urbain et reproduction communautaire chez les valaques Gardikiotes de Trikala et du Pirée (Grèce)*, διδακτορική διατριβή υπό εξέλιξη, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Παρίσι.
- Στεργίου Λ., 2007α (Νοέμβριος), «Το χρήμα τέχνας κατεργάζεται», *GK*, εφημ. *Καθημερινή*.
- Στεργίου Λ., 2007β (14 Ιανουαρίου), «Τέχνη είναι... οι επενδύσεις στην τέχνη», εφημ. *Καθημερινή*.

Stevenson D., 2007, *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, Αθήνα, Κριτική.

Σώκου Κ., 2000 (16 Απριλίου), «Το limit up της ελληνικής τέχνης», εφημ. *Το Βήμα*.

Zukin S., 1998, *The cultures of cities*, Oxford-Massachussets, Blackwell

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ ΣΕ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΑΝΑΨΥΧΗΣ ΤΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΚΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΟΥ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ. ΑΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

	Επιστήμονας, ελεύθερος επαγγελματίας, τεχνικοί βοηθοί κλπ.	Διευθύνων ή ανώτερο διοικητικό στέλεχος	Υπάλληλος γράφειου	Έμπορος ή πωλητής	Απασχολούμενος στην παροχή υπηρεσιών	Γεωργός, δασοκόμος, αλιέας κλπ.	Τεχνίτης ή εργάτης (εκτός γεωργίας) ή χειριστής μεταφορικών μέσων	Μη εργαζόμενος ή ζήτητων εργασία για πρώτη φορά
1974	-	-	-	-	-	-	-	-
1981-82	46%	58%	188%	160%	209%	315%	158%	115%
1987/8	28%	14%	2%	6%	3%	25%	-7%	-7%
1993/4	12%	-23%	3%	3%	-5%	-17%	-9%	-6%
1998/9	15%	67%	40%	28%	55%	3%	37%	39%

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, 1981/2, 1987/8, 1993/4, 1998/9 (ιδία επεξεργασία)

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΔΕΙΚΤΗΣ ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ ΣΕ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΑΝΑΨΥΧΗΣ ΤΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΚΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΟΥ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ. ΑΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

	1974	1981/2	1987/8	1993/4	1998/9
A/B	0,382	0,326	0,328	0,324	0,344
Γ/Δ	0,459	0,315	0,35	0,34	0,35
Γ/Ε	4,42	2,35	2,76	2,51	2,46
Γ/Ζ	3,72	2,19	2,48	2,26	2,44
Γ/Η	5,7	2,8	3,28	3,2	2,88
Γ/Θ	4,69	2,77	3,6	3,7	3,72
Ε/Δ	0,1	0,13	0,125	0,136	0,14
Ζ/Δ	0,12	0,14	0,14	0,15	0,14
Η/Δ	0,08	0,11	0,1	0,106	0,12
Θ/Δ	0,097	0,11	0,97	0,09	0,094

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, 1981/2, 1987/8, 1993/4, 1998/9 (ιδία επεξεργασία)

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΔΕΙΚΤΗΣ ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ ΣΕ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΑΝΑΨΥΧΗΣ ΤΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΚΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΟΥ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ

	1987/8	1993/4	1998/9
A/B	0,335	0,314	0,331
Γ/Δ	0,36	0,37	0,37
Γ/Ε	2,86	2,56	2,4
Γ/Ζ	2,4	2,4	2,15
Γ/Η	3,08	3,6	2,97
Γ/Θ	4,19	3,8	3,8
Ε/Δ	0,12	0,14	0,15
Ζ/Δ	0,15	0,15	0,17
Η/Δ	0,11	0,1	0,12
Θ/Δ	0,08	0,096	0,97

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1987/8, 1993/4, 1998/9 (ιδία επεξεργασία)

- A= συνολική κατανάλωση επιστημόνων, ελεύθερων επαγγελματιών κλπ. και ανώτερων στελεχών
 B= συνολική κατανάλωση του συνόλου του πληθυσμού
 Γ= κατανάλωση σε επιλεγμένες υπηρεσίες αναψυχής επιστημόνων, ελεύθερων επαγγελματιών κλπ. και ανώτερων στελεχών
 Δ= κατανάλωση σε επιλεγμένες υπηρεσίες αναψυχής του συνόλου του πληθυσμού
 Ε= κατανάλωση σε επιλεγμένες υπηρεσίες αναψυχής των υπαλλήλων
 Ζ= κατανάλωση σε επιλεγμένες υπηρεσίες αναψυχής των εμπόρων και πωλητών
 Η= κατανάλωση σε επιλεγμένες υπηρεσίες αναψυχής των απασχολούμενων στην παροχή υπηρεσιών
 Θ= κατανάλωση σε επιλεγμένες υπηρεσίες αναψυχής των εργατών και τεχνιτών

Η μετάβαση στην ενήλικη ζωή στην Αθήνα: συμπεριφορές, στάσεις, αντιλήψεις¹

Εβελόν Τσανίρα

Εισαγωγή

Οι αλλαγές στο οικονομικό πλαίσιο των αναπτυγμένων κοινωνιών στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, επέφεραν σημαντικές μεταβολές και ανακατατάξεις στη δομή, τις λειτουργίες, τη μορφή της οικογένειας, τους κοινωνικούς ρόλους των μελών της καθώς και στη διαδικασία μετάβασης των νέων από την νεανική στην ενήλικη ζωή.

Σε αντίθεση με την τρέχουσα έννοια της νεότητας, η οποία απορρέει από την αντικειμενική βιολογική ηλικία και παραπέμπει σε μια «κατάσταση», η κοινωνιολογική προσέγγιση της νεότητας εντάσσεται στη θεωρία των κύκλων ζωής και αντιμετωπίζεται ως ένα στάδιο μετάβασης. Με την έννοια αυτή η νεότητα είναι μία περίοδος σταδιακής μετάβασης από την παιδική-εφηβική ηλικία στην ενήλικη ζωή.

Οι κοινωνικές επιστήμες καλούνται να δείξουν το πώς η ηλικία είναι κοινωνικά κατασκευασμένη στο πλαίσιο του εκάστοτε κοινωνικού σχηματισμού και διαφοροποιείται διαχρονικά. Στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες ως κύρια χαρακτηριστικά της μεταβατικής αυτής περιόδου αναδεικνύονται η χρονική επιμήκυνσή της και η μη γραμμική εξελικτική της πορεία. Ως αποτέλεσμα αυτών, η νεότητα αποδεικνύεται μία κοινωνιολογική κατηγορία με ασταθή χρονικά περιθώρια στο πλαίσιο της οποίας δεν ακολουθείται αναγκαστικά η χρονική αλληλουχία των τριών σταδίων: σπουδές, επάγγελμα, δημιουργία αυτόνομου νοικοκυριού και οικογένειας (Galland O., 2001). Τα τελευταία χρόνια, η κοινωνιολογία της νεότητας αντιμετωπίζει το θέμα, όπως φαίνεται από την βιβλιογραφική επισκόπηση των ερευνών που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 1980

¹ Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την κ. Έρση Ζακοπούλου, κύρια ερευνήτρια στο ΙΑΑΚ/ΕΚΚΕ για τις πολύτιμες παρατηρήσεις και τη βοήθειά της κατά τη διάρκεια της συγγραφής του παρόντος άρθρου.

και 2005², προσεγγίζοντας τη μετάβαση στην ενήλικη ζωή-ωριμότητα ως μια κοινωνική διαδικασία (Cordon J-A., 1997) περίπλοκη στην οποία επιδρούν φαινόμενα που σχετίζονται με δύο άξονες: εκπαιδευτικό-επαγγελματικό και οικογενειακό-γαμήλιο.

Πώς συνδυάζονται, λοιπόν σήμερα διαδικασίες όπως το τέλος των σπουδών, οι πρώτες επαγγελματικές εμπειρίες, η αναχώρηση από την οικογενειακή στέγη, η σταθεροποίηση στην εργασία και οι πρώτες εμπειρίες συμβίωσης ή ο γάμος; Ποιες μορφές παίρνουν αυτοί οι συνδυασμοί στις διάφορες κοινωνικές κατηγορίες και στις διάφορες χώρες μέχρι την είσοδο στην ενήλικη ζωή με την παραχώρηση, αναγνώριση και κατάκτηση νέων κοινωνικών ρόλων;

Σήμερα γνωρίζουμε ότι η διάρκεια των σπουδών αυξάνεται, η μετάβαση από το σχολείο στην εργασία καθυστερεί και η δημιουργία οικογένειας αναβάλλεται. Τα όρια της νεότητας έχουν μεταφερθεί, η διαδικασία μετάβασης παρουσιάζει όλο και μεγαλύτερες αστάθειες και παλλινδρομήσεις κάνοντας πλέον δύσκολη την διάκριση σταδίων³. Παρατηρείται ένας αποσυγχρονισμός ενώ η πιθανότητα ανατροπής που εμφανίζεται στον άξονα εκπαίδευση - επάγγελμα παρατηρείται επίσης στον τρόπο ζωής και στον άξονα οικογένεια προέλευσης - οικογένεια αναπαραγωγής. Η επιμήκυνση της παραμονής στην οικογενειακή στέγη εξηγείται από την επιμήκυνση των σπουδών, την αύξηση της ανεργίας και της επισφάλειας και έχει ως αποτέλεσμα την καθυστέρηση στην δημιουργία μιας καινούργιας οικογένειας.

Σ' αυτό το κοινό πλαίσιο οι εθνικές ιδιαιτερότητες και πολιτικές κάθε χώρας διαμορφώνουν τις διαδικασίες μετάβασης στην ωριμότητα. Οι ανάγκες σε προσόντα, η αύξηση της ανεργίας, τα περισσότερο εύθραυστα και ευκολότερα ανατρέψιμα οικογενειακά σχέδια, τα φαινόμενα αποκλεισμού, οδηγούν το κράτος να πάρει μέτρα προς όφελος των νέων σε όλες τις βιομηχανικές χώρες. Σύμφωνα με τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στο εσωτερικό της Ευρώπης, οι συγγραφείς διακρίνουν τρεις κυρίως ομάδες χωρών: τις βόρειες χώρες της Σκανδιναβίας, τις χώρες της κεντρικής Ευρώπης με την Γαλλία, Γερμανία και Ηνωμέ-

² Eurostat (1997), Galland & Meron (1996), Corijn (2001).

³ Bynner J. (2001), Galland O. (2001) και (2002).

νο Βασίλειο και τις νότιες χώρες με την Ισπανία, Ελλάδα, Ιταλία και Πορτογαλία.⁴

Γενικώς θεωρείται ότι η σταθεροποίηση ενός ατόμου στην ενήλικη ζωή προκύπτει από το συνδυασμό τριών γεγονότων: α) την απόκτηση μιας ανεξάρτητης κατοικίας, β) μια σταθερή εργασία, γ) τη δημιουργία οικογένειας. Έτσι μπορούμε να εξετάσουμε τον πληθυσμό των νέων κάτω από το πρίσμα των διαδρομών που ακολουθούν ώστε να ζήσουν ως ανεξάρτητα και αυτόνομα άτομα.

Οι νέοι στην Ευρώπη και την Ελλάδα: τάσεις και δεδομένα

Η εγκατάλειψη της οικογενειακής εστίας ή η πρώτη ένωση - γάμου ή συμβίωσης-λαμβάνουν χώρα όλο και πιο αργά στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Σύμφωνα με στοιχεία, της Eurostat, το 1995⁵, στην Ευρώπη των 15, το σύνολο σχεδόν των νέων (90%) ηλικίας 15-19 ετών, κατοικούν στο σπίτι των γονέων τους. Το ποσοστό αυτό μειώνεται σημαντικά στην ηλικιακή κατηγορία 20-24 (63%) ενώ μόνο 3 στους 10 νέους μεταξύ 25 και 29 ετών, συνεχίζουν να μένουν με τους γονείς τους (Πίνακας 1). Στην Ελλάδα το φαινόμενο είναι πιο έντονο και αφορά το 72% των νέων ηλικίας 20-24 χρόνων και το 49% των 25-29 ετών. Συγκρίνοντας με τα διαθέσιμα στοιχεία του 1987 βλέπουμε ότι σε όλη την Ευρώπη παρατηρείται τάση καθυστέρησης της αναχώρησης από το σπίτι η οποία γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στην κατηγορία μεταξύ 25 και 29 ετών (αύξηση κατά 5 ποσοστιαίες μονάδες). Στην Ελλάδα η αύξηση των ποσοστών είναι ιδιαίτερα σημαντική. Μεταξύ 1987 και 1995 το ποσοστό των νέων ηλικίας 20-24 που μένουν με τους γονείς τους, αυξάνεται κατά 9 ποσοστιαίες μονάδες και αυτό των 25-29 χρόνων κατά 10. Επίσης παρατηρούμε ότι η συμπεριφορά των νέων Ελλήνων μοιάζει με τις συμπεριφορές των νέων των μεσογειακών χωρών οι οποίες παρουσιάζουν ακόμη μεγαλύτερα ποσοστά συγκατοίκησης (Ισπανία: 59%, Ιταλία: 56% και Πορτογαλία: 49%).

⁴ Cunningham H., 2000, Cicchelli V., Septembre 2001, Holdsworth C., 1997, Mulder C.H., Clark, W.A.V., Wagner M., 2002

⁵ Δυστυχώς δεν υπάρχουν σχετικά δημοσιευμένα στοιχεία μετά το 1995.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Ποσοστιαία αναλογία νέων που συγκατοικούν με τους γονείς ανάλογα με την ηλικία τους, 1987, 1995 (%)

20-24 ετών	ΕΕ	Ελ.	Γαλ.	Ιτ.	Π	Ισπ	Βελ.	Γ.	Δαν.	Ιρλ.	Λ	Ολ.	Α	Φιλ.	ΗΒ.
1987	63	63	47	81	75	84	63	57	-	64	64	55			45
1995	63	72	52	87	82	89	68	55	-	64	69	47	65	29	47

25-29 ετών	ΕΕ	Ελ.	Γαλ.	Ιτ.	Π	Ισπ.	Βελ.	Γ	Δαν.	Ιρλ.	Δ	Ολ.	Α	Φιλ.	ΗΒ.
1987	27	39	14	39	39	49	19	20	-	28	26	15			15
1995	32	49	17	56	49	59	24	21	-	34	34	12	30	9	17

ΠΗΓΗ: Eurostat – Έρευνες εργατικού δυναμικού.

Η καθυστέρηση στην εγκατάλειψη της γονεϊκής στέγης συνδέεται άμεσα με την αύξηση του χρόνου σπουδών, τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι νέοι στον τομέα της επαγγελματικής αποκατάστασης (ανεργία) και τη μετάθεση της μέσης ηλικίας γάμου. Μεταξύ 1987 και 2000, τα ποσοστά των νέων αγοριών και κοριτσιών, 15-24 ετών, που συμμετείχαν στο εκπαιδευτικό σύστημα αυξάνονται συνεχώς τόσο στο σύνολο της ΕΕ όσο και στην Ελλάδα (Πίνακας 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Ποσοστά νέων (18-24) που σπουδάζουν

	ΕΕ-15		ΕΛ	
	Α	Γ	Α	Γ
1987	50	48	55	48
1995	58	58	57	56
2000	63	65	58	59

ΠΗΓΗ: Eurostat, Labor Force.

Στον τομέα της αγοράς εργασίας, η ανεργία στους νέους κάτω των 25 ετών συντηρείται σε υψηλά επίπεδα στην Ευρώπη, παρά τη μείωση των ποσοστών μετά το 2000, ενώ η Ελλάδα καταλαμβάνει την πρώτη θέση από το τέλος της δεκαετίας του '90 και μετά (Πίνακας 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Ποσοστό ανεργίας πληθυσμού ηλικίας κάτω των 25 ετών, 1987-2006

	1987	1991	1995	1999*	2001	2003	2006
ΕΕ-15		16,2	21,5	17,9	14,9	16,3	15,7
ΕΕ-11		17,0	23,3	19,1	14,9	16,3	16,1
Γαλ.	23,3	21,5	27,5	24,2	18,9	19,1	22,1
Ελ.	22,9	22,9	28,5	31,6	28	26,8	25,2
Ιταλ.	31,2	26,0	33,3	32,7	24,1	23,7	21,6
Πορτ.	15,3	8,8	16,6	9,0	9,4	14,5	16,3
Ισπ.	43,2	31,1	42,5	29,5	23,2	24,6	17,9

ΠΗΓΕΣ: Eurostat Year Book. 1998-1999, * Eurostat. Year Book, 2001. Eurostat. Year Book. 2006.

Όμως πέρα από την οικονομική ανεξαρτησία, η οποία καθορίζει την δυνατότητα του νέου να εγκαταλείψει την οικογενειακή εστία, το να θέλει ένας νέος να ζήσει μόνος του είναι και τρόπος ζωής και συναρτάται με αντιλήψεις και αξίες τόσο των γονέων όσο και των παιδιών. Τα στοιχεία δείχνουν ότι η πρακτική αυτή παρουσιάζει αξιοσημείωτη συχνότητα σε πολλές χώρες της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης, ενώ, αποτελεί πρακτική πολύ λιγότερο συχνή στην Ελλάδα και τις χώρες της Μεσογείου (Πίνακας 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Νέοι που μένουν μόνοι, 1987, 1995 (%).

20-24 ετών	ΕΕ-15	ΕΛ	Ιταλ	Πορτ	Ισπ	Φιλ.	Δανία	Ολ.	Γ
1987		9	2	1	-		16	12	11
1995	10	8	2	2	-	24	18	19	15
25-29 ετών	ΕΕ-15	ΕΛ	Ιταλ	Πορτ	Ισπ	Φιλ.	Δανία	Ολ.	Γ
1987		5	6	1	-		19	17	11
1995	12	6	4	3	-	23	23	18	14

ΠΗΓΗ: Eurostat – Labor Force.

Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για την πρακτική της συμβίωσης χωρίς γάμο των νέων. Στην Ελλάδα, η συμβίωση παραμένει μια πρακτική περιορισμένη και αφορά μόνο το 2% των νέων 20-24 ετών και το ποσοστό παραμένει το ίδιο στην κατηγορία 25-29. Σύμφωνα με τα στοιχεία του 1994, στην ΕΕ των 12, η συμβίωση δεν είναι κάτι σπάνιο: 10% των

νέων 20-24 ετών και 12 των 25-29 ετών ενώ σε χώρες όπως η Γαλλία και η Δανία η συμβίωση αποτελεί τρέχουσα πρακτική (Πίνακας 5).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: Νέοι που συζούν (χωρίς γάμο) 1994 (%)

	ΕΕ 12	ΕΛ	Ισπανία	Πορτογαλ.	Ιταλία	Γαλ	Δανία
20-24 ετών	10	2	1	2	1	19	37
25-29 ετών	12	2	4	3	1	25	39

ΠΗΓΗ: Eurostat – Panel Communautaire de ménages, 1ère vague – 1994.

Όσον αφορά την ηλικία τέλεσης γάμου τα δεδομένα μας δείχνουν ότι η μέση ηλικία πρώτου γάμου αυξάνεται αργά αλλά σταθερά και στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. (Πίνακας 6).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: Ηλικία πρώτου γάμου, Άνδρες, Γυναίκες, 1985-1999

Έτος	Άνδρες		Γυναίκες	
	ΕΕ-15	ΕΛ	ΕΕ-15	ΕΛ
1985	27.2	28.1	24.5	:
1990	27.7	28.7	25.3	24.7
1995	29.0	29.8	26.5	25.7
1997	29.5	30.2	27.2	26.3
1998	29.6p	30.3p	27.3p	26.5p
1999	30.3*	30.**	28.1*	27.**

ΠΗΓΗ: Eurostat - Statistiques démographiques, 2001,

**Eurostat – Year book 2003

P: Résultats provisoires *: Estimation Eurostat.

Φαίνεται λοιπόν ότι οι νέοι Έλληνες καθυστερούν την εγκατάλειψη της γονεϊκής στέγης και την ανεξαρτητοποίησή τους εξαιτίας οικονομικών αλλά και άλλων λόγων. Αυξάνουν τα χρόνια σπουδών, δυσκολεύονται στην είσοδο στην αγορά εργασίας αλλά και προτιμούν να εισέλθουν στην ενήλικη αυτόνομη ζωή χωρίς ενδιάμεσες φάσεις συμβίωσης ή μοναχικής ζωής με την εγκατάστασή τους σε ανεξάρτητη κατοικία όταν παντρευτούν.

Τέλος, οι κοινωνικές μεταβιβάσεις προς τους νέους, που στόχο έχουν την στήριξή τους στο μεταβατικό αυτό στάδιο της ζωής τους, παρουσιάζονται ιδιαίτερα ισχνές στην Ελλάδα σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Όπως φαίνεται από τους παρακάτω πίνακες (Πιν. 8 και 9), ελάχιστοι νέοι (7%) στην Ελλάδα είναι δικαιούχοι κοινωνικών επι-

δομάτων σε αντίθεση με τον μέσο όρο της Ευρώπης όπου σχεδόν ένας στους τρεις νέους λαμβάνει κοινωνικά επιδόματα. Ως αποτέλεσμα οι κοινωνικές μεταβιβάσεις αντιπροσωπεύουν ένα πολύ μικρό ποσοστό του εισοδήματος των νέων στην Ελλάδα. Από την διάρθρωση δε των κοινωνικών παροχών κατά είδος γίνεται φανερό ότι οι όποιες παροχές υπάρχουν, απευθύνονται στις πλέον ευαίσθητες ομάδες του νεανικού πληθυσμού (άποροι, ανάπηροι) ενώ η στήριξη που αφορά τομείς όπως οι σπουδές και η στέγαση είναι ιδιαίτερα ασθενής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: Διάρθρωση των κοινωνικών μεταβιβάσεων προς τους νέους 18-29 ετών

	ΕΛ.	ΕΕ-14
Ποσοστό δικαιούχων	7	29
Ποσοστιαία αναλογία των κοινωνικών μεταβιβάσεων στο σύνολο του εισοδήματος των νέων	2	12

ΠΗΓΗ: Eurostat, Panel communautaire de ménages, vague 3 (1996) – Exploitation DREES.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9: Διάρθρωση των κοινωνικών μεταβιβάσεων. Νέοι 18-29 ετών

Κατηγορίες	ΕΛ.	ΕΕ-14
Επιδόματα ανεργίας	9	27
Οικογενειακά επιδόματα	19	23
Επιδόματα αναπηρίας και ασθενείας	19	8
Παροχές για εκπαίδευση	12	14
Άλλες ατομικές παροχές	1	11
Κοινωνική βοήθεια	36	5
Στέγαση	5	13

ΠΗΓΗ: Eurostat, Panel communautaire de ménages, vague 3 (1996) – Exploitation DREES.

Επιπλέον, θα πρέπει να επισημανθεί ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει δημόσιος τομέας στην κατοικία στον οποίο θα στηριζόταν μια ανεπτυγμένη κοινωνική πολιτική. Η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα της ΕΕ που έχει μηδενικό ποσοστό στον τομέα της κοινωνικής στέγασης στις αντί-

στοιχες στατιστικές.⁶ Η στεγαστική πολιτική αφορά μόνο επιδότηση ενοικίου σε ασθενείς οικονομικά ομάδες πληθυσμού ή επιδότηση επιτοκίου προς αγορά κατοικίας. Οι πολιτικές αυτές συνδέονται και καθορίζονται από τα ασφαλιστικά ταμεία των εργαζομένων, ενώ, οι μη έχοντες σταθερή απασχόληση, όπως συμβαίνει συχνά στην περίπτωση των νέων, σπάνια κατορθώνουν να είναι δικαιούχοι των παροχών αυτών.

Έρευνα στους νέους της Αθήνας

Η επισκόπηση των μακρο-δεδομένων που αφορούν στις συμπεριφορές των νέων στην πορεία προς την ενήλικη ζωή έδειξαν ότι η διάρκεια του μεταβατικού σταδίου μέχρι την πλήρη αυτονόμηση και ανεξαρτητοποίησή τους από την γονεϊκή οικογένεια επιμηκύνεται σε όλη την Ευρώπη. Η τάση αυτή παρατηρείται ακόμα πιο έντονα στις χώρες της Μεσογείου και την Ελλάδα. Τα ερωτήματα που προκύπτουν αφορούν τον τρόπο διαχείρισης του μεταβατικού αυτού σταδίου στο πλαίσιο της ελληνικής οικογένειας σήμερα, τις πρακτικές που αναπτύσσονται και τις αντιλήψεις των νέων που ερμηνεύουν ή/και «δικαιολογούν» τις συμπεριφορές τους. Η διερεύνηση των ερωτημάτων αυτών απαιτεί μία προσέγγιση του αντικειμένου με χρήση ποιοτικών τεχνικών και συγκεκριμένα μέσω ημι-κατευθυνόμενων συνεντεύξεων.

Η είσοδος στην ενήλικη ζωή εμφανίζεται με μεγαλύτερη καθυστέρηση και γίνεται πολύ πιο σταδιακά στις χώρες της Μεσογείου στις οποίες εντάσσεται και η Ελλάδα. Το φαινόμενο έχει σε σημαντικό βαθμό μελετηθεί και αποδίδεται συχνά σε πολιτισμικούς παράγοντες που σχετίζονται με τον διαφορετικό τρόπο λειτουργίας της μεσογειακής οικογένειας (Cavalli A., 2000). Είναι γνωστό ότι η οικογένεια στη Μεσόγειο τείνει να προστατεύει και να υποστηρίζει τα νεαρά μέλη της σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι συμβαίνει στις άλλες χώρες της Ευρώπης, ενώ συχνά, αναπτύσσει σχέσεις αλληλοβοήθειας και αλληλεξάρτησης ακόμη και κατά τη διάρκεια της ενήλικης ζωής των τελευταίων. Μια δεύτερη υπόθεση, που συμπληρώνει την προηγούμενη, είναι μήπως το

⁶ Allen J., Barlow J., Leal J., Maloutas Th., Padovani L., Housing Welfare in Southern Europe.

Μεσογειακό μοντέλο μετάβασης στην ενήλικη ζωή είναι περισσότερο αποτέλεσμα οικονομικών συνθηκών και πιέσεων, όπου η οικογένεια, λόγω πολιτισμικών προτύπων, έρχεται να υποκαταστήσει την Πολιτεία στην προνοιακή φροντίδα.

Οι χρονικές στιγμές και ο τρόπος μετάβασης στην ενήλικη ζωή υπήρξαν αντικείμενο ελάχιστων μελετών στην Ελλάδα. Έτσι πραγματοποιήσαμε μια περαιτέρω εξερεύνηση του θέματος σε μια μελέτη που βασίζεται σε συνεντεύξεις νέων ηλικίας 18 έως 29 ετών και συμπληρώνει προηγούμενη μελέτη μας (Αλιπράντη Λ., Τσανίρα Ε., 2003) όπου είχαμε προσεγγίσει βάσει στατιστικών δεδομένων στις διαφορές μεταξύ των νέων στη Γαλλία και την Ελλάδα. Στην παρούσα μελέτη αποφασίσαμε να δώσουμε τον λόγο στους άμεσα ενδιαφερόμενους : στους νέους.

Οι συνεντεύξεις διαρθρώθηκαν γύρω από έξι βασικούς άξονες/θεματικές ενότητες: κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του ερωτώμενου και της πατρικής οικογένειας, εκπαιδευτική διαδρομή, διαδικασίες ένταξης στην αγορά εργασίας, κατοικία, προσωπικές σχέσεις, συμβίωση και γάμος, οικονομικές και άλλες σχέσεις με τους γονείς, οικονομική διαχείριση και προγραμματισμός.

Οι σχετικά ελεύθερες αφηγήσεις των νέων αναλύθηκαν με στόχο την ανάδειξη των διαδρομών στο μεταβατικό αυτό στάδιο ζωής τους. Έτσι δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στις επιτυχίες και στις παλινδρομήσεις στο πλαίσιο της προσπάθειας ανεξαρτητοποίησης και έγινε εφικτό να περιγράψουμε και να χρονολογήσουμε αυτό που δεν είναι ένα απλό γεγονός αλλά μια διαδικασία. Το φύλο και η ηλικία απετέλεσαν επίσης μεταβλητές ανάλυσης προκειμένου να δούμε τις διαφοροποιήσεις ή αντίθετα τις ομοιότητες και τις συγκλίσεις που υπάρχουν. Αυτή η προσέγγιση επαναλαμβάνεται σε όλες τις θεματικές ενότητες

Πραγματοποιήθηκαν 38 συνεντεύξεις μισής έως μίας ώρας: 16 σε αγόρια και 22 σε κορίτσια. Μεταξύ αυτών: 2 αγόρια και 1 κορίτσι ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα των 18 -19 ετών, 7 αγόρια και 13 κορίτσια στην ομάδα των 20 -24 ετών, 7 αγόρια και 8 κορίτσια στην ομάδα των 25 -29 ετών και ως προς την οικογενειακή τους κατάσταση είναι όλοι άγαμοι. Έγινε προσπάθεια να επιλεγούν νέοι από πολλές και κοινωνικά

διαφοροποιημένες περιοχές της πρωτεύουσας ώστε ο πληθυσμός των ερωτώμενων να μην είναι κοινωνικά ομοιογενής. Έτσι ο τύπος κατοικίας τους απλώνεται από τις βορειοανατολικές περιοχές της Αθήνας έως τον Πειραιά και τις γύρω περιοχές και δήμους.

Η ανάλυση των ημι-κατευθυνόμενων συνεντεύξεων θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε ποιο νόημα δίνουν οι πρωταγωνιστές, οι νέοι 18-29 ετών, στις πράξεις και στις επιλογές τους: παραδείγματος χάριν, ποιο νόημα δίνουν στο να ζει κανείς στην πατρική στέγη, τι συνεπάγεται αυτός ο τρόπος ζωής ή τι σημαίνει η συμβίωση και ο γάμος, με ποια πραγματικότητα συνδέονται. Πώς δομείται μέσα από τις επιλογές και τις πράξεις τους η κοινωνική ταυτότητα των νέων μέχρι να αποκτήσουν την πλήρη αυτονομία και ανεξαρτησία τους σε σχέση με τους γονείς τους; Μήπως επιστρατεύονται οικογενειακές στρατηγικές που υιοθετούνται από τα παιδιά για μια καλύτερη και οριστική αναχώρηση από την οικογενειακή στέγη; Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι στις αφηγήσεις τους οι νέοι εκτός από τις προσωπικές απόψεις τους, εκφράζουν και τις απόψεις της οικογένειάς τους ή/και της ευρύτερης κοινωνίας. Έτσι μπορούμε να αναλύσουμε τον τρόπο με τον οποίον προσλαμβάνουν τις αντιλήψεις του περιβάλλοντός τους και τις συσχετίζουν με τις διαδικασίες διαμόρφωσης του δικού τους λόγου.

Η έννοια της ενηλικίωσης: ελευθερία και συμβιβασμός

Στην Ελλάδα, ενήλικας θεωρείται ένας νέος που έχει συμπληρώσει τα 18. Όπως διαπιστώσαμε όμως στις συνεντεύξεις οι ερωτώμενοι νέοι, αν και έχουν περάσει αυτή την ηλικία δήλωσαν επανειλημμένα ότι: «δεν αισθάνονται» ενήλικες. Η έννοια που έδιναν στη φράση αυτή σχετίζεται με την απροθυμία τους σ' αυτό το στάδιο να αναλάβουν υποχρεώσεις που θα τους εξασφάλιζαν μεγαλύτερη αυτονομία και ανεξαρτησία. «Μέχρι στιγμής, καλά. Ακόμη δεν έχουν ξεκινήσει οι υποχρεώσεις και τα τοιαύτα... μέχρι στιγμής, μ' αρέσει η ενήλικη ζωή... περισσότερα δικαιώματα κέρδισα, όχι υποχρεώσεις...»

Σ' αυτό το πλαίσιο οι 38 νέοι της μελέτης μας είναι ενήλικες ως προς την ηλικία αλλά δεν νοιώθουν ενήλικες και η ενήλικη ζωή φαντάζει μακρινός στόχος, μελλοντικός. «Ενήλικη ζωή για μένα θα ήταν να

χτίσω μια καθημερινότητα η οποία να μη σχετίζεται με τους γονείς μου υπό τους όρους συμβιωτικούς».

Οι νέοι αναφέρονται στις συνεντεύξεις τους πολύ συχνά στην έννοια της ανεξαρτησίας και της αυτονομίας με την διαφορά όμως, ότι δεν αντιλαμβάνονται το περιεχόμενο αυτών των εννοιών με τον ίδιο τρόπο που το αντιλαμβάνονται οι γονείς τους. Έχουν την τάση να διεκδικούν προνόμια χωρίς να θέλουν ή να μπορούν να επωμιστούν τα βάρη και τις ευθύνες που η ενηλικίωση συνεπάγεται και βρίσκονται αντιμέτωποι με μια κατάσταση διαφορούμενη και περίπλοκη.

Η πρώτη διεκδίκηση των νέων 18-19 ετών είναι εκείνη της ελευθερίας τους. Έτσι, παρατηρούμε μια ένταση στις σχέσεις τους με τους γονείς. Μετά τη μεγάλη πίεση που οι νέοι έχουν υποστεί κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας τους για τις εξετάσεις εισόδου τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, με μεγάλο περιορισμό της διασκέδασης και των εξωσχολικών δραστηριοτήτων τους, οι νέοι έχουν την απαίτηση πλέον να απολαύσουν μεγαλύτερης ελευθερίας καθώς θεωρούν ότι «είναι πια μεγάλοι, δεν είναι πια παιδιά» και έχουν πραγματοποιήσει μια από τις επιθυμίες –απαιτήσεις των γονέων. Έτσι θεωρούν ότι ο έλεγχος από τους γονείς θα πρέπει να μειωθεί στο ελάχιστο, αν δεν εκμηδενιστεί τελείως. Πρόκειται για μια περίοδο προσαρμογής τόσο για τα παιδιά όσο και για τους γονείς, όπου τα όρια αναπροσδιορίζονται, μια μεταβατική περίοδος για όλους. Στο πλαίσιο της νέας «διαπραγμάτευσης» οι νέοι αρχίζουν σιγά-σιγά να συνειδητοποιούν ότι εξάρτηση και ελευθερία κινήσεων είναι συχνά ασυμβίβαστα. *«Υπάρχει έλεγχος, αλλά από τη στιγμή που υπάρχει μια σχέση οικονομικής εξάρτησης, δεν μπορώ να κάνω τίποτα. Δεν εργάζομαι, δεν έχω δική μου κατοικία...»*. Από τις συνεντεύξεις των νέων της ηλικιακής ομάδας 20-24 ετών, βλέπουμε ότι σ' αυτή την ηλικία έχουν ήδη βρεθεί κάποια κοινά αποδεκτά όρια στον έλεγχο των γονιών και οι εντάσεις έχουν μειωθεί. *«Τώρα είναι πιο συζητήσιμοι.. υπήρξε ίσως μια αλλαγή στον τρόπο που με βλέπουν, προσπάθησα και εγώ από την μεριά μου, επιδίωξα μια διαφορετική αντιμετώπιση»*. Στην ηλικιακή ομάδα των 25-29 ετών τα παιδιά θεωρούν ότι έχουν απελευθερωθεί από τον έλεγχο και η συμβίωση με τους γονείς είναι καλή σε γενικές γραμμές εφόσον οι νέοι προσπαθούν να προφυλάξουν το δικό τους χώρο

μέσα στο οικογενειακό πλαίσιο παρά τις μικρές προστριβές που αναπόφευκτα γεννάει η συγκατοίκηση με τους γονείς που συνεχίζεται για τους περισσότερους. *«Η μάνα μου παραπονιέται που δεν την βοηθάω, δεν κοιμάμαι πολύ, κοιμάμαι αργά, δεν τρώω καλά, δεν την βοηθάω».*

Έτσι από την αναζήτηση της ελευθερίας περνάμε σε μια λύση, που είναι αποδεκτή από όλους, όπου δυο γενιές συνυπάρχουν στο ίδιο σπίτι χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα και η απομάκρυνση και ανεξαρτητοποίηση των παιδιών αναβάλλεται.

Αυτονομία και οικογενειακή προστασία

Αν οι νέοι δηλώνουν, όμως, ότι δεν «αισθάνονται ενήλικες» αυτό δεν είναι μόνο απόρροια της τάσης τους να αποφεύγουν τις υποχρεώσεις και να διεκδικούν δικαιώματα. Συνειδητοποιούν ότι το ουσιαστικό περιεχόμενο της ενηλικίωσης παραπέμπει άμεσα στην αυτονόμηση του ατόμου το οποίο πλέον πρέπει να είναι σε θέση να ανταποκριθεί πρακτικά και ψυχικά στην διαχείριση της ζωής του. Αυτό σημαίνει ότι το άτομο είναι ένας ελεύθερος πολίτης αλλά συγχρόνως δεν στηρίζεται σε οποιαδήποτε μορφή προστασίας από την πλευρά της οικογένειας. Οι περισσότεροι από τους ερωτώμενους, θεωρούν ότι δεν είναι έτοιμοι να ανταποκριθούν σε τέτοιου είδους προκλήσεις.

«Ένα άτομο που ζει με τους γονείς του μέχρι μια αρκετά μεγάλη ηλικία και δεν έχει κάνει τίποτα μόνος του, δεν θεωρείται ενήλικας. Ενήλικας είναι αυτός που έχει κάνει πράγματα μόνος του, έχει ακολουθήσει μια πορεία ζωής, έχει κάποιες εμπειρίες και ολοκληρώνεται όταν τα καταφέρνει μόνος του και ζει μόνος του, καλύπτει τον εαυτό του. Δεν έχω ολοκληρώσει αυτό το στάδιο. Είμαι στη φάση που δίνω μάχες, τις κερδίζω, παίρνω κάποια εφόδια, συνεχίζω... είναι μια μεταβατική περίοδος.»

«Ενήλικα θεωρώ τον άνθρωπο που είναι συγκροτημένος, έχει κάποιες βάσεις, έχει κάποια σχέδια, δεν νομίζω ότι ξέρει από την αρχή τι θέλει να κάνει, αλλά, έχει κάποιους στόχους και φυσικά έχει πάψει να συμπεριφέρεται σαν παιδί». «Νοιώθω ακόμα παιδί των γονιών μου σε κάποια πράγματα, πάω στους ιατρούς με τους γονείς μου, συζητώ μαζί τους τα επόμενα σχέδιά μου, λογοδοτώ. Θέλω και λογοδοτώ. Δεν έχω διαρρήξει ακόμη τον ομφάλιο λώρο.»

Η έννοια της ενηλικίωσης συνδέεται, λοιπόν, στη σκέψη των σημερινών νέων με την κατάκτηση της δυνατότητας να είναι κανείς αυτόνομος, δηλαδή, να μπορεί να ορίζει μόνος του τον τρόπο με τον οποίον ζει, να αντιμετωπίζει τον κόσμο μέσα από την υιοθέτηση προσωπικών κανόνων ή κανόνων που είναι αποτέλεσμα μιας διαπραγμάτευσης μεταξύ του ίδιου του ατόμου και του κόσμου που τον περιβάλλει (Chaland, K., 1999). Ουσιαστικά, αυτό το οποίο παραδέχονται είναι το πόσο δύσκολο είναι να ολοκληρωθεί η διαδικασία κατάκτησης της αυτονομίας τους σε όλες της τις διαστάσεις, πράγμα που συνδέεται άμεσα με τις διαδικασίες συγκρότησης της προσωπικότητάς τους και της ατομικής και κοινωνικής τους ταυτότητας. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ιδέα της πλήρους αυτονομίας τους, τους προκαλεί συχνά αίσθημα ανασφάλειας αν και καταλαβαίνουν ότι η ασφάλεια, που αισθάνονται στο πλαίσιο της πατρικής τους οικογένειας, έχει ως αντίτιμο την καθυστέρηση της ωρίμανσης και ανεξαρτητοποίησής τους.

«Η πρώτη λέξη που μου έρχεται στο μυαλό άμα σκεφτώ να φύγω από το σπίτι, είναι 'ανασφάλεια', πολύ μεγάλη ανασφάλεια, αν και η ασφάλεια που τώρα νοιώθω, είναι και αυτή επικίνδυνη. Ανασφάλεια αισθάνομαι και στο να πάρω πρωτοβουλίες. Όμως, δεν είναι κακό να ξεκινάς κάτι, να δοκιμάζεις τις δυνάμεις σου κι ας μην πετύχει.. Κακό είναι να μην μπορείς να ξεκινήσεις κάτι, να μην δοκιμάζεις τις δυνάμεις σου και τα όριά σου».

«Σίγουρα νοιώθω περισσότερη ασφάλεια στην οικογένειά μου. Εντάξει, μπορεί να είναι λίγο εγωιστικό αυτό, αλλά υπάρχουν άλλοι που μεριμνούν για μένα, δε χρειάζεται, δεν έχω το καθημερινό άγχος να φέρω χρήματα στο σπίτι για να ζήσω μόνη μου... εντάξει...».

Η ασφάλεια που προσφέρει η οικογένεια συνδέεται με τον ιδιαίτερα αναπτυγμένο προστατευτικό της ρόλο, ο οποίος όμως, δεν φαίνεται να «ενοχλεί» σημαντικά τους νέους, εφόσον εξασφαλίσουν ένα ικανοποιητικό βαθμό ελευθερίας κινήσεων, όπως αναφέραμε παραπάνω. Έτσι οι σημερινοί νέοι στην Αθήνα μοιάζουν να αποδέχονται τον τρόπο με τον οποίον λειτουργεί η ελληνική οικογένεια, έχοντας αφομοιώσει τις αξίες που τον στηρίζουν. Αξιοσημείωτο είναι ότι και στις τρεις ηλικιακές ομάδες, οι νέοι, θεωρούν ότι η οικογένεια είναι ένας πολύ σημαντικός

θεσμός μέσα από το οποίο αναπτύσσονται τα παιδιά ως άτομα, είναι ο βασικός πυρήνας της κοινωνίας, ένας χώρος όπου αναπαράγονται πρότυπα, ένας χώρος αγάπης, κατανόησης, αλληλεγγύης και αλληλοσεβασμού, υποστήριξης, ένα καταφύγιο. Τονίζουν την ανάγκη συνοχής και αλληλοβοήθειας οικονομικής και ψυχολογικής μεταξύ των μελών.

«Οικογένεια είναι για μένα αυτό που είναι οι άνθρωποι, που σε αγαπάνε, σε στηρίζουν και σου δείχνουν σε σχέση με αυτά που έχουν μάθει εκείνοι τι είναι σωστό να κάνεις και τι όχι και προσπαθούν να σου μεταδώσουν την πείρα τους». «Για μένα οικογένεια είναι ένα προσωρινό καταφύγιο μέχρι να ενηλικιωθείς και να μπορείς να προσφέρεις στον εαυτό σου αυτό που σου προσφέρουν οι γονείς» « Η οικογένεια είναι ιερό πράγμα. Αυτό θα μπορούσα να πω με μια λέξη. Και πάλι δε χωράει, είναι λίγη η λέξη. ...»«Η οικογένεια παρέχει κυρίως ασφάλεια, μια συναισθηματική υποστήριξη, και στα νεανικά και παιδικά χρόνια μία καθοδήγηση. Σημαντική καθοδήγηση».

Συγκρίνοντας δε την ελληνική οικογένεια με την λειτουργία της οικογένειας σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες προτιμούν το «μεσογειακό μοντέλο» της προστατευτικής οικογένειας. *«Νομίζω ότι τουλάχιστον στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η οικογένεια δεν είναι τόσο δεμένη ή τουλάχιστον δεν παίζει τόσο προστατευτικό ρόλο όσο στην Ελλάδα. Αυτό έχει τα καλά του από την άποψη ότι με δεδομένες τις δύσκολες συνθήκες (ανεργία κτλ.), υπάρχει η οικονομική και συναισθηματική στήριξη από τους γονείς...».*

Εργασία και οικονομική ανεξαρτησία

Η απόκτηση ανεξαρτησίας και ιδιαίτερα η οικονομική ανεξαρτησία, είναι, σήμερα, όπως φαίνεται από τις συνεντεύξεις μας ένας στόχος που δύσκολα επιτυγχάνεται. Οι νέοι με τους οποίους μιλήσαμε περιγράφουν με λεπτομέρειες όλες τις προσπάθειές τους να αποκατασταθούν επαγγελματικά ή έστω να αποκτήσουν κάποια έσοδα από περιστασιακές δουλειές.

Έτσι 7 αγόρια και 3 κορίτσια άρχισαν να εργάζονται από πολύ νωρίς (πριν από τα 16 τους χρόνια) ενώ όλοι σχεδόν έχουν εργαστεί έστω και περιστασιακά κατά τη διάρκεια των σπουδών τους. Οι πρώτες δουλειές

είναι συνήθως εποχιακές, πρόσκαιρες ή μερικής απασχόλησης και χωρίς ένσημα (μαύρη εργασία) και ο άμεσος στόχος είναι η απόκτηση συμπληρωματικού εισοδήματος (χαρτζιλίκι). Στην ομάδα 20-24 ετών, 11 στους 20 νέους εργάζονται, 6 σε περιστασιακές και 5 σε πιο μόνιμες θέσεις εργασίας. Στην ομάδα των 25-29 ετών, ο αριθμός των εργαζομένων αυξάνεται (10 στους 15) και οι περισσότερες απασχολήσεις έχουν μόνιμο χαρακτήρα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι τομείς στους οποίους απασχολήθηκαν ή απασχολούνται οι ερωτώμενοι, σε λίγες μόνο περιπτώσεις σχετίζονται με τις σπουδές που κάνουν ή έχουν ήδη ολοκληρώσει. Σε αντίθεση με όσους έχουν κάνει σπουδές εξειδικευμένες, αν και κατώτερες (απόφοιτοι ΤΕΙ, ΙΕΚ), οι νέοι που έχουν τελειώσει ΑΕΙ αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες δυσκολίες ανεύρεσης σχετικής με τις σπουδές τους εργασίας. Οι τελευταίοι ακόμη και όταν θέλουν να απασχοληθούν σε θέσεις που απαιτούν λιγότερα προσόντα, τα περισσότερα που έχουν γίνονται εμπόδιο στην πρόσληψή τους! *«Και το άλλο μεγάλο πρόβλημα που υπήρχε είναι ότι όταν πήγαινα με το βιογραφικό μου και πήγαινα σε μια συνέντευξη π.χ. για θέση γραμματέως, βλέπανε το βιογραφικό μου και μου λέγανε: 'Και ζητάτε αυτή τη θέση; θα βαρεθείτε με αυτά που έχετε κάνει. Όχι αφήστε το, ψάξτε κάτι άλλο δεν μπορούμεΘα φύγετε, θα βαρεθείτε. Υπήρχε... τέτοιο πρόβλημα, υπήρχε...όπως υπήρχε και το αντίθετο. Να δουλέψεις για πεντακόσια ευρώ».*

Γενικά όλα τα παιδιά παρουσίασαν «με μελανά χρώματα» τις προσπάθειές τους «να βρουν δουλειά» ενώ όταν την βρουν, οι συνθήκες απασχόλησης δεν είναι καθόλου ικανοποιητικές (χαμηλοί μισθοί, ανασφάλιστοι κτλ.). Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία ενός ερωτώμενου, ο οποίος είπε: *«αν και δουλεύω πλήρες ωράριο παίρνω γύρω στα 530 – 540€, ούτε καν το βασικό μισθό»* ενώ οι μηνιαίες αποδοχές αποφοίτων ΑΕΙ, συχνά και με μεταπτυχιακό, δεν ξεπερνάνε τα 900 ευρώ.

Όσον αφορά τους τρόπους με τους οποίους αναζητούν εργασία, σύμφωνα με τις μαρτυρίες τους, φαίνεται να επιστρατεύουν όλα τα μέσα: αγγελίες, άπειρες αιτήσεις και καταθέσεις βιογραφικών, ενεργοποίηση συγγενικών, φιλικών και πολιτικών δικτύων κτλ. *«Έκανα χιλιάδες αιτήσεις εδώ και εκεί. Στο Δημόσιο άπειρες, και στην Ολυμπιάδα είχα*

κάνει και σε τράπεζες, στην Eurobank , στην Κύπρου.... Έστειλα πάρα πολλά βιογραφικά.. Πόσα να σου πω; μπορώ να σου πω ότι έστειλα γύρω στα εκατόν πενήντα.. Σε συνεντεύξεις πρέπει να πήγα γύρω στις 40-45 φορές. Έψαχνα κάτι μόνιμο. Και τελικά βρήκα δουλειά μέσω ενός γνωστού μου».

Αυτή η δυσκολία στην επαγγελματική αποκατάσταση προκαλεί μεγάλη δυσφορία στους νέους οι οποίοι ανήκουν σε μια γενιά που επένδυσε στην εκπαίδευση με την παρότρυνση των γονέων, αλλά, δεν βλέπει να πραγματοποιούνται τα όνειρα της για καλύτερη και ευκολότερη ζωή. Θεωρούν ότι είναι θύματα εκμετάλλευσης, ότι η ανεργία τους απειλεί και τους προκαλεί ένα αίσθημα ανασφάλειας που επιβαρύνεται ακόμη περισσότερο από την αγωνία των γονιών που θεωρούν ότι οι νέοι έχουν καθυστερήσει να βρουν μια σταθερή δουλειά.

Είναι γνωστό ότι στην Ελλάδα ένα υψηλό επίπεδο σπουδών θεωρείται θετικό στοιχείο για την επαγγελματική αποκατάσταση, έτσι οι οικογένειες ωθούν τους νέους να ακολουθούν σπουδές με σκοπό ένα καλύτερο επίπεδο ζωής. Όλοι οι νέοι της έρευνάς μας συνεχίζουν τις σπουδές μετά το λύκειο και αυτό είναι ανεξάρτητο από το επίπεδο εκπαίδευσης των γονέων τους, κάποιος από τους οποίους δεν έχουν τελειώσει ούτε το δημοτικό. *«Θα συνεχίσω σπουδές.. Ένα πτυχίο πιστεύω δεν αρκεί. Έχω στόχο να συνεχίσω για μεταπτυχιακά. Ίσως για έναν πρώτο μεταπτυχιακό τίτλο, ίσως και για έναν δεύτερο και απώτερος στόχος μου είναι ένα διδακτορικό».* *«Κάνω τα μεταπτυχιακά για να βρω μια καλή δουλειά»*

Τελικά, φαίνεται, ότι η αρχική στρατηγική των γονέων που ώθησαν τους νέους να συνεχίσουν τις σπουδές τους μετά το λύκειο για καλύτερη επαγγελματική αποκατάσταση, δεν αποδίδει τους αναμενόμενους καρπούς ώστε να ικανοποιηθούν και οι φιλοδοξίες και ελπίδες των γονέων για κοινωνική ανέλιξη. Παράλληλα, η όλο και μεγαλύτερη επένδυση σε εκπαιδευτικό κεφάλαιο καθυστερεί την επίτευξη οικονομικής ανεξαρτησίας από την πλευρά των παιδιών. Στο πλαίσιο της στρατηγικής κοινωνικής ανέλιξης, οι επιτυχίες διαδέχονται τις αποτυχίες και χρειάζεται να επινοηθούν, από τα παιδιά και τους γονείς, τρόποι διαχείρισης των οικονομικών θεμάτων, της συγκατοίκησης ή της απόσχισης από την γο-

νεϊκή εστία και της προσωπικής ζωής των παιδιών, κατά τη μεταβατική αυτή περίοδο.

Οι επιπτώσεις της ημι-εξάρτησης

Η πρώτη συνέπεια της ημι-εξάρτησης αφορά τον οικονομικό τομέα: ελλείπει σταθερών εισοδημάτων ή ικανοποιητικού μισθού, οι νέοι και οι γονείς υιοθετούν ένα *modus vivendi* με τους γονείς να συνεχίζουν να αναλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος, αν όχι το σύνολο της οικονομικής στήριξης των παιδιών. Ακόμη κι αν εργάζονται, οι νέοι δεν συμμετέχουν στα έξοδα του σπιτιού αλλά χρησιμοποιούν τα εισοδήματά τους για τις προσωπικές τους ανάγκες, ρούχα, διασκέδαση, εκδρομές, τηλέφωνο κτλ. ή/και αποταμιεύουν κάποια χρήματα στην τράπεζα.

Όσο για τη συμμετοχή των παιδιών στις δουλειές του σπιτιού, οι νέοι ασχολούνται κυρίως με τον δικό τους χώρο στο σπίτι και βοηθούν λίγο στις υπόλοιπες δουλειές. Φαίνεται πως τα παιδιά θεωρούν φυσιολογικό να ζουν στο σπίτι των γονέων τους χωρίς να συμμετέχουν πρακτικά ή οικονομικά και τονίζουν ότι αυτό αποτελεί παραδοσιακή πρακτική για την ελληνική οικογένεια. *«Από τότε που γεννήθηκα μέχρι τώρα είτε δουλεύω είτε όχι, οι γονείς μου σε οποιοδήποτε πρόβλημα και να είχα πάντα με βοήθαγαν οικονομικά και πάντα θα με βοηθούν οικονομικά, μέχρι να πεθάνω δηλαδή. Τέτοια πράγματα πήραν αυτοί από τους δικούς τους, έτσι μεγάλωσε δηλαδή η μάνα μου, και ο πατέρας μου είναι έτσι»*. Ακόμη και αυτοί που μένουν μόνοι, σε σπίτι που τις περισσότερες φορές παραχωρούν οι γονείς, συνεχίζουν να στηρίζονται οικονομικά απ' αυτούς, ακόμη και αν εργάζονται, ενώ δέχονται συχνά και πρακτική βοήθεια (καθάρισμα σπιτιού, μαγείρεμα, φροντίδα ρούχων).

Προσαρμόζονται, λοιπόν, όλοι οι πρωταγωνιστές – γονείς και παιδιά – σε μια πραγματικότητα στο πλαίσιο της οποίας, η ημι-εξάρτηση των νέων τους δίνει την δυνατότητα να απολαμβάνουν μια πιο ανέμελη ζωή ενώ χρησιμοποιούν τις όποιες ευκαιρίες απασχόλησής τους για να καλυτερέψουν το επίπεδο ζωής τους.

Η ημι-εξάρτηση των νέων από τους γονείς τους όπως ήδη περιγράψαμε επηρεάζει και τον τρόπο με τον οποίον διαχειρίζονται τις προσωπικές τους σχέσεις. Όλοι σχεδόν οι νέοι με τους οποίους μιλήσαμε είχαν

ήδη βιώσει σχέσεις με το άλλο φύλο σημαντικής διάρκειας. Το γεγονός αυτό όμως δεν οδήγησε τους περισσότερους στην απομάκρυνση από το σπίτι και στη συμβίωση με «το έτερόν τους ήμισυ». Η γενική τάση είναι να διατηρεί κανείς μια σχέση ακόμη και μεγάλης διάρκειας συνεχίζοντας να διαμένει στο σπίτι των γονέων του. Μόνο έξι από τους 38 νέους των συνεντεύξεών μας, είχαν επιχειρήσει να συμβιώσουν στο πλαίσιο κάποιων μακροχρόνιων σχέσεών τους και είναι χαρακτηριστικό ότι όταν η σχέση τελείωσε, οι τρεις απ' αυτούς επέλεξαν να επιστρέψουν στο σπίτι των γονιών τους αντί να συνεχίσουν την ανεξάρτητη διαβίωσή τους.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ανάλογα με το φύλο οι νέοι έχουν διαφορετική άποψη για την συμβίωση : Τα αγόρια πιστεύουν ότι η συμβίωση είναι μία περίοδος που χρησιμεύει στο να δοκιμαστεί η σχέση και καλό είναι το ζευγάρι να συμβιώσει κάποιο χρονικό διάστημα πριν αποφασίσει να παντρευτεί. Τα κορίτσια έχουν μια λίγο διαφορετική άποψη και μοιάζουν να αποδέχονται την συμβίωση αλλά συγχρόνως να την φοβούνται. Την «βλέπουν» μόνο σαν προπαρασκευαστικό στάδιο πριν από το γάμο που στόχο έχει να μειώσει τις πιθανότητες ενός μελλοντικού διαζυγίου. Ως ένα στάδιο που προηγείται του γάμου, κρίνουν ότι πρέπει να είναι βραχυχρόνια. *«Ναι στη συμβίωση αρκεί να μη κρατάει για πολλά χρόνια, το πολύ ένα χρόνο»*. Γενικά, παρατηρούμε ότι όσο μεγαλώνουν οι νέοι τόσο πιο παραδοσιακή είναι η άποψη τους για την συμβίωση και για τον γάμο, ενώ, πολλά από τα κορίτσια συντηρούν ακέραιες παλαιές παραδοσιακές αντιλήψεις που σχετίζονται με την τιμή της κοπέλας και την ανάγκη προστασίας της απέναντι στον κίνδυνο μία σχέση να μην καταλήξει σε γάμο. Σ' αυτό το πλαίσιο η συμβίωση είναι πρακτική προς αποφυγή.

«Το να φεύγει κανείς από το σπίτι του μόνο όταν παντρεύεται είναι ένας παραδοσιακός τρόπος, μπορεί να πει κανείς, αλλά αν το σκεφτεί κανείς καλά, αυτές οι συνήθειες έχουν μακρινές καταβολές και δεύτερον κατά κάποιο τρόπο εξασφαλίζουν τη γυναίκα...» «Για να αποφασίσουμε να ζήσουμε μαζί θα πρέπει να έχει υπάρξει κάτι πιο ουσιαστικό, κάτι.. επίσημο, ένας αρραβώνας π.χ., να έχει οριστεί μια συγκεκριμένη ημερομηνία γάμου, όχι γενικά και αόριστα, συγκεκριμένα πράγματα!»

Παραδοσιακές παρουσιάζονται και οι αντιλήψεις των νέων σχετικά με τον γάμο και τις προϋποθέσεις που τον εξασφαλίζουν. Όλοι αντιμετωπίζουν θετικά την προοπτική της έγγαμης διαβίωσης αλλά θεωρούν ότι πρόκειται για ένα γεγονός που έπεται της επαγγελματικής και οικονομικής αποκατάστασης. Θεωρούν ότι ο γάμος είναι απαραίτητος όταν το ζευγάρι σκέφτεται να αποκτήσει παιδιά και καλό είναι αυτό να μην καθυστερεί πολύ, προκειμένου οι μελλοντικοί γονείς να μη έχουν μεγάλη διαφορά ηλικίας με τα παιδιά που θα αποκτήσουν. Έτσι οι νέοι 20-24 ετών τοποθετούν την επιθυμητή ηλικία γάμου μετά τα 25 και οι 25-29 μετά τα 30 για τα αγόρια και μετά τα 27 για τα κορίτσια.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός, ότι αντίθετα από την «παραδοσιακότητα» που σε μεγάλο βαθμό χαρακτηρίζει τις αντιλήψεις των νέων, συμπεριφορές που κάποτε ήταν ταμπού για την ελληνική κοινωνία έχουν τώρα ξεπεραστεί ακόμη και από τους γονείς. Έτσι η σεξουαλική ζωή των σημερινών νέων φαίνεται να είναι αποδεκτή από τους γονείς οι οποίοι ως εκ τούτου παρουσιάζονται συχνά πολύ ανεκτικοί σε πρακτικές όπως η παραμονή των παιδιών κάποιες μέρες την εβδομάδα στο σπίτι του/της φίλου/φίλης τους ή αντίστοιχα η φιλοξενία του συντρόφου τους στο δικό τους σπίτι.

Τελικά η κατάσταση ημι-εξάρτησης που χαρακτηρίζει τις σχέσεις γονιών και νέων και η οποία φαίνεται να επιμηκύνεται χρονικά στην εποχή μας όλο και περισσότερο στηρίζεται σε «κατασκευασμένες» ισορροπίες που εξασφαλίζουν την βιωσιμότητα του μοντέλου. Οι νέοι παραμένοντας «υπό την σκέπη» των γονέων εξασφαλίζουν την σταδιακή, προγραμματισμένη και σε συνθήκες ασφάλειας, είσοδό τους στον κόσμο των ενήλικων, ενώ συγχρόνως, διεκδικούν και σε μεγάλο βαθμό κερδίζουν, μεγάλη ελευθερία στη διαχείριση της προσωπικής τους ζωής. Οι γονείς φαίνονται να αποδέχονται ή/και να ενθαρρύνουν τη συνέχιση της εξάρτησης των παιδιών τους, είτε λόγω της επιθυμίας τους να «κρατήσουν τα παιδιά κοντά τους» είτε διότι το θεωρούν αναπόφευκτο στο πλαίσιο της υλοποίησης κοινών προσδοκιών κοινωνικής και επαγγελματικής ανέλιξης.

Η αναχώρηση από την πατρική στέγη : η οικογένεια και το κράτος

Παραταύτα τα περισσότερα παιδιά θα ήθελαν να μπορούσαν να φύγουν από την πατρική στέγη και αυτό συχνά αποτελεί αντικείμενο συζήτησης στο σπίτι. Όμως τα παιδιά δηλώνουν ότι ξέρουν καλά ότι οι γονείς τους είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό αρνητικοί απέναντι στο ενδεχόμενο αυτό. Στις συνεντεύξεις τους τονίζουν συχνά ότι αυτή η στάση των γονιών οφείλεται στο συναισθηματικό δέσιμο που έχουν με τα παιδιά τους, στην υπερβολική τάση προστασίας τους και στο πάγιο επιχείρημα που οι γονείς επικαλούνται και αφορά την ανάγκη «να γίνουν τα πράγματα με τη σειρά τους»: πρώτα σπουδές, μετά επαγγελματική αποκατάσταση και μετά άνοιγμα του δικού τους νοικοκυριού, κατά προτίμηση, όταν έρθει η ώρα του γάμου.

«Με βλέπουν ακόμη σαν μωρό και βέβαια, όχι δεν θα το ήθελαν να φύγει το μωρό τους». «Στην Ελλάδα οι γονείς νοιώθουν ότι πρέπει να φύγει το παιδί όταν έχει φτιάξει την ζωή του, να παντρευτεί, να αποκατασταθεί να έχει κτίσει την προσωπική του ζωή πλέον, οικονομικά, προσωπικά κτλ., τότε μπορεί να φύγει, τότε θα νοιώθουν πιο καλά». «Πιστεύουν ότι και 80 χρονών να πάω, πάλι θα έπρεπε να είμαι στο σπίτι, με την οικογένειά μου και δε συμμαζεύεται...»

Όταν, όμως, οι νέοι δηλώνουν ότι θα ήθελαν να μπορούσαν να φύγουν από το σπίτι των γονιών τους, οι περισσότεροι εννοούν, ότι αυτό θα το ήθελαν υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα υποβαθμιστεί το βιοτικό τους επίπεδο, ούτε θα αλλάξει ο τρόπος ζωής τους. Δηλαδή, χωρίς θυσίες.

«Θεωρώ ότι τα 800 ευρώ μισθός δεν αρκούν για να ζήσω με τον τρόπο με τον οποίο έχω μεγαλώσει και νομίζω ότι δεν θα μπορούσα να υποβάλω τον εαυτό μου σε μια τέτοια διαδικασία από τη στιγμή που έχω τη δυνατότητα να μείνω σπίτι μου». «Αμα φύγω..., θα πάω να ζήσω που; στα Εξάρχεια; σε υποβαθμισμένες περιοχές; Ναι, στο Μενίδι, ναι, μπορώ να βρω και με 200€ και με 100 μπορώ να βρω, αλλά το ζήτημα όμως δεν είναι αυτό, το ζήτημα είναι να κρατήσεις κάποια ποιότητα, κάποια ποιότητα ζωής, να πεις ανοίγω δικό μου σπίτι, αλλά, δεν θα αναγκαστώ να κόψω όλα τα άλλα.... Είναι να μπορείς να τα συνδυάσεις όλα, άρα, ο οικονομικός παράγοντας παίζει, πιστεύω, πάρα πολύ μεγάλο ρόλο». «Με τα

χρήματα που βγάζω πιστεύω ότι αν έμενα μόνος μου θα είχα μια τρομερά στερημένη ζωή, μια ζωή που δεν έχουμε ζήσει μέχρι τώρα».

Έτσι σε ορισμένες περιπτώσεις, η αυτόνομη εγκατάσταση γίνεται άλλη μία διεκδίκηση από την πλευρά των παιδιών προς τους γονείς, οι οποίοι καλούνται να βοηθήσουν άλλη μία φορά. Και πράγματι συχνά το κάνουν όταν έχουν τα μέσα. Έτσι συναντήσαμε τρεις περιπτώσεις νέων που ζουν μόνοι τους σε σπίτι που τους παραχωρούν οι γονείς τους και χωρίς να είναι οικονομικά, πρακτικά και ψυχολογικά ανεξάρτητοι.

Τέλος στην Ελλάδα, η βοήθεια από τους γονείς φαίνεται να είναι η μόνη στην οποία αποβλέπουν οι νέοι ως συμβολή στην ανεξαρτητοποίησή τους μια και όχι μόνο αγνοούν αλλά και δυσπιστούν απέναντι στην βοήθεια που το κράτος μπορεί να τους παράσχει. Η αρνητική στάση των νέων απέναντι στην κοινωνική πολιτική του κράτους απορρέει είτε από αρνητικές εμπειρίες στην επαφή τους με τους θεσμούς κοινωνικής προστασίας είτε από την πεποίθηση ότι δεν υπάρχουν μέτρα στήριξης για τους νέους και εάν υπάρχουν θα είναι πενιχρά και ως εκ τούτου αμελητέα. Το σημαντικότερο όλων είναι ότι οι νέοι εκφράζουν σημαντικό βαθμό δυσπιστίας και έλλειψης εμπιστοσύνης απέναντι στο κοινωνικό κράτος με την έννοια ότι προτιμούν να αποφύγουν την αποδοχή κοινωνικών παροχών και την ένταξη σε προγράμματα στήριξης φοβούμενοι τις υπαρκτές ή μη εξαρτήσεις που αυτό θα μπορούσε να προκαλέσει. Όλα αυτά οδηγούν στην έλλειψη ενδιαφέροντος αναζήτησης πληροφόρησης και την τελική άγνοια σχετικά με ό,τι έστω υπάρχει στον τομέα της κοινωνικής προστασίας των νέων.

«Ποια πολιτεία; Καλά πλάκα κάνεις ..., δεν υπάρχουν αυτά, δεν έχω ακούσει ποτέ κάτι τέτοιο... Και μετά θα θέλανε να μου τα πάρουν πίσω ή θα μου τα χαρίζανε; Εμένα και να μου τα χαρίζανε, δε θα τα έπαιρνα».

«... όταν ο Φιλανδός γίνεται φοιτητής, αμέσως παίρνει επίδομα 400 ευρώ από το κράτος, πως λοιπόν να μη δημιουργηθεί η επιθυμία να φύγει, να ανοίξει δικό του σπίτι. Με 300 ή 400 ευρώ καλύπτει ένα νοίκι σε ένα δωματιάκι, σε μια εστία. Λοιπόν φεύγει, κάνει μια δουλειά παράλληλα με τις σπουδές, εδώ δεν προωθούνται τέτοιου είδους λύσεις, δεν συνηθίζεται... και να υπάρχουν δυνατότητες το κράτος να βοηθήσει δεν... αν δεν στο διαφημίσουν δεν θα το πάρεις».

«Τα περισσότερα τέτοιου είδους βοηθήματα στην πραγματικότητα είναι σαν ένα χέρι γλιστερό, το οποίο θα σε πιάσει, αλλά θα είναι πολύ εύκολο να σε αφήσει. Δηλαδή θα σου δώσει το κίνητρο να ξεκινήσεις κάτι το οποίο όμως στην πραγματικότητα δεν σου εξασφαλίζει τίποτα. Και δεν έχω πολύ εμπιστοσύνη»

Επίλογος

Στο πλαίσιο των κύκλων ζωής της ανθρώπινης ύπαρξης η νεότητα θεωρείτο πάντοτε ως η μεταβατική μεταξύ εφηβείας και ενηλικίωσης φάση κατά την οποία το άτομο δομεί την κοινωνική του ταυτότητα. Είναι αυτονόητο ότι η «θεσμική ηλικία ενηλικίωσης» των 18 δεν συνεπάγεται την ολοκλήρωση της κατάκτησης όσων χρειάζονται για την επίτευξη της πλήρους αυτονομίας και ανεξαρτησίας των νέων. Στην εποχή μας η μετάβαση στην ενήλικη ζωή, που προκύπτει από τον συνδυασμό τριών διαδικασιών - διαμονή σε ανεξάρτητη κατοικία, επαγγελματική αποκατάσταση και δημιουργία σταθερής σχέσης συμβίωσης ή γάμου - δεν ακολουθεί μια γραμμική εξελικτική πορεία αλλά χαρακτηρίζεται από αστάθεια και παλινδρομήσεις.

Όπως διαπιστώσαμε στις συνεντεύξεις, οι ερωτώμενοι νέοι «δεν αισθάνονται ενήλικες». Αυτό δεν είναι μόνο απόρροια της τάσης τους να αποφεύγουν τις υποχρεώσεις και να διεκδικούν δικαιώματα. Συνειδητοποιούν ότι το ουσιαστικό περιεχόμενο της ενηλικίωσης παραπέμπει άμεσα στην αυτονόμηση του ατόμου, το οποίο πλέον, πρέπει να είναι σε θέση να ανταποκριθεί πρακτικά και ψυχικά στη διαχείριση της ζωής του χωρίς να στηρίζεται σε οποιαδήποτε μορφή προστασίας από την πλευρά της οικογένειας. Έτσι, οι περισσότεροι από τους ερωτώμενους θεωρούν ότι δεν είναι έτοιμοι να ανταποκριθούν σε τέτοιου είδους προκλήσεις και η ενήλικη ζωή φαντάζει ακόμη γι' αυτούς μακρινός μελλοντικός στόχος.

Είναι γνωστό ότι στην Ελλάδα οι οικογένειες ωθούν τους νέους να ακολουθούν σπουδές με σκοπό την καλύτερη επαγγελματική αποκατάστασή τους και την πρόσβαση σ' ένα καλύτερο επίπεδο ζωής. Όμως η παράταση του εκπαιδευτικού σταδίου απομακρύνει την απόκτηση ανε-

ξαρτησίας και ιδιαίτερα οικονομικής ανεξαρτησίας, όπως φαίνεται και από τις συνεντεύξεις μας. Συνεπώς οι νέοι, για όλο και μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, παραμένουν εξαρτημένοι οικονομικά από την οικογένεια (Biggart A., 2005) ενώ, κατακτούν πολύ πιο γρήγορα την κοινωνική και ερωτική ανεξαρτησία τους. (Mills M., Blossfeld H.P., 2003).

Η κατάσταση ημι-εξάρτησης, που αναγκαστικά δημιουργείται, έχει ως συνέπεια, ελλείπει σταθερών εισοδημάτων ή ικανοποιητικού μισθού, οι νέοι και οι γονείς να υιοθετούν ένα *modus vivendi*, με τους γονείς να συνεχίζουν να αναλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος, αν όχι το σύνολο της οικονομικής στήριξης των παιδιών (Chisholm L., Kovacheva S., 2002. Terperoglou A, 1995). Παράλληλα, η ημι-εξάρτηση των νέων τους δίνει τη δυνατότητα να απολαμβάνουν μια πιο ανέμελη ζωή ενώ χρησιμοποιούν τις όποιες ευκαιρίες απασχόλησής τους για διεύρυνση της άμεσης κατανάλωσης στην καθημερινή ζωή και στη διασκέδαση.

Η ημι-εξάρτηση των νέων από τους γονείς τους επηρεάζει και τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζονται τις προσωπικές τους σχέσεις. Η γενική τάση είναι να διατηρεί κανείς μια σχέση ακόμη και μεγάλης διάρκειας συνεχίζοντας να διαμένει στο σπίτι των γονέων του. Η συμβίωση είναι μια λύση που επιλέγεται σπάνια και συνήθως δεν είναι αποδεκτή παρά ως προπαρασκευαστικό στάδιο πριν από το γάμο. Παραδοσιακές παρουσιάζονται και οι αντιλήψεις των νέων σχετικά με το γάμο και τις προϋποθέσεις που τον εξασφαλίζουν: πρόκειται για ένα γεγονός που έπεται της επαγγελματικής και οικονομικής αποκατάστασης.

Τελικά, η κατάσταση ημι-εξάρτησης που χαρακτηρίζει τις σχέσεις γονιών και νέων στηρίζεται σε «κατασκευασμένες» ισορροπίες που εξασφαλίζουν τη βιωσιμότητα του μοντέλου. Οι νέοι παραμένοντας «υπό την σκέπη» των γονέων εξασφαλίζουν τη σταδιακή, προγραμματισμένη και σε συνθήκες ασφάλειας, είσοδό τους στον κόσμο των ενηλίκων, ενώ συγχρόνως, διεκδικούν και σε μεγάλο βαθμό κερδίζουν, μεγάλη ελευθερία στη διαχείριση της προσωπικής τους ζωής. Η ασφάλεια που προσφέρει η οικογένεια συνδέεται με τον ιδιαίτερα ανεπτυγμένο προστατευτικό της ρόλο, ο οποίος όμως, δε φαίνεται να «ενοχλεί» σημαντικά τους νέους. Έτσι οι σημερινοί νέοι στην Αθήνα μοιάζουν να αποδέχονται τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η ελληνική οικογένεια, έχοντας

αφομοιώσει τις αξίες που τον στηρίζουν και προτιμούν να εισέλθουν στην ενήλικη αυτόνομη ζωή χωρίς ενδιάμεσες φάσεις συμβίωσης ή μοναχικής ζωής σε ανεξάρτητη κατοικία. Οι γονείς φαίνονται να αποδέχονται ή/και να ενθαρρύνουν τη συνέχιση της εξάρτησης των παιδιών τους, είτε λόγω της επιθυμίας τους να «κρατήσουν τα παιδιά κοντά τους» είτε διότι το θεωρούν αναπόφευκτο στο πλαίσιο της υλοποίησης κοινών προσδοκιών κοινωνικής και επαγγελματικής ανέλιξης.

Όσον αφορά στη στήριξη που οι νέοι θα μπορούσαν να έχουν στο πλαίσιο κρατικών κοινωνικών πολιτικών, στην Ελλάδα γνωρίζουμε ότι οι κοινωνικές αυτές μεταβιβάσεις είναι ιδιαίτερα ισχνές ιδίως σε σύγκριση με τις αντίστοιχες άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Ως αποτέλεσμα οι κοινωνικές μεταβιβάσεις αντιπροσωπεύουν ένα πολύ μικρό ποσοστό του εισοδήματος των νέων στην Ελλάδα και οι όποιες παροχές υπάρχουν, απευθύνονται στις πλέον ευαίσθητες ομάδες του νεανικού πληθυσμού (άποροι, ανάπηροι) ενώ η στήριξη που αφορά τομείς όπως οι σπουδές και η στέγαση είναι ιδιαίτερα ασθενής. Η έλλειψη επαρκούς κοινωνικής προστασίας των νέων θα μπορούσε να αποτελεί σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα, αλλά στην Ελλάδα υπάρχει μια παράδοση οικογενειακής φροντίδας και προστασίας που έρχεται και υποκαθιστά την φροντίδα που σε άλλες χώρες παρέχει το Κράτος μέσω κοινωνικών πολιτικών και μεταβιβάσεων. Έτσι η μετάβαση στην ενήλικη ζωή συγκροτεί στην ουσία μια ενδο-οικογενειακή διαδικασία με όλες τις θετικές και αρνητικές συνέπειες που αυτό συνεπάγεται στη συγκρότηση της προσωπικότητας και ταυτότητας του νέου ως ατόμου και ως πολίτη.

Η έρευνα που πραγματοποιήσαμε σε νέους της Αθήνας ηλικίας 18 έως 29 ετών ανέδειξε ευρήματα σε τέσσερις κυρίως τομείς: τις σπουδές, την εργασία, τον ρόλο της οικογένειας και τις στάσεις των νέων απέναντι στο κοινωνικό κράτος. Συγκεκριμένα:

1. Παρατηρείται έντονη τάση όλο και μεγαλύτερων επενδύσεων σε εκπαιδευτικό κεφάλαιο με στόχο την απόκτηση όλο και περισσότερων εκπαιδευτικών προσόντων. Με δεδομένο σήμερα τον ονομαζόμενο «πληθωρισμό πτυχίων», πολλοί νέοι προχωρούν σε μεταπτυχιακές σπουδές ή/και προσπαθούν να αποκτήσουν επιπλέον προσόντα (γλώσσες, κομπιούτερ κ.τ.λ.). Ακόμη, συχνά

στρέφονται προς σπουδές που οδηγούν σε εξειδικευμένα επαγγέλματα μετά την συνειδητοποίηση ότι το πρώτο τους πτυχίο δε μπορεί να αξιοποιηθεί παρά μόνο ως ένα καλό υπόβαθρο γενικής παιδείας. Τέλος, ο λόγος για τον οποίον ένας νέος άνω των 25 σπουδάζει ακόμη μπορεί να είναι και η καθυστέρηση στην ολοκλήρωση, εντός των τυπικών χρονικών πλαισίων, του κύκλου σπουδών στον οποίον είναι ενταγμένος. Αυτό οφείλεται σε πληθώρα παραγόντων όπως π.χ. η ανάγκη κάποιος να δουλεύει παράλληλα με τις σπουδές του, το γεγονός ότι η σχολή στην οποία φοιτά δεν αποτελούσε επιλογή του και οι αντίστοιχες σπουδές δεν του ταιριάζουν και τέλος στην ενασχόλησή του με...τα κοινά!

2. Ιδιαίτερα σοβαρές και πολύμορφες είναι οι επιπτώσεις στην πορεία ανεξαρτητοποίησης των νέων που έχουν οι επικρατούσες συνθήκες στην αγορά εργασίας σε συνδυασμό με την αναντιστοιχία μεταξύ εκπαιδευτικών δεξιοτήτων και προσόντων που ζητούνται στην αγορά. Έτσι, η επιθυμητή επαγγελματική αποκατάσταση παρουσιάζεται από τους νέους ως πολύ δύσκολη, ενώ οι πρόσκαιρες μη συνδεδεμένες με τις σπουδές τους δουλειές που μπορούν να βρουν, είναι πολύ χαμηλά αμειβόμενες. Όλα αυτά εξηγούν γιατί η εγκατάλειψη της οικογενειακής στέγης και η ανεξαρτητοποίησή τους γενικά καθυστερούν.
3. Γονείς και νέοι από κοινού σχεδιάζουν και προσπαθούν να υλοποιήσουν στρατηγικές κοινωνικής ανόδου, με βασικό στόχο - μέσω σπουδών, επαγγελματικής αποκατάστασης και γάμου - την εξασφάλιση για τους νέους μιας κοινωνικής θέσης τουλάχιστον λίγο καλύτερης από εκείνης των γονέων. Έτσι, σύμφωνα με την γνώμη των γονέων, που οι νέοι μας μετέφεραν, η αναχώρηση από την πατρική στέγη, μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο εφόσον οι νέοι έχουν τελειώσει τις σπουδές τους, έχουν αποκατασταθεί επαγγελματικά και αποκτήσει την οικονομική τους ανεξαρτησία που θα τους επιτρέψει, με την συμπληρωματική έστω και πάλι βοήθεια των γονέων, να φτιάξουν το δικό τους νοικοκυριό με τον/ την σύντροφο τους στο πλαίσιο του γάμου.

4. Οι νέοι έχουν αρνητική γνώμη και παρουσιάζουν αρνητική στάση απέναντι στις κοινωνικές παροχές που μπορεί να έχουν εκ μέρους του κράτους. Η στάση αυτή απορρέει είτε από αρνητικές εμπειρίες στην επαφή τους με τους θεσμούς κοινωνικής προστασίας είτε από την πεποίθηση ότι δεν υπάρχουν μέτρα στήριξης για τους νέους και εάν υπάρχουν είναι πενιχρά και ως εκ τούτου αμελητέα. Το σημαντικότερο όλων είναι ότι οι νέοι εκφράζουν σημαντικό βαθμό δυσπιστίας και έλλειψης εμπιστοσύνης απέναντι στο κοινωνικό κράτος με την έννοια ότι προτιμούν να αποφύγουν την αποδοχή κοινωνικών παροχών και την ένταξη σε προγράμματα στήριξης φοβούμενοι τις υπαρκτές ή μη εξαρτήσεις που αυτό θα μπορούσε να προκαλέσει. Όλα αυτά οδηγούν στην έλλειψη ενδιαφέροντος αναζήτησης πληροφόρησης και την τελική άγνοια σχετικά με ό,τι έστω υπάρχει στον τομέα της κοινωνικής προστασίας των νέων.

Στην Ελλάδα, όπως και στις άλλες μεσογειακές χώρες, η δόμηση της ταυτότητας γίνεται κοντά στην οικογένεια, που ξέρει να προσφέρει μια ατμόσφαιρα ευνοϊκή για την παραμονή των νέων στο σπίτι, σε μια λογική σταθερότητας και προσωπικής και οικογενειακής συνέχειας. Στην Ελλάδα η απομάκρυνση από την πατρική εστία δεν είναι προϋπόθεση για να θεωρείται κάποιος ενήλικας. Οι νέοι δεν αισθάνονται ότι η παραμονή στο πατρικό σπίτι είναι εμπόδιο στην αυτονόμησή τους, αλλά αντίθετα ότι τους παρέχει ένα πλαίσιο ευνοϊκό για την περαιτέρω ανάπτυξή τους. Η στενή σχέση με την γονεϊκή οικογένεια, η εντός του πλαισίου της διαχείριση των προβλημάτων τους, η αίσθηση της συνέχειας, της ενότητας και της ασφάλειας συγκροτούν τελικά ένα περιβάλλον από το οποίο δύσκολα αποφασίζουν να απομακρυνθούν.

Διαπιστώνεται, τελικά, σειρά παραγόντων οι οποίοι συντελούν στην χρονική επιμήκυνση της μετάβασης στην αυτόνομη και ανεξάρτητη ενήλικη ζωή στην Αθήνα, σήμερα. Οι παράγοντες αυτοί παρουσιάζουν μάλλον τάσεις ενίσχυσης και διαχρονικής σταθερότητας παρά τάσεις κάμψης και εξάλειψης. Η οικογενειακή προστασία σε συνδυασμό με την συνέχιση των σπουδών εξασθενεί τις αρνητικές επιπτώσεις της ανεργίας των νέων και της έλλειψης σοβαρής κοινωνικής στήριξης για αυτούς.

Όμως, οι επιπτώσεις της κατάστασης αυτής στους ρυθμούς αναπαραγωγής των νοικοκυριών και κυρίως στο δημογραφικό πρόβλημα, που οξύνεται όλο και περισσότερο, είναι σοβαρές. Επιπλέον, στο σύγχρονο περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από εκτεταμένη εργασιακή ανασφάλεια και οικονομική αστάθεια και στενότητα, οι δυνατότητες της οικογενειακής προστασίας μειώνονται και το «μοντέλο» κινδυνεύει να φτάσει στα όριά του. Μήπως θα πρέπει πλέον το κράτος να αντιμετωπίσει σοβαρά το θέμα της κοινωνικής προστασίας και στήριξης των νέων προκειμένου να μην εμφανιστούν στο εγγύς μέλλον προβλήματα κοινωνικής παθογένειας και περιθωριοποίησης που ήδη παρατηρούνται σε κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης;

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Allen, J., Barlow J., Leal, J., Malouta T., Padovani L., 2004, *Housing and welfare in Southern Europe*, Oxford: Blackwell.
- Biggart, A., 2005, *Families and transitions in Europe*, Final scientific report of the research project FATE, Coleraine: University of Ulster
- Bozon, M., Villeneuve-Gokalp C., 2000, «L'art et la manière de quitter ses parents» *Population et Société*, INED, No 297
- Bynner, J., 2001, "British Youth Transitions in Comparative Perspective" *Journal-of-Youth-Studies*; 4, 1, Mar, 5-23.
- Cavalli, A., 2000, « Pourquoi les jeunes italiens restent-ils si tard chez leurs parents ? », *Revue de l'OFCE*, No 72, Janvier 2000, pp. 203-206.
- Cavalli, A., Galland O., 1993, *L'allongement de la jeunesse*, Arles, Actes Sud- Observatoire du changement social en Europe occidentale (Poitiers).
- Chaland, K., 1999, *Individualisation et transformation de la vie privée : le discours sur l'individu et la famille*, Strasbourg, Université Marc Bloch de Strasbourg, Thèse de doctorat de sociologie.

- Chambaz, C., 2001, «Les jeunes adultes en Europe: Indépendance résidentielle, activité, ressources» in Dossier Jeunes adultes, *Recherches et prévisions*. N° 65. Septembre 2001. Publication de la CNAF. P. 53 à 71.
- Chisholm, L., Kovacheva S., 2002, *La jeunesse européenne : une mosaïque : analyse de la situation sociale des jeunes en Europe*, Strasbourg : Conseil de l'Europe, 92 p., ISBN 92-871-4951-8
- Chisholm, L., Kovacheva S., 2002, *Exploring the European youth mosaic: the social situation of young people in Europe*, Strasbourg, Council of Europe Publishing
- Cicchelli, V., Septembre 2001, «La dépendance familiale des jeunes adultes en France et en Italie » in *Dossier Jeunes adultes : Recherches et prévisions*, N° 65, Publication de la CNAF, p. 31-37
- Cicchelli, V., 2001, *La construction de l'autonomie : parents et jeunes adultes face aux études*, Paris : Presses Universitaires de France, 228 p. (Sciences sociales et sociétés) ISBN 2-13-051482-0
- Commission Européenne, 1997, *Les jeunes de l'Union Européenne ou les âges de transition*, Luxembourg : Office des publications officielles des communautés européennes, - IV-111 p. ISBN 92-828-0439-9
- Cordon, J-A., November 1997, "Youth Independence and Autonomy. A comparative study", *Journal of Family Issue*, vol. 8, n° 6, Sage Publications, p. 576-607.
- Corijn, M., Klijzing E., 2001, *Transitions to adulthood in Europe*, ed. by Boston Kluwer Academic Publishers, XVI-340 p. (European studies of population, ISSN 1381-3579, 10)
- Cunningham, H., 2000, «Pourquoi les jeunes anglais quittent-ils si tôt leurs parents ? » *Revue de l'OFCE*, no72, p. 207-215
- Du Bois-Reymond, M, 2004, «Semi-Dependency in the relationships between young adults and their parents. A European study», University of Leiden /NL. 2004 p1-7
- Eurostat, 1997, *Les jeunes de l'Union Européenne ou les âges de la transition*, 106 p.

- Galland, O., 2002, *Les jeunes*, 6e éd.. Paris, La Découverte, 124 p; ISBN 2-7071-3645-X
- Galland, O., 2001, «Adolescence, post-adolescence, jeunesse: retour sur quelques interprétations » *Revue Française de Sociologie*, 42-4, p. 611-640.
- Galland, O., 2001, *Sociologie de la jeunesse*, Paris : Armand Colin (collection U. Sociologie) 3ème édition, p.247. ISBN 2-200-26157-8.
- Galland, O., 2000 «L'allongement de la jeunesse » *Revue de l'OFCE*, Chronique de sociologie : comparaisons européennes, la jeunesse dans quatre pays d'Europe, no 72, p 187-191.
- Galland, O., Meron M., 1996, « Les frontières de la jeunesse », *Données sociales*, Paris.
- Gaviria, S., 2005, *Quitter ses parents : devenir adulte, en Espagne et en France, un processus divergent*, Rennes : Presses universitaires de Rennes. 1vol. 297 p.
- Goldscheider, F., Goldscheider, C., 1999, *The changing transition to adulthood: leaving and returning home* - Thousand Oaks: Sage Publications, XVIII-257 p., ISBN 0-7619-0992-
- Holdsworth, C., 1997, "Leaving home in Britain and Spain", *European population: variations on common themes*, Cracow, Poland, 17 p.
- Lloyd, C. B., National Research Council (U.S.), c2005, *Panel on transitions to adulthood in developing countries*, editor: Committee on Population [and] Board on Children, Youth, and Families, Division of Behavioral and Social Sciences and Education. Washington, D.C. National Academies Press, 1 vol. ISBN 0-309-09528-X
- Martinez-Granado, M., Ruiz-Castillo J., 2000, "The decisions of Spanish youth: a cross study", *Journal of Population Economics*, p. 305-330
- Mills, M., Blossfeld, H.P., 2003, «Globalization, uncertainty and changes in early life courses», *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*, 6(4), 189-219

Monrose, M., 2002, « Les jeunes adultes de 18 à 29 ans : indépendance résidentielle et niveau de vie», *Dossiers solidarité et santé*, n° 2, - fig., tabl. p. 7-19

Mulder, C.H., Clark, W.A.V., Wagner, M., 2002, “A comparative analysis of leaving home in the United States, the Netherlands and West Germany”, *Demographic research*, vol. 7, art. 17, p. 566-592.

Tépérogrou, A., 1995, “Enfantcentrisme et ses conséquences dans la famille grecque” in G. Kyriopoulos et al. (ed.). *Santé, Protection Sociale et Famille*. Athènes: Centre de Recherches Sociales de la Santé, p.51-66.

Tsaniras, E., Alipranti-Maratou, L., 2005, «Les transitions familiales des jeunes en France et en Grèce» Athènes, EKKE, Working Paper, 35 p.

Διαστάσεις της παιδικής φτώχειας στην Αθήνα: Θεωρητικές προσεγγίσεις, εμπειρική έρευνα και μεθοδολογικά ζητήματα¹.

Αννα Νικολάου

Εισαγωγή²

Στόχος αυτής της μελέτης είναι να αναδείξει το πρόβλημα της παιδικής φτώχειας στην περιοχή της πρωτεύουσας, αλλά και να προσεγγίσει τα μεθοδολογικά προβλήματα που συνοδεύουν μια τέτοια διερεύνηση.

¹ Η εργασία αυτή δεν είναι μόνο προϊόν ατομικής προσπάθειας αλλά και άλλων οι οποίοι/ες συνέβαλαν καθοριστικά στην ολοκλήρωσή της. Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω συγκεκριμένα: τον Διευθυντή του Ινστιτούτου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ, καθηγητή κ. Θωμά Μαλούτα για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε και για τη θετική, συνεχή και ουσιαστική του παρουσία· τον Διευθυντή του Ινστιτούτου Κοινωνικής Πολιτικής του ΕΚΚΕ, καθηγητή κ. Ιωάννη Σακέλλη για τη διάθεση της βάσης δεδομένων της EU-SILC 2003· την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας και ιδιαίτερα το κ. Γιώργο Ντούρο, Προϊστάμενο Τμήματος Ειδικών Ερευνών Νοικοκυριών της ΕΣΥΕ, ο οποίος συνέβαλε καθοριστικά στη διαδικασία εκπόνησης αυτής της εργασίας: με τη διάθεση ενός πολύ σημαντικού πληροφοριακού υλικού σχετικά με την εμπειρική δειγματοληπτική έρευνα EU-SILC, την τροποποίηση και ενοποίηση των αρχείων του 2003, με υποδείξεις και οδηγίες για τη στατιστική ανάλυση των δεδομένων, με τη στατιστική επεξεργασία και διάθεση στοιχείων της EU-SILC 2005, καθώς επίσης και με πολλές θεωρητικές συζητήσεις γύρω από τα μεθοδολογικά προβλήματα που αφορούν στην εμπειρική διερεύνηση της φτώχειας· τη συνεργάτιδα Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη, διευθύντρια ερευνών ΕΚΚΕ, για τη συνεργασία μας στο Ευρωπαϊκό πρόγραμμα WELLCHI Network με τίτλο «Η ευημερία των παιδιών»· την κ. Έρση Ζακοπούλου, Κύρια Ερευνήτρια ΕΚΚΕ, για τις πολύτιμες συμβουλές της και παρατηρήσεις· την κ. Αντωνία Κορρέ, Υποψήφια Διδάκτορα Στατιστικής στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, η οποία με παρεμβάσεις και παρατηρήσεις βοήθησε στην προσπάθεια για στατιστική ορθότητα των αποτελεσμάτων.

² Η μελέτη αντλεί στοιχεία από τις παρακάτω παρουσιάσεις που έγιναν στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος WELLCHI Network: Alipranti L. and Nikolaou A. (2005) “Childhood in poverty: a disturbing reality. Some theoretical and Empirical Considerations” Paper presented to the WELLCHI NETWORK 4th Workshop, 2-3 December 2005.

Alipranti L. and Nikolaou, A. (2006) “Child poverty in Multicultural Societies” Paper presented to the WELLCHI NETWORK Second Conference, University of Hamburg 31-1 April 2007

Alipranti L. and Nikolaou, A (2007) “Defining and Measuring Child Poverty: Contemporary Trends and Issues” Paper presented to the WELLCHI NETWORK 3rd Local Agents Meeting, National Hellenic Research Institute 23 March 2007.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της UNICEF η παιδική φτώχεια αυξάνεται στις ανεπτυγμένες χώρες (UNICEF, 2005, Μπούζας, 2005: 99) και μάλιστα στις χώρες του ΟΟΣΑ η εισοδηματική φτώχεια μεταξύ των παιδιών ξεπερνάει αυτή των ηλικιωμένων, οι οποίοι παραδοσιακά αποτελούσαν την ομάδα που αντιμετώπιζε τον μεγαλύτερο κίνδυνο οικονομικής επισφάλειας (Flaquer, 2007).

Η εξάλειψη της φτώχειας και η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού αποτελούν σημαντικούς στόχους για την οικονομική ανάπτυξη της Ε.Ε. Όπως μάλιστα υπαγορεύουν τα πρακτικά του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στη Λισσαβόνα το Μάρτιο 2000, τα παιδιά αποτελούν μια από τις ομάδες-στόχους της κοινωνικής πολιτικής, με σκοπό την προώθηση της κοινωνικής ένταξης των οικονομικά ασθενέστερων και αποκλεισμένων ομάδων³. Η έννοια όμως του κοινωνικού αποκλεισμού, έτσι όπως διατυπώνεται σε πολλά ευρωπαϊκά κείμενα και εθνικά σχέδια δράσης, παραπέμπει «στην γενικότερη αντίληψη περί αποκλεισμού από την αγορά εργασίας και συνεπώς δεν μας λέει ουσιαστικά πολλά πράγματα για τον κοινωνικό αποκλεισμό στην παιδική ηλικία» (Ridge, 2002: 6).

Έρευνες που έχουν γίνει σε άλλες χώρες επισημαίνουν τις σοβαρές επιπτώσεις της φτώχειας στην υγεία, τη σχολική επίδοση και την αυτοεκτίμηση των παιδιών (βλ. Ridge, 2002: 3). Ως επί το πλείστον όμως, οι εμπειρικές διερευνήσεις της φτώχειας σε επίπεδο νοικοκυριών δεν παρέχουν τη δυνατότητα μιας ξεκάθαρης και λεπτομερούς ανάλυσης του επιπέδου και των συνθηκών διαβίωσης των παιδιών καθώς, ο πληθυσμός στις μεγάλης κλίμακας επαναλαμβανόμενες εμπειρικές δειγματοληπτικές έρευνες είναι συνήθως άτομα 16 ετών και άνω.

Τα παιδιά αντιμετωπίζονται ως παθητικά μέλη του νοικοκυριού (βλ. Ridge, 2002), εφόσον δεν εργάζονται και συνεπώς δεν συνεισφέρουν άμεσα στην οικονομία της χώρας και στο εισόδημα του νοικοκυριού. Με άλλα λόγια, τα παιδιά αποτελούν μία αόρατη κοινωνική κατηγορία και συνεπώς δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι, τόσο στην έρευνα, όσο και στην πολιτική και την κοινωνία, επικρατεί η τάση να συγχέο-

³Βλ. σχετικά:

http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/el/ec/00100-rl_gr0.htm

νται οι ανάγκες τους με τις ανάγκες και τα συμφέροντα της οικογένειας και ειδικότερα των εργαζομένων γονέων. Η έλλειψη αναγνώρισης των αναγκών των παιδιών και της διαφορετικότητας τους απέναντι στους ενήλικες συνεπάγεται την εξαγωγή συνήθως συμπερασμάτων για την ευημερία τους από τα στοιχεία που παρέχουν οι μεγάλης κλίμακας εμπειρικές δειγματοληπτικές έρευνες σχετικά με τη γενικότερη κατάσταση του νοικοκυριού και τις συνθήκες διαβίωσης των μελών του.

Πολύ απλά, θεωρούμε ότι τα παιδιά είναι φτωχά επειδή ζούνε σε νοικοκυριά που βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας και το αντίστροφο. Μπορεί αυτό να φαίνεται λογικό, όμως στην πραγματικότητα ένα παιδί μπορεί να ζει σε ένα νοικοκυριό που βρίσκεται πάνω από το όριο της φτώχειας αλλά το ίδιο να στερείται βασικών αγαθών⁴. Αντίθετα, ένα παιδί που ζει σε φτωχό νοικοκυριό μπορεί να μην βιώνει προβλήματα φτώχειας και υλικής αποστέρησης, επειδή οι γονείς φροντίζουν έτσι ώστε ένα μεγάλο μέρος του εισοδήματος να καλύπτει τις βασικές τουλάχιστον ανάγκες του ή επειδή τα παιδιά διαθέτουν ίδια εισοδήματα και συνεπώς δεν είναι τα ίδια φτωχά⁵. Ακόμη οι μεγάλες επαναλαμβανόμενες έρευνες δεν παρέχουν συγκεκριμένα στοιχεία σχετικά με την κατανομή του εισοδήματος μεταξύ των μελών του νοικοκυριού, το χαρτζιλίκι των παιδιών, τις αποταμιεύσεις τους, τις καταναλωτικές τους δαπάνες και συνήθειες κτλ. Η διερεύνηση της φτώχειας στηρίζεται στην πρόσληψη του νοικοκυριού ως μιας εσωτερικά ομοιογενούς και εμφανώς προσδιορισμένης καταναλωτικής και παραγωγικής μονάδας και οικογενειακής δομής (βλ. Wong, 1984: 62) της οποίας τα μέλη δεν διαφοροποιούνται ως προς τις ανάγκες και την καταναλωτική τους συμπεριφορά.

Το σημαντικότερο όμως πρόβλημα, όπως αναφέρει και ο Σ. Καραγιωργας κ.ά. (1999:34), είναι ότι μέχρι σήμερα «δεν έχει διατυπωθεί ένας γενικά αποδεκτός ορισμός και τούτο γιατί οι αντιλήψεις για το ποιος είναι φτωχός και ποιος όχι, διαφέρουν μεταξύ των θεωρητικών που έχουν μελετήσει το φαινόμενο της φτώχειας, των ερευνητών που προ-

⁴ Για τη μεθοδολογική προσέγγιση της παιδικής φτώχειας βλέπε επίσης Μπούζας Ν. (2006: 100).

⁵ Οπ. π.

σπαθούν να την μετρήσουν και των πολιτικών εξουσιών που ασκούν πολιτική για την καταπολέμησή της». Έτσι η ίδια η έννοια της φτώχειας παραμένει ρευστή και ουσιαστικά στατιστικά και μόνο προσδιοριζόμενη και αυτό δημιουργεί σοβαρά επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα που είναι, ως επί το πλείστον, γνωστά στους επιστήμονες που ασχολούνται με τη μελέτη του φαινομένου.

Αντίστοιχα, και κατά τη γνώμη μου με ακόμη σοβαρότερες συνέπειες, δεν υπάρχει επίσημος ορισμός της παιδικής φτώχειας, η οποία συνήθως συνδέεται με το γενικό επίπεδο ευημερίας μιας κοινωνίας. Θα μπορούσε εύκολα να υποτεθεί ότι η παιδική φτώχεια δεν διαφέρει από τη γενική θεώρηση της φτώχειας η οποία συνήθως παραπέμπει στην έλλειψη υλικών αγαθών. Ωστόσο, τα παιδιά αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα στέρησης και κοινωνικού αποκλεισμού, τα οποία μπορεί να οφείλονται σε πληθώρα παραγόντων και τα οποία μπορεί να έχουν σοβαρές επιπτώσεις στους σημαντικούς για το στάδιο ζωής τους, τομείς της ανάπτυξης, εκπαίδευσης και κοινωνικοποίησης. Τα παιδιά δεν έχουν ουσιαστικά επιλογές ούτε αναπτύσσουν στρατηγικές, όπως θεωρητικά οι ενήλικες, ώστε να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα φτώχειας και αποκλεισμού. Με άλλα λόγια, τα παιδιά μπορούν ελάχιστα έως καθόλου να επηρεάσουν τις συνθήκες διαβίωσής τους σε αντίθεση με τους ενήλικες που έχουν πλήρως τη δυνατότητα να διαχειριστούν το όποιο εισόδημά τους.

Όπως, λοιπόν, οι έννοιες «φτώχεια», «παιδική φτώχεια» και «αποκλεισμός» δεν είναι δεδομένες και αναλλοίωτες - αλλά στην πραγματικότητα διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τη συνάφεια, την ευρύτητα και το ειδικό τους βάρος - έτσι και ο όρος «παιδική ηλικία» είναι σχετικά ασαφής καθώς δεν υπάρχει μία κοινή αντίληψη ως προς το πώς ορίζεται το πέρασμα από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση⁶.

⁶ Για μια λεπτομερή ανάλυση των σχετικών, ποικίλων θεωρητικών και κοινωνιολογικών προσεγγίσεων της παιδικής ηλικίας, ως ιστορικά εξελισσόμενες και κοινωνικά κατασκευαζόμενες κατηγορίες βλ. Wyness, M. (2006).

Σύμφωνα με το άρθρο 1 της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού του ΟΗΕ, «παιδί θεωρείται κάθε ανθρώπινο ον μικρότερο των δεκαοκτώ ετών, εκτός εάν η ενηλικίωση επέρχεται νωρίτερα, σύμφωνα με την ισχύουσα για το παιδί νομοθεσία» βλ. <http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/k2crc.htm>

Συνεπώς για να μελετηθεί σε όλες της τις διαστάσεις η παιδική φτώχεια χρειάζεται προηγουμένως να οριστούν οι έννοιες *παιδική φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός και ανισότητα στην παιδική ηλικία*, γιατί από τον ορισμό που θα δοθεί σε αυτές τις έννοιες εξαρτάται η δημιουργία σταθερών και αξιόπιστων δεικτών που είναι απαραίτητοι για την αξιολόγηση και παρακολούθηση του προβλήματος.

Η φτώχεια και η ευημερία των παιδιών. Σύγχρονες τάσεις και προβληματισμοί.

Αν ο όρος «παιδική φτώχεια» χαρακτηρίζεται από σχετική ασάφεια και προβληματισμό από την πλευρά τόσο των επιστημόνων όσο και των πολιτικών εξουσιών, από την άλλη μεριά, το πλαίσιο μέσα στο οποίο επιχειρείται μία προσπάθεια να αποσαφηνιστεί το περιεχόμενο του όρου «παιδική ευημερία» είναι η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού του ΟΗΕ. Η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού παρέχει το σημαντικότερο νομικό πλαίσιο για τη διασφάλιση της ευημερίας των παιδιών, η οποία προϋποθέτει μεταξύ άλλων, την αναγνώριση από την πλευρά των συμβαλλόμενων κρατών του δικαιώματος των παιδιών για ένα κατάλληλο περιβάλλον ζωής που να επιτρέπει τη σωματική, πνευματική, ψυχική, ηθική και κοινωνική ανάπτυξή τους (άρθρο 27, παράγραφος 1)⁷. Οι χώρες που έχουν επικυρώσει τη Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, μεταξύ των οποίων είναι και η Ελλάδα, είναι υποχρεωμένες βάσει των άρθρων 4 και 27 να λάβουν κατάλληλα μέτρα για την εξάλειψη της φτώχειας στα παιδιά.

Ωστόσο, το πρώτο βήμα για την καταπολέμηση της παιδικής φτώχειας απαιτεί οι κυβερνήσεις να προσδιορίσουν ξεκάθαρα τι σημαίνει για ένα παιδί να είναι φτωχό, και επιπλέον ο προσδιορισμός της φτώχειας προϋποθέτει τον προσδιορισμό και τη μέτρηση των υλικών πόρων που καθορίζουν την ευημερία (βλ. Corak, 2005: 39).

Το εισόδημα ή καταναλωτική δαπάνη δεν αποτελούν από μόνοι τους δείκτες συνολικής παιδικής ευημερίας. Στην πραγματικότητα η ευημερία των παιδιών σχετίζεται με την υγεία, τη φυσική και τη γνωστική α-

⁷Βλ. επίσης <http://www.unicef.gr/reports/symb.php#a>

νάπτυξη, τη φροντίδα ή την αμέλεια, τη βία, την ασφάλεια, τη παιδική εργασία, τη σχολική επίδοση και την ποιότητα της σχολικής ζωής, τις σχέσεις με την οικογένεια και το σχολείο, τα πολιτικά δικαιώματα των γονέων που είναι μέλη μεταναστευτικών ομάδων ή μειονοτήτων κτλ. Όλα τα παραπάνω μπορούν να θεωρηθούν δείκτες ευημερίας οι οποίοι σε συνδυασμό με την εισοδηματική φτώχεια θα μπορούσαν να μας δώσουν ικανοποιητικά στοιχεία αλλά συνήθως δεν περιλαμβάνονται σε μεγάλες επαναλαμβανόμενες έρευνες νοικοκυριών. Όπως αναφέρθηκε ήδη, σε αυτές τις έρευνες την μονάδα απόκρισης αποτελούν συνήθως άτομα ηλικίας 16 ετών και άνω, ενώ σε γενικές γραμμές παρέχονται κάποιες πληροφορίες για τα παιδιά από τις οποίες όμως μπορούν να εξαχθούν πολύ περιορισμένα συμπεράσματα.

Φωτεινές εξαιρέσεις αποτελούν χώρες όπως η Βρετανία, οι ΗΠΑ και η Γερμανία. Η Βρετανική Πάνελ Έρευνα Νοικοκυριών από το 1994 επεκτάθηκε σε παιδιά ηλικίας 11-15 ετών⁸, ενώ η Αμερικάνικη Έρευνα Εισοδήματος από το 1997 χρησιμοποιεί ειδικά ερωτηματολόγια για τα παιδιά και για τους γονείς⁹. Επίσης η Γερμανική Κοινωνικο-οικονομική Έρευνα, το 2000 έδωσε φωνή σε εφήβους, ενώ από το 2003 ερευνά συστηματικά την ανάπτυξη των παιδιών από τη στιγμή της γέννησής τους¹⁰.

Αντίστοιχες εξελίξεις δεν παρατηρούμε στην Ε.Ε μολονότι τα παιδιά αποτελούν μία από τις ομάδες-στόχους της κοινωνικής πολιτικής. Οι γνωστοί Ευρωπαϊκοί δείκτες του Laeken περιλαμβάνουν ένα μόνο δείκτη για τα παιδιά (την αναλογία παιδιών που ζουν σε νοικοκυριά με συνολικό ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα πριν τις δαπάνες στέγασης κάτω από το 60% της διαμέσου) (Bradshaw, 2006). Σύμφωνα όμως με τις εκτιμήσεις του Jonathan Bradshaw (2006) η *σχετική εισοδηματική φτώχεια* και η *ανεργία* είναι μάλλον ασθενείς δείκτες παιδικής ευημερίας ιδιαίτερα σε μερικά από τα καινούργια κράτη μέλη. Επίσης κατά τον

⁸ Για τη British Household Panel Survey βλ. Lynn, P. (ed.) et.al. (2003) <http://www.esds.ac.uk/longitudinal/access/bhps/introduction.asp>

⁹ βλ. Σχετικά Mainieri, T. (ed.) (2006), διαθέσιμη ιστοσελίδα: <http://psidonline.isr.umich.edu/CDS>

¹⁰ Για τη Γερμανική SOEP βλ. Frick, J. R. (2005), διαθέσιμη ιστοσελίδα: <http://www.diw.de/gsoep/>

Bradshaw (2006), η αποστέρηση παρουσιάζει μεγαλύτερη συσχέτιση με τη συνολική ευημερία ($r=-0.78$) και όχι η σχετική εισοδηματική φτώχεια και η ανεργία. Σημαντική όμως εξέλιξη αποτελεί η διερεύνηση δεικτών παιδικής ευημερίας από την Επιτροπή Κοινωνικής Προστασίας της Ε.Ε καθώς αυτό αποτελεί μία πρώτη προσπάθεια να δημιουργηθεί ένας δείκτης παιδικής ευημερίας για τις 25 χώρες (Bradshaw, 2007: 3).

Επιπλέον από το 2005 περιλαμβάνονται στη συγχρονική συνιστώσα της Ευρωπαϊκής Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης - EU-SILC μεταβλητές με σκοπό τη διερεύνηση της διαγενεακής μεταβίβασης της φτώχειας. Με τη χρήση των μεταβλητών αυτών επιτυγχάνεται η συλλογή αναδρομικών στοιχείων (retrospective data) σχετικά με την εκπαίδευση και το επάγγελμα των γονέων. Όμως, τόσο ο σχεδιασμός του δείγματος (rotational design), όσο και η συλλογή ορισμένων μόνο στοιχείων δεν επιτρέπουν μια πιο λεπτομερή και σε βάθος χρόνου διερεύνηση της φτώχειας σε επίπεδο κοινωνικής αναπαραγωγής¹¹. Η διαγενεακή μεταβίβαση της φτώχειας που έχει ιδιαίτερη σχέση με τη παιδική φτώχεια γίνεται περισσότερο κατανοητή, τόσο ως μία πολυδιάστατη όσο και ως μια στενά εισοδηματική έννοια, όταν εστιάζουμε στη μεταβίβαση ή την έλλειψη μεταβίβασης διαφόρων μορφών κεφαλαίου (ανθρώπινο, κοινωνικο-πολιτισμικό, κοινωνικο-πολιτικό, οικονομικό/ υλικό, κτλ.) (βλ. Moore, 2001: 4) και όχι μόνο σε στοιχεία που αφορούν το επάγγελμα και την εκπαίδευση των γονέων.

Πέρα από τα διάφορα μεθοδολογικά ζητήματα που υπάρχουν, γεγονός είναι ότι η παιδική φτώχεια έχει αυξηθεί σε πολλές από τις χώρες της Ε.Ε. Το 2003 η παιδική φτώχεια στην Ε.Ε. ξεπερνούσε σε αναλογία τα ποσοστά φτώχειας σε ενήλικες (βλ. Flaquer, 2007). Τα χαμηλότερα ποσοστά παιδικής φτώχειας καταγράφηκαν στη Δανία (9%), τη Σλοβε-

¹¹ Η διερεύνηση της διαγενεακής μεταβίβασης της φτώχειας προϋποθέτει μάλλον τη χρήση είτε κοόρτης έρευνας ή τουλάχιστον την επέκταση μίας full panel έρευνας στα παιδιά. Δεν μπορεί πλήρως να διερευνηθεί η κατεύθυνση της αιτιότητας (direction of causation) ως προς τη μεταβίβαση της φτώχειας από γενιά σε γενιά με τη χρήση απλώς αναδρομικών στοιχείων, όπως συμβαίνει με την EU-SILC, αλλά ούτε και με εναλλακτικό δείγμα (rotational sample). Αναφορικά με το θέμα της εξαγωγής συμπερασμάτων σχετικά με την αιτιότητα, μέσω επαναλαμβανόμενων συγχρονικών δειγματοληπτικών ερευνών βλ. Arber, S. (2001: 269-86).

νία (9%), τη Φιλανδία (10%), τη Σουηδία (11%) και στην Κύπρο (11%), ενώ η Ιταλία (26%), η Ελλάδα (23%) η Πορτογαλία (23%) το Ηνωμένο Βασίλειο (22%) και η Ιρλανδία (22%) παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά παιδικής φτώχειας στην Ε.Ε. και μάλιστα υψηλότερα σε σχέση με τους ενήλικες (Flaquer, 2007: 5). Το γεγονός ότι η Ελλάδα βρίσκεται ανάμεσα στις χώρες με τη μεγαλύτερη παιδική φτώχεια είναι αρκετά ανησυχητικό γι' αυτό και θα πρέπει να ληφθούν μέτρα παρέμβασης ώστε η φτώχεια να μην εξακολουθήσει να μεταβιβάζεται από τη μία γενιά στην άλλη.

Μεθοδολογικά ζητήματα

Η ανάλυση που ακολουθεί στηρίζεται σε στοιχεία σχετικά με την παιδική φτώχεια στην Αττική από την Ευρωπαϊκή Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης – EU-SILC. Η έρευνα αυτή αποτελεί ένα θεσμοθετημένο εργαλείο της λεγόμενης Ανοιχτής Μεθόδου Συντονισμού (ΑΜΣ) της Ε.Ε. Η ΑΜΣ δίνει τη δυνατότητα στα κράτη-μέλη να ανταλλάξουν εμπειρίες και γνώση, καθώς επίσης και να παρακολουθούν από κοινού τα προβλήματα που σχετίζονται με την φτώχεια και τον αποκλεισμό.¹² Ωστόσο δεδομένου ότι η μεθοδολογία της EU-SILC επιτρέπει τη συλλογή βασικών στοιχείων για τα άτομα από μητρώα ή άλλες πηγές πληροφόρησης, σε ορισμένες χώρες το σύνολο ή μέρος των δεδομένων εξάγονται από έμμεσες πηγές και όχι από δειγματοληπτική μέσω ερωτηματολογίων έρευνας πεδίου. Το γεγονός αυτό μειώνει το βαθμό στον οποίο η μεθοδολογία μπορεί να εναρμονιστεί μεταξύ των διαφορετικών χωρών¹³. Στην Ελλάδα η EU-SILC μέχρι στιγμής διεξάγεται όπως

¹² Η EU-SILC διεξάγεται σε ετήσια βάση και είναι υποχρεωτική για όλα τα κράτη-μέλη και για τις υποψήφιες προς ένταξη χώρες. Από το 2003 αντικατέστησε την Ευρωπαϊκή Πάνελ Έρευνα Νοικοκυριών (ECHP) και λειτουργεί ως ένα εργαλείο που στοχεύει στην συλλογή καίριων και συγκρίσιμων συγχρονικών (cross-sectional) και διαχρονικών (longitudinal) πολυδιάστατων μικρο-δεδομένων σχετικά με την κατανομή του εισοδήματος και του επιπέδου και της σύνθεσης της φτώχειας και του αποκλεισμού, ώστε να επιτευχθεί η αξιόπιστη και σχετική συγκρισιμότητα μεταξύ των κρατών-μελών, βλ. σχετικά Regulation CE 1177/2003 of European Parliament and Council of 16/6/2003, published in the Official Journal of 3/7/2003

¹³ Για περισσότερες πληροφορίες βλ.

όλες οι άλλες έρευνες πεδίου της ΕΣΥΕ. Συγκεκριμένα περιλαμβάνει επιτόπια έρευνα για τη συλλογή στοιχείων με τη χρήση ερωτηματολογίων που είναι σχεδιασμένα σύμφωνα με τις προδιαγραφές της Eurostat.

Η φτώχεια στην Ε.Ε. μετράται με την σχετική της έννοια, δηλαδή προσδιορίζεται σε σχέση με την κατανομή του εισοδήματος μέσα σε κάθε χώρα (βλ. GUIO, 2005b: 1)¹⁴. Η γραμμή της φτώχειας ορίζεται στο 60% του διαμέσου ισοδύναμου συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος¹⁵, το οποίο για το 2003 υπολογίστηκε στα 4922,40 ευρώ για τα μονοπρόσωπα νοικοκυριά και στα 10.337,04 για νοικοκυριά με 2 ενήλικες και 2 εξαρτώμενα παιδιά. Το 2005 το χρηματικό όριο της φτώχειας ανήλθε στο ετήσιο ποσό των 5649,78 ευρώ ανά άτομο και των 11.864,54 για νοικοκυριά με 2 ενήλικες και 2 εξαρτώμενα παιδιά¹⁶. Η περίοδος αναφοράς για τη μέτρηση του εισοδήματος είναι το προηγούμενο ημερολογιακό έτος. Στην προκειμένη περίπτωση είναι, δηλαδή, το 2002 και το 2004 αντίστοιχα. Από το ισοδύναμο συνολικό διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών αφαιρούνται οι φόροι και οι εισφορές για κοινωνική ασφάλιση. Ο λόγος για τον οποίο η γραμμή της φτώχειας ορίζεται στο 60% του διαμέσου ισοδύναμου συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος παραμένει αδιευκρίνιστος, ενώ επιστήμονες όπως π.χ. ο Bradshaw, θεωρούν ότι αυτή η γραμμή φτώχειας είναι εντελώς αυθαίρετη (Corak, 2005: 19) ή όπως αναφέρει η Guio (2005a: 3) είναι συμβατική αν και στατιστικοί παράγοντες έχουν οδηγήσει σε αυτήν την επιλογή.

Το συνολικό διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού διαιρείται με ένα συντελεστή, ο οποίος προκύπτει από μία κλίμακα ισοδυναμίας, με αποτέλεσμα, στην κατανομή κατά άτομο, κάθε μέλος του νοικοκυριού θεωρείται ότι κατέχει το εισόδημα που αντιστοιχεί στο ισοδύναμο εισόδημα του νοικοκυριού (βλ. Σακέλλης, 2005: 117). Η παιδική φτώχεια υπολο-

http://epunet.essex.ac.uk/echp_userguide_toc_content.htm

¹⁴ Αναφορικά με την εξέλιξη των θεωριών και των τρόπων μέτρησης της φτώχειας βλ. και Καραγιώργας Σ. κ.ά. (1999) όπως και Μπαλούρδος, Δ. (2005).

¹⁵ Βλ. επίσης Σακέλλης, Γ. (2005:116).

¹⁶ ΕΣΥΕ, δελτία τύπου – Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης (EU-SILC) 2003 και 2005- δελτία τύπου/κοινωνικές στατιστικές / εισόδημα και συνθήκες διαβίωσης, www.statistics.gr.

γίνεται σε επίπεδο ατόμων, μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, και ορίζεται ως το πηλίκο του συνόλου των παιδιών που ζουν σε φτωχά νοικοκυριά προς το σύνολο των παιδιών. Η παρούσα διερεύνηση επικεντρώνεται σε παιδιά 0-15 ετών, που ζουν σε νοικοκυριά στην Αττική, και περιλαμβάνει δείκτες, οι οποίοι σχετίζονται με το εισόδημα, όπως επίσης και δείκτες που σχετίζονται με την αποστέρηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Το όριο των 15 ετών επελέγη ως το καταλληλότερο δεδομένου ότι τα άτομα 16 και άνω συμμετέχουν ισότιμα με τους ενήλικες, στον πληθυσμό της έρευνας. Πιο συγκεκριμένα για την ανάλυση χρησιμοποιήθηκαν οι παρακάτω δείκτες:

Εισοδηματικοί δείκτες

- Σχετικός κίνδυνος οικονομικής επισφάλειας ανά ηλικία μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις
- Σχετικός κίνδυνος οικονομικής επισφάλειας πριν τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, συμπεριλαμβανομένων των συντάξεων
- Σχετικός κίνδυνος οικονομικής επισφάλειας πριν τις κοινωνικές μεταβιβάσεις μη συμπεριλαμβανομένων των συντάξεων.
- Σχετικός κίνδυνος οικονομικής επισφάλειας ανάλογα με την ένταση εργασίας των μελών του νοικοκυριού που εργάζονται
- Σχετικός κίνδυνος οικονομικής επισφάλειας ανάλογα με τη κύρια ασχολία του υπευθύνου του νοικοκυριού.
- Δείκτες ανισότητας income quintile και S80/S20, συντελεστής Gini
- Χάσμα φτώχειας

Δείκτες κοινωνικού αποκλεισμού - αποστέρησης

- Εκπλήρωση βασικών αναγκών
- Βαθμός δυσκολίας των νοικοκυριών να αντιμετωπίσουν τις συνήθεις ανάγκες τους με το συνολικό μηνιαίο ή εβδομαδιαίο εισόδημα
- Συνθήκες στέγασης
- Δυσκολίες ανταπόκρισης στην πληρωμή πάγιων λογαριασμών

Η ανάλυση βασίζεται σε στοιχεία του 2003 ενώ γίνονται συγκρίσεις και με τα στοιχεία του 2005. Για την έρευνα του 2003 θα πρέπει να επισημανθεί ότι, ήταν πανελλαδική και έγινε σε δείγμα 6.665 νοικοκυριών.

Γεωγραφική κατανομή της παιδικής φτώχειας.

Η Ελλάδα κατατάσσεται μεταξύ των Ευρωπαϊκών χωρών με τα υψηλότερα ποσοστά παιδικής φτώχειας. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης (EU-SILC), το 2003 στην Ελλάδα η φτώχεια σε παιδιά 0-15 ετών μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις ήταν 21% ενώ το 2005 μειώθηκε στο 19,4%. Το 2003, το ποσοστό φτώχειας σε παιδιά ξεπερνά κατά τι το αντίστοιχο ποσοστό των ατόμων ηλικίας 16 ετών και άνω (20,7%). Αντίθετα το 2005 η παιδική φτώχεια (19,5%) στην Ελλάδα ήταν μικρότερη από το ποσοστό φτώχειας των 16 ετών και άνω (19,7%)¹⁷. Έτσι μόνο για το 2003 η παιδική φτώχεια στην Ελλάδα φαίνεται πως ακολουθεί την τάση που διαγράφεται σε χώρες του ΟΟΣΑ καθώς ξεπερνά τα ποσοστά φτώχειας σε ενήλικες.

Η ένταση της παιδικής φτώχειας, όπως και της φτώχειας γενικά, διαφοροποιείται γεωγραφικά σχετιζόμενη με το βαθμό οικονομικής ανάπτυξης κάθε περιοχής και με άλλες περιφερειακές κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες. Παρά ταύτα το δείγμα των Ερευνών Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης αν και είναι σχεδιασμένο ώστε να είναι αντιπροσωπευτικό σε εθνικό επίπεδο, ωστόσο, δεν είναι σχεδιασμένο ώστε να είναι αντιπροσωπευτικό στο επίπεδο των Περιφερειών της χώρας, πόσω μάλλον προκειμένου για μικρότερα γεωγραφικά και διοικητικά επίπεδα. Πρόκειται για ένα πάρα πολύ σημαντικό ζήτημα καθώς «έχει πλέον αναγνωρισθεί το γεγονός ότι είναι χρήσιμο για την εκπόνηση και εφαρμογή πολιτικών καταπολέμησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού να υπάρχουν δείκτες των διαστάσεων τους σε περιφερειακό επίπεδο» (Μπούζας, 2006: 104).

¹⁷ Βλ. ΕΣΥΕ, δελτίο τύπου - Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης (EU-SILC) 2005

Επιπλέον και ιδιαίτερα προκειμένου για τη μελέτη της παιδικής φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού των παιδιών στην περιφέρεια, παράγοντες δύσκολα μετρήσιμοι αλλά πολύ σημαντικοί, όπως η επάρκεια των υποδομών εκπαίδευσης και παιδικής φροντίδας, η ποιότητα της λειτουργίας τους και η προσβασιμότητα του πληθυσμού σε αυτές επηρεάζουν την ποιότητα ζωής των παιδιών και ελλείπει επαρκών στοιχείων δύσκολα λαμβάνονται υπόψη στη διερεύνηση του φαινομένου και των επιπτώσεών του.

Όπως προαναφέραμε η ανάλυση που ακολουθεί αφορά την Αττική για την οποία το δείγμα είναι αντιπροσωπευτικό επιτρέποντας σε βάθος διερευνήσεις. Συγκεκριμένα περιλαμβάνει 2.282 νοικοκυριά (Περ. Πρωτεύουσας=2009, N/A Ανατ. Αττικής=166, N/A Δυτικής Αττικής=77 και N/A Πειραιώς=30). Ο συνολικός αριθμός των νοικοκυριών που επιλέχθηκε στην Αττική, χωρίς τον αναγωγικό συντελεστή, αντιστοιχεί στο 25% του συνόλου του δείγματος. Το ποσοστό παιδικής φτώχειας στην Αττική για το 2003 ανέρχεται σε 13,3% υπολειπόμενο κατά επτά σχεδόν ποσοστιαίες μονάδες του αντίστοιχου εθνικού (21,1%). Η σημαντική αυτή διαφορά και η γενική επισκόπηση των στοιχείων κατά περιφέρεια, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, παρά την έλλειψη αντιπροσωπευτικών ποσοστών για τις άλλες περιφέρειες, η παιδική φτώχεια στην Αττική φαίνεται να παρουσιάζει την χαμηλότερη ένταση στο σύνολο των περιοχών της χώρας.

Σχετικός κίνδυνος οικονομικής επισφάλειας ανάλογα με την ηλικία

Παρά το γεγονός ότι η παιδική φτώχεια στην Αττική παρουσιάζει σχετικά με το σύνολο της χώρας χαμηλή ένταση δίνοντας την εντύπωση σχετικής ευημερίας της αντίστοιχης ομάδας πληθυσμού, η κατανομή ανά ηλικία αναδεικνύει την σοβαρότητα του προβλήματος εφόσον τα ποσοστά της παιδικής φτώχειας κατατάσσονται σε επίπεδα παρεμφερή με αυτά των ατόμων της τρίτης ηλικίας (65+).

Συγκεκριμένα, τόσο το 2003 όσο και το 2005, η παιδική φτώχεια καταλαμβάνει την 3η θέση στη φθίνουσα κατάταξη των ηλικιακών κα-

τηγοριών με τους ηλικιωμένους και την ιδιαίτερη κατηγορία των ατόμων 16-24 να καταλαμβάνουν τις δύο πρώτες θέσεις (Πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1:

**Κατώφλι σχετικού κινδύνου οικονομικής επισφάλειας ανά ηλικία στην Αττική.
Κάτω από τη γραμμή φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις**

Ηλικία	2003 %	2005 %	2005/2003 %
Σύνολο Αττικής	12,3	11,3	-1
0-15	13,3	11,3	-2
16-24	18,3	14	-4,3
25-49	9,6	8,7	-0,9
50-64	11,6	10,5	-1,1
65+	14,4	16,1	1,7

p.<0,001

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ - ΕΚΚΕ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης-EU-SILC (2003) (ίδιοι υπολογισμοί) και ΕΣΥΕ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης-EU-SILC (2005) (αδημοσίευτα στοιχεία, υπολογισμοί ΕΣΥΕ).

Το πρόβλημα της τρίτης ηλικίας είναι γνωστό, ορθά επισημαίνεται από πολλές έρευνες και αντανακλά σε μεγάλο βαθμό το χαμηλό επίπεδο των συντάξεων. Όσον αφορά την κατηγορία 16-24, η επένδυση σε σπουδές και οι ελαστικές και άτυπες μορφές εργασίας που χαρακτηρίζουν την ενδεχόμενη είσοδο στην αγορά εργασίας ερμηνεύουν σε μεγάλο βαθμό τα σημαντικά υψηλότερα ποσοστά φτώχειας. Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 2 σε αυτή την ομάδα συγκαταλέγονται κυρίως άτομα εξαρτημένα οικονομικά, όπως φοιτητές και μαθητές (52,1%). Η τάση στην Ελλάδα είναι ότι οι νέοι δεν μπαίνουν αμέσως στην αγορά εργασίας που δηλώνει μία επιθυμία καθυστέρησης της ενηλικίωσης και συνέχισης της εξάρτησης από την οικογένεια. Όπως μάλιστα δείχνουν τα στοιχεία του Πίνακα 2 στα 100 άτομα τα 59 δεν προσπαθούν να μπουν στην αγορά εργασίας ενώ ένα 10% παρότι επιθυμούν να εργαστούν δεν καταφέρνουν τελικά να ενταχθούν στην αγορά εργασίας. Δυστυχώς, όμως, δεν προβλέπονται από τη EU-SILC συγκεκριμένοι δείκτες, με τους οποίους να μπορούμε να διερευνήσουμε και να κατανοήσουμε καλύτερα τι βοηθάει, καθυστερεί ή εμποδίζει τη διαδικασία μετασχολικής μετάβασης στην ενηλικίωση, καθώς και ποιες διαδικασίες απαιτούνται για μία ομαλή προσαρμογή σε αυτή.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2:
Τρέχουσα ασχολία ατόμων 16-24 ετών στην Αττική το 2003

	%
Εργαζόμενος με πλήρη απασχόληση	27
Εργαζόμενος με μερική απασχόληση	4,2
Άνεργος	10,5
Μαθητής/φοιτητής, μετεκπαι/νος, εργαζόμενος χωρίς αμοιβή για εμπειρία	52,1
Ακατάλληλος για εργασία ή μόνιμη αναπηρία	0,4
Στρατιώτης	2,5
Νοικοκυρά	1,9
Άλλη περίπτωση μη οικον. Ενεργού ατόμου	1,7
Σύνολο	100,0

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ - ΕΚΚΕ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης, EU-SILC (2003) (ίδιοι υπολογισμοί).

Είναι όμως σημαντικό ότι η κατάσταση αυτή είναι πρόσκαιρη και συνδέεται με τον μεταβατικό χαρακτήρα που εξ ορισμού η νεότητα έχει. Πράγματι τα ποσοστά μειώνονται σημαντικά αμέσως μετά την ηλικία των 25 ετών (Πιν. 1).

Η υψηλή, όμως, φτώχεια στην παιδική ηλικία που παρατηρείται ακόμη και στην περιοχή της πρωτεύουσας, αναδεικνύεται κατά τη γνώμη μας σε ιδιαίτερα σοβαρό πρόβλημα δεδομένου ότι οι συνέπειές της μπορεί να επηρεάσουν την όλη ανάπτυξη του παιδιού και ενδεχομένως τις συνθήκες διαβίωσής του και στο μέλλον. Το 2003 το ποσοστό των παιδιών που ζούσαν σε νοικοκυριά στην Αττική κάτω από το χρηματικό όριο της φτώχειας, μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, ήταν 13,3%. Επιπλέον το ποσοστό αυτό δεν είναι αντιπροσωπευτικό του συνόλου του αντίστοιχου πληθυσμού δεδομένου ότι στην έρευνα δεν περιλαμβάνονται ομάδες παιδιών που κατά τεκμήριο είναι φτωχές, όπως είναι τα παιδιά των Ρομά ή τα λεγόμενα «παιδιά των φαναριών» ενώ επίσης υποαντιπροσωπεύονται οι μετανάστες¹⁸. Το 2005, η παιδική φτώχεια μειώθηκε κατά δύο μονάδες ενώ η φτώχεια στο σύνολο του πληθυσμού μειώθηκε μία μονάδα με αποτέλεσμα το ποσοστό φτώχειας στα παιδιά να είναι ακριβώς ίδιο με το ποσοστό στο γενικό σύνολο της Αττικής.

¹⁸ Αναφορικά με την υπο-αντιπροσώπηση και τη μη αντιπροσώπηση ορισμένων ομάδων στην Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης - EU-SILC 2003, βλ. Ε-ΣΥΕ Δελτίο Τύπου στο <http://photo.kathimerini.gr/xtra/files/Meletes/doc/Mel2601062.doc>

Κοινωνική πολιτική και παιδική φτώχεια. Η επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων.

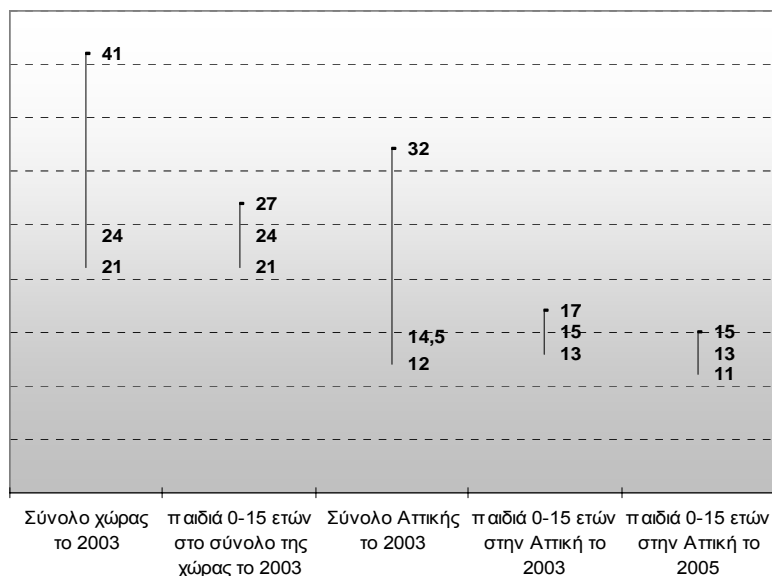
Το 2003 το ποσοστό παιδικής φτώχειας στην Αττική πριν από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, δηλαδή τα κοινωνικά επιδόματα, (συμπεριλαμβανομένων των συντάξεων) ήταν 15%. Μετά τις κοινωνικές παροχές το ποσοστό αυτό μειώνεται κατά 2 ποσοστιαίες μονάδες (βλ. διάγραμμα 1).

Το ίδιο ισχύει και για το 2005 καθώς το ποσοστό φτώχειας μειώνεται από 13% πριν τις κοινωνικές μεταβιβάσεις σε 11% μετά από την κοινωνική βοήθεια. Στο σύνολο της χώρας η διαφορά των ποσοστών παιδικής φτώχειας πριν και μετά τα κοινωνικά επιδόματα παρουσιάζεται, το 2003, σχετικά μεγαλύτερη (3 μονάδες). Αντίστοιχα χαμηλή παρουσιάζεται η επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων και στο γενικό ποσοστό φτώχειας για την Αττική (2,5 ποσ. μον.) και το σύνολο της χώρας (3μον.)

Η ιδιαιτέρως χαμηλή επίδραση που φαίνεται πως έχουν όλες οι κοινωνικές μεταβιβάσεις στο δείκτη φτώχειας δείχνει ότι η κοινωνική πολιτική για τα παιδιά δεν έχει το αναμενόμενο αποτέλεσμα, δηλαδή, την καταπολέμηση της παιδικής φτώχειας τόσο σε εθνικό, όσο και σε περιφερειακό επίπεδο¹⁹.

¹⁹ Όπως επισημαίνει ο Μ. Ματσαγγάνης (2002:182) δεν θα πρέπει να ξεχνάμε επίσης ότι στο ελληνικό προνοιακό σύστημα, η οικογενειακή επιδοματική πολιτική είναι σε μεγάλο βαθμό συνυφασμένη με τη δημογραφική πολιτική. Συγκεκριμένα «...η έμφαση στην σχεδόν αποκλειστική υποστήριξη των πολύτεκνων οικογενειών αφήνει απροστάτευτα εκατοντάδες χιλιάδες παιδιά που πλήττονται από τη φτώχεια.».

Διάγραμμα 1:
Σχετικός κίνδυνος οικονομικής επισφάλειας πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις (2003)

Πηγή: Στοιχεία ΕΣΥΕ - ΕΚΚΕ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης, EU-SILC (2003) (ίδιοι υπολογισμοί) και ΕΣΥΕ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης, EU-SILC (2005) (αδημοσίευτα στοιχεία, υπολογισμοί ΕΣΥΕ).

Έτσι γίνεται αντιληπτό ότι οι κρατικές παροχές δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα διότι «...οι δαπάνες αυτές δεν είναι αποτελεσματικές ή δεν κατευθύνονται προς αυτούς που θεμελιώνουν το δικαίωμα αυτό ή... τελικά δεν υπάρχουν πολιτικές καταπολέμησης της φτώχειας στην Ελλάδα» (Σακέλλης, 2006: 26). Γεγονός είναι πάντως ότι οι κοινωνικές μεταβιβάσεις έχουν χαμηλή επίδραση στο δείκτη φτώχειας στην Ελλάδα, και η Αττική σίγουρα δεν αποτελεί εξαίρεση, όπως και στην Ιταλία, την Ισπανία και την Κύπρο (βλ. GUIO, 2005b: 5). Οι χώρες αυτές «χαρακτηρίζονται από ισχυρές αξίες οι οποίες επικεντρώνονται στην οικογένεια και συνδέονται με ένα χαμηλό βαθμό εξατομίκευσης και ταυτόχρονα από έλλειψη σαφούς οικογενειακής πολιτικής, καθώς εκφράζεται από έναν περιορισμένο αριθμό κοινωνικών παροχών που κρίνονται φιλικές προς την οικογένεια (Flaquer, 2002:51).

Είναι γνωστό ότι στην Ελλάδα η ανεπαρκής ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους και η αναποτελεσματικότητα των υπάρχουσών κοινωνικών

πολιτικών αποδίδεται από πολλούς συγγραφείς στον ισχυρό ρόλο της ελληνικής οικογένειας στην κάλυψη των αντίστοιχων αναγκών των μελών της. Με την έννοια αυτή το κράτος απαλλάσσεται - ή εν πάσει περιπτώσει «πιέζεται» λιγότερο - από την υποχρέωση να αναπτύξει συναφείς στρατηγικές κοινωνικής προστασίας (βλ. και Hoelscher, 2004b: 5). Με άλλα λόγια, η οικογένεια παρέχει προστασία στα μέλη της και ασφάλεια κατά του κοινωνικού αποκλεισμού σε μία όμως εποχή που οι παραδοσιακές οικογενειακές δομές είναι σχετικά εύθραυστες.

Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι σε εμπειρικές δειγματοληπτικές έρευνες όπως είναι η EU-SILC, είναι δύσκολο να καταγραφούν με απόλυτη ακρίβεια όλες οι πηγές εισοδήματος, συμπεριλαμβανομένων και των επιδομάτων, για αυτό και συχνά παρατηρούνται αποκλίσεις ανάμεσα στα στοιχεία αυτών των ερευνών και τα διοικητικά στοιχεία. Για παράδειγμα, στην έρευνα EU-SILC το 2003 κατεγράφη μόνο το 60% των συντάξεων για τις πολύτεχνες μητέρες, ενώ το 2004 το 75%²⁰. Επίσης όσον αφορά τα επιδόματα για τις πολύτεχνες μητέρες το 2003 καταγράφηκαν το 70% των επιδομάτων και το 2004 περίπου το 80%²¹. Ενδέχεται λοιπόν οι κοινωνικές μεταβιβάσεις στην πραγματικότητα να έχουν μία ελαφρώς μεγαλύτερη επίδραση στο δείκτη φτώχειας αλλά αυτό δεν αλλάζει και πολύ τα πράγματα. Το πρόβλημα παραμένει από τη στιγμή που το κράτος δεν έχει δημιουργήσει ένα δίκτυο κοινωνικής προστασίας, και πολύ περισσότερο τρόπους ώστε να φτάσουν οι κοινωνικές μεταβιβάσεις σε αυτούς που έχουν πραγματικά το πρόβλημα.

Παιδική φτώχεια και εισοδηματικές ανισότητες: Δείκτες income quintile και S80/S20, συντελεστής Gini και χάσμα φτώχειας

Αν και το 2003 η παιδική φτώχεια στην Αττική είναι πολύ χαμηλότερη συγκριτικά με τη παιδική φτώχεια στο σύνολο της χώρας, η εισοδηματική ανισότητα μεταξύ των νοικοκυριών με παιδιά είναι μεγαλύτερη από τον εθνικό μέσο όρο, όπως αποτυπώνεται στους δείκτες income

²⁰ Για μια λεπτομερή ανάλυση βλ. Ntouros, G., Nikolaidis, G. and Oorfanou, M., 2005, *Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC 2004)*. Intermediate Quality Report, σελ. 89.

²¹ Οπ. π.

quintile και S80/S20. Ο δείκτης ανισότητας income quintile (πεντημόριο εισοδήματος) διαιρεί την κατανομή του εισοδήματος που παράγουν τα νοικοκυριά με παιδιά στην Αττική σε 5 ίσες αναλογίες όπου το 20% των χαμηλότερων εισοδημάτων συγκεντρώνει η κατηγορία 1 και το 20% των μεγαλύτερων εισοδημάτων η κατηγορία 5. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο δείκτης είναι σχετικά ευαίσθητος σε ακραίες τιμές στις κατηγορίες 1 (χαμηλότερα εισοδήματα) και 5 (μεγαλύτερα εισοδήματα).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3:
Δείκτης ανισότητας (income quintile). Εισοδηματική ανισότητα σε νοικοκυριά με παιδιά 0-15 ετών στην Αττική το 2003

	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση	Μέλη νοικοκυριών	%	Αθροιστική συχνότητα
1	3174,63	1611,178	79700	13,0	13,0
2	5853,99	536,587	94774	15,5	28,5
3	8245,54	743,172	116698	19,0	47,5
4	11307,14	1058,880	139819	22,8	70,3
5	21571,68	12693,081	182213	29,7	100
Σύνολο	11874,77	9725,858	613203	100	

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ - ΕΚΚΕ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης, EU-SILC (2003) (ίδιοι υπολογισμοί).

Αναλυτικά: η τιμή 1 του δείκτη περιλαμβάνει τα νοικοκυριά με παιδιά 0-15 ετών με μέσο ετήσιο εισόδημα 3174,63, δηλαδή κάτω από το όριο της φτώχειας όπως υπολογίστηκε το 2003 και το ποσοστό των παιδιών που ζουν σ' αυτά τα νοικοκυριά ανέρχεται στο 13% (Πίνακας 3). Η κατηγορία 2 του δείκτη περιλαμβάνει νοικοκυριά με χαμηλά εισοδήματα, μέρος των οποίων βρίσκεται κάτω από το όριο της φτώχειας. Το μέσο ετήσιο εισόδημα είναι 5853,99 ευρώ πάνω από το όριο της φτώχειας, όμως σχετικά κοντά σ' αυτό, συγχρόνως, η διασπορά των δεδομένων γύρω από το μέσο είναι σχετικά μικρή ($\sigma=536,587$), σε αντίθεση με την κατηγορία 1 όπου η διασπορά των εισοδημάτων είναι πολύ μεγάλη. Γενικά οι κατηγορίες 2 και 3 έχουν μικρότερη τυπική απόκλιση και συνεπώς είναι πιο ομοιογενείς από τις κατηγορίες 1, 4 και 5. Τα νοικοκυριά με τα μεγαλύτερα εισοδήματα αντιστοιχούν στο πέμπτο πεντημόριο με μέσο ετήσιο εισόδημα 21.571,68 ευρώ. Επισημαίνεται ότι το πεντημόριο των υψηλότερων εισοδημάτων παρουσιάζει και την μεγαλύτερη τυ-

πική απόκλιση, δηλαδή την μικρότερη εσωτερική ομοιογένεια, λόγω των πολλών και πολύ ακραίων υψηλών τιμών που περιέχει.

Όπως στη συνέχεια αποτυπώνεται στο δείκτη S80/S20 - ο οποίος ορίζεται ως το πηλίκο του άθροισματος του ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος του 5^{ου} πεντημορίου προς το άθροισμα του ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος του 1^{ου} πεντημορίου²²- τα εισοδήματα της Αττικής που συγκεντρώνει η κατηγορία 5 είναι 6,8 φορές μεγαλύτερα από αυτά της κατηγορίας 1. Ο δείκτης S80/S20 στο σύνολο των νοικοκυριών με παιδιά της χώρας υπολογίζεται σε 6,5 και ως εκ τούτου διαπιστώνουμε ότι η εισοδηματική ανισότητα στα νοικοκυριά με παιδιά στην Αττική είναι μεγαλύτερη από αυτήν στο σύνολο της χώρας. Αυτή η διαφορά ενδεχομένως σχετίζεται με την υψηλή κοινωνική ετερογένεια που χαρακτηρίζει τον πληθυσμό της Αθήνας, η οποία συγκεντρώνει στους κόλπους της μεγάλο μέρος των πολύ πλούσιων αλλά και των πολύ φτωχών κοινωνικών στρωμάτων παρουσιάζοντας συγχρόνως υψηλότερο ποσοστό ανεργίας από τον αντίστοιχο εθνικό μέσο²³.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Συντελεστής Gini και χάσμα φτώχειας για τα νοικοκυριά με παιδιά στην Αττική το 2005

Συντελεστής Gini	32,14
Χάσμα φτώχειας	23

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης, EU-SILC (2005) (αδημοσίευτα στοιχεία, υπολογισμοί ΕΣΥΕ).

Ο δείκτης όμως είναι πολύ ευάλωτος γιατί εξαρτάται από ακραίες τιμές. Το 2005 ο συντελεστής Gini, που είναι επίσης ένας δείκτης ανισοκατανομής τους εισοδήματος και η τιμή του κυμαίνεται από 0 (πλήρης ισότητα) έως 100 (πλήρης ανισότητα), υπολογίστηκε σε 32,14 για το σύνολο των νοικοκυριών με παιδιά στην Αττική. Τέλος, για τα νοι-

²² Βλ. το κείμενο της Eurostat "Common Cross-sectional EU indicators based on EU-SILC; the gender pay gap. Working Group on Statistics on Income and Living Conditions" 29-30 March 2004, σελ 22.

²³ Για μια συνοπτική ανάλυση των δεικτών ευημερίας βλ. "Οι Νομοί της Ελλάδος" copyright: www.economics.gr, διαθέσιμα στοιχεία στην ιστοσελίδα http://www.economics.gr/AllMedia/_gr/

κοκυριά με παιδιά που βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας, η διαφορά του εισοδήματος τους από τη γραμμή φτώχειας, δηλαδή το «χάσμα φτώχειας» ανέρχεται, το 2005, σε 23% που σημαίνει ότι το 50% των φτωχών νοικοκυριών με παιδιά κατέχουν εισόδημα πάνω από το 77% του ορίου της φτώχειας (περίπου 4350,33 ευρώ ανά άτομο ετησίως).

Ένταση εργασίας και παιδική φτώχεια.

Σχετιζόμενη άμεσα με το εισόδημα του νοικοκυριού, η εργασία αποδεικνύεται ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες που επηρεάζουν τα επίπεδα φτώχειας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5:
Σχετικός κίνδυνος οικονομικής επισφάλειας
ανάλογα με τη δραστηριότητα του υπεύθυνου του νοικοκυριού το 2005

Δραστηριότητα	2005
	%
Εργαζόμενοι	6,15
Μη εργαζόμενοι: Σύνολο	16
Άνεργοι	27
Συνταξιούχοι	10
Λοιποί μη ενεργοί	18,3
Σύνολο	11,2

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης, EU-SILC (2005) (αδημοσίευτα στοιχεία, υπολογισμοί ΕΣΥΕ).

Κατ' αρχάς η φτώχεια φαίνεται ότι αγγίζει περισσότερο τα νοικοκυριά με παιδιά που ο υπεύθυνος είναι άνεργος ή μη ενεργός (βλ. Πίνακα 5). Αντίθετα τα νοικοκυριά που ο υπεύθυνος εργάζεται ή είναι συνταξιούχος παρουσιάζουν χαμηλότερα ποσοστά φτώχειας. Τα στοιχεία του Πίνακα 6 αφορούν την τρέχουσα ασχολία του υπεύθυνου του νοικοκυριού.

Όμως δεν φτάνει να εστιάζουμε μόνο στην κύρια ασχολία του υπεύθυνου γιατί μπορεί ο υπεύθυνος να μην εργάζεται αλλά να εργάζονται άλλα μέλη του νοικοκυριού.

Σημαντικά στοιχεία προκύπτουν επίσης από μια τυπολογία νοικοκυριών με βάση την εργασία των μελών. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 6 που αφορούν το σχετικό κίνδυνο οικονομικής επισφάλειας ανάλογα με τον τύπο του νοικοκυριού και την εργασία των μελών του, δηλαδή την ένταση εργασίας, τα νοικοκυριά με όλα τα μέλη εργαζόμενα ανεξάρτητα από το αν έχουν παιδιά ή όχι παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαμηλό κίνδυνο οικονομικής επισφάλειας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6:
Σχετικός κίνδυνος οικονομικής επισφάλειας ανάλογα με την ένταση εργασίας²⁴ το 2005

Τύπος νοικοκυριού ανά ένταση εργασίας	2005 %
Νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά και με όλα τα μέλη εργαζόμενα	5
Νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά και χωρίς εργαζόμενα μέλη	37
Νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά και με τουλάχιστον ένα εργαζόμενο μέλος	15
Νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά και με τουλάχιστον ένα εργαζόμενο μέλος ηλικίας κάτω των 16 ετών	46
Νοικοκυριά χωρίς εξαρτώμενα παιδιά και με όλα τα μέλη εργαζόμενα	4
Νοικοκυριά χωρίς εξαρτώμενα παιδιά και χωρίς εργαζόμενα μέλη	19
Νοικοκυριά χωρίς εξαρτώμενα παιδιά και με τουλάχιστον ένα εργαζόμενο μέλος	5

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης, EU-SILC (2005) (αδημοσίευτα στοιχεία, υπολογισμοί ΕΣΥΕ).

Συνεπώς η εργασία συμβάλλει καθοριστικά στην μείωση της φτώχειας ενώ η ύπαρξη παιδιών δεν φαίνεται να επηρεάζει το δείκτη εφόσον όλα τα μέλη εργάσιμης ηλικίας του νοικοκυριού εργάζονται.

Αντίθετα τα νοικοκυριά χωρίς εργαζόμενα μέλη εμφανίζουν υψηλότερο κίνδυνο οικονομικής επισφάλειας και η παρουσία παιδιών αποτελεί

²⁴ Βλέπε σχετικά το κείμενο της Eurostat “Common Cross-sectional EU indicators based on EU-SILC; the gender pay gap. Working Group on Statistics on Income and Living Conditions” 29-30 March 2004, σελ 18.

έναν επιπλέον επιβαρυντικό παράγοντα σε αυτά τα νοικοκυριά. Έτσι τον υψηλότερο κίνδυνο εμφανίζουν τα νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά και χωρίς τα μέλη να εργάζονται (37%) έναντι των νοικοκυριών χωρίς παιδιά και χωρίς εργαζόμενα μέλη (19%). Ακόμη ο κίνδυνος είναι σχεδόν τριπλάσιος στα νοικοκυριά με παιδιά και με ένα τουλάχιστον εργαζόμενο μέλος (15%) από την αντίστοιχη κατηγορία νοικοκυριών χωρίς παιδιά (5%). Αυτό σημαίνει ότι δεν επαρκεί το ένα μέλος μόνο να εργάζεται όταν υπάρχουν παιδιά. καθώς είναι γεγονός πλέον σήμερα ότι οι οικογένειες με ένα εργαζόμενο μέλος δεν μπορούν εύκολα να ανταπεξέλθουν οικονομικά και να συντηρήσουν τα παιδιά τους. Το μεγαλύτερο κίνδυνο οικονομικής επισφάλειας αντιμετωπίζουν τα νοικοκυριά που έχουν τουλάχιστον ένα εργαζόμενο μέλος κάτω των 16 ετών. Αν και δεν έχουμε επαρκεί στοιχεία, ωστόσο, φαίνεται ότι η έλλειψη επαρκών πόρων οδηγεί ορισμένα από τα παιδιά της Αττικής να προσφύγουν νωρίς στην αγορά εργασίας²⁵.

Δείκτες υλικής αποστέρησης και κοινωνικού αποκλεισμού

Η εισοδηματική φτώχεια δεν μπορεί να δείξει πόσο μεγάλες είναι οι διαφορές όσον αφορά την ποιότητα ζωής των ατόμων. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο χρησιμοποιούνται οι μη εισοδηματικοί δείκτες αποστέρησης και κοινωνικού αποκλεισμού. Οι δείκτες αυτοί αφενός είναι συμπληρωματικοί της εισοδηματικής φτώχειας και αφετέρου συνθέτουν μία πληροφορία όσον αφορά τις υλικές συνθήκες διαβίωσης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Guio (2005a: 2) αν και το εισόδημα σχετίζεται με τους υλικούς και οικονομικούς πόρους, ωστόσο, εισόδημα και υλικοί πόροι δεν είναι το ίδιο πράγμα καθώς άλλοι πόροι πέρα από το εισόδημα έχουν επίσης ιδιαίτερη σημασία (π.χ. κατοχή περιουσιακών στοιχείων/χρέη, προηγούμενες επαγγελματικές θέσεις ή μη χρηματικές μεταβιβάσεις). Επιπλέον από τη στιγμή που δεν είναι εύκολο να καταγραφούν με ακρίβεια όλες οι πηγές του εισοδήματος, οι συνθήκες στέγασης, η δυνατότητα εκπλήρωσης βασικών αναγκών ή η αδυναμία πληρωμής ε-

²⁵ Βλέπε σχετικά το άρθρο του Νίκου Μπούζα (2006).

κτάκτων αναγκών κτλ., αποτελούν σημαντικότερους δείκτες για το που επιμένει η φτώχεια γιατί εστιάζουν στην ίδια την έλλειψη οικονομικών πόρων και όχι στο πόσο επαρκές είναι το τρέχον εισόδημα (οπ. π.). Έτσι λοιπόν οι δείκτες κοινωνικού αποκλεισμού και αποστέρησης υποτίθεται ότι αντικαθρεπτίζουν ένα επίπεδο ζωής στις χώρες της Ε.Ε. που εκφράζει βαθμό κοινωνικής συμμετοχής και ένταξης με βάση το τι θεωρεί η κάθε κοινωνία ως ελάχιστες αποδεκτές συνθήκες διαβίωσης. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η βελτίωση των δεικτών που σχετίζονται με τον κοινωνικό αποκλεισμό και την αποστέρηση έχει ήδη προβληματίσει την Επιτροπή Κοινωνικής Προστασίας ή οποία έχει αρχίσει να επανεξετάζει αυτούς τους δείκτες σε όλες τις χώρες και ιδιαίτερα στα καινούργια κράτη-μέλη και η οποία συμπεριλαμβάνει μεταξύ άλλων και έλεγχο των προβλημάτων που σχετίζονται με τη διατύπωση και την κατανόηση των αντίστοιχων ερωτήσεων.

Στην παρούσα μελέτη οι δείκτες υλικής αποστέρησης και αποκλεισμού που χρησιμοποιούνται δείχνουν ότι, όχι μόνο τα φτωχά νοικοκυριά με παιδιά, αλλά και τα μη φτωχά μπορεί εξίσου να αντιμετωπίζουν προβλήματα αποστέρησης και κοινωνικού αποκλεισμού. Για παράδειγμα, είναι εντυπωσιακό ότι το 36% του συνόλου των νοικοκυριών με παιδιά στην Αττική δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να αντιμετωπίσουν έκτακτες αλλά αναγκαίες δαπάνες, ενώ το 33% δεν μπορεί να πληρώσει για μία εβδομάδα το χρόνο διακοπές (Πίνακας 7). Με άλλα λόγια ακόμη και αν το συνολικό ετήσιο εισόδημα του νοικοκυριού είναι πάνω από το όριο της φτώχειας δεν φαίνεται πως επαρκεί για να καλύψει ορισμένες από τις ανάγκες των νοικοκυριών με παιδιά.

Παρά ταύτα, όπως προκύπτει από τον παραπάνω πίνακα, τα φτωχά νοικοκυριά με παιδιά αντιμετωπίζουν μεγαλύτερο πρόβλημα όσον αφορά την εκπλήρωση βασικών αναγκών. Ένα σοβαρό ζήτημα είναι η έλλειψη δυνατότητας των φτωχών νοικοκυριών με παιδιά να αγοράσουν και να καταναλώσουν τρόφιμα πλούσια σε θρεπτικά συστατικά που θεωρούνται σημαντικά για την ανάπτυξη των παιδιών. Ακόμη το 32,7% των φτωχών νοικοκυριών δεν έχουν τη δυνατότητα για ικανοποιητική θέρμανση έναντι του 5,7% των μη φτωχών νοικοκυριών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7:
Εκπλήρωση βασικών αναγκών
Δεν υπάρχει η οικονομική δυνατότητα για:

	Σύνολο	Παιδιά που ζουν σε φτωχά νοικοκυριά	Παιδιά που ζουν σε μη φτωχά νοικοκυριά
μία εβδομάδα το χρόνο διακοπές	33,0	67,7	27,6
να τρώτε κάθε μέρα κρέας, κοτόπουλο, ψάρι η λαχανικά ίσης θρεπτικής αξίας	4,8	14,3	3,3
την αντιμετώπιση έκτακτων αλλά αναγκαίων δαπανών	36,0	62,5	31,5
Δυνατότητα για ικανοποιητική θέρμανση	9,3	32,7	5,7

p.<0,001

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ - ΕΚΚΕ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης, EU-SILC (2003) (ίδιοι υπολογισμοί).

Επιπλέον τα στοιχεία δείχνουν ότι περίπου το 31% του συνόλου των νοικοκυριών με παιδιά, ανεξάρτητα από το αν είναι φτωχά ή όχι, αντιμετωπίζουν με δυσκολία τις συνήθεις ανάγκες τους, ενώ με ιδιαίτερα μεγάλη δυσκολία προσπαθεί να ανταπεξέλθει στην ικανοποίηση αυτών των αναγκών το 30,3% των φτωχών με παιδιά νοικοκυριών (βλ. Πίνακα 8).

Συγχρόνως πάνω από το ¼ του συνόλου των νοικοκυριών με παιδιά στην Αττική και πάνω από τα μισά νοικοκυριά που είναι φτωχά αντιμετωπίζουν δυσκολίες όσον αφορά την πληρωμή των πάγιων λογαριασμών (ηλεκτρικού ρεύματος, νερού, αερίου, κτλ). Ακόμη με δυσκολία μπορούν να ανταποκριθούν τα νοικοκυριά με παιδιά της Αττικής στην πληρωμή ενοικίου ή την καταβολή δόσης δανείου κύριας κατοικίας, όπως επίσης και των δόσεων πιστωτικών καρτών κτλ. (βλ. Πίνακα 9).

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: Βαθμός δυσκολίας των νοικοκυριών να αντιμετωπίζουν τις συνθήκες ανάγκες τους με το συνολικό μηνιαίο ή εβδομαδιαίο εισόδημά τους

Βαθμός δυσκολίας	Σύνολο	Παιδιά που ζουν σε φτωχά νοικοκυριά	Παιδιά που ζουν σε μη φτωχά νοικοκυριά
Με μεγάλη δυσκολία	11,6	30,3	8,8
Με δυσκολία	30,9	30,6	31,0
Με μικρή δυσκολία	32,3	28,1	33,0
Σχεδόν εύκολα	17,4	9,7	18,5
Εύκολα	7,0	0,8	8,0
Πολύ εύκολα	0,8	0,5	0,8

p.<0,001

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ - ΕΚΚΕ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης, EU-SILC (2003) (ίδιοι υπολογισμοί).

ΠΙΝΑΚΑΣ 9: Δυσκολίες ανταπόκρισης στην πληρωμή πάγιων λογαριασμών

	Σύνολο	Παιδιά που ζουν σε φτωχά νοικοκυριά	Παιδιά που ζουν σε μη φτωχά νοικοκυριά
Ενοίκιο για την κατοικία ή δόση δανείου κύριας κατοικίας	14,6	26,7	12,8
Πάγιοι λογαριασμοί (ηλεκτρικού ρεύματος, νερού, κ.λπ.)	27,4	53,2	23,4
Δόσεις πιστωτικών καρτών ή δόσεις δανείου για οικοσκευή, διακοπές κ.ά., ή αγορές με δόσεις	15,7	18,4	15,3

p.<0,001

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ - ΕΚΚΕ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης, EU-SILC (2003) (ίδιοι υπολογισμοί).

Ένα άλλο ζήτημα που συνδέεται με τη ποιότητα ζωής αφορά στις συνθήκες στέγασης. Πρόκειται για μία γενική θεώρηση που βασίζεται «στην υπόθεση ότι η έννοια των “χαμηλών εισοδημάτων” εμπεριέχει ως

καθοριστικό στοιχείο την ύπαρξη κάποιου προβλήματος συνθηκών διαβίωσης που οφείλεται στους περιορισμένους οικονομικούς πόρους των νοικοκυριών» (Εμμανουήλ, Βελίδης και Στρουσοπούλου, 1996: 12). Ήδη προηγουμένως αναφέρθηκε ότι τα φτωχά νοικοκυριά με παιδιά στην περιοχή της πρωτεύουσας αντιμετωπίζουν προβλήματα θέρμανσης. Ωστόσο, από τα στοιχεία της έρευνας προκύπτει ότι στο σύνολο τους τα νοικοκυριά δεν αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα όσον αφορά τις συνθήκες στέγασης. Η υγρασία αποτελεί ίσως το σημαντικότερο από τα προβλήματα κατοικίας που αντιμετωπίζουν ιδίως τα φτωχά αλλά, και ως ένα βαθμό, και τα μη φτωχά νοικοκυριά με παιδιά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10: Συνθήκες στέγασης

Προβλήματα κατοικίας	Σύνολο	Παιδιά που ζουν σε φτωχά νοικοκυριά	Παιδιά που ζουν σε μη φτωχά νοικοκυριά
Διαβίωση σε σκοτεινά δωμάτια	7,7	8,2	7,6
Υγρασία στην οροφή, στους τοίχους, στα πατώματα κτλ.	15,8	20,2	15,1
Δεν έχουν εσωτερική τουαλέτα	0,7	2,0	0,5

p.<0,001

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ - ΕΚΚΕ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης, EU-SILC (2003) (ίδιοι υπολογισμοί).

Η διαβίωση σε σκοτεινά δωμάτια φαίνεται πως αποτελεί ένα πολύ περιορισμένης έκτασης πρόβλημα, ενώ συγκριτικά με άλλες περιοχές, δεν βρέθηκαν νοικοκυριά χωρίς λουτρό ή ντους. Από τα στοιχεία της έρευνας προκύπτει επίσης ότι, το 2% των φτωχών νοικοκυριών με παιδιά στην Αττική μένουν σε κατοικίες που δεν έχουν εσωτερική τουαλέτα. Ωστόσο, οι παραπάνω κατηγορίες που περιλαμβάνονται στη EU-SILC το 2003 δεν είναι αναλυτικές και συνεπώς δεν μπορούν να αποτυπώσουν με ακρίβεια τις διαστάσεις του προβλήματος²⁶.

²⁶ Από το 2003 όμως έχουν σημειωθεί σημαντικές αλλαγές βλ. *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 052 της 23/02/2006 σ. 0016 – 0021*. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 315/2006 της Επιτροπής της 22ας Φεβρουαρίου 2006 για την εφαρμογή του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1177/2003 του Ευ-

Συμπεράσματα

Η θεματική της εργασίας επικεντρώθηκε σε δύο κυρίως άξονες. Ο πρώτος άξονας αφορούσε αφενός στα θεωρητικά - μεθοδολογικά προβλήματα και λογικά-επιστημονικά σφάλματα στην έρευνα της παιδικής φτώχειας και αφετέρου στις σύγχρονες εξελίξεις και προβληματισμούς που σχετίζονται με τη διερεύνηση αυτού του φαινομένου. Ο δεύτερος άξονας αφορούσε στη διερεύνηση της παιδικής φτώχειας στην περιφέρεια Αττικής, η οποία περιελάμβανε κυρίως την αξιοποίηση μέρους των κοινοτικών-κοινωνικών στατιστικών σχετικά με το εισόδημα και τις συνθήκες διαβίωσης (EU-SILC).

Στην Αττική, η παιδική φτώχεια εμφανίζει χαμηλότερο ποσοστό απ'ότι στο σύνολο της χώρας και αυτό ενδεχομένως να σχετίζεται με την μεγάλη συσσώρευση κεφαλαίου και την έντονη επιχειρηματική δραστηριότητα στη συγκεκριμένη περιφέρεια έναντι άλλων περιοχών. Στην περιοχή της Πρωτεύουσας το 2003 περίπου 2 στα 10 παιδιά ηλικίας μέχρι 15 ετών ζούσαν σε φτωχά νοικοκυριά. Αυτή η εκτίμηση περιορίζεται στον πληθυσμό της έρευνας, ο οποίος, πρέπει να επισημανθεί ότι δεν περιλαμβάνει ομάδες - όπως τα παιδιά των ρομά, «τα παιδιά των φαναριών» κτλ. - που κατά τεκμήριο είναι φτωχές.

Στη διετία 2003-2005, ο δείκτης φτώχειας παρουσίασε πτώση και το ποσοστό της φτώχειας στα παιδιά περιορίστηκε κατά δύο ποσοστιαίες μονάδες. Από την άλλη πλευρά, η κοινωνική πολιτική προς τις οικονομικά ασθενέστερες ομάδες του πληθυσμού κατά τη διάρκεια αυτών των δύο ετών δεν φαίνεται να περιόρισε σημαντικά την παιδική φτώχεια. Τα στοιχεία δείχνουν ότι οι κοινωνικές μεταβιβάσεις έχουν χαμηλή επίδραση στο δείκτη φτώχειας. Η διαφορά των ποσοστών πριν και μετά τις

ρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με τις κοινοτικές στατιστικές για το εισόδημα και τις συνθήκες διαβίωσης (EU-SILC). Όσον αφορά τον κατάλογο των δευτερευουσών μεταβλητών-στόχων των σχετικών με τις συνθήκες στέγασης, προβλέπει πολύ πιο αναλυτικό κατάλογο των δευτερευουσών μεταβλητών-στόχων που θα περιλαμβάνονται κάθε χρόνο στη συγχρονική συνιστώσα των EU-SILC. Ο κανονισμός αφορά στους τρόπους συλλογής των στοιχείων, στους ορισμούς και στις περιόδους αναφοράς (συνήθως: χειμώνας-καλοκαίρι, τα τελευταία 2 έτη και τρέχουσα), <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:052:0016:01:EL:HTML>

κοινωνικές μεταβιβάσεις αποκαλύπτει την αναποτελεσματικότητα της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, ενώ τα πενιχρά επιδόματα δεν πηγαίνουν πάντοτε στα άτομα που θεμελιώνουν αυτό το δικαίωμα.

Η φτώχεια πλήττει κυρίως τα παιδιά που ζουν σε νοικοκυριά των οποίων ο υπεύθυνος είναι άνεργος ή είναι οικονομικά μη ενεργός. Η παιδική φτώχεια σχετίζεται επίσης με την ένταση εργασίας του νοικοκυριού, δηλαδή τη δραστηριότητα τόσο του υπευθύνου όσο και των υπόλοιπων μελών σε εργάσιμη ηλικία καθ' όλη τη διάρκεια του έτους αναφοράς για τη μέτρηση του εισοδήματος. Από τα στοιχεία της έρευνας προκύπτει ότι η φτώχεια αγγίζει τα νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά και χωρίς τα μέλη εργάσιμης ηλικίας να εργάζονται. Το ποσοστό φτώχειας μειώνεται στα νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά που τουλάχιστον ένα μέλος εργάζεται ενώ αντίθετα η ύπαρξη παιδιών δεν φαίνεται να αποτελεί επιβαρυντικό παράγοντα στα νοικοκυριά που όλα τα μέλη εργάσιμης ηλικίας εργάζονται.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της EU-SILC, σχεδόν 6 στα 10 νοικοκυριά δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να αντιμετωπίσουν έκτακτες δαπάνες, ενώ 5 στα 10 αδυνατούν να πληρώσουν τα έξοδα μιας εβδομάδας διακοπών το χρόνο. Το συνολικό μηνιαίο ή εβδομαδιαίο εισόδημα δεν φαίνεται να επαρκεί για να καλύψει τις συνήθειες ανάγκες. Πάνω από το ¼ του συνόλου των νοικοκυριών με παιδιά στην Αττική και πάνω από τα μισά νοικοκυριά που χαρακτηρίζονται φτωχά αντιμετωπίζουν δυσκολίες όσον αφορά την πληρωμή των πάγιων λογαριασμών και επίσης με δυσκολία μπορούν να ανταποκριθούν στην πληρωμή ενοικίου ή τη δόση δανείου κύριας κατοικίας. Ο βαθμός δυσκολίας για την αποπληρωμή δανείων ή αγορών με δόσεις είναι ακόμη μεγαλύτερος για τα νοικοκυριά που βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας. Αντίθετα στον τομέα των συνθηκών στέγασης τα προβλήματα είναι περιορισμένης έκτασης. Όμως οι κατηγορίες που περιλαμβάνει η EU-SILC και αφορούν τον συγκεκριμένο τομέα, είναι πολύ περιορισμένες και καθόλου αναλυτικές και γι' αυτό το λόγο ενδέχεται να μην αποκαλύπτουν πλήρως όλες τις διαστάσεις που σχετίζονται με την ποιότητα των συνθηκών στέγασης.

Προκύπτει λοιπόν ότι ενώ η εισοδηματική φτώχεια περιορίζεται σε ένα συγκεκριμένο αριθμό νοικοκυριών με παιδιά, από την άλλη μεριά, ο

κοινωνικός αποκλεισμός, ο οποίος παραπέμπει στην έλλειψη πρόσβασης σε κοινωνικά αγαθά, απασχολεί ένα πολύ μεγαλύτερο αριθμό φτωχών και μη φτωχών νοικοκυριών στην Αττική. Κατά συνέπεια το εισόδημα δεν αποτελεί μοναδικό δείκτη κοινωνικής συνοχής και κατ' επέκταση συνολικής παιδικής ευημερίας.

Έχει γίνει ήδη στο πρώτο μέρος συνοπτική αναφορά στα μεθοδολογικά προβλήματα προσέγγισης της παιδικής φτώχειας. Το κυριότερο πρόβλημα σχετίζεται με την απουσία συστηματικών ερευνών για την παιδική φτώχεια στην Ελλάδα. Οι επαναλαμβανόμενες εμπειρικές δειγματοληπτικές έρευνες που διεξάγονται από την ΕΣΥΕ ικανοποιούν συγκεκριμένες εθνικές απαιτήσεις και δεν εστιάζουν στα παιδιά αλλά στα νοικοκυριά. Η παρούσα εργασία όπως και πολλές άλλες χρησιμοποιούν τα στοιχεία αυτών των ερευνών για την εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης των παιδιών. Η παιδική φτώχεια θεωρείται ταυτόσημη της εισοδηματικής φτώχειας επειδή υπολογίζεται με μοναδικό κριτήριο το εισόδημα των γονέων ή του νοικοκυριού. Το πρόβλημα όμως είναι πολύ πιο σύνθετο για αυτό και το εισόδημα δεν μπορεί να αποτελεί το μοναδικό κριτήριο αξιολόγησης της συνολικής ευημερίας των παιδιών. Η εκτίμηση ότι τα παιδιά είναι φτωχά επειδή ζούνε σε νοικοκυριά που βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας αν και λογική δεν είναι απόλυτα επαρκής. Θα πρέπει να υπολογίζεται αν το εισόδημα μπορεί ή όχι να καλύψει τις βασικές τουλάχιστον υλικές ανάγκες του παιδιού. Από κει και πέρα υπάρχουν μια σειρά άλλων ζητημάτων που θα πρέπει να διερευνηθούν. Το πιο σημαντικό από αυτά συνδέεται με την ανάγκη να διαπιστωθεί ο βαθμός συσχέτισης της εισοδηματικής φτώχειας με τη συνολική παιδική ευημερία καθώς και ποιες είναι οι συνέπειες της φτώχειας στην υγεία, τη φυσική και τη γνωστική ανάπτυξη, την σχολική επίδοση των παιδιών, τις σχέσεις με το σχολείο και την οικογένεια.

Έτσι η διερεύνηση της παιδικής φτώχειας προϋποθέτει ειδικά σχεδιασμένες μεγάλης κλίμακας εμπειρικές δειγματοληπτικές έρευνες και διεπιστημονικές προσεγγίσεις. Επιπλέον θα μπορούσαν να εισαχθούν στην Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης-EU-SILC και σε άλλες έρευνες μη σχετιζόμενοι με το εισόδημα δείκτες παιδικής ευημε-

ρίας και σε αυτό τον τομέα η διεθνής εμπειρία είναι πολύ μεγάλη. Η άρνηση μέχρι πρόσφατα της Eurostat να συμπεριλάβει δείκτες παιδικής ευημερίας, έθετε τα παιδιά στην περιφέρεια αντί για το επίκεντρο της Ευρωπαϊκής πολιτικής κατά του κοινωνικού αποκλεισμού. Όμως για να καταπολεμηθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός πρέπει πρώτα να μελετηθεί ώστε να διαπιστωθούν ποιες είναι οι επιπτώσεις του στην παιδική και εφηβική ηλικία και τι συνεπάγεται αυτό για το μέλλον των παιδιών ως ενήλικες και ως πολίτες. Συνεπώς μόνο με τη συστηματική μελέτη αυτού του πολυ-παραγοντικού προβλήματος μπορούν να υπάρξουν δυνατότητες παρέμβασης στη παιδική ηλικία.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Alipranti L. and Nikolaou A., 2005, “Childhood in poverty: a disturbing reality. Some theoretical and Empirical Considerations” Paper presented to the WELLCHI NETWORK 4th Workshop, 2-3 December 2005.

http://www.ciimu.org/webs/wellchi/reports/workshop_4/w4_alipranti.pdf

Alipranti L. and Nikolaou, A, 2007, “Child poverty in Multicultural Societies” Paper presented to the WELLCHI NETWORK Second Conference, University of Hamburg 31-1 April 2007.

http://www.ciimu.org/webs/wellchi/conference_2/streama/alipranti_nikolaou.pdf

Alipranti L. and Nikolaou, A, 2007, “Defining and Measuring Child Poverty: Contemporary Trends and Issues” Paper presented to the WELLCHI NETWORK 3rd Local Agents Meeting, National Hellenic Research Institute 23 March 2007.

Arber, S., 2001, “Secondary Analysis of Survey Data”, in Gilbert, N. (ed.) *Researching Social Life* (2nd ed.), London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage, pp.269-286.

Bradshaw, J., 2006, “Child Poverty and Child Well-Being”, paper to the Social Policy Association Conference, University of Birmingham.

<http://www-users.york.ac.uk/~jrb1/documents/SPABirmingham1.pdf>

Bradshaw, J., 2007, “Beyond Child Poverty”, *WP No. 2/2007*, Children’s Well-being International Documentation Centre, WELLCHI NETWORK, Barcelona.

http://www.ciimu.org/webs/wellchi/working_papers/wp2_bradshaw.pdf

British Household Panel Survey, available at:

<http://www.esds.ac.uk/longitudinal/access/bhps/introduction.asp>

Common Cross-sectional EU indicators based on EU-SILC; the gender pay gap, doc EU-SILC 131-rev/04, Working Group on Statistics on Income and Living Conditions 29-30 March 2004.

Corak, M., 2005, "Principles and Practicalities in Measuring Child Poverty for the Rich Countries". Innocenti *WP No.* 2005-01. Florence, UNICEF Innocenti Research Centre. Available from <http://www.unicef.org/irc>

ECHP User Guide available at:

http://epunet.essex.ac.uk/echp_userguide_toc_content.htm

Εμμανουήλ, Δ., Βελίδης, Σ. και Στρουσοπούλου, Ε., 1996, *Η Στέγαση των Χαμηλών Εισοδημάτων στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΔΕΠΙΟΣ.

ΕΣΥΕ, δελτία τύπου – Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης (EU-SILC) 2003 και 2005- δελτία τύπου/κοινωνικές στατιστικές / εισόδημα και συνθήκες διαβίωσης, www.statistics.gr.

Flaquer, L., 2007, "Family Change and Child Poverty in Comparative Perspective", *WP No.* 1/2007, Children's Well-being International Documentation Centre, WELLCHI NETWORK, Barcelona.

www.ciimu.org/webs/wellchi/publications.htm

Flaquer L., 2002, "Υπάρχει Ιδιαίτερο Πρότυπο Κοινωνικής Πολιτικής;" στο Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (επιμ.) *Οικογένειες και Κράτος Πρόνοιας στην Ευρώπη. Τάσεις και Προκλήσεις στο Εικοστό Πρότο Αιώνα*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 47-84.

Frick, J. R., 2005, "A General Introduction to the German Socio-economic Panel Study (SOEP) – Design, Contents and Data Structure [Waves A-U, 1984-2004]". Available at: <http://www.diw.de/gsoep/>

GUIO, A.C., 2005a, "Income Poverty and Social Exclusion in the EU25", Eurostat Statistics in Focus, 13/05.

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-NK-05-013/EN/KS-N

GUIO, A.C., 2005b, "Material deprivation in the EU", Eurostat Statistics in Focus, 21/05

Hoelscher, P., 2004b, "Tackling Child Poverty and Social Exclusion – European Challenges", available at:

<http://www.apsoc.ox.ac.uk/Espanet/Espanetconference/papers/ppr13B.PH.pdf>

Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 315/2006 διαθέσιμη ιστοσελίδα:

<http://eurex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:052:0016:01:EL:HTML>

- Καράγιωργας, Σ. και συν, 1999, *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*. Δεύτερη Έκδοση. Τόμος Α' και Β', Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Lynn, P. (ed.) et.al., 2003, "British Household Panel Survey Waves 1 to 10: 1991-2000". Institute for Social and Economic Research, University of Essex [online].
- Mainieri, T. (ed.), 2006, 'The Panel Study of Income Dynamics. Child Development Supplement'. User Guide for CDS-II [online]. Available at: <http://psidonline.isr.umich.edu/CDS>.
- Ματσαγγάνης, Μ., 2002, «Κοινωνική Πολιτική και Οικογένεια στην Ελλάδα», στο Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (επιμ.) *Οικογένειες και Κράτος Πρόνοιας στην Ευρώπη. Τάσεις και Προκλήσεις στο Εικοστό Πρώτο Αιώνα*, Αθήνα, Gutenberg, σσ.161-186.
- Moore, K., 2001, "Frameworks for understanding the intergenerational transmission of poverty and well-being in developing countries", CPRC Working Paper 8, Chronic Poverty Research Centre.
- Μπαλούρδος, Δ., 2005, «Εννοιολογικές και Μεθοδολογικές Περιπλοκές της Φτώχειας» στο Ζιώμας, κ.ά. (επιμ.) *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2003-2004*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών – Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, ΕΚΚΕ σσ. 129-138.
- Μπούζας, Ν. (2006) «Παιδιά που ζουν σε φτωχά νοικοκυριά στην Ελλάδα: μια πρώτη διερεύνηση των χαρακτηριστικών τους», στο Σακέλλης, Γ. κ.ά. Πρακτικά Συνεδρίου «Φτώχεια, Αποκλεισμός και Κοινωνικές Ανισότητες» Αθήνα, ΕΚΚΕ σσ. 99-107.
- Ntouros, G., Nikolaidis, G. and Oorfanou, M. (2005) 'Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC 2004)', Intermediate Quality Report.
- Regulation CE 1177/2003 of European Parliament and Council, available at: http://europa.eu.int/eur-lex/pri/en/oj/dat/2003/l_165/l_16520030703en000100
- Ridge, T., 2002, *Childhood poverty and social exclusion. From a child's perspective*, Bristol, The Polity Press.
- Σακέλλης Γ., 2006, «Η Κοινωνική Πολιτική σε Δράση: Καταπολεμώντας τη Φτώχεια και τις Ανισότητες στην Ελλάδα», στο Σακέλλης κ.ά., Γ. Πρακτικά Συνεδρίου «Φτώχεια, Αποκλεισμός και Κοινωνικές Ανισότητες» Αθήνα, ΕΚΚΕ σσ. 99-107.
- Σακέλλης, Γ., 2005, (επιμ.) «Φτώχεια, Αποκλεισμός και Ανισότητες: Παρουσίαση βασικών αποτελεσμάτων της "Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών" (EU-SILC)» στο Ζιώμας, κ.ά. (επιμ.) *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2003-2004*, Εθνικό Κέντρο Κοι-

νωνικών Ερευνών – Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα: ΕΚΚΕ
σσ. 115-128.

Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού του ΟΗΕ
<http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/k2crc.htm>
<http://www.unicef.gr/reports/symb.php#a>

UNICEF “Child Poverty in Rich Countries (2005) Innocenti Report Card No.
6. Florence, UNICEF Innocenti Research Centre.

Wong, D., 1984, “The Limits of Using the Household as a Unit of Analysis”, in: Smith, J., Wallerstein, I. and Evers, H. D. (eds) *Households and the World-Economy*, Beverly Hills, CA, Sage, pp. 56-63.

Wyness, M., 2006, *Childhood and Society. An Introduction to the Sociology of Childhood*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York, Palgrave Macmillan.

**ΕΝΟΤΗΤΑ 3:
ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΖΩΗΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ. ΧΡΗΣΗ
ΚΑΙ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ
ΧΩΡΩΝ**

Προστασία και διεκδίκηση δημόσιων χώρων: Ένα κίνημα της πόλης στην Αθήνα του 21^{ου} αιώνα¹

Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος

Εισαγωγή

Η θεωρητική συζήτηση και η εμπειρική έρευνα γύρω από τα κοινωνικά κινήματα της πόλης έχουν ήδη διανύσει μια σημαντική διαδρομή τριών και πλέον δεκαετιών. Ωστόσο, στη χώρα μας η συζήτηση αυτή δεν έχει πραγματοποιηθεί με ικανοποιητικό τρόπο. Το γεγονός αυτό μπορεί να αποδοθεί τόσο στις αδυναμίες ανάπτυξης των κοινωνικών επιστημών, όσο και στο ίδιο το αντικείμενο. Η επιστημονική έρευνα σχετικά με τα κοινωνικά κινήματα και τη συλλογική δράση αν και τελευταία παρουσιάζει σημαντική ανάπτυξη έχει πολύ πρόσφατη ιστορία στη χώρα μας, ενώ την έρευνα σχετικά με την πόλη της Αθήνας μονοπώλησαν άλλα θέματα², τα οποία είχαν κρίσιμο χαρακτήρα για τη διαμόρφωση και τη λειτουργία της πόλης.

Οι συνθήκες που επικράτησαν ευρύτερα στην ελληνική κοινωνία και συγκεκριμένα στην πόλη της Αθήνας κατέστησαν δυσχερή την ανάπτυξη κινήματων της πόλης. Η υπερτροφία του πολιτικού, η κυριαρχία των κομμάτων στην πολιτική ζωή και τη δημόσια σφαίρα, το

¹ Ευχαριστώ ιδιαίτερα τους Γιώργο Κανδύλη και Κωνσταντίνο Τσακίρη για τη βοήθεια που μου προσέφεραν στη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας.

² Εξαίρεση αποτελεί το έργο της Λίλας Λεοντίδου, η οποία ανέδειξε τα κινήματα της λαϊκής αυτοστέγασης και τους αγώνες για τον έλεγχο της περιαστικής γης και της επέκτασης της πόλης που εμφανίστηκαν με ιδιαίτερη ένταση κατά τη μεσοπολεμική περίοδο στην Αθήνα, ενώ στη συνέχεια σταδιακά ενσωματώθηκαν. Η συμβολή της Λεοντίδου είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς επιχειρεί να διαμορφώσει μια τυπολογία για την ανάπτυξη των κινήματων της πόλης στις χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού και της περιφέρειας (Λεοντίδου 1989, Leontidou 1989). Ωστόσο, άλλοι αγώνες, όπως για παράδειγμα αυτοί των Εξωραϊστικών Συλλόγων κατά τη δεκαετία του '70 που διεκδικούσαν την κατασκευή βασικών υποδομών, ο αγώνας των κατοίκων ενάντια στην κατασκευή του αεροδρομίου στα Σπάτα και οι κινητοποιήσεις για το αστικό περιβάλλον της δεκαετίας του '80 δεν έγιναν αντικείμενα επιστημονικής έρευνας.

χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνίας των πολιτών (Μουζέλης 1987) και η ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων και δικτύων (Χαραλάμπης 1989) συνιστούσαν και σε κάποιο βαθμό εξακολουθούν να συνιστούν ένα αρνητικό πλαίσιο για την ανάπτυξη κινημάτων³. Παράλληλα, η μορφή της ανάπτυξης της Αθήνας ευνόησε τις ατομικές – οικογενειακές στρατηγικές και περιόρισε τις δυνατότητες ανάπτυξης συλλογικής συνείδησης και δράσης. Οι αγώνες στην πόλη που κατά καιρούς αναπτύχθηκαν δεν απέκτησαν κεντρικό χαρακτήρα και δεν βρήκαν σημαντική υποστήριξη από τους κυρίαρχους πολιτικούς φορείς της χώρας. Σε κάποιες περιπτώσεις «δικαιώθηκαν» μέσα από αποσπασματικές ρυθμίσεις ή ανεκτικές πολιτικές του κράτους με αποτέλεσμα την ενίσχυση του πατερναλιστικού ρόλου του κράτους και της εξάρτησης των πολιτών από πελατειακά δίκτυα.

Σημαίνουν όλα αυτά ότι δεν υπάρχουν κινήματα της πόλης στη σύγχρονη Αθήνα; Οι παραπάνω αρνητικές συνθήκες σταδιακά φαίνεται να αλλάζουν. Η μεταπολιτευτικά μαζική συμμετοχή στα κόμματα συρρικνώνεται και η κυριαρχία του πολιτικού δείχνει κάποια σημάδια υποχώρησης, ενώ οι ανεξάρτητες ορατές ή αφανείς συσσωματώσεις της κοινωνίας των πολιτών ενισχύονται (Σωτηρόπουλος 2004). Ταυτόχρονα, οι πολιτικές εμπορευματοποίησης και ιδιωτικοποίησης των δημόσιων αγαθών της πόλης δημιουργούν ένα σαφή αντίπαλο, απέναντι στον οποίο είναι δυνατή η διατύπωση διαφωνιών και αιτημάτων από οργανώσεις πολιτών.

Στο παρόν άρθρο διερευνάται η ύπαρξη κοινωνικών κινημάτων της πόλης στη σύγχρονη Αθήνα. Η έρευνα εξειδικεύεται και περιορίζεται σε ένα μόνο από τα πιθανά πεδία δράσης των κινημάτων: την προστασία και διεκδίκηση δημόσιων χώρων. Η επιλογή του πεδίου δεν είναι τυχαία. Αν και η ένταση ενός προβλήματος δεν αποτελεί ικανή συνθήκη για τη διαμόρφωση ενός κινήματος (Jenkins 1983), η επιλογή του συγκεκριμένου πεδίου δράσης στηρίχθηκε στο γεγονός ότι το πρόβλημα της έλλειψης δημόσιων χώρων είναι εξαιρετικά έντονο στην

³ Για διεξοδικότερες αναλύσεις της δομής των ευκαιριών για την ανάπτυξη κοινωνικών κινημάτων στην Ελλάδα βλ. Σερντεδάκις 1996, Αλεξανδρόπουλος, Σερντεδάκις, Μποτετζάγιας 2007, Demertzis 1995, Botetzagias 2001.

Αθήνα με αποτέλεσμα τη δημιουργία ασφυκτικών συνθηκών διαβίωσης και την υποβάθμιση της ποιότητας ζωής των κατοίκων. Τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά της αθηναϊκής πολεοδομίας, όπως η έλλειψη σχεδιασμού και δαπανών, η γενικευμένη αυθαιρεσία και η κερδοσκοπία πάνω στη γη δεν επέτρεψαν τη δημιουργία μιας «ευρύχωρης» πόλης με πλούσιους και άνετους δημόσιους χώρους. Το πρόβλημα της έλλειψης δημοσίων χώρων εντάθηκε και ως ένα βαθμό έλαβε νέα μορφή κατά την τελευταία δεκαπενταετία και ιδιαίτερα μετά την ανάληψη της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων. Τα σχέδια για τη βιώσιμη ανάπτυξη της πόλης που είχαν εκπονηθεί κατά τη δεκαετία του '80 εγκαταλείφθηκαν. Τη θέση τους πήραν αφενός πολιτικές που υιοθετούν στοιχεία της αποκαλούμενης «επιχειρηματικής πόλης» (Jessop 1994, Hall και Hubbart 1998, Haeussermann και Siebel 1987, Mayer 1994) στο πλαίσιο της προσπάθειας εισόδου της Αθήνας στο παγκόσμιο ανταγωνισμό μεταξύ πόλεων για την προσέλκυση επενδύσεων και την αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας (Οικονόμου και Γετίμης 2001) και αφετέρου η αποκαλούμενη «φεστιβαλοποίηση» της αστικής πολιτικής (Haeussermann και Siebel 1993) μετά την ανάληψη της διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων. Στο πλαίσιο αυτό εφαρμόστηκαν νέες πολιτικές πρακτικές, κύρια στοιχεία των οποίων είναι η εμπορευματοποίηση και η ιδιωτικοποίηση των δημόσιων χώρων (Μπελαβίλας 2005)⁴, οι συμπράξεις ιδιωτικού και

⁴ Η Ελένη Πορτάλιου αναφέρει χαρακτηριστικά «...Κάθε μέρα στη χώρα μας ένας δημόσιος χώρος απελευθερώνεται ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς, τους όρους και τις προϋποθέσεις εκμετάλλευσής του και εμπορευματοποιείται. Αυτό γίνεται στις παραλίες, τις πλατείες και τους πεζοδρόμους, που γεμίζουν τραπεζοκαθίσματα και στους αδόμητους δημόσιους χώρους που παραχωρούνται σε ιδιώτες. Νεότερα, διατηρητέα μνημεία κατεδαφίζονται, διατηρητέα κτίσματα αποχαρκτηρίζονται, η δόμηση πλησιάζει σε απόσταση αναπνοής αρχαιολογικούς χώρους, τα σχέδια πόλης επεκτείνονται στα δάση, τα δάση καίγονται ή αποχαρκτηρίζονται ως δημόσια περιουσία ελλείπει κτηματολογίου μαζί με μη δασικές εκτάσεις για τις οποίες το δημόσιο δεν υπερασπίζεται τους τίτλους ιδιοκτησίας του. Ρέματα μέσα στις πόλεις κτίζονται, προκαλώντας πλημμύρες, βιότοποι κοντά σε αστικά περιβάλλοντα καταστρέφονται, χιλιάδες δέντρα κόβονται για λόγους τσιμεντόστρωσης δημόσιων χώρων ή κατασκευής κτιρίων και γκαράζ χωρίς να γίνονται πουθενά εκτεταμένες νέες φυτεύσεις», Ελένη Πορτάλιου «Η αντίσταση στην εμπορευματοποίηση της πόλης», ΕΠΟΧΗ 31/7/2005. Τα αποτελέσματα αυτής της κατάστασης είναι εξαιρετικά δυσάρεστα για την ποιότητα ζωής στην πόλη. Ο χώρος πρασίνου που αντιστοιχεί σε

δημόσιου τομέα και η εξασφάλιση καλύτερων προϋποθέσεων για ιδιωτικές επενδύσεις⁵.

Προκειμένου να είναι δυνατή μια επιστημονικά τεκμηριωμένη απάντηση, το βασικό ερώτημα της ύπαρξης κινημάτων της πόλης στην Αθήνα αναλύεται σε επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία προκύπτουν με βάση τους ορισμούς του κοινωνικού κινήματος και του κινήματος της πόλης. Τα ερωτήματα αυτά αφορούν τον εξωθεσμικό χαρακτήρα των τοπικών κινητοποιήσεων, το ρεπερτόριο δράσης, το βαθμό δικτύωσης των επιμέρους συλλογικών υποκειμένων, τη συνέχεια της δράσης και των οργανωτικών μορφών μέσα στο χρόνο και τέλος τη μορφή και το περιεχόμενο των αιτημάτων τους.

Η μέθοδος

Ως αντικείμενο έρευνας τα κοινωνικά κινήματα της πόλης παρουσιάζουν σημαντικές δυσκολίες. Η έλλειψη στοιχείων για τα κοινωνικά κινήματα της πόλης και η αποσπασματική καταγραφή της ιστορίας τους είναι ένα πρόβλημα που έχουν αντιμετωπίσει όλες οι συστηματικές μελέτες (Castells 1983, 328, Pickvance 1986, 227, και Pickvance 1995, 212-213, Λεοντίδου 1989, 248). Στο πρόβλημα αυτό επιχειρείται εδώ να δοθεί μια απάντηση μέσα από τη διενέργεια μιας πρωτογενούς έρευνας.

Η έρευνα στηρίχθηκε στην καταγραφή των γεγονότων διαμαρτυρίας που αφορούν την προστασία και διεκδίκηση δημόσιων χώρων κατά την περίοδο 2001-2005 στην Αττική. Ως πηγές της καταγραφής αυτής χρησιμοποιήθηκαν ο ημερήσιος τύπος, περιοδικά και ιστοσελίδες. Η επιλογή της συγκεκριμένης περιόδου στόχευε στην αποτύπωση της σύγχρονης κατάστασης των κινημάτων της πόλης. Το χρονικό εύρος

κάθε κάτοικο κυμαίνεται μεταξύ των 2,5 και 3,5 τ.μ., απέχοντας κατά πολύ από άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες καθώς και από τα 9 τ.μ. που ορίζει ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας ως το ελάχιστο μέγεθος που εξασφαλίζει την καλή υγεία των κατοίκων των πόλεων.

⁵ Το πρόβλημα της συρρίκνωσης των δημόσιων χώρων της πόλης δεν αποτελεί ελληνική ιδιοτυπία. Αντίστοιχες πολιτικές ασκούνται και σε άλλες χώρες (Minton 2006, Mitchell 1995).

των πέντε ετών κρίθηκε ως το ελάχιστο προκειμένου να αναδειχθούν ορισμένα στοιχεία, η διερεύνηση των οποίων απαιτεί κάποιο χρονικό βάθος, όπως η συνέχεια και η διάρκεια της διαμαρτυρίας. Ως γεγονός διαμαρτυρίας θεωρήθηκε κάθε ενέργεια η οποία έχει κάθε ένα από τα παρακάτω χαρακτηριστικά στοιχεία: (α) Πραγματοποιείται στο δημόσιο χώρο (β) από ανεξάρτητη από τους επίσημους κρατικούς θεσμούς (γ) συλλογικότητα ή στο όνομα συλλογικότητας, και (δ) έχει ως στόχο την έκφραση διαφωνίας και τον επηρεασμό συγκεκριμένων αποφάσεων ή και συνολικότερα των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών συνθηκών, των θεσμών, αξιών και αντιλήψεων που διαμορφώνουν τις σχετικές αποφάσεις (Rucht και Neidhardt 1999, Rucht και Ohlemacher 1992). Το κριτήριο της ανεξαρτησίας από τους κρατικούς θεσμούς δεν τηρήθηκε με απόλυτο και αυστηρό τρόπο. Οι ιδιαιτερότητες των κινημάτων της πόλης, όπως αυτές εκδηλώνονται κυρίως στους περιφερειακούς και μικρούς δήμους της Αττικής δημιούργησαν την ανάγκη να συμπεριληφθούν στην καταγραφή γεγονότα διαμαρτυρίας, στα οποία με τον έναν ή άλλο τρόπο συμμετείχαν και οι τοπικές δημοτικές αρχές.

Ως δημόσιος χώρος ορίστηκε κάθε χώρος της πόλης, στον οποίο έχουν ελεύθερα πρόσβαση όλοι οι πολίτες και βρίσκεται σε κοινή χρήση. Πιο συγκεκριμένα στην έρευνα ως τέτοιοι χώροι ορίστηκαν τα πάρκα, τα άλση, οι παραλίες, τα δάση, οι πρασιές, οι πλατείες, τα πεζοδρόμια, οι δρόμοι και οι αρχαιολογικοί χώροι. Οι αρχαιολογικοί χώροι εντάχθηκαν στη σχετική κατηγορία των δημόσιων χώρων εξαιτίας του ιδιαίτερου κοινού ενδιαφέροντος των πολιτών της πόλης, παρά το γεγονός ότι η πρόσβαση σε αυτούς είναι μόνο περιοδικά ελεύθερη.

Για την αρχειοθέτηση των γεγονότων διαμαρτυρίας από τον τύπο επιλέχθηκαν οι εφημερίδες «Ελευθεροτυπία» και «Ριζοσπάστης». Η επιλογή των δύο συγκεκριμένων εφημερίδων προέκυψε μετά από προκαταρκτική έρευνα του τύπου, από την οποία έγινε φανερό ότι οι δύο συγκεκριμένες εφημερίδες έχουν καταγράψει τον μεγαλύτερο αριθμό γεγονότων διαμαρτυρίας. Στην προκαταρκτική έρευνα εκτός των δύο πιο πάνω εφημερίδων είχαν συμπεριληφθεί οι εφημερίδες

«Απογευματινή», «Καθημερινή», «Τα Νέα», «Αυγή» και «Εποχή». Από αυτές τις εφημερίδες επιλέχθηκαν οι: «Καθημερινή», «Αυγή» και «Εποχή», οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν επικουρικά για την άντληση πρόσθετων πληροφοριών, ενώ προσέθεσαν στην καταγραφή και ένα μικρό αριθμό γεγονότων διαμαρτυρίας.

Πέρα από την αρχειοθέτηση του τύπου, για την καταγραφή των γεγονότων διαμαρτυρίας αντλήθηκαν πληροφορίες από περιοδικά, ιστοσελίδες και αρχεία των ίδιων των ομάδων και οργανώσεων γειτονιάς. Πιο συγκεκριμένα ως πηγές χρησιμοποιήθηκαν το περιοδικό «Ελεύθεροι Χώροι» που εκδίδει η Συντονιστική Επιτροπή Συλλόγων και Κινήσεων για την Προστασία των Ελεύθερων Χώρων της Αθήνας, η ιστοσελίδα του Παρατηρητηρίου Ελεύθερων Χώρων (<http://www.asda.gr/elxoroι/elxoroι.htm>) και η ιστοσελίδα Athens Independent Media Center (<http://athens.indymedia.org>), όπου διατηρούνται ημερολόγια κινη-τοποιήσεων.

Η χρήση του τύπου για την καταγραφή των γεγονότων διαμαρτυρίας θα μπορούσε να προκαλέσει ορισμένες ενστάσεις. Η σημαντικότερη ένσταση αφορά την επιλεκτικότητα του τύπου στην καταγραφή των γεγονότων διαμαρτυρίας, καθώς ο τύπος δεν καταγράφει το σύνολο των γεγονότων διαμαρτυρίας που λαμβάνουν χώρα⁶. Παρόλα αυτά, η χρήση του τύπου αποτελεί αξιόπιστη και επιστημονικά ορθή επιλογή για την καταγραφή των γεγονότων διαμαρτυρίας (Hocke, 1999). Ο κύριος λόγος είναι το γεγονός ότι η δημοσιότητα που εξασφαλίζουν τα μέσα ενημέρωσης αποτελεί κατά κάποιο τρόπο συστατικό στοιχείο της διαμαρτυρίας (Rucht, Koormans και Neidhardt 1999), όπως είδαμε προηγουμένως στον ορισμό του γεγονότος διαμαρτυρίας. Ωστόσο, στην παρούσα έρευνα η καταγραφή των γεγονότων διαμαρτυρίας παρουσιάζει κάποιες ιδιαιτερότητες, καθώς αφορά σε σημαντικό βαθμό διαμαρτυρίες με τοπικό ή υποτοπικό ενδιαφέρον που συχνά διοργανώνονται από άτυπες συλλογικότητες. Έτσι το πρόβλημα της επιλεκτικότητας του τύπου και ιδιαίτερα των εφημερίδων εθνικής

⁶ Σχετικά με τις αιτίες και τις διαδικασίες της επιλεκτικότητας του τύπου στη δημοσίευση γεγονότων διαμαρτυρίας βλ. Hocke 1999.

εμβέλειας εντείνεται⁷. Για το λόγο αυτό κρίθηκε αναγκαία η χρήση και εναλλακτικών μέσων ενημέρωσης για την καταγραφή των γεγονότων διαμαρτυρίας.

Ορισμοί. Κοινωνικά κινήματα και κινήματα της πόλης

Ένα από τα σημαντικά προβλήματα που συνάντησε η παρούσα έρευνα ήταν ο ορισμός των κινήματων της πόλης. Ο επιστημονικός διάλογος που έχει αναπτυχθεί τις τελευταίες τρεις δεκαετίες γύρω από τα κινήματα της πόλης πραγματοποιήθηκε σε ένα βαθμό ανεξάρτητα από τον αντίστοιχο ευρύτερο διάλογο για τα κοινωνικά κινήματα, δίνοντας προσοχή σε ορισμένες μόνο όψεις του φαινομένου και αγνοώντας άλλες (Pickvance 2003). Για τις ανάγκες λοιπόν της έρευνας έγινε μια προσπάθεια σύνθεσης των δύο προσεγγίσεων με σκοπό τη διατύπωση ενός σαφούς ορισμού των κινήματων της πόλης. Πιο συγκεκριμένα, από το διάλογο για τα κινήματα της πόλης αντλούνται στοιχεία που αφορούν το περιεχόμενο της δράσης, ενώ από τις θεωρίες των κοινωνικών κινήματων αντλούνται τα μορφολογικά στοιχεία λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζουν τα κινήματα της πόλης.

Στο επίπεδο, λοιπόν, του περιεχομένου της δράσης, τρία είδη αιτημάτων αναγνωρίζονται στη βιβλιογραφία ως χαρακτηριστικά των κινήματων της πόλης. Το πρώτο είδος αφορά αιτήματα γύρω από τη συλλογική κατανάλωση (Castells, 1977, Castells, 1978, Lowe, 1986). Το δεύτερο είδος αιτημάτων αφορά την προστασία της πόλης από κοινωνικές και φυσικές απειλές και την προάσπιση της ποιότητας ζωής. Το τρίτο είδος αιτημάτων συνιστά περισσότερο μια προέκταση των δύο προηγούμενων παρά μια καθαρή κατηγορία, καθώς αναφέρεται στη διεκδίκηση μεγαλύτερων δυνατοτήτων επιρροής ή και ελέγχου εκ

⁷ Για την άντληση στοιχείων σχετικά με τη διαμαρτυρία στο τοπικό επίπεδο είναι προτιμότερη η χρήση τοπικών εφημερίδων (Rucht και Neidhardt 1999). Στην περίπτωση μας η επιλογή εφημερίδων εθνικής εμβέλειας ήταν αναγκαστική, καθώς το σύνολο σχεδόν του αθηναϊκού τύπου δεν έχει κυρίως τοπικό χαρακτήρα.

μέρους των πολιτών των τοπικών θεσμών και αποφάσεων (Pickvance, 1995).

Στο μορφολογικό επίπεδο μια σειρά στοιχείων διακρίνουν τα κοινωνικά κινήματα από άλλες μορφές δράσης. Ας δούμε αναλυτικά κάθε ένα από αυτά τα στοιχεία (Raschke, 1988, Rucht, 1994, Σεφεριάδης, 2006, Σεφεριάδης 2006α, Tilly 2004) κάνοντας παράλληλα αναφορές στις ιδιαιτερότητες των κινήματων της πόλης:

- Το υποκείμενο της δράσης έχει *εξωθεσμικό χαρακτήρα*. Το ζήτημα του εξωθεσμικού χαρακτήρα μας έχει ήδη απασχολήσει στον ορισμό του γεγονότος διαμαρτυρίας. Η επιλογή καταγραφής των γεγονότων διαμαρτυρίας στα οποία με τον ένα ή άλλο τρόπο συμβάλουν δημοτικές αρχές δεν συνεπάγεται διαφωνία με το στοιχείο αυτό του ορισμού. Η καταγραφή αυτή, όπως θα δούμε παρακάτω διευκολύνει απλώς την κατανόηση του πλαισίου εντός του οποίου λειτουργούν τα κινήματα της πόλης.

- Η *συστηματική χρήση μεθόδων διαμαρτυρίας* διαφοροποιεί τα κοινωνικά κινήματα από άλλες μορφές συλλογικότητας, όπως τα κόμματα, οι ΜΚΟ και οι ομάδες πίεσης, που σε ορισμένες περιπτώσεις κάνουν περιστασιακή χρήση μεθόδων διαμαρτυρίας, δίχως σε καμία περίπτωση να αποτελούν την κυρίαρχη μορφή δράσης τους. Έτσι και εδώ το στοιχείο της διάρκειας στη χρήση της διαμαρτυρίας ως κεντρικής επιλογής για τη μορφή της δράσης αποτελεί ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στοιχείο των κινήματων, δίχως να διατηρούν ένα «μονοπώλιο» σε αυτή.

- Η *σχετική διάρκεια και συνέχεια της δράσης των συλλογικών υποκειμένων* διαφοροποιεί τα κινήματα από τα συγκρουσιακά επεισόδια (Tarrow 1998, Tilly 2004, Σεφεριάδης 2006). Το στοιχείο της διάρκειας αφορά τόσο την δράση όσο και τον φορέα οργάνωσης της δράσης και θα εξεταστεί παρακάτω ξεχωριστά. Ο διαχωρισμός αυτός είναι αναγκαίος ειδικά για κινήματα της πόλης, καθώς συχνά η διαμαρτυρία είναι συγκυριακή και οι φορείς οργάνωσης έχουν σε πολλές περιπτώσεις ασυνεχή χαρακτήρα.

- Το στοιχείο του *δικτύου των ομάδων και οργανώσεων* μας βοηθά ιδιαίτερα στο διαχωρισμό των μοναδιαίων - απομονωμένων οργανώ-

σεων από τα κοινωνικά κινήματα. Η λειτουργία τυπικών ή άτυπων δικτύων είναι αποφασιστικής σημασίας για τη διαμόρφωση και εμπέδωση ενός επιπέδου *συλλογικής συνείδησης και ταυτότητας*⁸, την απόκτηση ευρύτερης πολιτικής και κοινωνικής αντίληψης και τη διεύρυνση των στόχων των μικρών τοπικών συλλογικοτήτων που λειτουργούν στο επίπεδο της γειτονιάς (Shemton 2003).

- Η *επιδίωξη των κοινωνικών αλλαγών* αποτελεί βασικό στοιχείο του ορισμού των κοινωνικών κινήματων, ενώ στο επίπεδο της θεωρίας των κινήματων της πόλης έχει προσελκύσει σημαντικό ενδιαφέρον και προκαλέσει αντίστοιχες διαμάχες. Το περιεχόμενο των κοινωνικών αλλαγών δεν πρέπει να ορίζεται κανονιστικά με βάση μια προϋπάρχουσα κατασκευή για τη διαδικασία, τη μορφή και το περιεχόμενό τους⁹, αλλά με βάση το λόγο και την πρακτική των ίδιων των συλλογικών υποκειμένων. Στις κινητοποιήσεις που αφορούν την πόλη εμφανίζονται συχνά συμπεριφορές οι οποίες έχουν μερικό χαρακτήρα και σκοπεύουν αποκλειστικά στην υπεράσπιση μιας συγκεκριμένης γειτονιάς αδιαφορώντας για τη συνολική λειτουργία της πόλης¹⁰. Τέτοιου τύπου κινητοποιήσεις αν και δεν έχουν ανορθολογικό

⁸ Αν και το στοιχείο της συλλογικής ταυτότητας είναι κεντρικό στους περισσότερους ορισμούς των κοινωνικών κινήματων (βλ. ενδεικτικά Rucht 1995), η δομή της παρούσας έρευνας επέβαλε την εξέτασή του μέσα από την ύπαρξη και λειτουργία δικτύων.

⁹ Σχετικά με ζήτημα αυτό βλ. τη διαμάχη μεταξύ Castells και Pickvance γύρω με τους φορείς και το περιεχόμενο της κοινωνικής αλλαγής (Castells 1985, Pickvance 1985, Pickvance 1986)

¹⁰ Τέτοιου τύπου συλλογικές συμπεριφορές έχουν χαρακτηριστεί στη διεθνή βιβλιογραφία ως NIMBY (Not In My Backyard). Ο όρος αυτός έχει χρησιμοποιηθεί σε πληθώρα ερευνών, ιδιαίτερα στον αγγλοσαξονικό χώρο, για να περιγράψει τοπικές αντιστάσεις ενάντια στην εγκατάσταση κοινωνικών υποδομών που θεωρούνται παράγοντες υποβάθμισης, όπως κοινωνικών κατοικιών, κέντρων απεξάρτησης από ναρκωτικές ουσίες, και περιβαλλοντικά οχληρών υποδομών, όπως χώρων ταφής απορριμμάτων, αυτοκινητοδρόμων, βιομηχανιών κλπ. Ωστόσο, η ομαδοποίηση όλων των παραπάνω τοπικών αντιστάσεων δεν έχει παραγωγικό χαρακτήρα καθώς προκαλεί σύγχυση σχετικά με το περιεχόμενο του όρου. Χαρακτηριστική είναι η διαμάχη μεταξύ Hubbard και Wolsink (Hubbard 2005, Hubbard 2006, Wolsink 2006). Ο Wolsink επισημαίνει ότι ως NIMBY πρέπει να θεωρούμε μόνο εκείνες τις αντιστάσεις κατοίκων, οι οποίες στρέφονται ενάντια στην εγκατάσταση επικίνδυνων ή επιβλαβών υποδομών στην περιοχή τους δίχως να τοποθετούνται σχετικά με το ζήτημα της εγκατάστασής τους σε οποιαδήποτε άλλη περιοχή (Wolsink 2006).

χαρακτήρα, όπως έχουν κατηγορηθεί, σε καμία περίπτωση δεν συνιστούν κοινωνικό κίνημα.

Συμπερασματικά ως κινήματα της πόλης θα πρέπει να θεωρήσουμε εκείνα τα συλλογικά υποκείμενα τα οποία αναφέρονται σε θέματα συλλογικής κατανάλωσης, αστικού περιβάλλοντος και ποιότητας της καθημερινής ζωής στην πόλη, διεκδικούν μεγαλύτερη επιρροή στους τοπικούς θεσμούς και τις αποφάσεις, έχουν εξωθεσμικό χαρακτήρα, κάνουν συστηματική χρήση αντισυμβατικών μορφών διαμαρτυρίας, παρουσιάζουν μια σχετική διάρκεια και συνέχεια στη δράση τους, έχουν αναπτύξει ή/και συμμετέχουν σε δίκτυα ομάδων και οργανώσεων και επιδιώκουν κοινωνικές αλλαγές που υπερβαίνουν τον στενό ορίζοντα της γειτονιάς.

Τα χαρακτηριστικά της διαμαρτυρίας

Είναι αυτονόητο ότι ως θεματολογία η προστασία και διεκδίκηση δημόσιων χώρων εντάσσεται στην κατηγορία των κινήματων της πόλης. Οι δημόσιοι χώροι, όπως πάρκα, παραλίες, δάση αποτελούν «αγαθά» για τη συλλογική κατανάλωση, αντίστοιχα με τα σχολεία, τις υποδομές υγείας κλπ, καθώς διαδραματίζουν κάποιο ρόλο στην κοινωνική αναπαραγωγή ως χώροι ξεκούρασης και επαφής με τη φύση. Κυρίως όμως αφορούν την ποιότητα ζωής των κατοίκων και την προστασία των γειτονιών από επιβαρυντικές δραστηριότητες. Σε κάθε περίπτωση είναι κινήματα τα οποία επιχειρούν να επηρεάσουν τις αποφάσεις που αφορούν την πόλη. Συνεπώς, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στα μορφολογικά στοιχεία του ορισμού των κινήματων, τα οποία αποτελούν τον κορμό της παρούσας έρευνας. Κάθε ένα από αυτά θα εξεταστεί στις παρακάτω ενότητες ξεχωριστά.

Ο εξωθεσμικός χαρακτήρας

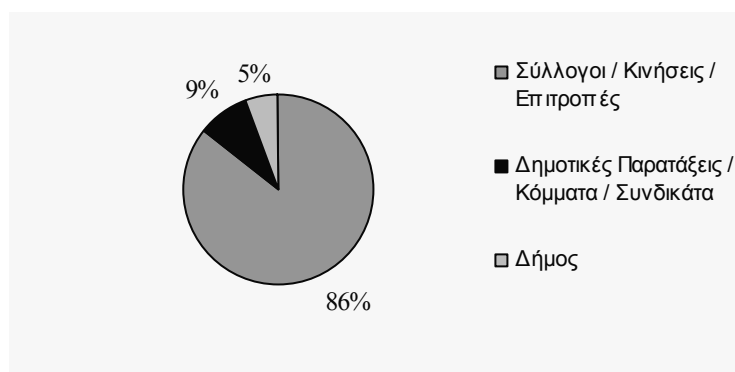
Η μεγάλη πλειονότητα των καταγεγραμμένων γεγονότων διαμαρτυρίας πραγματοποιήθηκε από φορείς με εξωθεσμικό χαρακτήρα. Συγκεκριμένα το 86% του συνόλου των γεγονότων διαμαρτυρίας οργανώθηκε από συλλόγους, κινήσεις, πρωτοβουλίες και επιτροπές ή

από ανοργάνωτους κατοίκους που έδρασαν αυθόρμητα και το 9% από δημοτικές παρατάξεις, συνδικάτα και κόμματα. Μόλις στο 5% των γεγονότων διαμαρτυρίας φορέας οργάνωσης ήταν η δημοτική αρχή κάποιου δήμου της Αττικής (διάγραμμα 1). Στις ελάχιστες αυτές περιπτώσεις δεν μπορεί να γίνει λόγος για κινηματική δράση. Αντίθετα αποτελούν μορφές θεσμικής αντιπαλότητας, όπου οι δημοτικές αρχές κινητοποιούν τους δημότες τους προκειμένου να εκφράσουν τη διαφωνία τους με αποφάσεις του κεντρικού κράτους. Η εκδήλωση τέτοιων γεγονότων διαμαρτυρίας αφορά σχεδόν αποκλειστικά μικρούς και περιφερειακούς δήμους της Αττικής, όπου αφενός οι ανεξάρτητες οργανώσεις πολιτών δεν έχουν επαρκή ισχύ και αφετέρου οι δημοτικές αρχές βρίσκονται εγγύτερα στους πολίτες. Σε καμία περίπτωση δεν καταγράφηκε γεγονός διαμαρτυρίας το οποίο οργανώθηκε από τους μεγάλους και ισχυρούς δήμους (Αθηνών, Πειραιώς, Αμαρουσίου) της Αττικής, οι οποίοι παρουσιάζουν συμπεριφορές αντίστοιχες με αυτές της κεντρικής εξουσίας.

Διάγραμμα 1:

Ποσοστά γεγονότων διαμαρτυρίας σχετικά με δημόσιους χώρους της Αθήνας (2001-2005) ανά μορφή φορέα που τα οργάνωσε

Πηγές: Ελευθεροτυπία (02/01/2001 – 31/12/2005), Ριζοσπάστης (02/01/2001 – 31/12/2005), Περιοδικό Ελεύθεροι Χώροι (τεύχη: 1-15), Παρατηρητήριο Ελεύθερων Χώρων, Independent Media Center Athens.

Εκτός όμως από την μικρή άμεση συμβολή τους στη διοργάνωση γεγονότων διαμαρτυρίας, οι δημοτικές αρχές υποστηρίζουν και ενθαρρύνουν σε πολλές περιπτώσεις με έμμεσο τρόπο τις τοπικές συλλογικότητες στην έκφραση διαμαρτυρίας. Τέτοιοι τρόποι είναι: η παροχή πόρων και υποδομών του δήμου προς τους φορείς οργάνωσης των γεγονότων διαμαρτυρίας, η εκδήλωση συμπαράστασης με αποφάσεις των δημοτικών συμβουλίων και η έκδοση ανάλογων ανακοινώσεων, η συμμετοχή δημοτικών συμβούλων ή σπανιότερα δημάρχων σε άτυπες επιτροπές διαμαρτυρίας κ.ά. Γενικότερα οι δημοτικές αρχές, με την εξαίρεση των μεγάλων δήμων, εμφανίζονται φιλικότεροι απέναντι στη διαμαρτυρία και τα αιτήματα των κινητοποιούμενων πολιτών. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι μόλις το 10% περίπου των γεγονότων διαμαρτυρίας που πραγματοποιήθηκε κατά την πενταετία 2001 – 2005 απεύθυναν τα αιτήματά τους αποκλειστικά στις τοπικές δημοτικές αρχές. Αντίθετα τα μισά περίπου γεγονότα διαμαρτυρίας έστρεψαν τα αιτήματά τους αποκλειστικά στο κεντρικό κράτος. Ωστόσο, η υποστήριξη που παρέχουν οι δημοτικές αρχές στις ανεξάρτητες κινητοποιήσεις δεν έχει συστηματικό χαρακτήρα, αλλά είναι συχνά συγκυριακή και ασυνεχής.

Στις περιπτώσεις έμμεσης υποστήριξης της διαμαρτυρίας εκ μέρους των δήμων δεν αλλοιώνεται ο εξωθεσμικός χαρακτήρας της διαμαρτυρίας. Η στάση των δημοτικών αρχών πρέπει να ερμηνευτεί ως ένα στοιχείο ευνοϊκής πολιτικής ευκαιρίας, παρά ως αναγκαία συνθήκη της εκδήλωσης της διαμαρτυρίας.

Το ρεπερτόριο δράσης

Η καταγραφή των γεγονότων διαμαρτυρίας της περιόδου 2001 – 2005 κατέδειξε την ύπαρξη ενός σχετικά πλούσιου ρεπερτορίου δράσης, το οποίο περιλαμβάνει τόσο δυναμικές όσο και συμβατικές μορφές. Οι δυναμικές μορφές εμπεριέχουν ένα στοιχείο βίας όχι αναγκαστικά με τη μορφή της σύγκρουσης, αλλά με την έννοια της εμπρόθετης παρεμπόδισης (Tarrow 1998). Σε αυτή την κατηγορία μορφών δράσης συμπεριλήφθηκαν οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, οι πορείες, οι καταλήψεις και το μπλοκάρισμα έργων. Οι συμβατικές μορφές δράσης

δεν εμπεριέχουν το στοιχείο της παρεμπόδισης, αλλά στοχεύουν άλλοτε στην ευαισθητοποίηση και κινητοποίηση της κοινής γνώμης, άλλοτε στην άσκηση πίεσης στα κέντρα λήψης των αποφάσεων και άλλοτε στην εφαρμογή των κανόνων του δικαίου. Ως τέτοιου είδους μορφές δράσης καταγράφηκαν οι δημόσιες ομιλίες και συζητήσεις, οι ημερίδες, οι συνεντεύξεις τύπου, οι συμβολικές ενέργειες διαμαρτυρίας, η εθελοντική εργασία, οι πολιτιστικές εκδηλώσεις διαμαρτυρίας, οι παραστάσεις στις αρχές, οι συγκεντρώσεις υπογραφών και τέλος οι προσφυγές στη δικαιοσύνη.

Από το σύνολο των 370 καταγεγραμμένων γεγονότων διαμαρτυρίας, μόλις στα 144 χρησιμοποιήθηκαν συμβατικές μορφές δράσης, ενώ στα 226 χρησιμοποιήθηκαν δυναμικές μορφές (διάγραμμα 2).

Διάγραμμα 2:
Δυναμικές και συμβατικές μορφές εκδήλωσης της διαμαρτυρίας σχετικά με δημόσιους χώρους της Αθήνας (2001-2005)

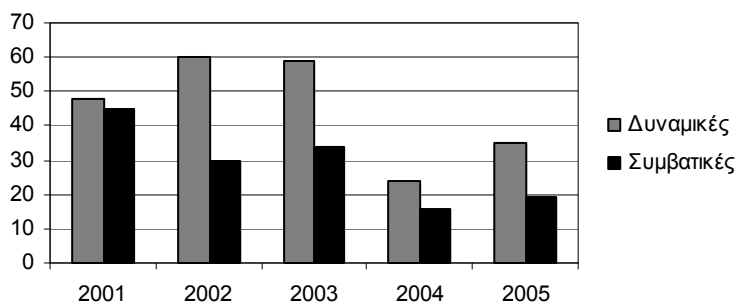
Πηγές: Ελευθεροτυπία (02/01/2001 – 31/12/2005), Ριζοσπάστης (02/01/2001 – 31/12/2005), Περιοδικό Ελεύθεροι Χώροι (τεύχη: 1-15), Παρατηρητήριο Ελευθέρων Χώρων, Independent Media Center Athens.

Η αναλογία αυτή μεταξύ συμβατικών και δυναμικών μορφών δράσης δεν πρέπει να ληφθεί ως απόλυτη. Είναι πιθανό κάποιος αριθμός γεγονότων διαμαρτυρίας, στις οποίες έγινε χρήση συμβατικών μορφών δράσης να μην προσέλκυσε την προσοχή του τύπου ή των άλλων πηγών που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα. Ωστόσο, αποτελεί σαφή ένδειξη για την προτίμηση των συλλογικών υποκειμένων.

Με βάση τα καταγεγραμμένα γεγονότα διαμαρτυρίας η αναλογία της χρήσης συμβατικών και δυναμικών μορφών δράσης δεν παρέμεινε

σε όλη τη διάρκεια της πενταετίας απόλυτα σταθερή, αλλά επηρεάστηκε από την συγκυρία (διάγραμμα 3). Όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω κατά τα έτη 2002 και 2003, κατά τη διάρκεια των οποίων προχωρούσε με ταχύτετους και επιτακτικούς ρυθμούς η κατασκευή των έργων που αφορούσαν με τον ένα ή άλλο τρόπο τους Ολυμπιακούς Αγώνες, η χρήση δυναμικών μορφών δράσης αυξήθηκε.

Διάγραμμα 3:
Δυναμικές και συμβατικές μορφές εκδήλωσης της διαμαρτυρίας σχετικά με δημόσιους χώρους της Αθήνας ανά έτος (2001-2005)

Πηγές: Ελευθεροτυπία (02/01/2001 – 31/12/2005), Ριζοσπάστης (02/01/2001 – 31/12/2005), Περιοδικό Ελεύθεροι Χώροι (τεύχη: 1-15), Παρατηρητήριο Ελεύθερων Χώρων, Independent Media Center Athens.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση των επιμέρους μορφών δράσης κάθε μιας από τις δύο μεγάλες κατηγορίες. Τόσο στο σύνολο των γεγονότων διαμαρτυρίας, όσο και μεταξύ των δυναμικών μορφών δράσης, οι *συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας* αποτελούν την προσφιλέστερη επιλογή. Οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας αποτελούν αναμφισβήτητα την πιο ήπια μορφή δυναμικής δράσης με σχετικά χαμηλό ατομικό ρίσκο και κόστος συμμετοχής και συνεπώς μεγαλύτερη συμμετοχή. Επιπρόσθετα, μια αιτιολόγηση της προτίμησης αυτής οφείλει να λάβει υπόψη το γεγονός ότι πρόκειται για εκδηλώσεις που σε πολλές περιπτώσεις πραγματοποιούνται σε περιοχές της πόλης απομακρυσμένες σε σχέση με τα κέντρα λήψης των αποφάσεων, με συνέπεια η πραγματοποίησή πορείας να στερείται προορισμού.

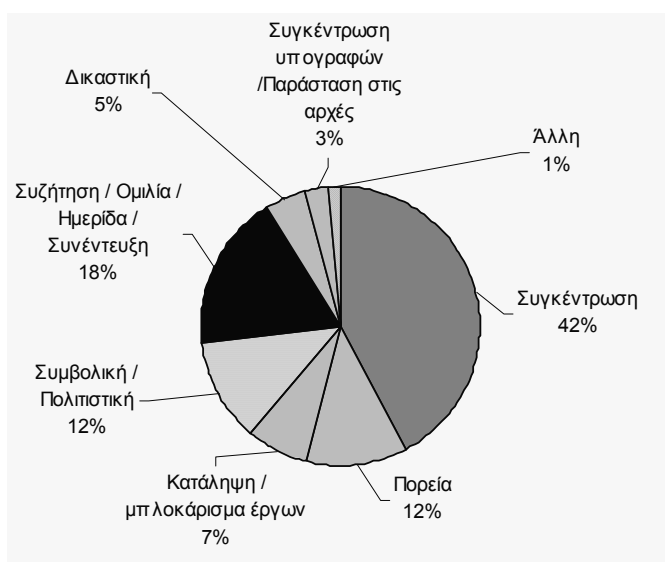
Οι *πορείες διαμαρτυρίας* αποτελούν τη δεύτερη προσφιλέστερη επιλογή μεταξύ των δυναμικών μορφών δράσης και την τρίτη από το σύνολο των γεγονότων διαμαρτυρίας. Η πλειονότητα των πορειών πραγματοποιήθηκε στο κέντρο της πόλης και είχε ως προορισμό τα κέντρα λήψης των αποφάσεων (υπουργεία κλπ.). Οι πορείες που πραγματοποιήθηκαν εκτός του κέντρου είχαν σχεδόν πάντα ως προορισμό το εκάστοτε Δημαρχείο, ανεξάρτητα από τον φορέα στον οποίο απευθύνονταν τα αιτήματα.

Οι πιο «βίαιες» μορφές δράσης, *οι καταλήψεις και οι προσπάθειες παρεμπόδισης έργων*, επιλέχθηκαν σε ένα μικρό ποσοστό του συνόλου των γεγονότων διαμαρτυρίας. Η επιλογή αυτή ενέχει υψηλό ρίσκο, καθώς όπως ήταν αναμενόμενο «προκάλεσε» σε αρκετές περιπτώσεις βίαιες αντιπαραθέσεις με τις δυνάμεις καταστολής. Η ανάληψη του ρίσκου εκ μέρους των διοργανωτών και των συμμετεχόντων δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί ανορθολογική, καθώς στο σύνολο των περιπτώσεων που κατέγραψε η έρευνα συνδέεται με την ύπαρξη μεγάλης απειλής για την υγεία και την ποιότητα ζωής των κατοίκων.

Μεταξύ των συμβατικών μορφών δράσης *οι ομιλίες, οι συζητήσεις, οι ημερίδες και οι συνεντεύξεις τύπου* αποτέλεσαν την πιο συνηθισμένη πρακτική, ενώ από το σύνολο των γεγονότων διαμαρτυρίας ήταν η δεύτερη προσφιλέστερη. Οι παραπάνω μορφές δράσης επιχείρησαν την κινητοποίηση και ενημέρωση της κοινής γνώμης και των κατοίκων μιας περιοχής σε σχέση με τα προβλήματα των δημόσιων χώρων. Η επιλογή αυτή σχετίζεται με τις δυσκολίες διάδοσης πληροφοριών που αφορούν τοπικά ζητήματα. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι τοπικές συλλογικότητες αναζήτησαν ως βάση της διαμαρτυρίας την επιστημονική τεκμηρίωση και διοργάνωσαν για το σκοπό αυτό ημερίδες, όπου προσκαλούνταν επιστήμονες και επιστημονικοί φορείς.

Οι πολιτιστικές και συμβολικές εκδηλώσεις διαμαρτυρίας, αποτελούν τη δεύτερη προσφιλέστερη επιλογή μεταξύ των συμβατικών μορφών δράσης και παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς αναδεικνύουν το χαρακτήρα και τις αντιλήψεις των τοπικών συλλογικοτήτων. Εκτός από τις συναυλίες διαμαρτυρίας, που αποτελούν κοινό τόπο πολλών

Διάγραμμα 4:
Μορφές εκδήλωσης της διαμαρτυρίας
σχετικά με δημόσιους χώρους της Αθήνας (2001-2005)

Πηγές: Ελευθεροτυπία (02/01/2001 – 31/12/2005), Ριζοσπάστης (02/01/2001 – 31/12/2005), Περιοδικό Ελεύθεροι Χώροι (τεύχη: 1-15), Παρατηρητήριο Ελεύθερων Χώρων, Independent Media Center Athens.

κινημάτων, σε ορισμένες περιπτώσεις πραγματοποιήθηκαν διαμαρτυρίες με τη χρήση στοιχείων του παραδοσιακού πολιτισμού. Έτσι απαντώνται παραστάσεις καραγκιόζη με σενάριο προσαρμοσμένο στο θέμα της διαμαρτυρίας και προσπάθειες αναβίωσης των σχέσεων της γειτονιάς μέσα από παραδοσιακές γιορτές (π.χ. κούλουμα) που πραγματοποιήθηκαν στους διεκδικούμενους ή απειλούμενους δημόσιους χώρους.

Η προσφυγή στη δικαιοσύνη δεν συγκεντρώνει σημαντικό ποσοστό, αποτελεί όμως σημαντικότερη μορφή δράσης, η οποία συνδέεται τόσο με τη μορφή των απειλών ενάντια στους δημόσιους χώρους όσο και με την απόλεσματικότητα της δράσης. Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι οι τοπικές συλλογικότητες θεωρούν πολύ συχνά ότι οι απειλές ενάντια στους δημόσιους χώρους έχουν παράνομο χαρακτήρα και για το λόγο αυτό προσφεύγουν στη δικαιοσύνη. Το σύνολο σχεδόν των δικαστικών

προσφυγών αφορά το Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 είχε δημιουργήσει μια εξαιρετικά ευνοϊκή νομολογία για την προστασία του περιβάλλοντος. Το γεγονός αυτό γέννησε σημαντικές προσδοκίες στις τοπικές συλλογικότητες, οι οποίες σηκώνουν το οικονομικό βάρος της προσφυγής.

Ούτε η συγκέντρωση υπογραφών και η παράσταση στις αρχές αποτελεί σημαντική προτίμηση για την εκδήλωση δράσης εκ μέρους των συλλογικών υποκειμένων. Ως βασική αιτία του γεγονότος αυτού πρέπει να θεωρηθούν τόσο οι δυσκολίες πρόσβασης στα κέντρα λήψης των αποφάσεων όσο και η πίστη των συλλογικών υποκειμένων ότι πρόκειται για δράσεις δίχως ουσιαστικές πιθανότητες επιτυχίας.

Δικτύωση

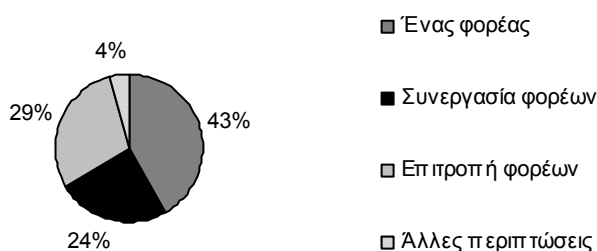
Η διερεύνηση της δικτύωσης των τοπικών συλλογικών υποκειμένων πραγματοποιήθηκε σε τρία επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο αφορά τη συνέργια δύο ή περισσότερων φορέων στην οργάνωση γεγονότων διαμαρτυρίας. Το δεύτερο αφορά τη λειτουργία σχετικά σταθερών δικτύων, ενώ το τρίτο επίπεδο αναφέρεται στην ύπαρξη προσωπικών δικτύων μεταξύ των ακτιβιστών¹¹.

Παραπάνω από τα μισά γεγονότα διαμαρτυρίας οργανώθηκαν από δύο ή περισσότερες τοπικές συλλογικότητες (24%) και από συντονιστικές και διαδημοτικές επιτροπές (29%) (διάγραμμα 5). Το στοιχείο αυτό δείχνει ένα σημαντικό βαθμό δικτύωσης των τοπικών συλλογικοτήτων, οι οποίες δείχνουν μεγάλη εξοικείωση στη συνεργασία για την οργάνωση κοινών δράσεων. Αναμφισβήτητα, στην εξαγωγή του παραπάνω συμπεράσματος συμβάλλει περισσότερο η δράση των συντονιστικών και διαδημοτικών επιτροπών. Οι συντονιστικές και διαδημοτικές επιτροπές λειτουργούν συνήθως ως πιο σταθερά δίκτυα για σχετικά μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα και περιλαμβάνουν μεγάλο αριθμό τοπικών συλλογικοτήτων. Αντίθετα, τα γεγονότα διαμαρτυρίας που οργανώθηκαν από δύο ή περισσότερους φορείς αποτελούν μεν σημαντική ένδειξη, αλλά δεν μπορούν να μας οδηγήσουν με ασφάλεια

¹¹ Για τη σημασία των προσωπικών δικτύων βλ. ενδεικτικά Shemtov 2003, Passy 2003.

στο συμπέρασμα της υψηλής πυκνότητας δικτύων μεταξύ των τοπικών συλλογικοτήτων, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις πρόκειται για συγκυριακές ή τοπικές συνεργασίες δίχως σταθερή βάση. Αντίστοιχα «αδύναμο» είναι το στοιχείο ότι ένα σημαντικό ποσοστό των γεγονότων διαμαρτυρίας οργανώθηκε από μια μόνο συλλογικότητα. Τα γεγονότα διαμαρτυρίας που είχαν έναν μόνο οργανωτικό φορέα δεν δείχνουν απαραίτητα ότι ο συγκεκριμένος φορέας δεν συμμετέχει σε δίκτυα. Ο ίδιος φορέας σε άλλα γεγονότα διαμαρτυρίας είναι δυνατό να έχει επιλέξει τη συνεργασία.

Διάγραμμα 5:
Δομή φορέα οργάνωσης γεγονότων διαμαρτυρίας σχετικά με δημόσιους χώρους της Αθήνας (2001-2005)

Πηγές: Ελευθεροτυπία (02/01/2001 – 31/12/2005), Ριζοσπάστης (02/01/2001 – 31/12/2005), Περιοδικό Ελεύθεροι Χώροι (τεύχη: 1-15), Παρατηρητήριο Ελεύθερων Χώρων, Independent Media Center Athens.

Τα χαρακτηριστικά της λειτουργίας των σταθερών δικτύων μπορούν να μας οδηγήσουν σε ασφαλέστερα και ευρύτερα συμπεράσματα. Ο συνολικός αριθμός των δικτύων που καταγράφηκαν κατά την υπό εξέταση περίοδο ήταν δεκαέξι. Από αυτά έξι είχαν υπερτοπικό χαρακτήρα και δέκα περιλάμβαναν φορείς και κινήσεις αποκλειστικά από ένα δήμο. Συνολικά τα έξι υπερτοπικά δίκτυα είχαν μεγαλύτερη σταθερότητα λειτουργίας και διάρκεια στη δράση σε σύγκριση με τα δέκα τοπικά δίκτυα, των οποίων η δράση είχε σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις ένα και μόνο αντικείμενο διαμαρτυρίας. Από τα έξι υπερτοπικά δίκτυα, δύο είχαν περισσότερα από ένα αντικείμενα δράσης, δηλαδή δραστηριοποιήθηκαν για την προστασία ή διεκδίκηση

διαφορετικών δημόσιων χώρων. Τα δίκτυα αυτά είναι η *Συντονιστική Επιτροπή Συλλόγων και Κινήσεων της Αθήνας για την Προστασία των Ελεύθερων Χώρων και την Ποιότητα Ζωής* στην οποία συμμετέχουν 23 συλλογικότητες και λειτουργεί σταθερά από το 1996 και η *Συντονιστική για τη Διάσωση της Παραλίας του Σαρωνικού* στην οποία συμμετέχουν 53 φορείς και κινήσεις και λειτουργεί σποραδικά από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Καμία από τις δύο συντονιστικές επιτροπές δεν έχει νομικό πρόσωπο. Και οι δύο έχουν άτυπο χαρακτήρα. Η λειτουργία των δύο αυτών σημαντικών συντονιστικών επιτροπών είναι ριζικά διαφορετική.

Η συντονιστική επιτροπή της Αθήνας αποτελεί περισσότερο ένα φόρουμ συνεύρεσης, ανταλλαγής απόψεων και εμπειριών παρά ένα φορέα οργάνωσης γεγονότων διαμαρτυρίας. Αν και έχει οργανώσει ή συμμετάσχει σε γεγονότα διαμαρτυρίας, ο στόχος της δεν είναι η υποκατάσταση των τοπικών φορέων, αλλά ο συντονισμός και η ενίσχυση της φωνής και της δράσης τους και η διαμόρφωση μιας συλλογικής συνείδησης μεταξύ των ακτιβιστών των διαφορετικών φορέων και κινήσεων. Η ανταλλαγή απόψεων και εμπειριών έχει προσφέρει σημαντικά στις τοπικές οργανώσεις τόσο στη διάχυση μορφών δράσης, όσο και στην απόκτηση τεχνικών γνώσεων και επιστημονικής τεκμηρίωσης των αιτημάτων. Η λειτουργία της επιτροπής έχει επίσης διαμορφώσει συνθήκες σταθερής δημοσιότητας. Εκδίδει συχνά ανακοινώσεις για τον τύπο, συμμετέχει σε συνεντεύξεις τύπου, εκδίδει περιοδικό και συνδέεται άμεσα με ιστοσελίδα του διαδικτύου, όπου καταγράφονται τα σχετικά με τη δράση των μελών της θέματα και προσφέρονται πληροφορίες. Η δομή της λειτουργίας της έχει έντονα αμεσοδημοκρατικά στοιχεία. Συνεδριάζει σε τακτά χρονικά διαστήματα και η συντονιστική εργασία πραγματοποιείται από μια τριμελή εκτελεστική γραμματεία, η οποία ανανεώνεται κατά τα δύο τρίτα κάθε έξι μήνες, τηρώντας την αρχή της εναλλαγής, ενώ λαμβάνει τις αποφάσεις της με ομοφωνία. Η συμμετοχή των 23 φορέων και κινήσεων στη συντονιστική επιτροπή δεν είναι υποχρεωτικά σταθερή, αλλά συνήθως ανάλογη με τη συγκυρία των τοπικών κινητοποιήσεων. Νέα μέλη μπορούν ανά πάσα στιγμή να προστεθούν στην επιτροπή. Ως

μέλη γίνονται δεκτά μόνο οι πάσης φύσεως κινήσεις και σύλλογοι που δραστηριοποιούνται στα ζητήματα των ελεύθερων χώρων και της ποιότητας ζωής, ενώ για λόγους προστασίας της πολιτικής ανεξαρτησίας της συντονιστικής επιτροπής δεν γίνονται δεκτές οι δημοτικές παρατάξεις ως κανονικά μέλη αλλά ως απλοί παρατηρητές. Ωστόσο, η επιτροπή δεν αγκαλιάζει όλες τις κινήσεις και τους φορείς που δραστηριοποιούνται σε ολόκληρη την Αττική. Περιορίζεται στην Αθήνα και τους γειτονικούς δήμους. Την ανάγκη για τη διαμόρφωση ενός γεωγραφικά ευρύτερου δικτύου επιχειρεί να καλύψει η πρόσφατη δημιουργία του *Παναττικού Δικτύου Κινημάτων της Πόλης και Ενεργών Πολιτών* που περιλαμβάνει 73 οργανώσεις και δημοτικές παρατάξεις. Στο δίκτυο αυτό τα ζητήματα των δημόσιων και αδόμητων χώρων της πόλης αποτελούν υψηλή προτεραιότητα. Η λειτουργία του Δικτύου δεν είναι δυνατό να αποτιμηθεί ακόμα. Μπορούμε, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι οι διαδικασίες που προβλέπονται έχουν αμεσοδημοκρατικό χαρακτήρα. Όμως η συμμετοχή δημοτικών παρατάξεων ενέχει τον κίνδυνο της ταύτισης του Δικτύου με συγκεκριμένο πολιτικό κόμμα.

Η συντονιστική επιτροπή του Σαρωνικού έχει ριζικά διαφορετικό χαρακτήρα. Εκτός του γεγονότος ότι δεν έχει τόσο σταθερή λειτουργία, τείνει να υποκαθιστά με τη δράση της τους φορείς και τις κινήσεις που συμμετέχουν σε αυτή. Με άλλα λόγια, οργανώνει η ίδια γεγονότα διαμαρτυρίας, καθώς οι περισσότεροι από τους επιμέρους συμμετέχοντες δεν διαθέτουν επαρκή ισχύ, ώστε να έχουν την ικανότητα να οργανώσουν από μόνοι τους δράση. Αντίστοιχα με την επιτροπή της Αθήνας εξασφαλίζει σημαντική δημοσιότητα, αν και δεν διαθέτει τις αντίστοιχες υποδομές επικοινωνίας, όπως περιοδικό και ιστοσελίδα. Η δομή της δεν έχει αμεσοδημοκρατικά χαρακτηριστικά αντίστοιχα με αυτά της Αθήνας και στη συντονιστική εργασία συμμετέχουν σχετικά σταθερά ορισμένοι ακτιβιστές.

Συμπερασματικά θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η συντονιστική επιτροπή της Αθήνας συμβάλλει στη διαμόρφωση κινημάτων της πόλης, ενώ η συντονιστική του Σαρωνικού τείνει να αποτελέσει η ίδια τμήμα των κινημάτων βάσης.

Πέρα όμως από τη λειτουργία τοπικών και υπερτοπικών δικτύων, οι οργανώσεις των πολιτών επιδιώκουν και τη συμμετοχή σε διεθνή δίκτυα, όπως το Ευρωπαϊκό και το Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ. Σε όλα τα τελευταία Φόρουμ συμμετείχαν αθηναϊκές οργανώσεις και ακτιβιστές που δραστηριοποιούνται στην προστασία των δημόσιων χώρων παίρνοντας μέρος και διοργανώνοντας εργαστήρια και ομιλίες. Ωστόσο, οι συμμετοχές αυτές δεν έφεραν μεγάλα αποτελέσματα στην ανταλλαγή απόψεων και προσεγγίσεων, καθώς τα κινήματα πόλης άλλων χωρών της Ευρώπης επικεντρώνουν τη δράση τους κυρίως σε άλλες θεματικές όπως για παράδειγμα την κατοικία, τη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό (άστεγοι, μετανάστες) κλπ.

Τέλος, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν τα προσωπικά δίκτυα μεταξύ ακτιβιστών. Η σημασία των προσωπικών δικτύων είναι μεγαλύτερη για τα κινήματα της πόλης, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις ο συντονισμός της δράσης έχει άτυπο χαρακτήρα και διαμορφώνεται συχνά με βάση ένα μόνο θέμα που αναδεικνύει η συγκυρία. Ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τη λειτουργία προσωπικών δικτύων δεν είναι δυνατό να εξαχθούν από την παρούσα έρευνα. Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε τη χρήση διαφορετικών μεθόδων. Ωστόσο, η γέννηση και μακροχρόνια λειτουργία των τοπικών και υπερτοπικών δικτύων αποτελεί μια σαφής ένδειξη ότι τα προσωπικά δίκτυα είναι αρκετά ισχυρά τόσο στο τοπικό όσο και στο υπερτοπικό επίπεδο.

Συνέχεια της δράσης

Η διακύμανση της δράσης κατά τα πρώτα πέντε έτη του νέου αιώνα είναι σημαντική. Κατά την περίοδο 2001 – 2003 ο αριθμός των γεγονότων διαμαρτυρίας εμφανίζεται σχετικά σταθερός, το 2004 παρουσιάζει μεγάλη μείωση, ενώ το 2005 ανακάμπτει σχετικά, δίχως ωστόσο να επιστρέψει στα υψηλά δεδομένα των πρώτων τριών ετών (διάγραμμα 6). *Η διακύμανση αυτή δεν πρέπει να θεωρηθεί ως μια μορφή ασυνέχειας της δράσης, αλλά να συσχετιστεί με τη συγκυρία.*

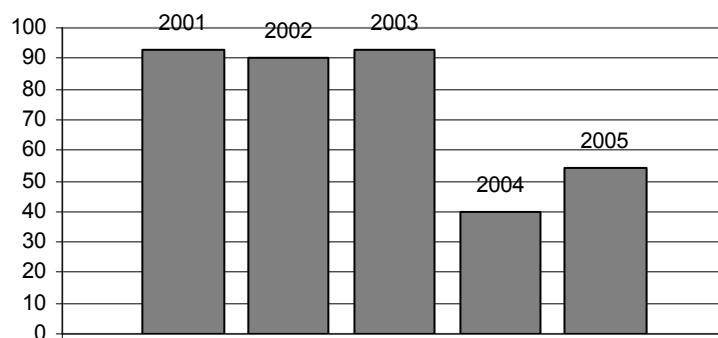
Κατά τα έτη 2001 – 2003 υλοποιείται σημαντικός αριθμός έργων που αφορούν τη διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων. Τόσο η πίεση του

χρόνου, λόγω της εγγύτητας στην ημερομηνία διεξαγωγής των Αγώνων, όσο και η λογική που επικράτησε στα κέντρα λήψης των αποφάσεων σχετικά με τις χωροθετήσεις και την κατασκευαστική μορφή των παραπάνω έργων αποτέλεσαν συνθήκες που δεν επέτρεψαν τη δημιουργία συναίνεσης, με συνέπεια να προκληθούν σημαντικές αντιδράσεις από τις τοπικές κοινωνίες (Karamichas 2005). Όπως είναι λοιπόν φανερό από το διάγραμμα 7 ένας σημαντικός αριθμός γεγονότων διαμαρτυρίας κατά τα έτη 2001 – 2003 σχετίζεται με τα έργα των Ολυμπιακών Αγώνων.

Πέρα όμως από την αύξηση της διαμαρτυρίας που αναφέρεται στους δημόσιους χώρους το στοιχείο της συγκυρίας της διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων έχει σα συνέπεια τη σημαντική μείωση της διαμαρτυρίας κατά το έτος 2004. Το 2004 όχι μόνο έχει ολοκληρωθεί το σύνολο σχεδόν των ολυμπιακών έργων με αποτέλεσμα να μειώνονται τα θέματα που ήταν δυνατό να δημιουργήσουν αντιδράσεις, αλλά επικρατεί μια γενικότερη διάθεση συναίνεσης ενόψει του κινδύνου παγκόσμιας αρνητικής δημοσιότητας. Έτσι, από τη μια τα κέντρα λήψης των αποφάσεων αποφεύγουν να ανοίξουν νέα μέτωπα που μπορεί να προκαλέσουν διαμαρτυρίες, κι από την άλλη τα τοπικά κινήματα μειώνουν τη δράση τους εξαιτίας του αρνητικού πολιτικού περιβάλλοντος. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η διαμαρτυρία συνεχίζεται το 2004 με κανονικούς ρυθμούς στις περιοχές της Αθήνας που δεν έχουν «ολυμπιακό ενδιαφέρον».

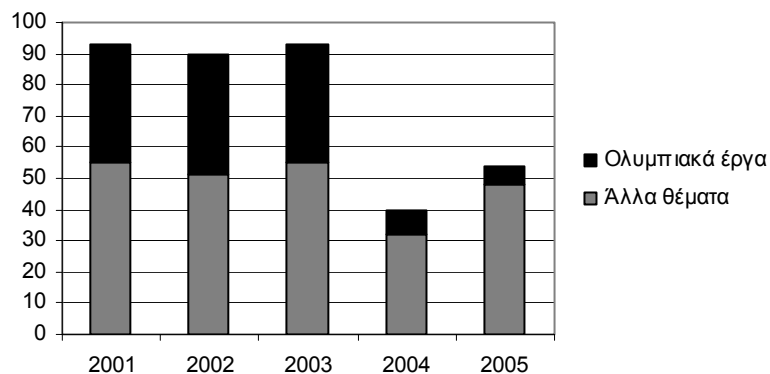
Η διαμαρτυρία στη δυτική Αθήνα και τη δυτική Αττική παραμένει σχετικά σταθερή καθόλη τη διάρκεια της περιόδου 2002 –2005, ενώ στον Πειραιά και την περιφέρεια της πόλης αυξάνεται το 2004 (διάγραμμα 8).

Διάγραμμα 6:
Αριθμός γεγονότων διαμαρτυρίας σχετικά με δημόσιους χώρους της Αθήνας (2001-2005) ανά έτος

Πηγές: Ελευθεροτυπία (02/01/2001 – 31/12/2005), Ριζοσπάστης (02/01/2001 – 31/12/2005), Περιοδικό Ελεύθεροι Χώροι (τεύχη: 1-15), Παρατηρητήριο Ελεύθερων Χώρων, Independent Media Center Athens.

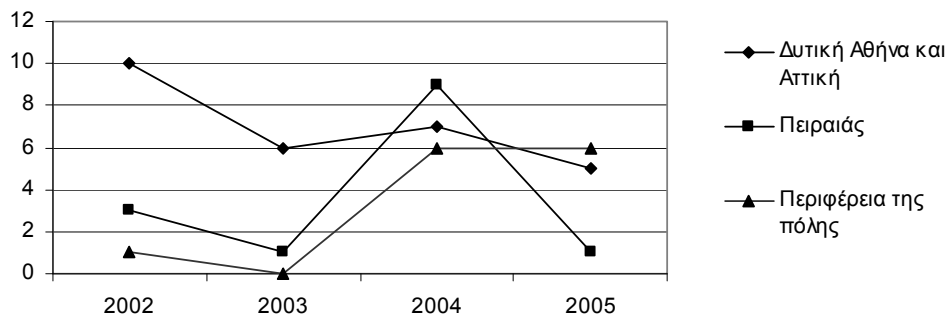
Διάγραμμα 7:
Γεγονότα διαμαρτυρίας σχετικά με δημόσιους χώρους της Αθήνας (2001-2005) ανά έτος που αναφέρονται σε «Ολυμπιακά έργα»

Πηγές: Ελευθεροτυπία (02/01/2001 – 31/12/2005), Ριζοσπάστης (02/01/2001 – 31/12/2005), Περιοδικό Ελεύθεροι Χώροι (τεύχη: 1-15), Παρατηρητήριο Ελεύθερων Χώρων, Independent Media Center Athens.

Αντίθετα, το 2005 υπάρχει μια επιστροφή στα «κανονικά» δεδομένα. Ο συνολικός αριθμός των γεγονότων διαμαρτυρίας που δεν αφορά έργα σχετιζόμενα με τους Ολυμπιακούς Αγώνες διαμορφώνεται σε ένα επίπεδο περίπου αντίστοιχο με αυτό της περιόδου 2001-2003 (διάγραμμα 7).

Διάγραμμα 8:
Γεγονότα διαμαρτυρίας σχετικά με δημόσιους χώρους της Αθήνας (2001-2005)
ανά έτος σε επιλεγμένες γεωγραφικές ενότητες

Πηγές: Ελευθεροτυπία (02/01/2001 – 31/12/2005), Ριζοσπάστης (02/01/2001 – 31/12/2005), Περιοδικό Ελεύθεροι Χώροι (τεύχη: 1-15), Παρατηρητήριο Ελεύθερων Χώρων, Independent Media Center Athens.

Οργανωτική συνέχεια

Κατά την υπό μελέτη πενταετία καταγράφηκαν συνολικά 87 διαφορετικές επωνυμίες άτυπων ομάδων, οργανώσεων με νομική υπόσταση και δημοτικών παρατάξεων, οι οποίες οργάνωσαν ένα ή περισσότερα γεγονότα διαμαρτυρίας¹². Από το σύνολο των φορέων

¹² Ο αριθμός αυτός είναι ενδεικτικός καθώς η καταγραφή των επωνυμιών των οργανωτών γεγονότων διαμαρτυρίας παρουσίασε σημαντικά προβλήματα. Τα βασικότερα προβλήματα ήταν τα ακόλουθα: α. Για ορισμένα γεγονότα διαμαρτυρίας δεν κατέστη δυνατό να καταγραφεί η ονομασία του φορέα οργάνωσης. β. Συχνά τόσο ο τύπος όσο και οι άλλες πηγές που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα δεν ανέφεραν με ακριβή τρόπο την επωνυμία. Σε αυτές τις περιπτώσεις απαιτήθηκε η άντληση στοιχείων από πρόσθετη πηγή, δίχως όμως να υπάρχει πάντα αποτέλεσμα. γ. Σε ορισμένες περιπτώσεις το γεγονός ότι πολλοί φορείς λειτουργούν άτυπα έχει σαν αποτέλεσμα τη χρήση περισσότερων του ενός ονομάτων ανάλογα με το αντικείμενο της δράσης ή εξυπηρετώντας άλλες σκοπιμότητες. δ. Τέλος, η επιλογή της καταγραφής των γεγονότων διαμαρτυρίας μόνο για μια πενταετία παρουσιάζει ελλειπτική εικόνα για ορισμένους φορείς οργάνωσης, καθώς κάποιοι από αυτούς έκλειναν έναν κύκλο

διαμαρτυρίας που καταγράφηκαν ο μεγαλύτερος αριθμός εμφανίζεται να δραστηριοποιείται σε ένα μόνο χρόνο (πίνακας 1). Η δράση τους είναι λοιπόν καθαρά συγκυριακή και η χρήση μεθόδων διαμαρτυρίας δεν χαρακτηρίζει τη λειτουργία των συγκεκριμένων υποκειμένων. Ο αριθμός των φορέων οργάνωσης γεγονότων διαμαρτυρίας που δραστηριοποιήθηκαν σε δύο έτη μειώνεται σημαντικά, ενώ προοδευτική είναι η μείωση του αριθμού για τα τρία, τέσσερα και πέντε έτη αντίστοιχα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Αριθμός φορέων οργάνωσης γεγονότων διαμαρτυρίας που αφορούν δημόσιους χώρους της Αθήνας ανά αριθμό ετών στα οποία παρουσιάζουν δράση (2001-2005)

Δράση σε αριθμό ετών	Αριθμός φορέων οργάνωσης γεγονότων διαμαρτυρίας
Ένα	55
Δύο	15
Τρία	8
Τέσσερα	5
Πέντε	4

Πηγές: Ελευθεροτυπία (02/01/2001 – 31/12/2005), Ριζοσπάστης (02/01/2001 – 31/12/2005), Περιοδικό Ελεύθεροι Χώροι (τεύχη: 1-15), Παρατηρητήριο Ελεύθερων Χώρων, Independent Media Center Athens.

Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά δεν είναι από μόνα τους ικανά να μας οδηγήσουν στην εξαγωγή συμπερασμάτων. Απαραίτητη είναι η ποιοτική ανάλυση των φορέων δράσης με βάση την οργανωτική τους μορφή, καθώς και η ανάδειξη της συμβολής της κάθε οργανωτικής μορφής με συνεχή δράση στη διοργάνωση γεγονότων διαμαρτυρίας.

Η οργάνωση και η συμμετοχή των δημοτικών παρατάξεων σε γεγονότα είναι σχετικά μικρή. Μόλις 11 δημοτικές παρατάξεις καταγράφηκαν ως οργανωτές ή συνδιοργανωτές γεγονότων διαμαρτυρίας, ενώ η σταθερότητα της δράσης τους μέσα στο χρόνο

δράσης στις αρχές ή τα μέσα της πενταετίας ή άρχιζαν έναν κύκλο δράσης στα μέσα ή τα τέλη της πενταετίας.

είναι εξαιρετικά μικρή (πίνακας 2). Μία μόλις δημοτική παράταξη παρουσίασε δράση σε τρία ή περισσότερα έτη της περιόδου 2001-2005. Η δημοτική αυτή παράταξη οργάνωσε μόλις 6 γεγονότα διαμαρτυρίας .

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Αριθμός φορέων οργάνωσης της διαμαρτυρίας σχετικά με δημόσιους χώρους της Αθήνας, αριθμός φορέων με διαρκή δράση και αριθμός γεγονότων διαμαρτυρίας που οργανώθηκαν από φορέα με διαρκή δράση ανά μορφή οργάνωσης (2001-2005)

Μορφή οργάνωσης	Αριθμός φορέων διαμαρτυρίας	Αριθμός φορέων με διαρκή δράση (τρία ή περισσότερα έτη)	Αριθμός γεγονότων διαμαρτυρίας που οργανώθηκαν από φορέα με διαρκή δράση
Δημοτικές παρατάξεις	11	1	6
Οργανώσεις με νομική υπόσταση	20	7	61
Άτυπες οργανώσεις	56	9	136
Σύνολο	87	17	203

Πηγές: Ελευθεροτυπία (02/01/2001 – 31/12/2005), Ριζοσπάστης (02/01/2001 – 31/12/2005), Περιοδικό Ελεύθεροι Χώροι (τεύχη: 1-15), Παρατηρητήριο Ελεύθερων Χώρων, Independent Media Center Athens.

Σε σύγκριση με τις δημοτικές παρατάξεις σχεδόν διπλάσιος αριθμός συλλόγων, σωματείων και εταιρειών, οργανώσεις δηλαδή με νομική υπόσταση, παρουσιάζουν κάποια δράση διαμαρτυρίας (πίνακας 2). Από τις 20 οργανώσεις με νομική υπόσταση οι 7 δραστηριοποιούνται σε περισσότερα από τρία έτη έχοντας όμως οργανώσει συνολικά μόλις 61 γεγονότα διαμαρτυρίας (πίνακας 2). Οι οργανώσεις με νομική υπόσταση εμφανίζουν λοιπόν συγκριτικά με τις άλλες μορφές οργάνωσης τη μεγαλύτερη σταθερότητα όχι όμως και την εντονότερη δραστηριότητα.

Οι άτυπες επιτροπές και πρωτοβουλίες πολιτών αποτελούν με απόσταση από τις άλλες δύο κατηγορίες το μεγαλύτερο αριθμό των φορέων οργάνωσης γεγονότων διαμαρτυρίας. Μόνο, όμως, ένας μικρός αριθμός άτυπων μορφών οργάνωσης παρουσιάζει διάρκεια στη δράση του. Ωστόσο, οι σχετικά λίγες επιτροπές και πρωτοβουλίες που εμφανίζουν δράση σε τρία ή περισσότερα έτη είναι εξαιρετικά δραστήριες έχοντας συμμετάσχει στην οργάνωση 136 γεγονότων διαμαρτυρίας (πίνακας 2).

Ερμηνεύοντας τα παραπάνω στοιχεία μπορούμε να βγάλουμε δύο ειδών συμπεράσματα. Το πρώτο συμπέρασμα είναι ότι ένας σημαντικός αριθμός φορέων οργάνωσης γεγονότων διαμαρτυρίας δεν παρουσιάζει διάρκεια στη δράση του. Αυτό μπορεί να αποδοθεί αφενός στην περιορισμένη διάρκεια ζωής ενός μεγάλου αριθμού άτυπων μορφών οργάνωσης και αφετέρου στην συγκυριακή – συνήθως προεκλογική – κινητοποίηση της πλειονότητας των δημοτικών παρατάξεων. Το δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι εμφανίζεται ένας *εξαιρετικά δραστήριος και με διάρκεια δράσης πυρήνας οργανώσεων*. Ο πυρήνας αυτός αποτελείται από δύο βασικά και σχεδόν ίσα τμήματα: ορισμένες οργανώσεις με νομική υπόσταση, όπως σύλλογοι και σωματεία, οι οποίες ενώ εμφανίζουν διάρκεια στο χρόνο εξαιτίας της κανονικοποιημένης τους λειτουργίας οργανώνουν λίγα σχετικά γεγονότα διαμαρτυρίας και ορισμένες άτυπες οργανώσεις, όπως επιτροπές και πρωτοβουλίες, οι οποίες όχι μόνο εμφανίζουν διάρκεια στη δράση τους, αλλά οργανώνουν και ένα μεγάλο αριθμό γεγονότων διαμαρτυρίας.

Επιδίωξη κοινωνικών αλλαγών

Η πλειονότητα των γεγονότων διαμαρτυρίας είχε χαρακτήρα εναντίωσης στην αλλοίωση του δημόσιου και κοινόχρηστου χαρακτήρα κάποιου χώρου. Μόλις το ένα τρίτο των διαμαρτυριών είχε διεκδικητικό χαρακτήρα, επιζητούσε δηλαδή την μετατροπή κάποιου χώρου σε κοινόχρηστο - δημόσιο. Το στοιχείο αυτό θα μπορούσε να μας οδηγήσει στην υπόθεση ότι δεν υπήρξε σημαντική ανάπτυξη ενός ευρύτερου λόγου και μιας αντίστοιχης πρακτικής αμφισβήτησης, καθώς η διαμαρτυρία είχε «αμυντικό» περιεχόμενο. Στην ίδια υπόθεση θα μπορούσε να μας οδηγήσει το γεγονός ότι την πλειονότητα των διαμαρτυριών οργάνωσαν φορείς που συστήθηκαν ειδικά για την αντιμετώπιση ενός θέματος, ενώ μόλις κάτι περισσότερο από το ένα τρίτο των διαμαρτυριών οργανώθηκε από προϋπάρχοντες φορείς. Παρά τις αρνητικές αυτές ενδείξεις η έρευνα μας οδήγησε σε διαφορετικά συμπεράσματα.

Οι βασικοί στόχοι της έρευνας ήταν δύο. Αφενός επιδιώχθηκε ο διαχωρισμός μεταξύ διεκδικήσεων που είχαν ως βάση την υπεράσπιση τοπικών συμφερόντων και έδειχναν αδιαφορία για τις γενικότερες εξελίξεις ή τη γενικότερη λειτουργία της πόλης και εκείνων που έφεραν στοιχεία μιας σαφούς ή εν δυνάμει συνεκτικής και γενικεύσιμης αντίληψης. Αφετέρου έγινε μια προσπάθεια να καταγραφεί η ύπαρξη και το περιεχόμενο ενός διεκδικητικού λόγου που αφορά συνολικά την πόλη, ασκώντας κριτική στη σημερινή της λειτουργία και προτείνοντας μια αντίληψη διαφορετική από την κυρίαρχη.

Τα γεγονότα διαμαρτυρίας που είχαν καθαρά μερικό χαρακτήρα μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες με βάση τη μορφή των συμφερόντων που εξέφρασαν. Η πρώτη κατηγορία αφορά διαμαρτυρίες οι οποίες εξέφρασαν συμφέροντα μικρών τοπικών επιχειρήσεων ενάντια στην κατασκευή υποδομών που έθεταν σε κίνδυνο τη βιωσιμότητά τους. Τέτοιου τύπου διαμαρτυρίες αντιπροσωπεύουν ένα μηδαμινό ποσοστό του συνόλου των γεγονότων διαμαρτυρίας και ήταν συγκυριακές. Η δεύτερη κατηγορία αφορά διαμαρτυρίες, οι οποίες εξέφρασαν φόβους των κατοίκων για την υποβάθμιση της περιοχής τους αδιαφορώντας, ωστόσο, για τη συνολική λειτουργία της πόλης. Τέτοιου τύπου διαμαρτυρίες εμφανίστηκαν κυρίως από οργανώσεις και συλλογικότητες, οι οποίες κινούνται εκτός των δικτύων, ενώ το αντικείμενο της δράσης τους είχε τοπικό χαρακτήρα. Στην πλειονότητά τους οι κινητοποιήσεις αυτές δεν είχαν συνέχεια.

Αντίθετα στο μεγαλύτερο αριθμό διαμαρτυριών που πραγματοποιήθηκε από συλλογικά υποκείμενα τα οποία επέδειξαν σημαντική διάρκεια στη δράση τους και είχαν ενταχθεί σε δίκτυα οργανώσεων διαπιστώθηκε η ύπαρξη, ανάπτυξη και διάδοση ενός ευρύτερου κοινωνικού και πολιτικού λόγου αμφισβήτησης. Αντίστοιχο χαρακτήρα είχε ο διεκδικητικός λόγος διαμαρτυριών που αφορούσαν δημόσιους χώρους υπερτοπικού ή μητροπολιτικού ενδιαφέροντος. Ο λόγος των υποκειμένων αυτών στηρίζεται σε ένα σχετικά σαφές πλαίσιο ιδεών και αντιλήψεων για την πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή στην πόλη. Οι βασικοί άξονές του είναι δύο: η προάσπιση των αξιών

χρήσης ενάντια στις ανταλλακτικές αξίες και η προβολή ενός μοντέλου βιώσιμης ανάπτυξης.

Στο επίπεδο των αιτημάτων οι άξονες αυτοί εκφράστηκαν μέσα από διαμαρτυρίες ενάντια στην εμπορευματοποίηση και ιδιωτικοποίηση δημόσιων χώρων, υπέρ της διατήρησης, αναβάθμισης και επέκτασής τους, ενάντια στον οικονομικό και πληθυσμιακό γιγαντισμό της Αθήνας που καταστρέφει την ποιότητα ζωής και τις κοινωνικές σχέσεις και τέλος υπέρ ενός μοντέλου ήπιας ανάπτυξης με σεβασμό στο περιβάλλον και τις ανάγκες των κατοίκων. Κοινό στοιχείο όλων των παραπάνω είναι η αμφισβήτηση της δυνατότητας των κέντρων λήψης των αποφάσεων να λειτουργούν δίχως τη συγκατάθεση των κατοίκων της πόλης. Σε καμία βέβαια περίπτωση δεν αναπτύχθηκε ανατρεπτικός λόγος. Ούτε το αντικείμενο της δράσης, ούτε η μορφή των συλλογικών υποκειμένων που διαμαρτύρονται αναφέρονται σε τέτοιους ριζικούς πολιτικούς στόχους.

Η γεωγραφία της δράσης

Στις προηγούμενες ενότητες εξετάσαμε μια σειρά από παράγοντες που προέκυψαν από τον ορισμό του κοινωνικού κινήματος προκειμένου να διαπιστώσουμε την ύπαρξη κινήματων της πόλης στην Αθήνα. Τα στοιχεία που παραθέσαμε χρησιμοποιήθηκαν με σκοπό την εξαγωγή συμπερασμάτων που αφορούν την πόλη ως σύνολο. Για τη διαμόρφωση μιας ακριβέστερης εικόνας και ασφαλέστερων συμπερασμάτων απαιτείται η εξέταση σε τοπικό επίπεδο όλων των παραμέτρων που χρησιμοποιήθηκαν στην προηγούμενη ενότητα με στόχο την ανάδειξη των τοπικών ιδιαιτεροτήτων.

Για το σκοπό αυτό χωρίσαμε την πόλη σε έξι επιμέρους τμήματα: 1. το δήμο Αθηναίων εκτός της δυτικής Αθήνας, 2. τη δυτική Αθήνα και τα δυτικά προάστια, 3. τα ανατολικά και βόρεια προάστια, 4. τα νότια προάστια, 5. τον Πειραιά και τέλος 6. την περιφέρεια της πόλης που περιλαμβάνει το σύνολο των απομακρυσμένων από την Αθήνα περιοχών, που βρίσκονται εκτός του Λεκανοπεδίου της Αττικής, αλλά ανήκουν στην Αττική. Παρά το γεγονός ότι ο κοινωνικός διαχωρισμός στην

Αθήνα δεν έχει ιδιαίτερα έντονο χαρακτήρα (Maloutas 2004), ο χωρισμός της πόλης στις παραπάνω χωρικές υποενότητες δεν πραγματοποιήθηκε μόνο με γεωγραφικά κριτήρια, αλλά και με κοινωνικά – ταξικά.

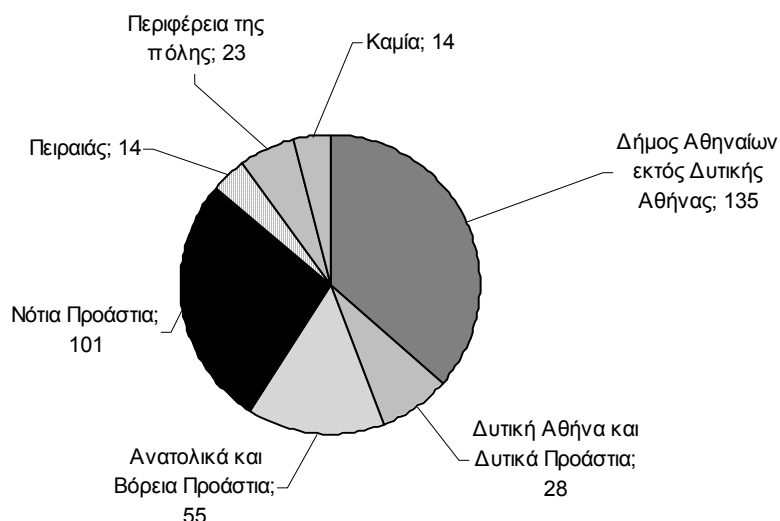
Ας εξετάσουμε έναν προς έναν τους παράγοντες που χρησιμοποιήθηκαν στις προηγούμενες ενότητες, προκειμένου να δούμε σε ποιες περιοχές εντοπίζονται κινήματα της πόλης για την προστασία και διεκδίκηση δημόσιων χώρων.

Εξωθεσμικό χαρακτήρα διαθέτουν οι φορείς οργάνωσης γεγονότων διαμαρτυρίας κυρίως στο Δήμο Αθηναίων (εκτός της Δυτικής Αθήνας) και σε σημαντικό βαθμό στον Πειραιά. Στα βόρεια, ανατολικά και τα νότια προάστια οι φορείς οργάνωσης γεγονότων διαμαρτυρίας είχαν κυρίως εξωθεσμικό χαρακτήρα, ωστόσο σε αρκετές περιπτώσεις συνεργάστηκαν με τις τοπικές δημοτικές αρχές, ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις υπήρχε άμεση συμμετοχή των δημοτικών αρχών στην εκδήλωση της διαμαρτυρίας. Τελείως διαφορετική είναι η εικόνα στη δυτική Αθήνα, τα δυτικά προάστια και την περιφέρεια της πόλης. Εδώ, οι δήμοι διαδραματίζουν έναν πιο ενεργό ρόλο στην οργάνωση γεγονότων διαμαρτυρίας. Ιδιαίτερα στα δυτικά της πόλης ο αριθμός των ανεξάρτητων από κόμματα και δημοτικές παρατάξεις συλλογικών υποκειμένων είναι εξαιρετικά ισχνός.

Παρόμοια είναι η κατάσταση και στο *επίπεδο της δράσης*. Όπως είναι φανερό από το διάγραμμα 9, ενώ στο Δήμο της Αθήνας, στα βόρεια, ανατολικά και νότια προάστια πραγματοποιείται ένας σημαντικός αριθμός γεγονότων διαμαρτυρίας, στον Πειραιά, τη δυτική Αθήνα, τα δυτικά προάστια και την περιφέρεια της πόλης ο αριθμός των γεγονότων διαμαρτυρίας είναι πολύ μικρός¹³.

¹³ Για την αποφυγή παρερμηνειών είναι απαραίτητο να εξηγηθεί ότι το διάγραμμα 7 δεν καταγράφει τον τόπο που πραγματοποιήθηκαν τα γεγονότα διαμαρτυρίας, αλλά τον τόπο αναφοράς των αιτημάτων κάθε γεγονότος διαμαρτυρίας. Έτσι, για παράδειγμα, μια πορεία που πραγματοποιήθηκε στο κέντρο της Αθήνας από κατοίκους των νοτίων προαστίων με αίτημα την ακύρωση της απόφασης για παραχώρηση σε ιδιωτική εταιρεία κάποιας παραλίας του Σαρωνικού καταγράφεται ως διαμαρτυρία των νότιων προαστίων.

Διάγραμμα 9:
Γεωγραφικές ενότητες συσχέτισης γεγονότων διαμαρτυρίας που αφορούν
δημόσιους χώρους της Αθήνας (2001-2005)

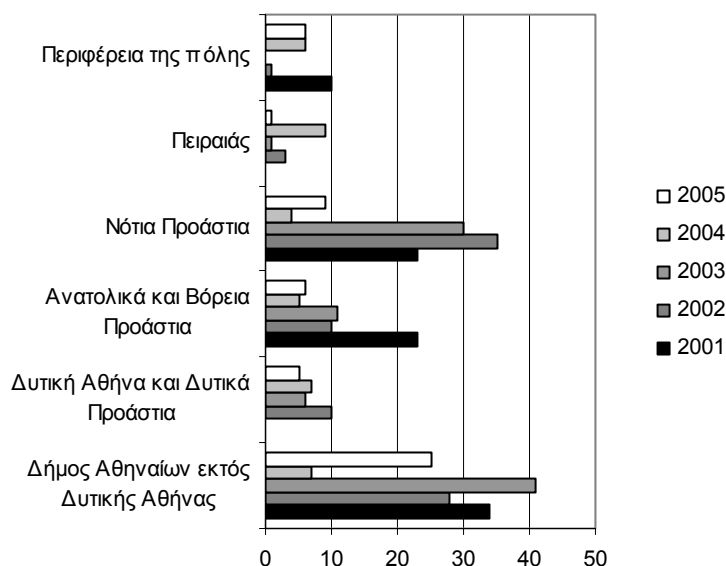

Πηγές: Ελευθεροτυπία (02/01/2001 – 31/12/2005), Ριζοσπάστης (02/01/2001 – 31/12/2005), Περιοδικό Ελεύθεροι Χώροι (τεύχη: 1-15), Παρατηρητήριο Ελεύθερων Χώρων, Independent Media Center Athens

Υψηλή *πυκνότητα δικτύων* μεταξύ φορέων οργάνωσης γεγονότων διαμαρτυρίας εμφανίζεται στο δήμο της Αθήνας (εκτός της δυτικής Αθήνας) και στα νότια προάστια. Σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο δικτύωσης μπορούν να καταταχθούν τόσο τα βόρεια και ανατολικά προάστια όσο και το δυτικό τμήμα της πόλης. Για τον Πειραιά ο μικρός αριθμός γεγονότων διαμαρτυρίας κάνει κάθε εκτίμηση προβληματική. Τέλος, στην περιφέρεια της πόλης οι δήμοι εμφανίζονται ως οι κύριοι χώροι επικοινωνίας, γεφύρωσης και συνεύρεσης των τοπικών φορέων.

Λαμβάνοντας υπόψη τη σημασία της συγκυρίας της προετοιμασίας για τη διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων, και με βάση τα στοιχεία που εμφανίζονται στο διάγραμμα 10 μπορούμε με ασφάλεια να πούμε ότι μια αξιοσημείωτη *συνέχεια της δράσης* εμφανίζεται κατά κύριο λόγο στο δήμο της Αθήνας (εκτός της δυτικής Αθήνας) και κατά δεύτερο λόγο στα νότια προάστια. Η διαμαρτυρία στα βόρεια και ανατολικά προάστια φαίνεται να επηρεάζεται περισσότερο από την συγκυρία των «ολυμπιακών έργων». Στην περιφέρεια της πόλης εμφανίζεται η

Διάγραμμα 10:
Γεγονότα διαμαρτυρίας που αφορούν δημόσιους χώρους της Αθήνας
ανά γεωγραφική ενότητα και έτος (2001-2005)

Πηγές: Ελευθεροτυπία (02/01/2001 – 31/12/2005), Ριζοσπάστης (02/01/2001 – 31/12/2005), Περιοδικό Ελεύθεροι Χώροι (τεύχη: 1-15), Παρατηρητήριο Ελεύθερων Χώρων, Independent Media Center Athens.

μεγαλύτερη ασυνέχεια, ενώ για τον Πειραιά (όπως και προηγουμένως) δεν είναι δυνατό να γίνει κάποια κρίση, καθώς ο συνολικός αριθμός των γεγονότων είναι πολύ μικρός. Στο δυτικό τμήμα της πόλης με την εξαίρεση του πρώτου έτους εμφανίζεται ένας σταθερός αν και μικρός ετήσιος αριθμός γεγονότων διαμαρτυρίας.

Στα ίδια συμπεράσματα οδηγούν τα στοιχεία που αφορούν τη σταθερή στο χρόνο δραστηριοποίηση φορέων οργάνωσης γεγονότων διαμαρτυρίας. Από το σύνολο των φορέων που είχαν σταθερή δράση σχεδόν οι μισοί (8) δραστηριοποιούνται στο δήμο της Αθήνας (εκτός της δυτικής Αθήνας), δύο στα βόρεια και ανατολικά προάστια και τρεις στα νότια προάστια. Αντίθετα στον Πειραιά, στο δυτικό τμήμα και την περιφέρεια της πόλης δεν δραστηριοποιείται κανένας φορέας με σταθερή στο χρόνο δράση (πίνακας 3).

Μια ολοκληρωμένη και πλήρως τεκμηριωμένη απάντηση στο ερώτημα ποιοι φορείς οργάνωσης γεγονότων διαμαρτυρίας και σε ποιες περιοχές εμφανίζονται στο λόγο τους στοιχεία *επιδίωξης ευρύτερων κοινωνικών αλλαγών* θα απαιτούσε μια διαφορετική μεθοδολογία έρευνας. Δεν ήταν δυνατό να συλλεγούν στοιχεία για το σύνολο των φορέων οργάνωσης. Με βάση, ωστόσο, τις διαθέσιμες πηγές μπορούμε με σχετική ασφάλεια να θεωρήσουμε ότι σε έναν σημαντικό αριθμό φορέων δράσης που δραστηριοποιούνται στο δήμο της Αθήνας (εκτός της δυτικής Αθήνας) και στα νότια προάστια και σε έναν μικρότερο αριθμό φορέων των βορείων και ανατολικών προαστίων υπάρχουν σαφείς αναφορές στη διαμόρφωση ενός βιώσιμου μοντέλου ανάπτυξης της πόλης καθώς και μια ευρύτερη λογική υπεράσπισης των αξιών χρήσης έναντι των ανταλλακτικών αξιών. Αντίθετα στο δυτικό τμήμα και την περιφέρεια της πόλης, οι διαμαρτυρίες έχουν κυρίως περιορισμένους τοπικούς στόχους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Αριθμός φορέων οργάνωσης γεγονότων διαμαρτυρίας με δράση σε 3 ή περισσότερα έτη (2001-2005) ανά γεωγραφική ενότητα

Περιοχή δράσης φορέων οργάνωσης γεγονότων διαμαρτυρίας	Αριθμός φορέων οργάνωσης γεγονότων διαμαρτυρίας με δράση σε 3 ή περισσότερα έτη
Δήμος Αθηναίων εκτός δυτικής Αθήνας	8
Δυτική Αθήνα και Δυτικά Προάστια	0
Βόρεια και Ανατολικά Προάστια	2
Νότια Προάστια	3
Πειραιάς	0
Περιφέρεια της πόλης	0
Υπερτοπική δράση	4
Σύνολο	17

Πηγές: Ελευθεροτυπία (02/01/2001 – 31/12/2005), Ριζοσπάστης (02/01/2001 – 31/12/2005), Περιοδικό Ελεύθεροι Χώροι (τεύχη: 1-15), Παρατηρητήριο Ελευθέρων Χώρων, Independent Media Center Athens

Οι σημαντικές διαφορές που παρατηρούνται στην εκδήλωση της διαμαρτυρίας σχετικά με τους δημόσιους χώρους της πόλης μεταξύ των

διαφορετικών περιοχών της πόλης, κυρίως η απόκλιση της δυτικής Αθήνας, της δυτικής Αττικής, του Πειραιά και της περιφέρειας της πόλης δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να αποδοθούν σε αντίστοιχες διαφορές στην οξύτητα των απειλών ή προβλημάτων των δημόσιων χώρων. Σε ότι αφορά την δυτική Αθήνα, τη δυτική Αττική και τον Πειραιά η καχεξία της ανεξάρτητης εξωθεσμικής διαμαρτυρίας πρέπει κυρίως να αποδοθεί στα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού. Η διαμαρτυρία σχετικά με τους δημόσιους χώρους έχει δύο σημαντικές προϋποθέσεις που δεν βρίσκονται σε επάρκεια στα τμήμα της πόλης που κατοικούνται κυρίως από κατώτερα στρώματα: α. οργανώνεται από μια κρίσιμη μάζα ακτιβιστών με υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και εμπειρία στην αυτόνομη οργάνωση και δράση και β. βρίσκει μεγαλύτερη υποστήριξη και διάθεση συμμετοχής στα μεσαία κοινωνικά στρώματα, όπου οι μεταύλιστικές αξίες παρουσιάζουν μεγαλύτερη διάχυση. Έτσι σε αυτές τις περιοχές της πόλης η διαμαρτυρία δεν έχει κυρίως κινηματικό χαρακτήρα καθώς οργανώνεται σποραδικά από τις οργανωμένες δυνάμεις των κομμάτων και τις δημοτικές αρχές, οι οποίες ειδικά στους μικρούς δήμους βρίσκονται εγγύτερα στους πολίτες και κατά κάποιο τρόπο υποκαθιστούν με τη δράση τους την κοινωνία των πολιτών. Το ίδιο ισχύει και στην περιφέρεια της πόλης, όπου η απουσία ισχυρών ακτιβιστικών θυλάκων επιτρέπει στις δημοτικές αρχές να αποτελούν το επίκεντρο της οργάνωσης της διαμαρτυρίας.

Συμπεράσματα

Οι μελέτες που στηρίζονται στην καταγραφή και την στατιστική επεξεργασία των γεγονότων διαμαρτυρίας έχουν συνήθως περιγραφικό χαρακτήρα. Το παρόν άρθρο δεν αποκλίνει σημαντικά από τον γενικό αυτό κανόνα. Ωστόσο, εδώ πέρα από την παροχή πληροφοριών και τη διαμόρφωση μιας εικόνας σχετικά με τα βασικά χαρακτηριστικά των κινημάτων της πόλης στην Αθήνα ο κεντρικός στόχος ήταν η τεκμηρίωση της ύπαρξης κινημάτων της πόλης, η οποία ανοίγει τον

επιστημονικό διάλογο σε ένα νέο πεδίο έρευνας και θεωρητικών προσεγγίσεων.

Η μεθοδολογία που επιλέχθηκε παρά τα προβλήματα και τους περιορισμούς που επιβάλλει έδωσε τη δυνατότητα να απαντηθούν τα επιμέρους ερωτήματα της έρευνας με ικανοποιητικό τρόπο. Τα ευρήματα στα επιμέρους ερωτήματα μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

- α. Η διαμαρτυρία οργανώθηκε κυρίως από *εξωθεσμικούς φορείς*. Ωστόσο, σε αρκετά γεγονότα διαμαρτυρίας στους μικρότερους δήμους της Αττικής οι δημοτικές αρχές παρείχαν υποστήριξη με άμεσο ή έμμεσο τρόπο.
- β. Η διαμαρτυρία έλαβε συχνότατα *δυναμική μορφή*. Μεταξύ των δυναμικών μορφών δράσης οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας αποτέλεσαν την προσφιλέστερη επιλογή των τοπικών φορέων, ενώ μεταξύ των συμβατικών μορφών σημαντικός ήταν ο αριθμός των διαμαρτυριών που στόχο είχαν την ενημέρωση και την κινητοποίηση της κοινής γνώμης.
- γ. *Υψηλή ήταν η πυκνότητα δικτύων* μεταξύ των φορέων που οργάνωσαν γεγονότα διαμαρτυρίας. Τα σταθερά δίκτυα με διαρκή δράση ήταν μόλις δύο, κάλυπταν όμως σημαντικές γεωγραφικά περιοχές της πόλης.
- δ. Ο αριθμός των γεγονότων διαμαρτυρίας παρουσίασε ετήσια *διακύμανση ανάλογη με τη συγκυρία*. Κυρίαρχο γεγονός που καθόρισε την συγκυρία ήταν η διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων.
- ε. Ένας σημαντικός αριθμός τοπικών φορέων επέλεξε τη διοργάνωση γεγονότων διαμαρτυρίας καθαρά συγκυριακά. Ωστόσο, είναι φανερό η *λειτουργία ενός πυρήνα οργανώσεων με σταθερή δράση*, που αποτελείται κυρίως από άτυπες οργανώσεις και δευτερευόντως από οργανώσεις με νομική υπόσταση.
- στ. Η επιδίωξη ευρύτερων κοινωνικών αλλαγών είναι φανερό στο λόγο και τα αιτήματα του πυρήνα των οργανώσεων με σταθερή δράση. Βασικά στοιχεία των αντιλήψεων και επιδιώξεών τους αποτελούν η προάσπιση των αξιών χρήσης και η βιώσιμη ανάπτυξη.

Οι παραπάνω απαντήσεις στα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα οδηγούν στο συμπέρασμα της ύπαρξης κινημάτων της πόλης για την προστασία και διεκδίκηση δημοσίων χώρων στην Αθήνα. Ωστόσο, το συμπέρασμα αυτό δεν ισχύει εξίσου για όλα τα τμήματα της πόλης. Τα κριτήρια του ορισμού του κινήματος εκπληρώνονται στον μέγιστο

βαθμό στο Δήμο Αθηναίων (εκτός της δυτικής Αθήνας). Εδώ παρατηρείται μεγάλος αριθμός γεγονότων διαμαρτυρίας που οργανώνονται σε σημαντικό ποσοστό από εξωθεσμικές, δικτυωμένες και με διαρκή δράση οργανώσεις, οι οποίες συχνά επιδιώκουν ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές. Αντίθετα, στη δυτική Αθήνα και τα δυτικά προάστια, τον Πειραιά και την περιφέρεια της πόλης δεν είναι δυνατό να γίνει λόγος για ανάπτυξη κινημάτων της πόλης με αντικείμενο τους δημόσιους χώρους, αλλά για μεμονωμένες, συγκυριακές και ασύνδετες αντιδράσεις που γεννιούνται με βάση ένα συγκεκριμένο θέμα.

Τέλος, στα βόρεια και ανατολικά προάστια και κυρίως στα νότια προάστια της Αθήνας μπορεί να γίνει λόγος για την ύπαρξη κινημάτων της πόλης. Σε κάθε μια όμως από αυτές τις περιπτώσεις υπάρχουν κάποιες ιδιαιτερότητες που νοθεύουν τον κινηματικό χαρακτήρα. Σε κάθε περίπτωση μπορεί να υποστηριχθεί ότι στις περιοχές αυτές υπάρχουν κινηματικές οργανώσεις με σημαντική δράση.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αλεξανδρόπουλος, Σ., Ν. Σερντεδάκης, Ν. και Μποτετσάγιας Ι., 2007, «Το Ελληνικό Περιβαλλοντικό Κίνημα: Από τη γέννηση στην ενσωμάτωσή του». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 30, σελ. 5-31.
- Botetzagias, I., 2001, *The Environmental Movement in Greece 1973 to the Present*, αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Department of Politics, Keele University.
- Castells, M., 1977, *The Urban Question*. London: Edward Arnold.
- Castells, M., 1983 *The City and the Grassroots*. London: Edward Arnold.
- Castells, M., 1985, «Commentary on C. G. Pickvance's "The rise and the fall of urban movements..."», *Environment and Planning D: Society and Space*, τόμ. 3, σελ. 55-61.

- Demertzis, N., 1995, «Greece: Greens at the Periphery», σελ. 193-207 στο: Richardson D. and Rootes Ch. (eds.) *The Green Challenge: The Development of Green Parties in Europe*, London: Routledge.
- Haeussermann, H. και Siebel, W., 1987, *Neue Urbanitaet*. Frankfurt / M.: Suhrkamp.
- Haeussermann, H., Siebel, W., 1993, «Die Politik der Festivalisierung und Festivalisierung der Politik. Grosse Ereignisse in der Stadtpolitik», σελ. 7-32 στο: των ιδίων, *Festivalisierung der Politik. Stadtentwicklung durch grosse Projekte*. Leviathan, 13 Sonderheft, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Hall, T. και Hubbard, P. (επιμ.), 1998, *The Entrepreneurial City. Geographies of Politics, Regime and Representation*, Chichester: John Wiley.
- Hubbard, P., 2005, «Accommodating Otherness: Anti-asylum Centre Protest and the Maintenance of White Privilege» *Transactions of the Institute of British Geographers*, τόμ. 31, σελ. 92-94.
- Hubbard, P., 2006, «NIMBY by another Name? A Reply to Wolski». *Transactions of the Institute of British Geographers*, τόμ. 31, σελ. 92-94.
- Jenkins, J.C., 1983, «Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements». *Annual Review of Sociology*, τόμ.9, σελ. 527-553.
- Jessop, B., 1994, «Post-Fordism and the State», σελ. 251-279 στο: Amin, A., (επιμ.), *Post-Fordism. A Reader*. Oxford: Blackwell.
- Karamichas, J., 2005, «Risk versus National Pride: Conflicting Discourses over the Construction of a High Voltage Power Station in the Athens Metropolitan Area for Demands of the 2004 Olympics». *Human Ecology Review*, τόμ. 12, σελ. 134-142.
- Leontidou, L., 1989, *The Mediterranean City in Transition. Social Change and Urban Development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Λεοντίδου, Λ., 1989, Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

- Lowe, S., 1986, *Urban Social Movements. The City after Castells*. London: Macmillan.
- Maloutas, T., 2004, «Segregation and residential mobility. Spatially entrapped social mobility and its impact on segregation in Athens». *European Urban and Regional Studies*, τομ. 11, τεύχ. 3, σελ.195-211
- Mayer, M., 1994, «Post-Fordist City Politics», σελ. 316-338 στο: Amin, A., (επιμ.), *Post-Fordism. A Reader*. Oxford: Blackwell.
- Minton, A., 2006 *What kind of world are we building? The Privatisation of the Public Space*. www.rics.org
- Mitchell, D., 1995, «The End of Public Space? People's Park, Definitions of the Public and Democracy». *Annals of the Association of American Geographers*, τόμ.85 (1), σελ. 108-133.
- Μουζέλης, Ν., 1987, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μπελαβίλας, Ν., 2005, «Η κατάργηση της δημόσιας πόλης. Μεταλλάξεις και συγκρούσεις στον Πειραιά του 2005» Ανακοίνωση στο Συνέδριο «Γεωγραφίες της Μητρόπολης-Όψεις του φαινομένου στον ελληνικό χώρο» Θεσσαλονίκη.
- Οικονόμου, Δ., Γετίμης, Π., κ.ά. 2001, *Ο διεθνής ρόλος της Αθήνας. Σημερινή κατάσταση και στρατηγική για την ανάπτυξή του*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Pickvance, C., 1985, «The rise and the fall of urban movements and the role of comparative analysis», *Environment and Planning D: Society and Space*, τεύχ. 3, σελ. 31-53.
- Pickvance, C., 1986, «Concepts, Contexts and Comparison in the study of Urban Social Movements: A Reply to M. Castells», *Environment and Planning D: Society and Space*, τεύχ. 4, σελ. 221-231.
- Pickvance, C., 1995, «Where have the Urban Movements Gone?», σελ. 197-218 στο: Hadjimichalis, C., Sadler, D. (επιμ.), *Europe at the Margins: New Mosaics of Inequality*. London: John Wiley & Sons.

- Pickvance, C., 2003, «From Urban Social Movements to Urban Movements: A Review and Introduction to a Symposium on Urban Movements», *International Journal of Urban and Regional Research*, τόμ. 27, τεύχ. 1, σελ. 102-109.
- Pussy F., 2003, «Social networks matter. But How?» σελ. 21-48 στο Diani M. και McAdam D. (επιμ.) *Social Movements and Networks*. Oxford: Oxford University Press.
- Raschke, J., 1988, *Soziale Bewegungen. Ein historisch-systematischer Grundriß*. 2^η έκδοση, Frankfurt: Campus Verlag.
- Rucht, D. και Ohlemacher T., 1992, «Protest Event Data: Collection, Uses and Perspectives», σελ. 76-106 στο Eyerman R. και Diani M. (επιμ.) *Issues in Contemporary Social Movements Research*, Beverly Hills: Sage.
- Rucht, D., Koopmans R. και Neidhardt F., 1999, «Introduction: Protest as a Subject of Empirical Research», σελ. 7-32, στο Rucht D., Koopmans R. και Neidhardt F. (επιμ.) *Acts of Disseent. New Developments in the Study of Protest*, Lanham Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.
- Rucht, D., Neidhardt F., 1999, «Methodological Issues in Collecting Protest Event Data: Units of Analysis, Sources and Sampling, Coding Problems», σελ. 65-89, στο Rucht D., Koopmans R. και Neidhardt F. (επιμ.), *Acts of Disseent. New Developments in the Study of Protest*, Lanham Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.
- Rucht, D., 1994, *Modernisierung und neue soziale Bewegungen. Deutschland, Frankreich und USA im Vergleich*. Frankfurt /M: Campus Verlag.
- Rucht, D., 1995, Kollektive Identität. Konzeptionelle Überlegungen zu einem Desiderat der Bewegungsforschung, *Forschungsjournal NSB*, τεύχ. 8, σελ. 9-23.
- Σερντεδάκις, Ν. 1996, *Διαδικασίες παραγωγής και συγκρότησης των κοινωνικών κινημάτων: Τα νέα κοινωνικά κινήματα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

- Σεφεριάδης, Σ., 2006, «Συγκρουσιακή Πολιτική, Συλλογική Δράση, Κοινωνικά Κινήματα: Μια Αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 27, σελ. 7-42.
- Σεφεριάδης, Σ., 2006α, «Αντινομίες στη μελέτη των κοινωνιών κινήματων», εισήγηση στο Πανελλήνιο Μεταπτυχιακό Εντατικό Συνέδριο/Σεμινάριο για Υποψήφιους Διδάκτορες *Ζητήματα Μεθοδολογίας της Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Κοινωνιολογίας, 1-4 Δεκεμβρίου 2006.
- Shmetov, R., 2003, «Social Networks and Sustained Activism in Local NIMBY campaigns», *Sociological Forum*, τόμ. 18, σελ. 215-244.
- Σωτηρόπουλος, Δ., 2004, «Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα: Ατροφική ή Αφανής;» στο Σωτηρόπουλος Δ., (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία Πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, σελ. 117-162.
- Tarrow, S., 1998, *Power in Movement. Social Movements, Collective Action and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, C., 2004, *Social Movements, 1768-2004*, London: Paradigm Publishers.
- Wolsink, M., 2000, Invalid Theory impedes our Understanding: a critique of the persistence of the language of NIMBY. *Transactions of the Institute of British Geographers*, τόμ. 31, σελ. 85-91.
- Χαραλάμπης, Δ., 1989, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*. Αθήνα: Εξάντας.
- Ψημίτης, Μ., 2006, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Αθήνα: Ατραπός.

Η χρήση των φυσικών δημόσιων χώρων στην Αθήνα – Έρευνα πεδίου¹

Καλλισθένη Αβδελίδη

Εισαγωγή

Παράμετρος με όλο και μεγαλύτερη σημασία για την ποιότητα της καθημερινής ζωής είναι η τακτική επαφή των ανθρώπων με τη φύση. Για το σύνολο των κατοίκων μιας μεγάλης πόλης αυτό σημαίνει ύπαρξη και δυνατότητα χρήσης αστικών και περιαστικών φυσικών χώρων. Ποιοι είναι οι όροι συγκεκριμενοποίησης αυτής της γενικής ιδέας στον γεωγραφικά προσδιορισμένο τόπο της Αθήνας και στο κοινωνικό και ανθρώπινο σύνολο αναφοράς που είναι οι κάτοικοί της; Με αυτή την αφετηρία, το έργο «Χρήση Φυσικών Χώρων Αθήνας, ένας δείκτης ποιότητας ζωής των κατοίκων της πόλης», στόχευσε στην ανάδειξη των πτυχών εκείνων του τρόπου ζωής στην Αθήνα που συνδέονται με τον σημερινό συλλογικό ρυθμό της πόλης και που περιλαμβάνουν δραστηριότητες εντός των αστικών φυσικών χώρων.

Η κύρια υπόθεση εργασίας είναι ότι μια επιτόπια διερεύνηση της χρήσης που γίνεται σήμερα στους χώρους της πόλης μπορεί να αποτελέσει ένα ικανοποιητικό εμπειρικό υπόβαθρο για περαιτέρω διερεύνηση της σχέσης των κατοίκων της πόλης με τους φυσικούς χώρους της πόλης τους. Προς τούτο χρησιμοποιήθηκε μια μεθοδολογία σταδιακής προσέγγισης του αντικειμένου μελέτης.

Ορισμοί, μεθοδολογία και στοιχεία έρευνας

Καταρχήν, διερευνήθηκε ο γεωγραφικός χώρος αναφοράς με στόχο την επιλογή συγκεκριμένων χώρων ως μια σειρά χαρακτηριστικών

¹ Στην έρευνα πεδίου εργάστηκαν οι φοιτητές του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Α. Ασπρούλης, Χ.Γκίκας, Π. Καρδαρή, Σ. Παπαδάκης και Γ. Σταματοπούλου, ενώ στην πρώτη φάση της έρευνας συμμετείχαν και Μ. Φωτεινού κι Μ. Μπουκουβάλα. Την στατιστική επεξεργασία στο πρόγραμμα SPSS πραγματοποίησε η κοινωνιολόγος-στατιστικός Α. Κορρέ.

παραδειγμάτων. Ο γεωγραφικός χώρος αναφοράς είναι το σύνολο των ανοιχτών χώρων με φυσικό περιβάλλον που βρίσκονται εντός των ορίων του νομού Αττικής που είναι η διοικητική ενότητα στην οποία ανήκει η ευρύτερη αστική περιοχή της Αθήνας. Ένας *δημόσιος ανοιχτός ή ελεύθερος ή υπαίθριος χώρος* είναι τμήμα της πόλης άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο οριοθετημένο, με προορισμό να χρησιμοποιείται από τους ανθρώπους, πεζούς ή με μηχανοκίνητα μέσα συγκοινωνίας. Πλατείες, δρόμοι, πάρκα, διάφορες νησίδες μέσα στο πολεοδομικό ιστό ελεύθερες από κτίσματα, προαύλια δημοσίων κτηρίων, χώροι αναψυχής, παράκτιοι χώροι είναι οι διαφορετικές μορφές ανοιχτών χώρων. Ο δημόσιος χαρακτήρας τους συνεπάγεται το δικαίωμα για οποιονδήποτε να περνά ή να εισέρχεται μέσα σε αυτούς χωρίς αποκλεισμό για κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό ή πολιτισμικό λόγο και χωρίς περιορισμό σε ότι αφορά το χρόνο χρήσης ή την συνοδεία ή μέσω οποιουδήποτε χρηματικού ή άλλου φυσικού εμποδίου εφόσον αυτό δεν σχετίζεται με την λειτουργία τους. Η ιδιότητα *φυσικού χώρου* συνεπάγεται άμεση σύνδεση με τη θαλάσσια ακτή, με τις παρυφές βουνού ή με ένα λόφο, με έναν υγρότοπο, με δενδροφυτευμένη ή άλλη έκταση πρασίνου της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας.

Μελετήθηκε, στο παρόν έργο, ο τρόπος κατάδειξης των χώρων αυτών από ορισμένες γενικά αποδεκτές και ως ένα βαθμό θεσμοθετημένες κοινωνικο-γεωγραφικές θεωρήσεις του φυσικού περιβάλλοντος της Αθήνας. Περιγραφικά στοιχεία γεωγραφικού και πολεοδομικού περιεχομένου συγκρίθηκαν κατ'αρχήν με στατιστικά στοιχεία κατανομής της έκτασης της ευρύτερης πόλης κατά βασικές χρήσεις (Αβδελίδη, 2007, 11-28). Επιλέχθηκαν, στη συνέχεια, οι χώροι για την πραγματοποίηση της έρευνας πεδίου και αποσαφηνίστηκε η θέση τους μέσα στο γενικότερο χωρικό πλαίσιο της ευρύτερης αστικής περιοχής της Αθήνας.

Κατά δεύτερον, διερευνήθηκε η ανθρώπινη παρουσία στους αστικούς φυσικούς χώρους της Αθήνας σε χρόνους που η σύνθεση του πληθυσμού της πόλης και οι συνήθειες των κατοίκων της εναρμονίζονται με τον συλλογικό ρυθμό της καθημερινότητας της Αθήνας. Διενεργήθηκε έρευνα παρατήρησης στους επιλεγμένους

χώρους κατά τη διάρκεια καθορισμένου χρόνου κατά εποχή, ημέρες της εβδομάδας και ώρες εντός της ημέρας. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε ήταν η οπτική επιτόπου αναγνώριση και βοηθητικά η φωτογράφιση χωρίς να χρησιμοποιηθούν άλλα τεχνολογικά μέσα μέτρησης. Σχεδιάστηκε, για αυτό, ένας Οδηγός Οπτικής Αναγνώρισης που συμπεριέλαβε τις μεταβλητές βάσει των οποίων έγινε η καταγραφή των επισκεπτών στο χώρο. Ο Οδηγός καταρτίστηκε με γνώμονα την εύκολη χρήση κατά την παρούσα έρευνα αλλά και για επόμενες διερευνήσεις. Με το ίδιο σκεπτικό, συμπληρώθηκε το αρχείο με τα στοιχεία των πραγματοποιημένων επιτόπιων παρατηρήσεων, με δυνατότητα σταδιακής εισαγωγής στοιχείων από μελλοντικές παρατηρήσεις. Οι καταχωρήσεις έγιναν κατά χώρο και κατά ημερομηνία και ώρα διεξαγωγής της παρατήρησης με τρόπο που επιτρέπει επί μέρους καθώς και συνολικά αποτελέσματα.

Έχοντας αποκτήσει από την έρευνα παρατήρησης μια εικόνα για τις κατηγορίες χρηστών και τις δραστηριότητες στους υπό διερεύνηση χώρους, το επόμενο βήμα ήταν ο συσχετισμός με τον τόπο «Αθήνα». Προέκυψε η ανάγκη διερεύνησης ενός εκτενέστερου πεδίου γύρω από την σχέση των κατοίκων της πόλης της Αθήνας με το φυσικό περιβάλλον της αστικής και περιαστικής περιοχής της πόλης τους και ανάδειξης του εύρους των διαφορετικών εκφάνσεων της εν λόγω σχέσης. Η κεντρική ιδέα ήταν η προσέγγιση της προαναφερόμενης σχέσης να γίνει στη βάση κοινωνιολογικής διερεύνησης αντί αμιγώς βιβλιογραφικής. Σαν πρώτη προσέγγιση, επιλέχθηκε να διεξαχθεί ποιοτική μελέτη στη βάση ενός περιορισμένου αριθμού ανοιχτών συνεντεύξεων υπό μορφή ελεύθερων συζητήσεων με επιλεγμένα άτομα όλων των ηλικιών, κατοίκων της πόλης και χρηστών των φυσικών χώρων της Αττικής. Η έρευνα αυτή βρίσκεται σε εξέλιξη, έδωσε εν τούτοις κάποια αποτελέσματα απαραίτητα για την εξέλιξη της εργασίας. Τα περιεχόμενα της κάθε συνέντευξης αφού τους έγινε επεξεργασία, οργανώθηκαν σε ενότητες και ενοποιήθηκαν σε μια κοινή θεματολογία. Τα πρωτογενή και δευτερογενή αυτά δεδομένα οδήγησαν στα πρώτα συμπεράσματα με πληθυσμό αναφοράς τους κατοίκους της Αθήνας.

Το τέταρτο κατά σειρά βήμα του όλου εγχειρήματος ήταν η διεξαγωγή έρευνας με ερωτηματολόγιο που σχεδιάστηκε στη βάση των αποτελεσμάτων της έρευνας παρατήρησης και της ποιοτικής έρευνας με ανοιχτές συνεντεύξεις. Τόσο η έρευνα παρατήρησης όσο και η έρευνα με ερωτηματολόγιο χρησιμοποίησαν την εμπειρία προηγούμενων ερευνητικών εργασιών στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού έργου «Επαναπροσδιορίζοντας την Αστική Ταυτότητα των Ανοιχτών Χώρων» (Rediscovering the Urban Realm of Open Spaces, 2004). Το ερωτηματολόγιο σχεδιάστηκε με στόχο τον πληθυσμό των χρηστών των φυσικών χώρων Αθήνας και απευθύνθηκε σε επισκέπτες των χώρων στους οποίους είχε γίνει προηγουμένως παρατήρηση. Η συμπλήρωσή του πραγματοποιήθηκε εντός του χώρου, με προσωπική συνέντευξη κατά τη διάρκεια της χρήσης του χώρου από τον ερωτώμενο. Τόσο για την εποχή όσο και για τις ώρες διεξαγωγής της έρευνας, ο γνώμονας ήταν ο ίδιος με αυτόν της έρευνας παρατήρησης. Δηλαδή η διεξαγωγή της έρευνας συμπίπτει με εποχή ήπιων καιρικών συνθηκών κατά το δυνατό και με χρόνο που η σύνθεση του πληθυσμού και οι συνήθειες των κατοίκων εναρμονίζονται με τον συλλογικό ρυθμό της καθημερινότητας της Αθήνας. Η δομή του ερωτηματολογίου βασίστηκε σε πέντε ενότητες (κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά του ερωτώμενου, σχέση με το χώρο, ατομικές χρήσεις που αυτός κάνει στο χώρο, η προσωπική κρίση για το συγκεκριμένο χώρο και οι ατομικές συνήθειές του). Οι κλειστές και ανοιχτές ερωτήσεις του ερωτηματολογίου αναλύθηκαν κατά μεταβλητές. Οι απαντήσεις κατηγοριοποιήθηκαν σε αντιστοιχία με τις αναλυτικές μεταβλητές και με σκοπό την συσχέτιση της χρήσης αστικών φυσικών χώρων με τον τρόπο ζωής. Επιδιώχθηκε, τέλος, η ανάδειξη των διαφορετικών εκφάνσεων αυτής της σχέσης με γνώμονα την συγκρότηση ενός σύνθετου δείκτη για την ποιότητα ζωής. Η στατιστική επεξεργασία πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια των προγραμμάτων Excel και SPSS.

Στο παρόν άρθρο, παρουσιάζεται ένα μέρος των αποτελεσμάτων της γεωγραφικής ανασκόπησης και της τριπλής έρευνας πεδίου².

² Στην έρευνα πεδίου εργάστηκαν οι πτυχιούχοι φοιτητές του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Α. Ασπρούλης, Χ. Γκίκας, Π. Καρδαρά, Σ. Παπαδάκη

Οι χώροι της έρευνας μέσα στην αστική περιοχή της Αθήνας

Στη βάση της γεωγραφικής ανασκόπησης, «εντοπίστηκαν» οι επιλεγμένοι χώροι για τη διεξαγωγή της έρευνας πεδίου (βλ. Πίνακα 1) μέσα στην ευρύτερη αστική περιοχή της Αθήνας. Οι περισσότεροι δήμοι του πολεοδομικού συγκροτήματος –δηλαδή το κύριο σώμα του αστικού ιστού της πόλης που καταλαμβάνει τον γεωγραφικό χώρο του Λεκανοπεδίου Ατικής- έχουν εμβαδόν μικρότερο των 20 τ.χλμ. Σε αυτούς ανήκουν οι τέσσερις στους πέντε δήμους της έρευνας. Ο δήμος Αθηναίων είναι μεγαλύτερος σε έκταση αλλά είναι και ο μεγαλύτερος του πολεοδομικού συγκροτήματος. Και οι πέντε δήμοι δεν έχουν εκτάσεις γεωργικής χρήσης. Αυτό ισχύει για το μεγαλύτερο μέρος των δήμων του πολεοδομικού συγκροτήματος. Ωστόσο, κάποιες σημειακές γεωργικές δραστηριότητες που δεν εμπίπτουν στην ταξινόμηση της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδας υπάρχουν σε δήμους που εμφανίζονται με ανυπαρξία γεωργικών χρήσεων όπως π.χ. στο δήμο Αμαρουσίου, στο Κτήμα Συγγρού-Αναβρύτων όπου υπάρχουν εκτάσεις στις οποίες αναπτύσσονται γεωργικές δραστηριότητες με σκοπό όμως όχι την οικονομική εκμετάλλευση αλλά την προστασία ποικιλιών ή την έρευνα. Οι τρεις στους πέντε δήμους (Αθηναίων, Αμαρουσίου, Παλαιού Φαλήρου) δεν έχουν εκτάσεις που να χαρακτηρίζονται δασικές σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, ενώ οι δήμοι Περάματος και Κερατσινίου έχουν δασικές εκτάσεις (48,7% της συνολικής έκτασης του δήμου Περάματος και 7,1% του δήμου Κερατσινίου). Ωστόσο, υπολείματα δασικών εκτάσεων ή εκτάσεις πρασίνου που ονομάζονται λόγω της βλάστησής τους δασύλλια υπάρχουν σε όλους τους δήμους ακόμη και σε αυτούς που δεν έχουν χαρακτηρισμένες δασικές χρήσεις. Σχετικά με τις εκτάσεις τις καλυπτόμενες από νερά, εμφανίζεται μια εικόνα απόλυτης έλλειψης σύμφωνα με τα στοιχεία και την κατηγοριοποίηση της ΕΣΥΕ, με σχεδόν όλους τους δήμους της Αττικής

και Γ. Σταματοπούλου και στην πρώτη φάση έρευνας συμμετείχαν και Μ. Φωτεινού και Μ. Μπουκουβάλα. Την στατιστική επεξεργασία στο πρόγραμμα SPSS πραγματοποίησε η κοινωνιολόγος-στατιστικός Α. Κορρέ.

να μην έχουν καθόλου τέτοιες εκτάσεις. Ωστόσο και στην περίπτωση αυτή υπάρχουν εκτάσεις με νερά σε δήμους που εμφανίζονται στην κατηγορία με ανυπαρξία νερών όπως π.χ. σε έναν από τους δήμους της έρευνας, στο δήμο Παλαιού Φαλήρου που στο κοινό σύνορό του με το δήμο Αλίμου βρίσκεται η κύτη της Πικροδάφνης κ.ά.

Οι προστατευμένες φυσικές περιοχές του νομού της Αττικής σύμφωνα με το ευρωπαϊκό δίκτυο προστασίας της φύσης Natura 2000, το οποίο μεταβλήθηκε και οριστικοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 2006 μετά από απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής είναι έντεκα³. Μόνον μία από αυτές τις περιοχές εφάπτεται με τον κύριο κορμό του πολεοδομικού ιστού της πόλης. Η κεντρική ιδέα πίσω από την παρούσα αναφορά στις προστατευμένες φυσικές περιοχές είναι ότι η λύση για τη βελτίωση του περιβάλλοντος διαβίωσης της πόλης δεν μπορεί παρά να περιλάβει τη διασύνδεση, έως και την τμηματική και σταδιακή ενοποίηση σε κάποια μορφή, του αστικού και περιαστικού πρασίνου με τις προστατευμένες περιοχές, τις ακτές, τους λόφους καθώς και με όλα τα μικρά και μεγάλα υπολείμματα φυσικού περιβάλλοντος μέσα και έξω από τον πολεοδομικό ιστό⁴. Οι δήμοι που συμπεριλαμβάνουν τους χώρους έρευνας δεν ανήκουν, ούτε γειτνιάζουν με προστατευμένη περιοχή ωστόσο, αυτοί πληρούν τα κριτήρια της παρούσας έρευνας με την έννοια ότι στο φυσικό περιβάλλον τους περιλαμβάνονται, στο σύνολό τους, λόφοι, παράκτιες ζώνες, δασύλλια, πάρκα, βραχώδης έκταση. Καταλαμβάνουν χαρακτηριστικά σημεία του γεωγραφικού ανάγλυφου της Αττικής και είναι, ως ένα βαθμό, υπολείμματα του προοικιστικού φυσικού χώρου της Αττικής εντός της πόλης.

Από την άλλη, πρόκειται για φυσικούς χώρους που, καθότι βρίσκονται εντός της πόλης, εντός του αστικού ιστού της, μπορούν, θεωρητικά, να χρησιμοποιηθούν από τους κατοίκους αλλά και από τους

³ Αυτές καταλαμβάνουν μια συνολική έκταση 510,64 τ.χλμ η οποία αντιπροσωπεύει το 1,33% της συνολικής έκτασης των 369 προστατευμένων περιοχών όλης της Ελλάδας (Αβδελίδη, 2007, 18-19).

⁴ Αυτό προέβλεπε άλλωστε ως ένα βαθμό το μακρόπνοο Στρατηγικό Σχέδιο του ΥΠΕΧΩΔΕ, ΑΤΤΙΚΗ SOS, στη δεκαετία του '90, για τη διαμόρφωση και την ανάδειξη του αστικού πρασίνου και την σύνδεσή του με το περιαστικό και με το πράσινο των ορεινών όγκων καθώς και την προώθηση πολλαπλών παρεμβάσεων τοπικού χαρακτήρα μέσα και έξω από την πόλη (www.minenv.gr).

επισκέπτες της Αθήνας κατά τη διάρκεια των καθημερινών διαδρομών τους προς διάφορους προορισμούς.

Πίνακας 1: Οι επιλεγμένοι χώροι: στοιχεία περιγραφής

Όνομασία	Θέση	Φυσικός χώρος, Εγκαταστάσεις	Έκταση σε στρ	Συλλογικές δραστηριότητες
1 Εθνικός Κήπος-Άλσος Ζαπτείου	-Τμήμα του Ιστορικού Κέντρου της πόλης, -Όμορος της το Εμπορικό Κέντρο της πόλης -Όμορος της ζώνες που περιλαμβάνουν τα κτήρια στέγασης της νομοθετικής και πολιτειακής εξουσίας -Τμήμα της ευρύτερης ανοιχτής ζώνης έκτασης ~550 στρ: Εθνικός Κήπος-Ζάππειο- Ναός Ολυμπίου Διός-Γυμναστικός Σύλλογος-Λόφος Αρδήττου με αρχαιολογικούς και αθλητικούς χώρους, δημόσια κτήρια, χώρους πρασίνου -Εντός των ορίων του Δήμου Αθηναίων, 2 ^ο Δημοτικό Διαμέρισμα	- <i>Πάρκο</i> : δημιουργήθηκε και φυτεύτηκε το 1836-39, σε έκταση που κατά την αρχαιότητα ήταν παραποτάμια περιοχή του Ιλισού -Περιλαμβάνει: βοτανικό κήπο, ζωολογικό κήπο, μικρές τεχνητές λίμνες, παιδική χαρά, το Ζάππειο Μέγαρο, αναψυκτήρια, βοτανική και παιδική βιβλιοθήκη, αρχαιότητες, κίосκια, διαδρομές, παγκάκια, ελεύθερους χώρους πρασίνου	258	-Εκθέσεις, εορτασμοί, εμπορικές διοργανώσεις, συναυλίες, αθλητικοί αγώνες, συνέδρια, διεθνείς συναντήσεις, σχολικές εκδρομές -Υπερτοπικής εμβέλειας
2 Λόφος Ιππείου Κολωνού	-Εντός πυκνού αστικού ιστού -Εντός των ορίων του Δήμου Αθηναίων, 4 ^ο Δημοτικό Διαμέρισμα	- <i>Λόφος με πάρκο και δασύλλιο</i> : -Περιλαμβάνει: χώρους πρασίνου, ιστορικούς τάφους, αρχαιολογικό χώρο, αναψυκτήριο, διαδρομές, παγκάκια	~17	-Τοπική εμβέλεια στο επίπεδο του δήμου
3 Παραλία Φλοίσβου-Έδεμ	-Μέρος της Παραλίας της πόλης στον Σαρωνικό -Εντός της Ζώνης Θαλάσσιου Μετώπου από Φάληρο μέχρι Κορωπί του προγράμματος για την δημιουργία Ζωνών Απολύτου Προστασίας ελεύθερων χώρων, πρασίνου και άθλησης, Ζωνών Περιαστικού Πρασίνου και Ακτών Κολύμβησης (~7000 στρ) -Εντός των ορίων του Δήμου Παλαιού Φαλήρου	- <i>Παράκτια ζώνη σε μήκος ακτογραμμής ~1250 μ</i> -Περιλαμβάνει: ακτή κολύμβησης, πεζόδρομο, υπαίθριο σκάκι, κίосκια, παιδικές χαρές, παγκάκια, εστιατόρια, αθλητικές εγκαταστάσεις του συλλόγου χειμερινών κολυμβητών, λιμενικές εγκαταστάσεις του συλλόγου αλιέων, βραχώδης έκταση, γκαζόν, ελεύθερο χώρο	~48	-Αθλητικές εκδηλώσεις, αλιευτικές δραστηριότητες, εμπορικές εκθέσεις, συναυλίες -Έκτακτες δραστηριότητες τοπικής εμβέλειας

Πίνακας 1 (συνέχεια)				
4 Αλσύλλιο Φιλοπάππου	-Εντός Ιστορικού Κέντρου της Αθήνας -Όμορο της παλιάς πόλης και της Πλάκας -Μέρος της ευρύτερης ζώνης αρχαιολογικών χώρων και χώρων πρασίνου έκτασης ~820 στρ: Ακρόπολη-Φιλοπάππου-Αρχαία Αγορά-Θησείο-Αστεροσκοπείο -Εντός των ορίων του Δήμου Αθηναίων, Πίνακας 1 (συνέχεια) 3 ^ο Δημοτικό Διαμέρισμα	- <i>Λόφος με δασύλλιο:</i> -Περιλαμβάνει: εκτεταμένους χώρους πρασίνου, αρχαιολογικούς χώρους, διαδρομές, εκκλησίες, ερευνητικό κέντρο, θέατρο, αναψυκτήριο, εστιατόριο	400	-Θρησκευτικές εκδηλώσεις και εορτασμοί, κοινωνικές, τελετές -Υπερτοπικής εμβέλειας στο επίπεδο της χώρας
5 Κτήμα Συγγρού – Ανάβρота	-Εντός της αγροτικής ενδοχώρας του 19 ^{ου} αιώνα, στην περιοχή Αναβρύτων μεταξύ Μαρουσίου και Κηφισιάς, με αμπέλια και δέντρα κατά το 19 ^ο αιώνα (Kaupert, 1878), με γεωργικές δραστηριότητες κατά τον 20 ^ο αιώνα, που με την ανάπτυξη της φυσικής βλάστησης μετατράπηκε με τα χρόνια σε δασική έκταση εντός σημερινού αστικού ιστού -Το δυτικό σύνορο είναι η λεωφ.Κηφισιάς -Εντός μιας ευρύτερης ζώνης με ιδρύματα υγείας, πρόνοιας και εκπαίδευσης -Εντός των ορίων του Δήμου Αμαρουσίου, στα σύνορα με τον Δήμο Κηφισιάς	- <i>Άλσος, πάρκο και αγροτική έκταση</i> -Περιλαμβάνει: μεγάλη έκταση δάσους, γεωργικές καλλιέργειες (αμπελώνας-αρχείο ελληνικών ποικιλιών, μελισσοκομίες, αθλητικές εγκαταστάσεις, θέατρο, Ινστιτούτο Γεωργικών Ερευνών, διατηρητέα κτήρια	~950	-Αθλητικές εκδηλώσεις και καλλιτεχνικές δραστηριότητες -Υπερτοπικής εμβέλειας στο επίπεδο των βόρειων προαστίων αλλά και της πόλης (διασυλλογικοί αθλητικοί αγώνες)
6 Λιμανάκι Περάματος	-Παραθαλάσσιο δυτικό άκρο της οικιστικής περιοχής της το Στενό Σαλαμίνας που είναι η θαλάσσια Ζώνη Ναυστάθμου -Βρίσκεται στο όριο της περιοχής κατοικίας και της ζώνης βιομηχανίας με βιοτεχνικές και βιομηχανικές εγκαταστάσεις οχλούσες σύμφωνα με το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο -Είναι μέρος αθλητικής έκτασης και πρασίνου, όμορο της έκτασης με νηπιαγωγείο, γυμνάσιο, λύκειο, κέντρα νεότητας, το δημοτικό νεκροταφείο -Εντός των ορίων του Δήμου Περάματος	<i>Παραλία και προκουαία σε μήκος ακτογραμμής ~ 800μ</i> -Περιλαμβάνει: ακτή κολύμβησης, πεζόδρομο, ταβέρνα, παγκάκια	30	-Τοπικής εμβέλειας στο επίπεδο του δήμου
7 Άλσος Σελεπίτσαρι	-Εντός περιοχής λόφων Τουρκοβούνια (Νίκαιας), βοσκοτόπος το 19 ^ο αιώνα διπλάσιας έκτασης της σημερινής (~1400 στρ) και λατομικός χώρος μετά το 1923 όμορος της Της Κοκκινιάς -Εντός των ορίων του Δήμου Κερατσινίου και εν μέρει του Δήμου Νικαίας	<i>Λόφος χωρίς βλάστηση και πάρκο υπό διαμόρφωση στον παλιό λατομικό χώρο</i>	~700	-Τοπικής εμβέλειας στο επίπεδο των δυτικών προαστίων

ΠΗΓΕΣ: Πίνακας με τον κατάλογο δασυλλίων και πάρκων της Αττικής, στοιχεία του 1982 (Ντούρος,2001), Μετρήσεις πάνω σε χάρτες 1: 10000 και 1:50000 της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, Χάρτης-Οδηγός Αθήνας Πειραιά Προαστίων ενημέρωση 2001 (Εκδ.Καπρανίδης)

Έτσι, οι επιλεγμένοι χώροι, με εξαίρεση, ως ένα βαθμό μόνον, τα Ανάβρυτα και το Σελεπίτσαρι, βρίσκονται σε σημεία της πόλης που μπορούν να συνδυαστούν με τις διαδρομές που κάνουν οι εργαζόμενοι των γύρω περιοχών, από ή προς την εργασία τους. Δεν λειτουργούν ανασταλτικοί παράγοντες, όπως έλλειψη ασφάλειας που ισχύει σε ορισμένες περιπτώσεις απομονωμένων τόπων ή πολύ μεγάλων αστικών φυσικών χώρων ή αστικών χώρων που η άτυπη χρήση δυσχεραίνει τη χρήση από το πλατύ κοινό. Η χρήση μοιάζει να είναι εύκολη για οποιονδήποτε: για τον μοναχικό επισκέπτη ή για τον επισκέπτη με παρέα, τον μεγάλο σε ηλικία ή τον μικρό, τον ντόπιο ή τον ξένο, τον άντρα ή την γυναίκα. Η πρόσβαση είναι εύκολη και δεν χρειάζεται κανείς να προγραμματίσει ειδική έξοδο για την επίσκεψη αυτή. Για την προσέλευση δεν είναι αναγκαστική η χρήση ιδιωτικού μηχανοκίνητου μέσου μεταφοράς δεδομένου ότι υπάρχει επικοινωνία με μέσα μαζικής μεταφοράς, ακόμη και για τους περισσότερο απομακρυσμένους χώρους του Περάματος και του Κερατσινίου όπου φτάνουν αστικά λεωφορεία. Οι επιλεγμένοι αυτοί χώροι βρίσκονται σε διαφορετικά σημεία της αστικής περιοχής της Αθήνας και σε διαφορετικές από κοινωνικο-οικονομική άποψη αστικές ενότητες.

Πληθυσμιακές ομάδες και αστικοί φυσικοί χώροι

Το σύνολο των ανθρώπων που κατοικούν ή επισκέπτονται την αστική περιοχή της Αθήνας συνδέεται, με κάποιον τρόπο, με τους δημόσιους χώρους της πόλης, όπως και με τους φυσικούς αστικούς και περιαστικούς χώρους της. Ο τρόπος σύνδεσης επηρεάζεται, εκτός από την φυσική υπόσταση του χώρου, από την δομή και την οργάνωση του τοπικού πληθυσμού τόσο σε επίπεδο δήμου, συνοικίας ή γειτονιάς όσο και σε επίπεδο πόλης. Σε ορισμένες ειδικές ομάδες πληθυσμού μπορεί να καταδειχτεί ένας, σε μεγαλύτερο βαθμό, κοινωνικός τρόπος σύνδεσής τους με τους φυσικούς χώρους της πόλης τους, όπως για τα παιδιά ή τους ηλικιωμένους, ενώ για άλλες ομάδες ένας περισσότερο οικονομικός τρόπος, όπως για τους εργαζόμενους εντός αλλά και γύρω από τον χώρο. Οι τουρίστες που επισκέπτονται την πόλη αποτελούν

επίσης μια ειδική ομάδα που συσχετίζεται κοινωνικά, πολιτισμικά αλλά και οικονομικά με τέτοιους χώρους. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι μέσω της διερεύνησης των χαρακτηριστικών των χρηστών και του τρόπου συσχέτισής τους με τη χρήση αστικών φυσικών χώρων να καταδείξει παραδείγματα τέτοιων ομάδων και να διερευνηθεί περαιτέρω ο τρόπος συσχέτισής τους με τη χρήση αστικών φυσικών χώρων. Κατά συνέπεια, το ενδιαφέρον της τριπλής έρευνας που διεξήχθηκε –έρευνα παρατήρησης, ελεύθερες συνεντεύξεις και έρευνα με ερωτηματολόγιο- στράφηκε προς την καταγραφή όλων των ομάδων χρηστών αλλά ιδιαίτερα προς την ανάδειξη εκείνων των ομάδων που συνδέονται με έναν περισσότερο κοινωνικό τρόπο με τους αστικούς φυσικούς χώρους. Επακόλουθη ήταν η αναφορά στις πληθυσμιακές ομάδες των κατοίκων της πόλης και προς αυτόν τον σκοπό παρατίθενται συγκριτικά και ορισμένα πληθυσμιακά στατιστικά στοιχεία.

Στην συνέχεια του άρθρου παρουσιάζονται μερικά συμπεράσματα της τριπλής έρευνας πεδίου κατά την οποία συλλέχθηκαν στοιχεία πρώτον, από παρατήρηση ενός συνόλου 2665⁵ επισκεπτών στους επτά επιλεγμένους χώρους, δεύτερον, από προσωπική συνέντευξη με ελεύθερη συζήτηση 17 Αθηναίων κατοίκων και χρηστών των φυσικών χώρων της Αττικής και τρίτον, από προσωπική συνέντευξη με ερωτηματολόγιο 213 επισκεπτών τριών από τους επτά χώρους.

Η σχέση των κατοίκων της Αθήνας με το αττικό φυσικό περιβάλλον – παράγοντας ισχυρού δεσμού με την πόλη και την ιστορία της

Από την ανάλυση των ανοιχτών συνεντεύξεων από επιλεγμένους κατοίκους-χρήστες φυσικών χώρων της ευρύτερης πόλης αλλά και από τις απαντήσεις στις ανοιχτές ερωτήσεις του ερωτηματολογίου προέκυψε ένα κεντρικό συμπέρασμα. Η χρήση των φυσικών χώρων της Αττικής χαρακτηρίζει, διαχρονικά, την σχέση των κατοίκων της Αθήνας με το αττικό φυσικό περιβάλλον και είναι παράγοντας ισχυρού δεσμού των κατοίκων με την πόλη και την ιστορία της.

⁵ Εδώ δίνεται ο αριθμός των επισκεπτών που καταμετρήθηκαν κατά φύλο που είναι η μεταβλητή με το μικρότερο σφάλμα για την παρατήρηση.

Οι ανοιχτές συνεντεύξεις αναφέρονται χρονολογικά στην περίοδο από τη δεκαετία του 1930 και έως τη δεκαετία του 2000 και κατέδειξαν μια σειρά χώρων της Αττικής που υπήρξαν τόποι προορισμού για τις εξόδους των κατοίκων προς φυσικό περιβάλλον είτε για παραθερισμό, είτε για ημερήσιες εκδρομές, είτε για σύντομες εξορμήσεις και περιπάτους εντός της πόλης. Αναφέρουμε παρακάτω μερικά από αυτά τα στοιχεία.

Η Αττική υπήρξε τόπος *παραθερισμού* πριν και κατά τη διάρκεια του πολέμου κυρίως η βορειοανατολική της ενδοχώρα και η παράκτια νοτιοανατολική της ζώνη. Πριν από τον πόλεμο οι εύποροι Αθηναίοι παραθέριζαν στην Κηφισιά, Μαρούσι, Εκάλη, Αγία Παρασκευή, Φάληρο, Γλυφάδα, Βουλιαγμένη ενώ τα μεσαία στρώματα που προέρχονταν από τα γύρω νησιά παραθέριζαν στα νησιά προέλευσής τους Ύδρα, Πόρος, Σπέτσες, Σαλαμίνα (Συνέντευξη 3). Τότε οι εξοχές ήταν γύρω από την Αθήνα, στο Μαρούσι, στο Χαλάνδρι, στη Φραγκοκλησιά «στην σημερινή στάση Παράδεισος όπου πηγαίναμε εκεί το καλοκαίρι, νοικιάζαμε κανένα σπιτόπουλο με δυο δωμάτια ή κανένα χωριατόσπιτο για παραθερισμό» (Συνέντευξη 5). Βέβαια υπήρχαν και περισσότερο απομακρυσμένοι χώροι όπου παραθέριζαν και παραθερίζουν ακόμη, όπως το Λουτράκι ο Άγιος Μερκούριος κοντά στη Μαλακάσσα, ο Ορωπός (Συνέντευξη 6). Στις δεκαετίες '60 και '70 προστέθηκαν και άλλοι παραθεριστικοί τόποι όπως το Λαγονήσι και η Πεύκη.

Πολλοί από τους χώρους της Αττικής ήταν τόποι για τις *ημερήσιες εξορμήσεις* των κατοίκων στην εξοχή: -στην παραποτάμια φύση όπως τα σκιερά σημεία στον Κηφισό με βλάστηση, με φυσικό πόσιμο νερό, με χώρο για παιχνίδια και ελεύθερη άθληση, -στους λόφους όπως αυτοί της εξοχής της Εκάλης όπου πήγαιναν για περίπατο, στο βουνό της Πεντέλης, στις περιπατητικές διαδρομές μέσα από το δάσος, στον Υμηττό, στην Πάρνηθα, σε διάφορα σημεία κατά μήκος του δρόμου από Αθήνα προς Μπογιάτη ή της διαδρομής προς Μεσόγεια από Αγ.Παρασκευή έως Μαραθώνα ή προς Κηφισιά, τέλος, σε άλλους χώρους, όπως κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής και του Κηφισού ποταμού, «όπου αξιοθέατο ήταν το τραίνο» και οι

εξερευνήσεις γινόντουσαν στα αρχαία πηγάδια: «...εμείς οι μικροί, πηγαίναμε μόνοι μας κρυφά για εξερευνήσεις. Υπήρχαν από την αρχαία εποχή, πηγάδια κάθε 500μ περίπου απόσταση το ένα με το άλλο κατά μήκος του τραίνου και του Κηφισού. Αυτά τα πηγάδια συγκοινωνούσαν μεταξύ τους. Πέρναγε τρεχούμενο νερό το οποίο φαίνεται ότι έφτανε μέχρι τη Δεξαμενή στο Κολωνάκι.» (Συνέντευξη 2). Άλλες περιπτώσεις είναι οι παραθαλάσσιες περιοχές όπως η παραλία Βουλιαγμένης για μπάνιο, στη λίμνη της Βουλιαγμένης ως φυσικό αξιοθέατο, στο Καλαμάκι για εκδρομή και μπάνιο, σε όλη τη διαδρομή μέχρι Βάρκιζα ή προς Σχινιά όπου γινόντουσαν εκδρομές, πεζοπορία, μπάνιο (Συνεντεύξεις 1, 2). Σε ορισμένες περιπτώσεις, υπήρχαν επισκέψεις στους μεγάλους ιδιωτικούς κήπους των παραθεριστικών κατοικιών όπου οργανώνονταν, πριν από τον πόλεμο, ακόμη και ερασιτεχνικά αθλητικά τουρνουά βόλεϊ, τένις (Συνέντευξη 2). Στις επόμενες δεκαετίες '60 και '70, οι ημερήσιες εξορμήσεις επεκτείνουν τη γεωγραφική τους εμβέλεια σε όλη την Αττική και μεγαλώνει η συχνότητά τους λόγω της εύκολης πρόσβασης με αυτοκίνητο (Ακρωτήρι Χερσονήσου Βουλιαγμένης, Αστέρας και Λιμανάκια Βουλιαγμένης, Κηφισιά, Σχινιάς, Αλεποχώρι, Βίλια, Μεσόγεια, Σαλαμίνα, Υμηττός στην Καισαριανή, Πάρνηθα, Κιούρκα, Βραυρώνα, Ραμνούντας, Αίγινα, Σούνιο, Ανάβυσσος, Βάρκιζα) (Συνεντεύξεις 5, 6). Αυτή η τάση συνεχίζεται μέχρι σήμερα (Συνεντεύξεις 9, 12, 15).

Και χώροι της Αθήνας ήταν τόποι για *σύντομες εξορμήσεις* προς ανοιχτό φυσικό περιβάλλον πριν και κατά τον πόλεμο. Οι λόφοι της Ακρόπολης, του Στρέφη, ο Λυκαβηττός, τα πάρκα Πεδίον Άρεως ή προγενέστερο πάρκο κοντά στην οδό Ρηνείας, ο Εθνικός Κήπος και το Ζάππειο, το Άλσος Παγκρατίου, το Αλσήλιο Αρδήττου, τα στάδια Καλλιμάρμαρο και Πανελλήνιο, η Μονή Πετράκη. Ακόμη τμήματα της πόλης όπως η Πλάκα, η Δεξαμενή, οι γειτονικοί μικροί δρόμοι στο Κολωνάκι, Λεωφόρος Αλεξάνδρας, Φωκίωνος Νέγρη (Συνεντεύξεις, 2,3,5).

Από τα στοιχεία των συνεντεύξεων αναδεικνύεται η σταδιακή μεταλλαγή της σχέσης των Αθηναίων με το αττικό φυσικό περιβάλλον που συμβαδίζει με την έντονη αστικοποίηση, τη μαζικοποίηση του

παραθερισμού στην Αττική, την μετάλλαξη των παραθεριστικών περιοχών σε περιοχές πρώτης κατοικίας, την εξάπλωση αυτού του φαινομένου προς νέες περιοχές, την κοινωνικο-οικονομική σύνθεση του παραθεριστικού πληθυσμού της Αττικής να μετατοπίζει το κέντρο βάρους του διαδοχικά προς χαμηλά στρώματα, προς μεσαία, ή σχετικά πρόσφατα προς υψηλά. Αναφέρθηκε επίσης η ευκολία για ημερήσιες εξορμήσεις λόγω κυρίως της εξάπλωσης του ΙΧ αυτοκινήτου γύρω από την πόλη και προς όλα τα ωραία σημεία της Αττικής, ένα φαινόμενο που εξαπλώνεται και μαζικοποιείται συνεχώς.

Η αστικοποίηση έφερε όμως τη χαλάρωση του δεσμού με τη φύση. Εκτός από την σταδιακή και συνεχόμενη συρρίκνωση των φυσικών χώρων, η χαλάρωση αυτή συμβαδίζει με την απομάκρυνση των Αθηναίων από το χωριό. Όλο λιγότεροι είναι οι κάτοικοι της Αθήνας που έχουν μεγαλώσει στην εξοχή, όλο λιγότερο είναι εξοικειωμένοι με τη φύση, όλο περισσότερο προσαρμόζονται στο «τεχνητό» φυσικό περιβάλλον και έτσι, οι «αστοί» πια κάτοικοι της πόλης, γνωρίζουν το Αττικό φυσικό περιβάλλον όλο και περισσότερο με φωτογραφίες και περιγραφές (Συνέντευξη 8). Το αποτέλεσμα που αποκτήθηκε από την έρευνα με ερωτηματολόγιο σχετικά με την καταγωγή των ερωτώμενων είναι ενδεικτικό: οι ερωτώμενοι σε ποσοστό 96% γεννήθηκαν σε πόλη και μόνο το 4% σε χωριό.

Το σημερινό βλέμμα στρέφεται προς το παρελθόν του Αττικού φυσικού περιβάλλοντος και αυτό δείχνει να αδυνατίζει το δεσμό των κατοίκων με το παρόν του φυσικού αυτού πλούτου. Βρήκαμε τον απόηχο του βλέμματος αυτού στις εκφράσεις, συχνά είτε πρωτότυπες είτε στερεότυπες αλλά εντούτοις ενδεικτικές, των ανοιχτών συνεντεύξεων και απαντήσεων στις ανοιχτές ερωτήσεις του ερωτηματολογίου. Στους τόπους για σύντομες εξορμήσεις προς φυσικό περιβάλλον που βρίσκονταν στην κεντρική Αθήνα π.χ. και στους οποίους ανέβαιναν όπως θα ανέβαιναν στον λόφο μιας εξοχής, είναι κάτι που δεν συμβαίνει πια. Δεν σκαρφαλώνουν στον Λυκαβηττό όπως έκαναν πριν τον πόλεμο τα παιδιά, σε παρέες με τα αδέρφια και τα ξαδέρφια τους ή τους φίλους τους από το γυμνάσιο, απογεύματα ή Κυριακές, με προορισμό τον Άγιο Γιώργη, την εκκλησία που βρίσκεται

στην κορυφή του (Συνέντευξη 3). Μειώθηκαν λοιπόν οι χώροι επίσκεψης εντός της πόλης με την έννοια ότι η κεντρική Αθήνα αποδυναμώθηκε ως τόπος με φυσικό περιβάλλον. Εν τούτοις πολλοί από τους χώρους αυτούς απέκτησαν άλλους λόγους επίσκεψης: τα υπαίθρια θέατρα (Πεδίον Άρεως, Βασιλικός Κήπος). «Ο κόσμος τότε, πριν τη δικτατορία, τρελαινόταν για επιθεωρήσεις, τις υπαίθριες επιθεωρήσεις» (Συνέντευξη 6). Με την εξάπλωση της πόλης, οι εναλλακτικοί τόποι αναζητήθηκαν στις γειτονιές, στα παρκάκια του Ζωγράφου, του Γαλατσίου, του Χαλανδρίου ή στις πλατείες της Γλυφάδας, της Πεντέλης, της Αγίας Παρασκευής (Συνεντεύξεις 12, 13, 14, 15). Σήμερα, πολλές περιοχές δεν έχουν φυσικούς χώρους. Εκεί που δεν υπάρχουν πάρκα με δέντρα όπως στο δήμο Αγίου Δημητρίου, τα παιδιά δεν πηγαίνουν ούτε σε άλλα πάρκα ή σε άλλους φυσικούς χώρους της πόλης παρά σπάνια, με το σχολείο. Εδραιώνουν άλλωστε παράλληλα και από μακριά μια αρνητική αντίληψη για τους χώρους αυτούς «που είναι γεμάτοι με σκουπίδια» (Συνέντευξη 17).

Όμως, ενώ διαπιστώνεται αυτή η χαλάρωση του δεσμού με το φυσικό περιβάλλον της Αθήνας, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν συγχρόνως ότι η σχέση των κατοίκων με τους ίδιους αυτούς χώρους που άλλοτε διαμόρφωναν τον τόπο για εξορμήσεις προς φύση στην πόλη, συνεχίζει να υπάρχει. Διότι τόσο οι κάτοικοι όσο και οι επισκέπτες της πόλης συνεχίζουν να επισκέπτονται τους χώρους αυτούς. Αυτό συμβαίνει κυρίως λόγω της γεω-μορφολογίας της Αττικής αλλά συμβαίνει επίσης διότι οι περισσότεροι από αυτούς τους χώρους συνδέονται με την πολιτιστική κληρονομιά της πόλης ως αρχαιολογικοί τόποι-μνημεία ή ως χώροι στους οποίους διατηρήθηκαν αρχαιολογικά λείψανα⁶ όπως σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις έχουν συντηρηθεί κεντρικές πλατείες του Μεσαίωνα που χρησιμοποιούνται ως τέτοιες μέχρι σήμερα. Οι χώροι αυτοί, μεταξύ φύσης και αρχιτεκτονικού και πολεοδομικού μνημείου, γοητεύουν τους κατοίκους όπως και τους επισκέπτες της πόλης. «Ένα μέρος που με γοήτευε πάντα ήταν η Αγορά. Είχε μια

⁶ Διαπίστωση που καταθέτει επίσης ο Γ.Καλαντίδης σχετικά με την ανάπλαση του ιστορικού κέντρου Αθήνας και την ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων Αθήνας (ΕΣΝΠΓΠ, 2003, 83)

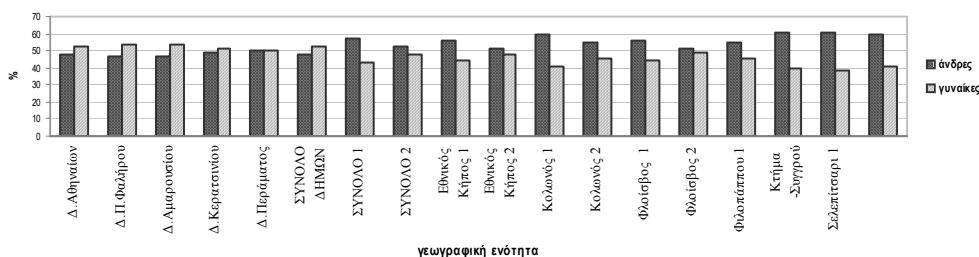
ποικιλία, είχε ιστορία, είχε χρώμα. Πόσα πράγματα ήταν συγκεντρωμένα! Και φαντάζομαι την πυκνή ζωή που θα είχε τον 5^ο, 6^ο αιώνα π.Χ.» ή «...ήταν άνοιξη και ο ναός ήταν μέσα στα χαμομήλια και στις παπαρούνες. Σε ένα περιβάλλον πιο κοντά στην ιστορία και στη ζωή την πραγματική και λιγότερο στην επιστημονική παρατήρηση. Το νιώθεις πιο καλά, πιο κοντά όταν υπάρχει το φυσικό περιβάλλον, χρώμα, χόρτα.» (Συνέντευξη 6).

Μια άλλη διάσταση αυτού του δεσμού με την πόλη και την ιστορία της διαμέσου των φυσικών χώρων είναι ότι πολλοί από τους χώρους αυτούς, εντός της κεντρικής περιοχής αλλά και της Αττικής, ανέκυσαν από τις συνεντεύξεις ως προσωπικές εμπειρίες σχετικές με πολιτικά και ιστορικά γεγονότα της νεότερης ελληνικής ιστορίας (η κατοχή, η αντίσταση κατά τη διάρκεια του πολέμου 1940-45 ή κατά της δικτατορίας 1967-74) στο ίδιο βαθμό που αυτοί συνδέθηκαν με ιστορικά και πολιτιστικά γεγονότα ή εποχές (Ολυμπιακοί Αγώνες 1896 και 2004, αρχαιότητα).

Η ανθρώπινη παρουσία στους φυσικούς χώρους της Αθήνας

Σήμερα αυτό που φαίνεται ότι χαρακτηρίζει την σχέση των κατοίκων με τους φυσικούς χώρους της πόλης, βάσει των στοιχείων της έρευνας πεδίου, είναι ότι η χρήση των φυσικών δημόσιων χώρων γίνεται από ένα ευρύ κοινό. Φάνηκε να μην υπάρχει εκ προοιμίου κοινωνικός ή άλλος αποκλεισμός. Συχνάζουν άνθρωποι των δύο φύλων, όλων των ηλικιών, διαφορετικών εθνοτικών προελεύσεων, με ή χωρίς συνοδεία, με όποια λειτουργική σχέση με το χώρο και με διάφορες υπαίθριες δραστηριότητες χωρίς προφανείς κοινωνικούς, πολιτισμικούς ή άλλους περιορισμούς. Ωστόσο, η έρευνα έδειξε διαφοροποιήσεις που σχετίζονται με τα κοινωνικά, δημογραφικά, οικονομικά, μορφωτικά κ.τλ. χαρακτηριστικά των ανθρώπων που επισκέπτονται τους χώρους αυτούς αλλά και διαφοροποιήσεις που συνδέονται με μια διαφορετική λειτουργία των χώρων αυτών.

Γράφημα 1:
Σύγκριση πληθυσμιακών στοιχείων και στοιχείων της έρευνας παρατήρησης (1) και της έρευνας με ερωτηματολόγιο (2) κατά ΦΥΛΟ

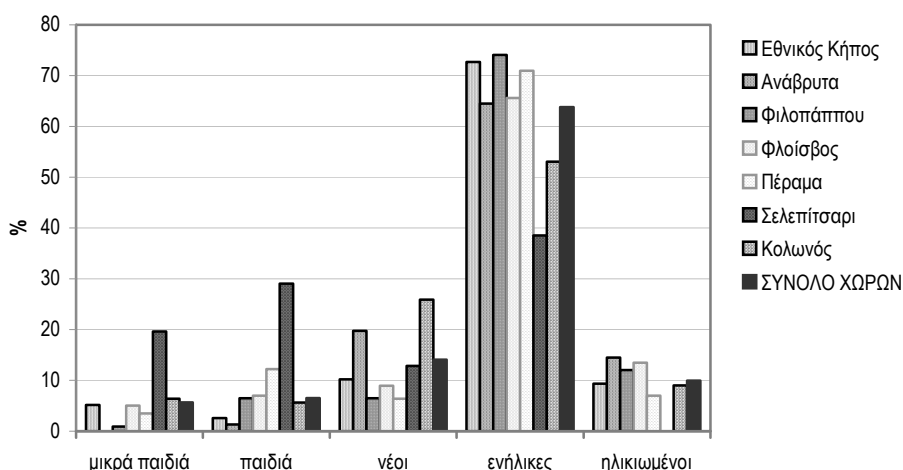

Στην συνέχεια θα αναφέρουμε κάποια από αυτά τα ευρήματα.

Οι άντρες μεταξύ των χρηστών των χώρων είναι σαφώς περισσότεροι από τις γυναίκες σε σύγκριση με τα πληθυσμιακά δεδομένα και αυτό φαίνεται να είναι μια δομική διάκριση και όχι συγκυριακή μεταξύ του πληθυσμού και των χρηστών.

Οι ηλικιωμένοι, τα παιδιά και οι νέοι συχνάζουν λιγότερο. Η έρευνα με ερωτηματολόγιο έδειξε ότι πρόκειται για δομική διάκριση και ότι οι φυσικοί χώροι της πόλης δεν αποτελούν, συγκριτικά, ισχυρό πόλο έλξης για αυτές τις ηλικίες (βλ. παρακάτω σελ.19 την σύγκριση με τα αντίστοιχα στοιχεία στο σύνολο του πληθυσμού).

Γράφημα 2:
Κατανομή των ηλικιακών ομάδων στους 7 χώρους

Ένας στους τρεις πηγαίνει μόνος του και ένας στους δύο πηγαίνει είτε μόνος του είτε για να συνοδεύσει κάποιον (παιδί και κατά εξαίρεση άτομο με ειδικές ανάγκες) είτε με τον σκύλο του. Οι έντονες διακυμάνσεις από χώρο σε χώρο υποδηλώνουν πιθανώς τόσο δομικά όσο και συγκυριακά χαρακτηριστικά ανάλογα και με το χρόνο χρήσης.

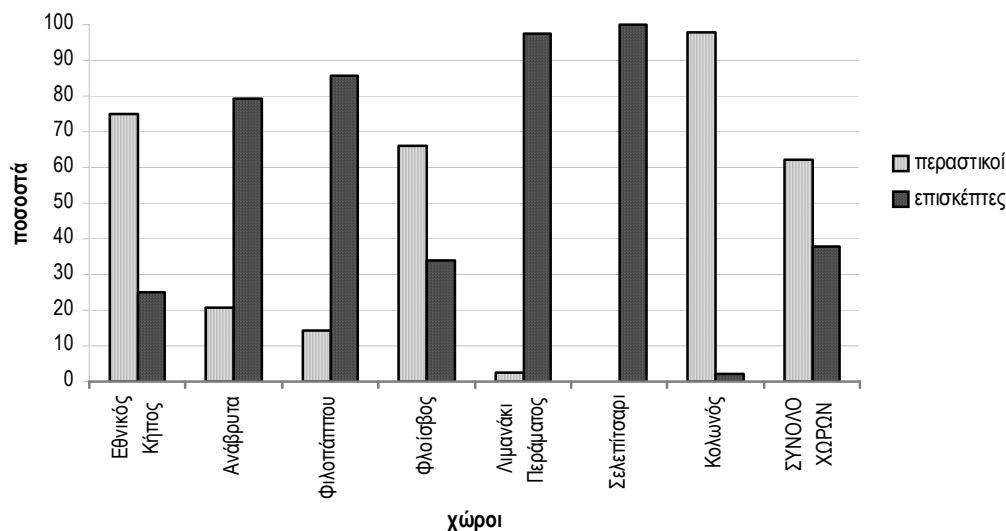
Οι περαστικοί, δηλαδή οι χρήστες που απλώς περνούν μέσα από το πάρκο, είναι σαφώς περισσότεροι από τους επισκέπτες που πηγαίνουν με προορισμό τον χώρο, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από το επόμενο συμπέρασμα. Φαίνεται δε να είναι δομική διάσταση της σύνθεσης του κοινού των αστικών φυσικών χώρων της πόλης όταν συσχετίζεται με τον συλλογικό ρυθμό της καθημερινής ζωής στην σύγχρονη Αθήνα⁷.

Το περπάτημα είναι η κυρίαρχη δραστηριότητα στους χώρους. Πρόκειται για μια φυσική δραστηριότητα που έχει μεγάλη σημασία για την υγεία των κατοίκων της Αθήνας υπό το πρίσμα της αντικειμενικής δυσκολίας που υπάρχει για την εξάσκηση της πεζοπορίας λόγω των συγκεκριμένων συνθηκών της πόλης⁸ (βλ. γράφημα 4).

⁷ Το ίδιο παρατηρήθηκε και σε άλλες πόλεις της Ευρώπης σύμφωνα με τα στοιχεία ορισμένων ερευνητών που συμμετείχαν στις εργασίες της διεθνούς συνδιάσκεψης για το αστικό πράσινο (International Conference on Urban Green Spaces, 17-18/4/2008, Sofia).

⁸ Παρ' όλες τις αναδιαμορφώσεις των τελευταίων ετών σχετικές κυρίως με τα μεγάλα έργα και τους Ολυμπιακούς Αγώνες, οι δρόμοι της Αθήνας, σε πολύ μεγάλο ποσοστό, δεν έχουν πεζοδρόμια διαμορφωμένα ώστε να προβλέπουν το άνετο πέρασμα, δεν υπάρχει χωρική συνέχεια των πεζοδρομίων και ο ελεύθερος χώρος έχει καταπατηθεί με διάφορα αντικείμενα (ζαρντινιέρες, κολώνες ηλεκτρισμού, στύλοι ή κουτιά τηλεφώνου, εκθέσεις αυτοκινήτων, διαφημιστικά αντικείμενα διαφόρων μεγεθών και μορφών, (...)). Η πρόσβαση, πάντα δύσκολη λόγω αυτοκινήτων που κυκλοφορούν ή σταθμεύουν, συχνά δυσκολεύεται ακόμη περισσότερο από την ανορθολογική διαρύθμιση των κιγκλιδωμάτων. Εκτός κεντρικών ζωνών πολεοδομικού και κοινωνικού prestige, υπάρχει πληθώρα παραδειγμάτων ατελούς διαμόρφωσης, ελλειπών συντήρησης, ανορθολογισμού σε ότι αφορά την λειτουργικότητά και την συλλογική χρήση, απουσία αισθητικής πρόθεσης κ.τλ. Τα πάρκα επομένως αναπληρούν εν μέρει την δυσκολία εξάσκησης της πεζοπορίας στους δρόμους της Αθήνας.

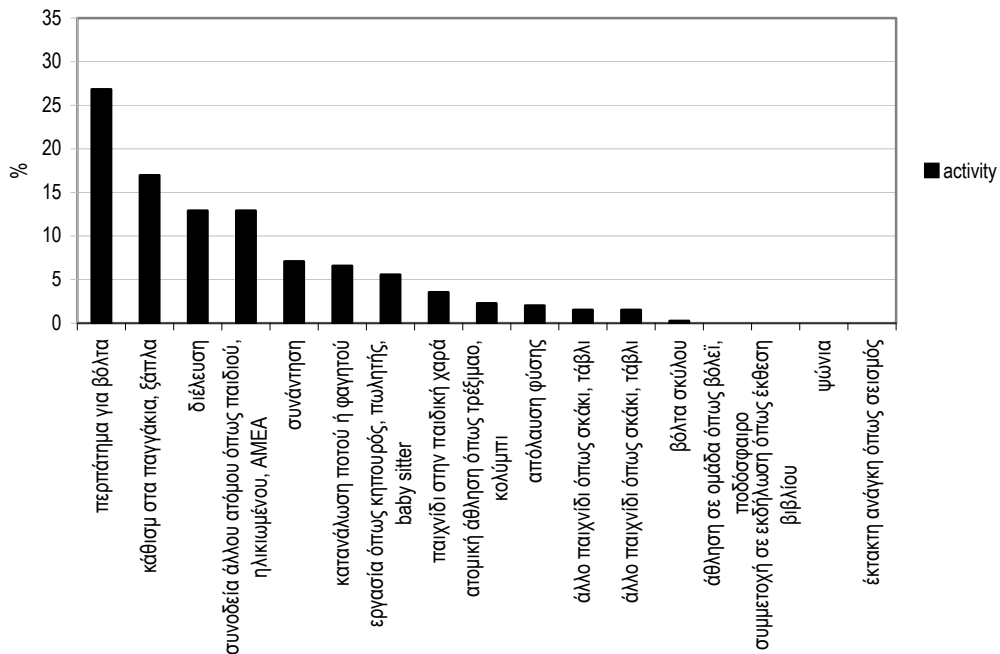
Γράφημα 3:
Κατανομή των παρατηρηθέντων κατά ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΣΧΕΣΗ με το χώρο

Η συνοδεία, η παρέα και η συμμετοχή σε κάποια οργανωμένη λειτουργία, κυρίως σχολική εκδρομή, είναι, μετά το περπάτημα, οι σημαντικότερες δραστηριότητες. Είναι δραστηριότητες που εντάσσονται σε ένα κοινωνικό πλαίσιο. Αυτό ορίζεται από τις ανάγκες της καθημερινής ζωής, από την σημασία των προσωπικών, οικογενειακών και μη, σχέσεων που χαρακτηρίζει τον «ελληνικό» και «σύγχρονο» τρόπο ζωής. Ορίζεται επίσης από την κοινωνική οργάνωση και δομή της εθνικής και τοπικής κοινότητας. Το θέμα αυτό και τη δομική διάσταση που εμπεριέχει συνάντησε και η μελέτη στη βάση ανοιχτών συνεντεύξεων (βλ. γράφημα 5).

Σημαντικές είναι οι δραστηριότητες που σχετίζονται με τον τύπο του φυσικού χώρου και εξαρτώνται από την τεχνητή διαμόρφωσή του (αρχιτεκτονικός σχεδιασμός εξωτερικού χώρου): η ξεκούραση σε οριζόντια στάση, κυρίως η ηλιοθεραπεία στην παραλία που συνδέεται με τον ιδιαίτερο γεωγραφικό χαρακτήρα της πόλης, το ελεύθερο κάθισμα

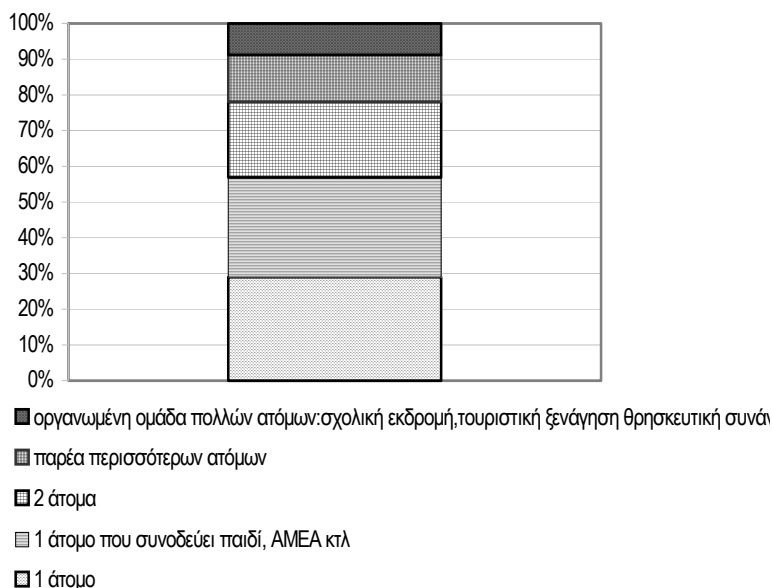
Γράφημα 4 :
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ κατά δήλωση 213 ερωτηθέντων σε 3 χώρους
(Εθνικός Κήπος, Κολωνός, Φλοίσβος)

στα παγκάκια, το κάθισμα σε κάποιο αναψυκτήριο με κατανάλωση ποτού/φαγητού, το παιχνίδι των μικρών παιδιών, κυρίως σε παιδική χαρά. Παρεμβάλλεται εδώ η παράμετρος του χώρου και των ενδογενών ιδιοτήτων και προδιαγραφών για τη λειτουργία του⁹.

⁹ Οι ενδογενείς ιδιότητες του χώρου διαφοροποιούνται από την συνολική ιδιότητά του ως «τόπος» εντός του ευρύτερου αστικού ιστού. Στη βάση των εμπειρικών δεδομένων του RUROS (βλ. Οδηγίες Σχεδιασμού αστικών ανοιχτών χώρων με κοινωνική θεώρηση, Avdelidi, 2004), διέκρινα τρεις **ενότητες-ταυτότητες**, σύμφωνα με τις οποίες φαίνεται ότι γίνεται αντιληπτός, ως χώρος, ένας αστικός ανοιχτός δημόσιος χώρος από τους χρήστες του. Πρόκειται για την **ταυτότητα του τεχνητού χώρου** που αναφέρεται στους υπο-χώρους με ειδικές χρήσεις, όπως παιδική χαρά κ.τλ. καθώς και τον **τεχνικό εξοπλισμό**, όπως το υλικό δαπέδου, τα παγκάκια, κ.ά., την **ταυτότητα του φυσικού χώρου** που αναφέρεται στο αστικό πράσινο, με την έννοια μερίδιο πρασίνου ή είδος πρασίνου (δέντρα, λουλούδια, χλόη), την ατμόσφαιρα (καθαρός αέρας, φυσικό

Γράφημα 5:
Συχνότητες των κατηγοριών για ΟΜΑΔΑ
ΠΡΟΣΕΛΕΥΣΗΣ

Λιγότερο σημαντική είναι η άθληση, ή οποία εμφανίζεται στην ίδια περίπτωση συχνότητα με την άτυπη διέλευση με μηχανοκίνητο μέσο (μηχανή, αυτοκίνητο).

Στους αθηναϊκούς φυσικούς χώρους εξασκούνται τα κοινωνικά παιχνίδια με πρώτο το τάβλι και δεύτερο το σκάκι. Τόσο για αυτήν όσο και για την προηγούμενη παρατήρηση, μια μελέτη στοχευμένη θα έβρισκε σημεία επαφής με πτυχές του τρόπου ζωής.

Το φάσμα δραστηριοτήτων που καταγράφηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας αποτελεί ένα δεδομένο αναγνώρισης της σημερινής λειτουργίας

φως, ήχος, κ.τλ.), τον χαρακτήρα του βιότοπου (το γεωλογικό υλικό όπως χώμα, νερό και τα ήμερα ζώα αλλά και η άγρια πανίδα όπως τα πουλιά που καταγράφηκαν τουλάχιστον 138 διαφορετικά είδη στην Αττική, <http://walking-greece.ana-mpa.gr>) και η ταυτότητα των μη προδιαγεγραμμένων ή άτυπων χρήσεων που παραβιάζουν τις διαμορφωμένες συνθήκες (π.χ. καταστροφή εξοπλισμού) ή παρεκκλίνουν από τους υπάρχοντες ρυθμιστικούς κανονισμούς δυσκολεύοντας ή αναιρώντας την πρόσβαση των χρηστών με ειδικές ανάγκες, των ηλικιωμένων, των παιδιών ή ακόμη και του συνόλου των χρηστών, όπως π.χ στην παραλιακή ζώνη της Αθήνας.

των χώρων και, σε μια διαδικασία επαναλαμβανόμενης έρευνας, αξιολόγησής τους μέσα στο χρόνο(βλ. Γράφημα 6¹⁰).

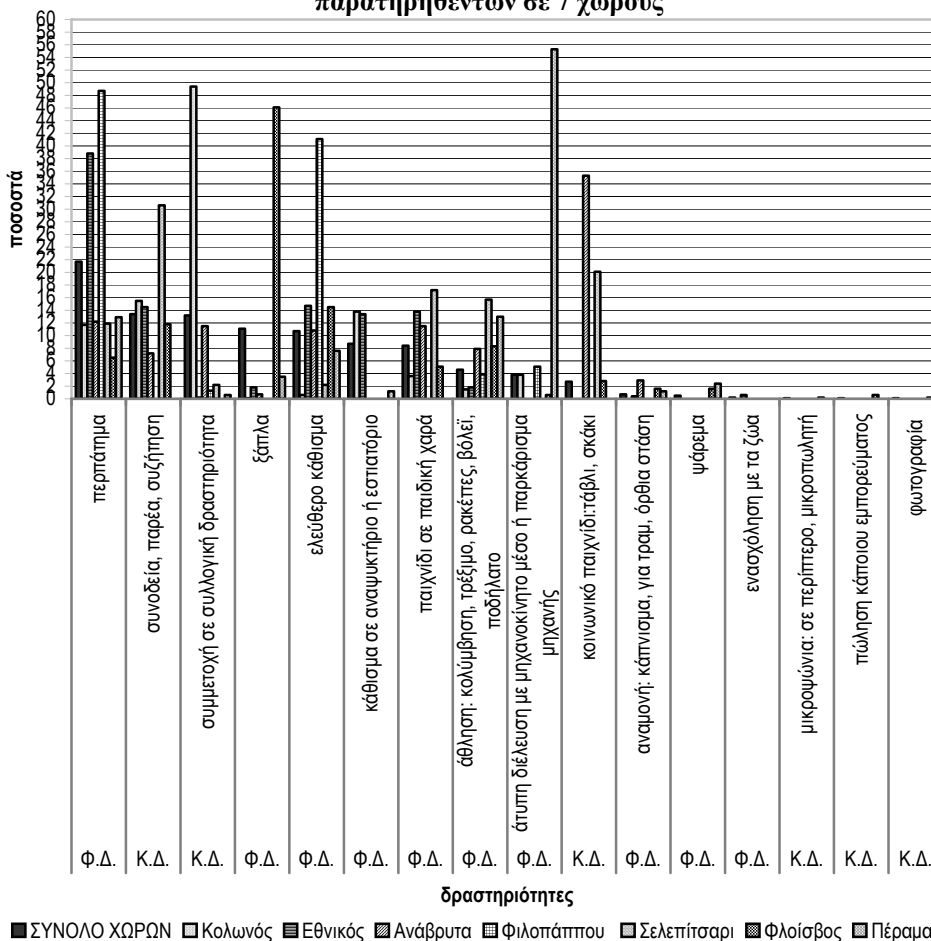
Από την σύγκριση των δεδομένων μεταξύ των χώρων, φάνηκε ότι η σύνθεση του «κοινού» διαφέρει από χώρο σε χώρο και διαμορφώνει έτσι ένα κοινωνικό προφίλ του κάθε χώρου. Οι κάτοικοι ή οι εργαζόμενοι της γύρω περιοχής ή της πόλης, όταν πρόκειται για κεντρικούς χώρους, αντιλαμβάνονται τα χαρακτηριστικά αυτών των διακυμάνσεων, όπως φάνηκε και από την έρευνα με ερωτηματολόγια που ακολούθησε την έρευνα οπτικής αναγνώρισης. Η προσαρμογή¹¹ και η ρύθμιση στις αστικές συνθήκες αλληλεπιδρούν με τις προσωπικές ανάγκες και τις κοινωνικές προσδοκίες και διαφοροποιούν τις καθιερωμένες ταυτότητες των χώρων στην πόλη αλλά ακόμη και σε περιορισμένα τμήματά της.

Οι βασικές κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές που μελετήθηκαν στη βάση κυρίως της ανάλυσης των στοιχείων της έρευνας με ερωτηματολόγιο ήταν: φύλο, ηλικιακή ομάδα, οικογενειακή κατάσταση, αριθμός και ηλικία παιδιών, επίπεδο εκπαίδευσης, κύρια ασχολία, αναφορά στην εργασία, υπηκοότητα, τόπος γέννησης. Παρακάτω θα αναφερθούμε σε ορισμένες από αυτές τις μεταβλητές.

¹⁰ Για τη μεταβλητή **δραστηριότητα / λόγος προσέλευσης** χρησιμοποιήθηκε μια ταξινόμηση η οποία αποσκοπούσε στην καταγραφή δύο κατηγοριών δραστηριοτήτων. Για την πρώτη κατηγορία το κριτήριο διάκρισης ήταν η σωματική δράση του ατόμου ως ισχυρή έκφανση της δραστηριότητας. Ενώ για τη δεύτερη το κριτήριο διάκρισης ήταν η κοινωνική δράση που αναγνωρίστηκε ως πιο ισχυρή. Στο Γράφημα 6 σημειώνονται σύμφωνα με αυτήν την διάκριση με Φ.Δ. οι «σωματικές/φυσικές» δραστηριότητες και με Κ.Δ. οι «κοινωνικές» δραστηριότητες.

¹¹ Τις τελευταίες δεκαετίες η κοινωνική ανθρωπολογία έχει στρέψει το ενδιαφέρον της προς τον αστικό χώρο και τους μηχανισμούς προσαρμογής του ανθρώπου και της λειτουργίας της κοινότητας στις αστικές σύγχρονες συνθήκες, απομακρυνόμενη από το πρωταρχικό πεδίο έρευνας της που ήταν η μελέτη των πρωτόγονων προαστικών κοινωνιών σε διάφορα μέρη του πλανήτη που στην πλειονότητά τους ήταν αγροτικές κοινότητες (Basham, 1978, Southall, 1974). Βλ. επίσης το σημείο 9.5 των οδηγιών αστικού σχεδιασμού ανοιχτών χώρων (Avdelidi, 2004).

Γράφημα 6:
Κατανομή κατά ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ κατά χώρο 3645
παρατηρηθέντων σε 7 χώρους

Κοινωνικο-δημογραφικές διαστάσεις της χρήσης φυσικών χώρων

Η ηλικία που είναι μια βασική μεταβλητή συσχέτισης με κοινωνικούς και οικονομικούς δείκτες, εμφανίστηκε από τα στοιχεία της έρευνας πεδίου και ως μια από τις κύριες μεταβλητές συσχέτισης με τη χρήση των φυσικών χώρων της Αθήνας.

Θεωρώντας τη δομή του πληθυσμού της ευρύτερης Αθήνας (3.761.810 δηλαδή 34,3% του πληθυσμού της χώρας το 2001) σύμφωνα

με τρεις κύριες ηλικιακές ομάδες: *παιδιά, νέοι + ενήλικες, ηλικιωμένοι* και αθροίζοντας τις δύο κατηγορίες, *παιδιά και ηλικιωμένους*, που συμβάλλουν με μηδενικό έως και μικρό ποσοστό στις παραγωγικές δυνάμεις του πληθυσμού της πόλης, το ποσοστό του πληθυσμού αυτού ανέρχεται στο 30% του συνολικού πληθυσμού της Αττικής και είναι λίγο χαμηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό για το σύνολο της χώρας. Πρόκειται για ένα τμήμα του πληθυσμού που η σχέση του με τους φυσικούς χώρους είναι ειδικότερη υπό το πρίσμα των περισσότερο ευαίσθητων κοινωνικών αναγκών και των αναγκών υγείας των ηλικιακών αυτών ομάδων καθώς και των αυξημένων και απαιτητικότερων προδιαγραφών των χώρων για την ασφάλειά τους, την εύκολη πεζή πρόσβαση, την ευανάγνωστη σηματοδότηση, την εγγύτητα στους τόπους κατοικίας κ.τλ. Το μέγεθος αυτού του πληθυσμιακού τμήματος όπως και η σύνθεσή του διαφέρουν από δήμο σε δήμο. Π.χ. για τους δήμους Αθηναίων, Περάματος και Αμαρουσίου, το ποσοστό αυτό επί του συνόλου του δημοτικού πληθυσμού είναι μεγαλύτερο απ'ότι για τους υπόλοιπους δήμους της έρευνας. Από την άλλη, οι δήμοι Αθηναίων και Παλαιού Φαλήρου έχουν ένα μικρότερο ποσοστό παιδιών και μεγαλύτερο ποσοστό ηλικιωμένων σε σύγκριση με τον πληθυσμό των υπόλοιπων δήμων της έρευνας. Από την σύγκριση μεταξύ των στοιχείων της έρευνας που αναφέρονται στους σημερινούς χρήστες των αθηναϊκών φυσικών χώρων και των στοιχείων της απογραφής του δημοτικού πληθυσμού βρέθηκαν σημαντικές διαφορές (βλ. Γράφημα 2): Οι «ενήλικες» είναι περισσότεροι μεταξύ των επισκεπτών των χώρων με σχετικά μεγάλη διαφορά¹², το ίδιο και τα «μικρά παιδιά», ενώ λιγότεροι είναι οι «ηλικιωμένοι» και τα «παιδιά». Το ποσοστό που αναφέρεται

¹² Οι «ενήλικες» ερωτώμενοι της έρευνας με ερωτηματολόγιο οι οποίοι δήλωσαν ότι χρησιμοποιούν τους υπό διερεύνηση χώρους μόνον για «διέλευση» ή για «διέλευση και για άλλη δραστηριότητα (όπως περπάτημα, κάθισμα, ατομική άθληση κ.ά.)», εμφανίζουν ένα κατάτι μεγαλύτερο ποσοστό απ'ότι οι ενήλικες ερωτώμενοι στο σύνολό τους (63% έναντι 60% αντίστοιχα). Το ίδιο συμβαίνει και με την ηλικιακή κατηγορία των «νέων» με αντίστοιχα ποσοστά 16% έναντι 14%. Φαίνεται ότι οι χρήστες των αστικών φυσικών χώρων που είναι τμήμα του παραγωγικού τμήματος του πληθυσμού, διερχόμενοι απλώς μέσα από αυτούς τους χώρους, εντείνουν τον αστικό χαρακτήρα των χώρων αυτών πιθανόν εις βάρος του χαρακτήρα αναψυχής.

στον πληθυσμό-δείκτη «παιδιά + ηλικιωμένοι» είναι σαφώς χαμηλότερο για τους επισκέπτες των χώρων απ'ότι για τους κατοίκους.

Από τα παραπάνω εμφανίζεται ένας μέτριου επιπέδου κοινωνικός προορισμός των υπό διερεύνηση χώρων με την έννοια ότι ενώ διαπιστώσαμε ότι συχνάζουν άνθρωποι όλων των ηλικιών, εν τούτοις αποκομίσαμε ενδείξεις ότι οι χώροι αυτοί δεν αναδεικνύονται ως πόλοι έλξης για τις ηλικιακές ομάδες με περισσότερο κοινωνικό θεωρητικά δεσμό όπως ηλικιωμένοι, παιδιά ή νέοι.

Διαφορές εμφανίζονται επίσης μεταξύ των χώρων, αλλού είναι περισσότερα τα «παιδιά» και τα «μικρά παιδιά», αλλού περισσότεροι οι «νέοι» ενώ αλλού λιγότεροι είναι οι «ενήλικες», κ.ο.κ. Οι «ενήλικες» φάνηκε να προτιμούν τους χώρους με υπερτοπική εμβέλεια και λιγότερο τους χώρους που έχουν εντονότερο τοπικό χαρακτήρα. Προσφιλέστεροι χώροι για «μικρά παιδιά» και «παιδιά» είναι τα πάρκα εντός πυκνού αστικού ιστού ενώ για τους «νέους» οι χώροι με έναν περισσότερο ειδικό χαρακτήρα. Από τα στοιχεία της έρευνας δεν φάνηκε, παραδόξως, οι χώροι τοπικής εμβέλειας να είναι προσφιλείς στους «ηλικιωμένους». (βλ. Γράφημα 2). Τα στοιχεία αυτά δεν αναδεικνύουν, όπως σημειώθηκε παραπάνω, τόσο την ύπαρξη ηλικιακού προφίλ του κάθε χώρου που σχετίζεται προφανώς με τον τύπο του χώρου, με τη θέση του μέσα στον ιστό της πόλης όπως και με τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά του τοπικού πληθυσμού κ.τλ., όσο αναδεικνύουν τις διαφορετικές ανάγκες που εκφράζουν οι διαφορετικές ηλικιακές ομάδες του πληθυσμού και που αποτυπώνονται στη χρήση των χώρων αυτών. Είδαμε λοιπόν ότι εάν οι χώροι εκπληρώνουν ή όχι τις ανάγκες του πληθυσμού της σημερινής Αθήνας και πρωτίστως των κατοίκων της γύρω περιοχής του κάθε χώρου, φαίνεται ως ένα βαθμό από τη σύγκριση μεταξύ των χρηστών των χώρων και των κατοίκων στους αντίστοιχους δήμους.

Το *φύλο* φάνηκε να είναι εξίσου σημαντικό για τη χρήση των αστικών φυσικών χώρων όσο και για τους περισσότερους κοινωνικούς τομείς. Η έρευνα ανέδειξε, όπως σημειώθηκε παραπάνω, ότι σαφώς περισσότεροι είναι οι άντρες από τις γυναίκες μεταξύ των επισκεπτών (βλ. Γράφημα 1). Η ποσοτική εκτίμηση της παραπάνω διαφοράς θέτει

ερωτήματα συσχετισμού με την απασχόληση, την οικογενειακή κατάσταση, την εκπαίδευση και το επάγγελμα αλλά βέβαια και με την υπόσταση

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Συγκριτικά στοιχεία πληθυσμού έρευνας με πληθυσμό δήμων κατά ηλικιακές ομάδες

Ηλικιακή Ομάδα	Μέσος όρος για τους 7 χώρους των 5 δήμων	Απόκλιση μέσου όρου πληθυσμού παρατηρηθέντων στους χώρους από το μέσο όρο πληθυσμού δήμων
1 Μικρά παιδιά (0-5)	5,8	+ 1,2
2 Παιδιά (6-14)	9,2	- 0,6
3 Νέοι (15-24)	13,0	- 1,2
4 Νέοι ενήλικες έως μεσήλικες (25-64)	62,7	+ 6,4
5 Ηλικιωμένοι (65+)	9,4	- 5,8

και την οργάνωση των μέσων συλλογικής κατανάλωσης και την ποιότητα των δημόσιων χώρων της Αθήνας. Η ποιοτική εκτίμηση θέτει επιπλέον ερωτήματα συσχετισμού με τον τόπο προέλευσης του ερωτώμενου, με τις προσωπικές αντιλήψεις και τις ατομικές συνήθειες, κ.τλ.

Διαπιστώθηκε ότι οι άντρες επισκέπτες είναι περισσότεροι από τις γυναίκες, σε μεγαλύτερη αναλογία, σε ορισμένους χώρους όπως π.χ. συμβαίνει στον Κολωνό¹³ σε συνάρτηση με το κοινωνικό οικονομικό ιστό των μικρομεσαίων στρωμάτων της γύρω περιοχής και πιθανόν με περισσότερο «παραδοσιακές» συνήθειες και τρόπο ζωής μεταξύ των φύλων ή στα Ανάβρυτα που είναι ένας μεγάλος και περισσότερο απομονωμένος χώρος. Αυτό συμβαδίζει και με ένα άλλο αποτέλεσμα της έρευνας παρατήρησης αλλά και της έρευνας με ερωτηματολόγιο που εμφανίζει ότι οι γυναίκες είναι περισσότερες τις εργάσιμες μέρες και λιγότερες τα Σάββατα, ημέρα εργασιών για το σπίτι και την οικογένεια,

¹³ Και στο Πεδίον Άρεως όπου η αναλογία των αντρών παρατηρηθέντων είναι συντριπτική σε σχέση με τις γυναίκες, 66 % έναντι 34% σε ένα δείγμα 3000 παρατηρηθέντων. Τα στοιχεία που αναφέρονται στο όγδοο χώρο της έρευνας παρατήρησης συλλέχτηκαν μεταγενέστερα και δεν εντάχθηκαν στο στάδιο εργασίας το οποίο παρουσιάζεται εδώ.

ενώ αντίθετα οι άντρες είναι λιγότεροι τις εργάσιμες μέρες και σημαντικά περισσότεροι τα Σάββατα.

Η σύνθεση των νοικοκυριών του πληθυσμού της γύρω περιοχής επηρεάζει τη χρήση ενός αστικού φυσικού χώρου, τόσο από την άποψη των κατηγοριών των χρηστών του συγκεκριμένου χώρου όσο και από την άποψη των δραστηριοτήτων που αυτοί έχουν μέσα στον χώρο, του χρόνου χρήσης κ.ά. Ως μέγεθος για τη σύγκριση δύο συνόλων πληθυσμού (κάτοικοι και χρήστες) η αναλογία *πληθυσμός/νοικοκυριά* και *πληθυσμός/πυρηνικές οικογένειες* είναι ενδεικτική και όπως φάνηκε στην Έκθεση Αποτελεσμάτων (Αβδελίδη, 2007, 31), εμφανίζουν κάποιες διακυμάνσεις κατά δήμο: οι δήμοι Αθήνας και Παλαιού Φαλήρου λ.χ. έχουν μέσο αριθμό μελών ανά νοικοκυριό χαμηλότερο του μέσου μεγέθους για το Νομό Αττικής και οι δήμοι Περάματος, Κερατσινίου και Αμαρουσίου έχουν μεγαλύτερο. Αυτού του τύπου οι πληροφορίες ενδιαφέρουν στο βαθμό που αυτές συσχετίζουν τις ανάγκες του τοπικού πληθυσμού με την ύπαρξη και τη δυνατότητα χρήσης ενός φυσικού χώρου. Τα ολιγομελή νοικοκυριά, ενός ή δύο ατόμων, αυξάνουν τις ανάγκες για εύκολη, ελεύθερη και άνετη πρόσβαση σε κοντινούς ανοιχτούς χώρους με φυσικό περιβάλλον. Οι πυρηνικές οικογένειες με παιδιά αυξάνουν, επιπρόσθετα, τις ανάγκες για ειδικές και ασφαλείς διαμορφώσεις των χώρων αυτών με παιδικές χαρές και ελεύθερες αθλητικές εγκαταστάσεις κ.τλ.

Η *οικογενειακή κατάσταση* εξετάστηκε στο πλαίσιο του ερωτηματολογίου με κλειστή ερώτηση. Στο σύνολο των ερωτώμενων, οι διαζευγμένοι και οι χήροι που ζουν μόνοι τους είναι περισσότεροι τις εργάσιμες μέρες, οι ελεύθεροι τα Σάββατα και οι ερωτώμενοι που δεν ζουν μόνοι τους είναι περισσότεροι τις Κυριακές. Στις διακυμάνσεις αυτές του κοινού σύμφωνα με τις μέρες της εβδομάδας, οι προσωπικοί κοινωνικοί, οικονομικοί και ψυχολογικοί παράγοντες παρεμβάλλονται για το κάθε άτομο. Αυτό επιλέγει να επισκεπτεί έναν χώρο σε συνθήκες (χρόνος, σύνθεση παρέας, δραστηριότητα, διάρκεια επίσκεψης κ.τλ.) που να αισθάνεται άνετα όχι μόνον σωματικά αλλά και κοινωνικά απέναντι στους υπόλοιπους επισκέπτες. Το αποτέλεσμα είναι ότι εναρμονίζει, κατά κάποιο τρόπο, την επίσκεψή του με τον συλλογικό

ρυθμό της καθημερινής ζωής στην πόλη. Η ύπαρξη παιδιών και εγγονιών αποτελεί σημαντικό κίνητρο για την χρήση ενός αστικού φυσικού χώρου και υπό αυτή την έννοια εξετάστηκε ως ένα χαρακτηριστικό αναγνώρισης. Αν για το σύνολο των ερωτώμενων, το 65% έχουν από ένα παιδί και πάνω, το ποσοστό αυτό είναι σαφώς υψηλότερο για τον Εθνικό Κήπο, υψηλότερο τα Σάββατα και σαφώς υψηλότερο τις Κυριακές. Αντανακλάται, επομένως, η οικογενειακή χρήση των φ.χ. με προτίμηση στο διαμορφωμένο και συντηρημένο πάρκο και, από την άλλη, κατά προτίμηση η επίσκεψη κατά τη διάρκεια του Σαββατοκύριακου.

Μια παράλληλη έκφραση του τρόπου ζωής που συνδέεται με την οικογενειακή κατάσταση και την σύνθεση του νοικοκυριού του κάθε ατόμου όπως συνδέεται και άμεσα με κοινωνικά πρότυπα και συλλογικές πρακτικές σε θέματα καθημερινής ζωής, είναι η συνοδεία των ατόμων όταν χρησιμοποιούν έναν δημόσιο φυσικό χώρο της Αθήνας. Γενικότερα οι άνθρωποι επιλέγουν με ποιιά συνοδεία θα επισκεφτούν έναν αστικό ανοιχτό χώρο με φυσικό περιβάλλον: πηγαίνουν μόνοι τους, συνοδευόμενοι ή συνοδεύοντας κάποιον, με μεγαλύτερη παρέα ή σε οργανωμένες ομάδες. Κατά την ομαδοποίηση των παρατηρηθέντων χρηστών σύμφωνα με τη μεταβλητή «σύνθεση της ομάδας προσέλευσης» εμφανίστηκαν διαφοροποιήσεις ανά χώρο και χρόνο χρήσης που σχετίζονται τόσο με την ταυτότητα και την όλη λειτουργία του χώρου όσο και με την καθημερινή ζωή στην πόλη και τις τοπικές συνήθειες. Σύμφωνα με την κοινωνική κρίση του κάθε ατόμου, την φυσική και ψυχολογική αίσθηση άνεσης και ασφάλειας μέσα στο χώρο αλλά και τα πρότυπα και τρόπο ζωής του, δημιουργούνται παράγοντες αναστολής ή προσέλκυσης ώστε να χρησιμοποιήσει ή όχι και με ποιόν τρόπο έναν αστικό φυσικό χώρο κ.τλ.¹⁴. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας με ερωτηματολόγιο φάνηκε ότι το 53% των ερωτώμενων πηγαίνουν στους χώρους χωρίς συνοδεία ή καμιά φορά με συνοδεία έναντι 47% οι οποίοι πηγαίνουν εκεί μόνον με συνοδεία. Σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα της έρευνας παρατήρησης (για ένα

¹⁴ Βλ. επίσης τα αποτελέσματα του ερευνητικού έργου RUROS (www.alpha.cres.gr/ruros).

σύνολο 2618 επισκεπτών), συμπεράναμε ότι οι κάτοικοι της Αθήνας, άντρες και γυναίκες, δεν αποφεύγουν να επισκεπτούν μόνοι τους, τους υπό διερεύνηση χώρους (βλ.Γράφημα 5) και τότε προτιμούν τους χώρους που υπάρχουν διαδρομές για περπάτημα.

Από την εξέταση του *επίπεδου εκπαίδευσης* των ερωτηθέντων χρηστών φάνηκε να αναδεικνύεται μια σημαντική κοινωνική διάσταση. Στο σύνολο των ερωτηθέντων οι 10% έχουν πρωτοβάθμια εκπαίδευση, οι 41% δευτεροβάθμια και οι 49% τριτοβάθμια. Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρήθηκαν μεταξύ των χώρων είναι ότι ο Εθνικός Κήπος έχει το μεγαλύτερο ποσοστό ερωτώμενων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ο Κολωνός πρωτοβάθμιας και ο Φλοίσβος δευτεροβάθμιας. Στη διασταύρωση των μεταβλητών «επίπεδο εκπαίδευσης» και «ημέρα της εβδομάδας», οι ερωτώμενοι πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης έχουν σαφώς υψηλότερη παρουσία τις καθημερινές, δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης τις Κυριακές και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης τα Σάββατα αλλά και τις καθημερινές. Τις εργάσιμες μέρες της εβδομάδας, οι περισσότεροι εκ των ερωτώμενων άλλης υπηκοότητας ήταν δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ενώ τα Σαββατοκύριακα πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Οι πρωτοβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ερωτώμενοι ελληνικής υπηκοότητας ήταν αναλογικά περισσότεροι τις εργάσιμες μέρες της εβδομάδας και οι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης τα Σαββατοκύριακα. Ο λόγος που παρατίθενται τα στοιχεία αυτά είναι ότι, από μια πρώτη εκτίμηση, συσχετίζεται το επίπεδο εκπαίδευσης του χρήστη ενός φυσικού χώρου της πόλης με τη χρήση που κάνει ο χρήστης στο χώρο. Είναι άλλωστε ένας σημαντικός παράγοντας δημιουργίας του ενός ή του άλλου τρόπου ζωής που απορρέει από τις αντιλήψεις του ατόμου σχετικές με το μορφωτικό του επίπεδο ή που συνδέεται με το καθημερινό του πρόγραμμα σε σχέση με την εργασία και τον ελεύθερο χρόνο του.

Επίλογος

Η παράθεση των παραπάνω στοιχείων που αποτελούν ένα μέρος μόνον του συνόλου των ερευνητικών αποτελεσμάτων, σκοπό είχε να

αναδεικνύει ένα κοινό επίπεδο για την περιγραφή και διερεύνηση της χρήσης φυσικών χώρων της Αθήνας. Στο επίπεδο αυτό επιχειρήθηκε να κατανοηθεί η λειτουργία των φυσικών χώρων της Αθήνας μέσα από τη χωρική και ανθρωπολογική κυρίως διάσταση. Ωστόσο, η διάθεση οικολογικής θεώρησης, που συνόδευσε την αρχική πρόθεση της παρούσας εργασίας, μετατοπίστηκε, μέσα από τις επί μέρους διερευνήσεις προς μια περισσότερο κοινωνιολογική θεώρηση επικεντρωμένη στη χρήση του δημόσιου χώρου. Οι αστικοί ανοιχτοί χώροι και ιδιαίτερα αυτοί που συμμετέχουν στο φυσικό περιβάλλον μιας πόλης συσχετίζονται, κατά γενικό κανόνα, με την ποιότητα ζωής στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον, σαν μια απόρροια του τρόπου ζωής και της κοινωνίας που παράγει τις δραστηριότητες και τους χώρους. Η έρευνα πεδίου τεκμηριώνει ότι για την Αθήνα η χρήση των χώρων αυτών είναι μέρος του τρόπου ζωής για ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων της πόλης. Οι φυσικοί χώροι της Αθήνας -παραλιακοί ανοιχτοί χώροι, πάρκα, λόφοι, αλσήλια, κ.τλ.- χρησιμοποιούνται από ένα ευρύ κοινό, με ευρύ φάσμα κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών. Η χρήση των φυσικών χώρων συμμετέχοντας στον τρόπο ζωής των Αθηναίων, με τρόπο ενδεικτικό για την ποιότητα ζωής τους, ανάγεται σε ένα διαχρονικό «πεδίο» αναπαραγωγής κοινωνικών, πολιτισμικών και ιστορικών προτύπων των κατοίκων του «τόπου» όπως μπορεί να εννοηθεί ο τόπος της πόλης της Αθήνας.

Τα μέχρι σήμερα αποτελέσματα της όλης έρευνας έδειξαν ότι το φύλο, η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση, η παρουσία παιδιών και η ηλικία τους, η κύρια απασχόληση, το επίπεδο εκπαίδευσης, το περιεχόμενο και ο τόπος εργασίας, ο τόπος καταγωγής και κατοικίας, το πρόγραμμα και οι συνήθειες στην καθημερινότητα ρυθμίζουν τις σχέσεις του ατόμου με τους φυσικούς χώρους της πόλης. Οι ανάγκες γίνονται αισθητές σε όλες τις κοινωνικο-δημογραφικές ομάδες του πληθυσμού της πόλης και συσχετίζονται με τα επιμέρους θέματα που εξετάστηκαν: η απόσταση του τόπου κατοικίας και του τόπου εργασίας από το χώρο, οι διαδρομές που συνδέονται με την προσωπική ζωή ή την κύρια ασχολία του ατόμου, τα μέσα κυκλοφορίας και προσέλευσης στους χώρους αυτούς, η συχνότητα χρήσης, ο λόγος χρήσης, ο βαθμός

ποικιλότητας των δραστηριοτήτων, η διάρκεια επίσκεψης, η συνοδεία ή η μη συνοδεία για την επίσκεψη στο χώρο, οι λόγοι άνεσης ή μη άνεσης στο χώρο, η αντίληψη και η προσωπική κρίση για τον συγκεκριμένο χώρο αλλά και όλων των φυσικών χώρων της πόλης της Αθήνας, το περπάτημα ως μια βασική φυσική λειτουργία του ανθρώπου και, τέλος, η χρήση του ελεύθερου χρόνου και η κατανομή του ημερήσιου χρόνου στις βασικές λειτουργίες της φυσιολογίας και της κοινωνικότητας του ανθρώπου.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Anderson, Stanford ed., 1986, *On Streets*, Cambridge Massachusetts: The MIT Press
- Antos Mark, Ehmke, Glenn, Tzaros, Christopher, Weston, Michael, 2007, “Unauthorised human use of an urban coastal wetland sanctuary: Current and future patterns”, in *Landscape and Urban Planning*, 80: 173-183, Elsevier
- Avdelidi, Kalisteni, 2008, “Use of natural spaces in Athens –some research results” in *Urban Green Spaces – A Key for Sustainable cities*, Conference Reader: 155-158, International Conference, Sofia April 17-18, 2008
- Αβδελίδη Καλλιस्थένη, 2007, *Χρήση Φυσικών Χώρων Αθήνας –ένας δείκτης ποιότητας ζωής των κατοίκων της πόλης*, Έκθεση Αποτελεσμάτων στο πλαίσιο του προγράμματος Αριστείας, Αθήνα: Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας
- Avdelidi, Kalisteni, 2004, “Social considerations at the Design of Open Spaces” in *Designing Open Spaces in the Urban Environment: a Bioclimatic Approach*, 42-46, 50, Nikolopoulou M. ed., CRES, 2004
- Basham, Richard, 1978, *Urban Anthropology. The Cross-Cultural Study of Complex Societies*, California: Mayfield Publishing Company
- Benevolo, Leonardo, 2006, *Storia della città, vol.I, II, III, IV*, Bari-Roma: Editori Laterza

- Boix Mansilia, Veronica, Gardner, Howard, 2003, "Assessing Interdisciplinary Work at the Frontier. An empirical exploitation of 'symptoms of quality'", www.interdisciplines.org
- Calvo-Inglesias, Silvia, Crecente-Maseda, Rafael, Fra-Paleo, Urbano, 2006, "Exploring farmer's knowledge as a source of information on past and present cultural landscapes. A case study from NW Spain", in *Landscape and Urban Planning*, 78:334-343, Elsevier: Science Direct
- Chalfen, Richard, 2005, "Looking at Japanese society: Hashiguchi George as visual sociologist", in *Visual Studies*, 20(2): 140-158, International Visual Sociology Association
- Clifton, Kelly, Livi Smith, Andrea, Rodriguez Daniel, 2007, "The development and testing of an audit for the pedestrian environment" in *Landscape and Urban Planning*, 80: 95-110, Elsevier: Science Direct
- Δρεττάκης, Μανόλης, 2005, «Η μέση ηλικία και το επίπεδο εκπαίδευσης Ελλήνων και μεταναστών κατά υπηκοότητα του 2001», εις *Η κυριακάτικη Αυγή*, 13/2/2005:31
- EKKE-ΕΣΥΕ-1995, 2006, *Πανόραμα απογραφικών δεδομένων 1991, 2001. Εφαρμογή βάσης δεδομένων και χαρτογραφίας*, Αθήνα: ΙΑΑΚ/ΕΚΚΕ
- Goertzel, Ben, 2004, "Recognition of Visual Invariants using Evolutionary and Inferential Pattern Mining on Spatiotemporal Data", www.goertzel.org/dynapsyc: 1-4
- Goodin, Robert, Rice, James Mahmud, Bittman, Michael, Saunders, Peter, 2005, "The Time-Pressure Illusion: Discretionary Time Vs. Free Time", in *Social Indicators Research*, 73:43-70, Springer
- Irby, Merita, Tolman, Joel, 2002, *Rethinking Leisure Time: Expanding Opportunities for Young People and Communities*, The Forum for Youth Investment: moving ideas to impact, Washington:
- Karasov, Deborah and Waryan Steve eds., 1996, *The Once and Future Park*, New York: Princeton Architectural Press-Walker Art Center
- Kaupert, J. A., 1882, *Karten von Attika 1: 25000*, Berlin: Geographische Verlag Dietrich Reimer

- Καυταντζόγλου Ρωξάνη, συμμετοχή Καμούτση Φραΐη, 2001, *Στη σκιά του ιερού βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα-ΕΚΚΕ.
- Κοβάνη Ελένη, Αβδελίδη Καλλισθένη, 2002, *Λιμνών αποξηράνσεις*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Lesnard, Laurent, 2004, « Schedules as sequences : a new method to analyze the use of time based on collective rhythm with an application to the work arrangements of French dual-earnes couples » in *electronic International Journal of Time Use Research*, Vol.1, No 1: 60-84.
- Μαλούτας, Θωμάς (επιμ.), 2000, *Κοινωνικός και Οικονομικός Άλτας της Ελλάδας, 1.Οι Πόλεις*, Αθήνα Βόλος: ΕΚΚΕ-EFA-Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Mathieu, Nicole, 1999, « Repenser la nature dans la ville : un enjeu pour la géographie », <http://fig-st-die.education.fr/actes/actes99/natureville/article.htm>.
- Moudon-Vernez, Anne ed., 1991, *Public Streets for Public Use*, New York: Columbia University Press Morningside Edition.
- Moughtin, Cliff, 1999, *Urban Design: Street and Square*, Oxford: Architectural Press.
- Nikolopoulou, Marialena ed., 2004, *Designing Open Spaces in the Urban Environment: a Bioclimatic Approach*, CRES-Rediscovering the Urban Realm and Open Spaces.
- Ντούρος, Γιώργος, 2001, “Αστικό-περιαστικό πράσινο”, Παρατηρητήριο Ελεύθερων Χώρων, 14/4/2001, www.asda.gr/elhoroi/ntouros.htm.
- Parkes, Alison, Kearns, Ade, Atkinson, Rowland, 2002, “What Makes People Dissatisfied with their Neighbourhoods?”, in *Urban Studies*, Vol.39, No.13: 2413-2438, December, Taylor&Francis Group: Cartax Publishing
- RUROS, 2001, Background work, E.C.: CRES.
- RUROS, 2004, Final Project Report, E.C.: CRES.

- Southall, Aidan ed., 1973, *Urban Anthropology. Cross-Cultural Studies of Urbanization*, New York London Toronto: Oxford University Press.
- Sivignon, Michel &(eds.), 2003, *Atlas de la Grèce*, Paris: CNRS-Libergéo-La Documentation Française.
- Thompson Catharine Ward, Aspinall, Peter, Bell, Simon, Findlay, Catherine, Wherrett Joanna, Travlou Penny, 2004, “ Open Space and Social Inclusion: Local Woodland Use in Central Scotland”, Edinburgh: Forestry Commission, pp.1-10.
- URGE-Team (Corporate Authors), 2004, *Making Greener Cities – A Practical Guide*, UFZ Centre for Environmental Research Leipzig-Halle.
- Wiborg, Agnete, 2004, “Place, Nature and Migration: Students’ Attachement to their Rural Home Places”, in *Sociological Ruralis*, Vol.44, Number 4: 415-432, October, European Society for Rural Sociology, Oxford: Blackwell Publishing.

Τα κείμενα που περιλαμβάνονται στον τόμο αυτό αποτελούν ερευνητικές διερευνήσεις αντικειμένων που αφορούν στο ίδιο ερευνητικό πεδίο: τον φυσικό και κοινωνικό ιστό της πόλης της Αθήνας. Συγκεντρώνοντας πάνω από το 1/3 του πληθυσμού, παράγοντας πάνω από το μισό του ΑΕΠ, αποτελώντας το άμεσο κέντρο αναφοράς του μεγαλύτερου μέρους της ελληνικής επαρχίας και την έδρα ενός ιδιαίτερα συγκεντρωτικού κράτους, ο ευρύς μητροπολιτικός χώρος της ελληνικής πρωτεύουσας αποτελεί προνομιακό πεδίο για τη μελέτη τόσο της εξέλιξης των μεγάλων πόλεων του ευρωπαϊκού νότου όσο και των τάσεων κοινωνικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας. Η συσχετισμένη θεώρηση των δύο αυτών αξόνων, δηλαδή της αλλαγής της πόλης και της αλλαγής της κοινωνίας, απετέλεσε κεντρικό στόχο του ερευνητικού προγράμματος από το οποίο απορρέει η παρούσα συλλογή άρθρων. Λόγω της προϊούσας εξειδίκευσης στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, ο αδιαμφισβήτητος συσχετισμός χωρικών και κοινωνικών μετασχηματισμών, που πρώτη ανέδειξε η περίφημη Σχολή του Σικάγου, σπάνια αναδεικνύεται επαρκώς στο πλαίσιο των ερευνών και μελετών των διαφόρων επιμέρους επιστημονικών κλάδων. Ακριβώς στη διεύρυνση του προβληματισμού γύρω από τη συσχέτιση αυτή φιλοδοξεί να συμβάλει το παρόν συλλογικό έργο.